

ديار دل داستان محبت



Gul Hayat Institute

جي ايم سيد

ديارِ دل داستانِ محبت



Gul Hays Institute



جي. ايم. سيد اڪيڊمي

سن، ضلعو ڄامشورو سنڌ

2010ع

سمورا حق ۽ واسطا اداري وت محفوظ

جي. ايم. سيد اڪيڊمي - ڪتاب نمبر 5

ڪتاب جو نالو: دريا دل ۽ داستانِ محبت
ليکڪ: جي. ايم. سيد
ڇاپو: چوٿون، اپريل 2010ع
ڇپائيندڙ: جي. ايم. سيد اڪيڊمي، سن، ضلعو ڄامشورو، سنڌ
ڪمپوزنگ: راڻو خان ميگهواڙ سورج پرنٽرس، حيدرآباد
قيمت: 300/- (ٽي سؤ روپيا)

ڪتاب ملڻ جا هنڌ

آئيڊيل ڪتاب گهر، رابع اسڪوائر، حيدر چوڪ، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ

Ph: 022-2780701 Mob: 0300-3946518

پوسٽل اڻڊريس: پوسٽ باڪس نمبر 58، جنرل پوسٽ آفيس، حيدرآباد، سنڌ

- سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد 022_2633679
- ڀٽائي ڪتاب گهر، گاڏي کاتو، حيدرآباد 0345_3587391
- رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو 0307_3471205
- عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر 071_2007402
- سنڌ بڪ ڪلب، نواب شاھ 0300_3006469
- قاسميه لئبرري، ڪنڊيارو 0300_3144668
- المنعم لئبرري 17 پبلڪ هيلٿ انجنيئرنگ ڪالوني، نوابشاھ لاڙڪاڻو 0333_7541193
- بڪ ورلڊ، رابع سينٽر، لڳ عسڪري بئنڪ، بندر روڊ، لاڙڪاڻو 0333_7548804
- المھراڻ ادبي گهر، ٿاڻو روڊ، سانگهڙ 03000_2913588
- گل ڪتاب گهر، لکي در شڪارپور 0346_3701659
- العزيز ڪتاب گهر، نر بازار عمر ڪوٽ 0238_570345
- ڪاٺياواڙ اسٽور، اردو بازار، ڪراچي 2638025, 2218025
- محمد عثمان عباسي، ڇنڀياڻي، ڪنڊيارو 0306_3665563

* DIYAR-E- DILL AEN DASTAN-E-MUHABAT

By: G. M. Sayed

Published by: Naz Sanai
Chairman

G. M. Sayed Academy, Sann, Jamshoro, Sindh.

4th Edition April 2010

Book No: 5

Price Rs. 300/=

ٻه اکر

سائين جي. ايم. سيد پنهنجي هن مشهور ڪتاب 'ديارِ دل ۽ داستانِ محبت' لاءِ لکيو ۽ چيو ته سياست تي لکيم ته سزائون مليون، مذهب تي لکيم ته ڪفر جون فتوائون مليون، هاڻي محبت وارن مامرن تي لکڻ تي الائي ڪهڙو انعام ملندو.

سائين جي. ايم. سيد سنڌ جو اهو واحد سياستدان آهي، جنهن پنهنجي فڪر ۽ فلسفي کي ماڻهن تائين پهچائڻ لاءِ سنئين سنڌي ڳالهه ڪرڻ کي ترجيح ڏني ۽ بنا ڪنهن ڊپ ڊاءِ جي پنهنجي ڳالهه ڪندو رهيو. اهوئي سبب آهي جو سنڌ ۾ جن قلمڪارن کي وڏي حُب ۽ اُڪير مان پڙهيو ٿو وڃي، انهن نالن ۾ سائين جي. ايم. سيد جو نالو سدائين اڳيان اڳيان رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هاڻي سنڌي ماڻهن جو ان ڳالهه تي ويساهه پڪو ٿي ويو آهي ته جديد سنڌ جي صحيح ۽ سچي تاريخ جو ٻيو نالو جي. ايم. سيد آهي.

جي. ايم. سيد اڪيڊميءَ طرفان سائين جي. ايم. سيد جا سمورا ڪتاب ڇاپيا ويا آهن ۽ ايڊيشن ختم ٿيڻ جي صورت ۾، ان جون نئون ايڊيشن آڻي، سدائين مارڪيٽ ۾ موجود رکڻ واري پاليسيءَ تي عمل ڪيو ويو آهي ۽ 'ديارِ دل ۽ داستانِ محبت' جو هيءُ اڪيڊميءَ طرفان چوٿون ايڊيشن آهي، جيڪو سائين جي. ايم. سيد جي هاڻوڪي ورسيءَ جي موقعي تي ٻين ڪتابن سان گڏ پڌرو ڪيو پيو وڃي.

ناز سنائي

حيدرآباد، سنڌ

12 اپريل 2010ع

موبائيل: 03003946518

فهرست

- پيش لفظ 5
- فصل پهريون : محبت جي ماهيت 57
- فصل ٻيو : عشق مجازي جو ابتدائي دور 96
- فصل ٽيون : مجاز جو سن بلوغ 160
- فصل چوٿون : مجازي عشق جي جواني 207
- فصل پنجون : مجاز جي پيري 267
- فصل ڇهون : حقيقت جو انڪشاف 328

پيش لفظ

در قلم آورد حافظ قصه لعل لبش
آب حيوان مي رود هر دم زاقلامر هنوز
(خواجہ حافظ)

معني: جڏهن کان حافظ ان جي محبت جي قصي کي لکڻ شروع ڪيو آهي. ان وقت کان اڄ تائين سندس لکيت مان زندگي ٽپڪي رهي آهي.

مذهبي معلومات بنسبت هڪ ڪتاب ”جيئن ڏٺو آه مون“ نالي سان اڳي لکيو اٿم. جو سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ ڇپجي چڪو آهي. ۽ گهڻي ئي نقطه چينين جو باعث بڻيو آهي.

هاڻ جڏهن عشق جي مسئلي تي پنهنجي تجربن ۽ معلومات جو ذڪر قلم بند ڪيم ٿي، ته خدشو پيدا ٿيو ته خبر نه آهي ان کي الائجي ڪهڙي نموني ورتو ويندو!

گهڻي وقت کان مذهبي، روحاني، نفسياتي ۽ سياسي مسئلن کي اهڙيءَ طرح ورهائي پيش ڪيو ويو آهي، جو اهي زندگيءَ جي عليحده مسئلن جي حيثيت وٺي ويا آهن.

مذهب، ملن، پنڊتن ۽ پادرين جي ميراث بنجي پيو آهي. جنهن ۾ هنن کان سواءِ ٻي ڪنهن جي دست اندازي برداشت نه ٿي ڪئي وڃي.

روحانيت، پيرن، جوڳين، راهبن ۽ فقيرن جو ورثو ٿي پئي آهي. ان ۾ ٻي ڪنهن جي دخل کي جاءِ ڪانه ٿي ملي.

نفسياتي مسئلن کي هڪ طرف ڀرڻ ۽ محبت جا نالا ڏئي عزت ۽ احترام سان ياد ڪيو ويو آهي، ته ٻي طرف ان کي لاهي، بازاری درجي تي آندو ويو آهي.

سياستِ ملڪ خطرناڪ صورت اختيار ڪري، پاڪستان اندر مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي مانوبولي ٿي ويئي آهي. ان ۾ ٻي ڪنهن کي برداشت نٿو ڪيو وڃي.

مذهب تي ڪتاب لکڻ ڪري ملن کان ڪفر جي فتويٰ ملي.

سياست تي آزاد راءِ جي اظهار ڪري ملڪ دشمنيءَ جا خطاب مليا ۽ ۱۲ سال جيل يا نظربنديءَ جون صعوبتون برداشت ڪرڻيون پيئون. هاڻ حضرت عشق تي قلم کڻڻ ڪري خبر نه آهي ته ڪهڙو انعام يا سزا ملي!

اڪثر عاشق ۽ صوفي چئي ويا آهن ته عشق جي رازن کي مخفي رکجي، جو اهي عام جي سمجھ کان مٿي هئا. حافظ شيرازي فرمائي ٿو ته:

مصلحت نيسٽ ڪم از پرده برون افتد راز.

ورنہ در مجلس رندان خبر نيسٽ ڪم نيسٽ.

معنيٰ: صلاح پري ڳالهه نه آهي ڳجهن رازن کي پرده کان ڪڍي ٻاهر ڪجي.

نه ته رندن جي سنگت کي هر قسم جي معلومات آهي.

شاه لطيف فرمايو آهي ته:

نھائينءَ کان نيھن، سڪ منھنجا سپرين!

سڙي سارو ڏينھن، ٻاهر ٻاڦ نه نڪري.

باوجود انهن هدايتن ۽ خوفِ خطرن جي، دل جهلي هي ڪتاب لکي رهيو آهيان،

گرچہ بدنامي است نزديڪ عاقلان.

مانمي خواھيم ننگ و نام را.

معنيٰ: (جيتوڻيڪ ظاهري عقل وارن جي اڳيان اهي ڳالهيون عيب واريون آهن، پر اسان ننگ ناموس جي طالبن مان نه آهيون.)

آئون بنيادي طرح جذباتي رهيو آهيان. ڪتاب ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ جي ابتدا ۾ لکيو اٿم ته:

”ننڍڻ کان وٺي قدرت اثر پذير دل عطا ڪئي هئي. قدرت جا عمدہ نظارا، منا ۽ سريلا آواز، سهڻيون شڪليون ۽ شيون دل تي گهرو اثر پيدا ڪنديون هيون. سٺو ماحول خوشيءَ جي لهر پيدا ڪري موج ۾ اٿي ڇڏيندو هو. هر دردناڪ آواز، واقعو، قصو ۽ نظارو دل کي مغموم بنائي وجهندو هو.

جذبہ دل سان گڏ اڪثري غور ۽ فڪر جو مادو بہ شامل حال رهندو هو، ان ڪري بعضي اهڙي حالت ٿيندي هئي جو ويٺي ويٺي ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ گم ٿي ويندو هوس. آس پاس ڇا وهندو واپرندو هو، تنهن جو پتو نہ پوندو هوم، پڙهندي پڙهندي ڪتاب سڀني تي رهجي ويندو هو، جنهن جو پتو ڪجهه وقت کان پوءِ پوندو هو، تہ ڪنهن خيال ۽ فڪر وچ ۾ پئي، پڙهڻ ۾ رڪاوٽ پيدا ڪري ڇڏي هئي.

بعضي ڳالهين ڪندي سلسلہءِ ڪلام وچ ۾ قطع ٿي ويندو هو ۽ خاموشي طاري ٿي ڪنهن ڏن ۾ گم ٿي ويندو هوس.

ان وقت اڪثري دوست سجاڳ ڪري پڇندا هئا تہ ڪيڏانهن گم ٿي ويو آهين، مطلب تہ جذبات ۽ فڪر جي تصادم يا انتشار ڪري، نہ گفتگو ۾ رابطو رهندو هو، نہ طبيعت ۾ اعتدال.

آئون اڃان سورنهن مهينن جو هوس تہ والد شهيد ٿي ويو هو، گهر ۾ ٻيو ڪوبه مرد ماڻهو نہ بچيو هو. خاندان ۾ اکين، اڳيان اڪيلو ٻار هئڻ ڪري گهر جي عورتن ڳوٺ کان ٻاهر پڙهڻ لاءِ نہ ڇڏيو، ان ڪري تعليم اڌوري رهجي ويئي. سن جي سنڌي اسڪول ۾ ڇهه درجا پڙهڻ بعد مون کي پارسي ۽ عربي پڙهڻ لاءِ قاضي محمد هاشم وٽ ويهاريو ويو.

ان وقت ڌاري شاهه جو رسالو ۽ ديوان حافظ پڙهڻ لاءِ موقعو مليو. اهڙيءَ طرح ڪجهه ڪتابن ۽ ڪجهه صالحن جي صحبت مان پتو پيو تہ انساني زندگيءَ جو ڪمال خدا جي سڃاڻڻ ۾ مضمر آهي. خدا جي سڃاڻپ پاڻ سڃاڻڻ بعد حاصل ٿي سگهندي. اهي ڳالهيون ڪيئن حاصل ٿي سگهنديون، ان لاءِ مون کي ٻڌايو ويو تہ هيٺيان ٽي رستا ان راهه جي رهنمائي ڪري سگهن ٿا:

(۱) تقويٰ يا پرهيزگاري،

(۲) تزڪيهءِ نفس يا اندر اجاڙڻ،

(۳) صحبتِ صالحان يا ست سنگ.

بهتر آهي تہ انهن ٽنهي طريقن جي ان وقت ڏسيل معنيٰ ۽ مفهوم ڀابت ڪجهه ذڪر پڙهندڙن جي معلومات لاءِ پيش ڪريان:

(۱) تقويٰ يا پرهيزگاري:

ان مان سندن مقصد، بدن صاف رکڻ، ڪپڙا صاف پاڪ پائڻ کاڌو

سليس ۽ پوتر کائڻ، زنا کان پرهيز ڪرڻ، حلال جي روزي تي گذر ڪرڻ، نشيدار شين جي استعمال کان گوشو ڪرڻ، ٺڳي ۽ چوري نه ڪرڻ، گلا ۽ ڪوڙ کان پرهيز ڪرڻ وغيره ڳالهيون شمار ڪيون ويئون ٿي.

(۲) تزڪيه ۽ نفس يا اندر آچارڻ:

ان لاءِ عبادت ڪرڻ لازمي قرار ڏني ٿي ويئي. مسلمانن ۾ پنج وقت نماز، تهجد، اشراق، شب بيداري، ورد ۽ وظائف، چلم ڪشي، روزا رکڻ، ذاتي ذڪر ڪرڻ وغيره ڳالهيون نهايت ڪارآمد سمجهيون ٿي ويون. سندن چوڻ هو ته اندر آچارڻ بعد نور الاهي جون تجليون ڏسڻ جو آسرو هو. جن جي وسيلي ان ڏنل ۽ ان ٻڌل رازن جي کلڻ جو امڪان هو.

(۳) صحبت صالحان يا ست سنگ:

خدا شناسيءَ لاءِ درويشن ۽ ستنن جي صحبت جي هدايت ڪئي ٿي ويئي، جن مان ڪن کي رهبر يا گرو وٺي، ان جي رهبري هيٺ خدا جي ويجهو ٿيڻ لاءِ راه هموار ڪرڻي هئي.

اهي طريقا گهڻو ڪري هر مذهب جي پوئلڳن ۾ مروج هئا.

هندن ۾ برهمڻن جو زور صفائيءَ تي گهڻو هو، روزن شان ڪرڻ، ڏيهاري ڪپڙا ڌوئي پائڻ، کاڌي ۾ ماس ۽ مڇيءَ کان پرهيز ڪرڻ، هر قسم جي نشي ورتائڻ، چوري ۽ ٺڳي کان پاسي رهڻ ۽ گلا نه ڪرڻ، مکيه ڳالهيون شمار ڪيون ويئون ٿي. هندن جي ڪن فرقن صرف زنا کان پاسي رهڻ جي تلقين ٿي ڪئي. ته ڪي افراد هر شهواني خواهش يا مباشرت کي پليت سمجهي جوڳي ۽ سنڀالي ٿي گذاريندا هئا.

ڪرستانن ۾ نفساني خواهش کي ايترو خراب سمجهڻ ۾ ايندو هو، جو ڪيترا پادري ۽ عورتون ساري زندگي مجرد (جتي ستي) رهي عبادت ۾ گذاريندا هئا.

مسلمانن ۾ پنج وقت نماز لاءِ وضو ڪرڻ، ڪپڙن کي غلاظت کان صاف رکڻ ۽ نشيدار شين کان پرهيز ڪرڻ مکيه ڳالهيون شمار ڪيون وينديون هيون. ليڪن انهن ۾ ڪي قلندر ۽ جتي فقير عمر ۾ چڙها رهيا ٿي. جيتوڻيڪ مسلمانن جي اڪثريت شادي ڪندي هئي، ڇاڪاڻ ته پيغمبر خدا خود اهڙي زندگي گذاري هئي. پر غير عورت ڏي بدنيت سان نهارڻ ۽ زنا ڪرڻ جي سخت منع هئي. خاص ڪري طريقت جي پانڌيڙي کي اتان تڙڪڻ جو امڪان ٻڌايو ٿي ويو.

ان ڪري مسلمان عورتن ۾ برقي ۽ پردي جي سختيءَ سان پابندي ٿيڻ لڳي. مسلمانن ۾ گوشت مڇي ورتائڻ جي منع نه هئي پر ڪي جانور، پکي ۽ پاڻيءَ ۾ رهندڙ ساهوارا کائڻ ناجائز قرار ڏنا ٿي ويا. کاذو گهٽ کائڻ، روزا رکڻ ۽ پنج وقت نماز پڙهڻ هر فرد تي لازمي هو. مسلمانن ۾ چوڻي هئي ته:

”اندر زطعام خالي دار، ڪم درد نوز معرفت بيني“

(سعي)

معنيٰ (اندر گهڻي کاڌي کان خالي رک، ته ان ۾ روحاني راز ڏسي سگهين.) منجهن مرشد طرفان خداشناسيءَ لاءِ جدا جدا ورد ۽ وظيفا تسبيحن تي مرید کي پڙهايا ويندا هئا. قرآن شريف جو دور ڪرڻو هو ۽ اڪثر باوضو رهڻ جي هدايت ڪئي ويندي هئي. شب بيداري يا راتيون جاڳي عبادت ۽ غور و فڪر ڪرڻ، اندر اجرڻ ۽ رويائي صادق لاءِ ضروري سمجهيا ويندا هئا.

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،

ان جي عبداللطيف چئي، مٽيءَ لڌو مان،

ڪوڙين ڪن سلام، اچي آڻڻ ان جي.

(شام)

مرشد طرفان مرید کي ذکر ذاتي ڪرايو ويندو هو.

مسلمانن ۾ صالح ٻن قسمن ۾ ورهايل هئا:

هڪڙا زنده اهل الله هئا ۽ ٻيا اهل مماتيءَ وارا هئا.

مسلمانن جي عقيدتي موجب روح سدائين جيئرا هئا. خاص ڪري ولي الاهن جون دزگاهون فيض ملڻ جو مرڪز سمجهيون هيون. جتي ورد وظيفا ڪيڏن، چلم ڪشي ڪرڻ، استخاراتون ڪيڏن فائديمند سمجهيا ٿي ويا. انهيءَ لاءِ مون حق شناسيءَ جي ڳولا ۾ سڀ نمازون پابنديءَ سان پڙهڻ، رمضان جا روزا رکڻ، ٿورو ۽ پاڪ صاف کاذو کائڻ شروع ڪيو. ڪو وقت ته ماس مڇي به نه ورتائيندو هوس. راتيون جاڳي تهجد پڙهڻ، چلم ڪيڏن، وظيفه پڙهڻ، بزرگن جي مزارن جون زيارتون ڪرڻ، ختم ڏيارڻ، عرس ۽ خيرات ڪرڻ ۽ درويشن جي صحبت سان زندگي شروع ڪيم.

- جن زندہ بزرگن جي صحبت مان مستفيض ٿيس، سي هيٺيان هئا:
- (۱) قاضي مخدوم بصيرالدين عليه سيوهاڻي
 - (۲) سخي قبول محمد فاروقي درازا
 - (۳) مرزا قليچ بيگ صاحب ٽنڊو ٺوڙهو حيدرآباد
 - (۴) علامہ آءِ. آءِ. قاضي حيدرآباد
 - (۵) خواجہ حسن نظامي دهلي
 - (۶) رازا سوامي گرو الھ آباد
 - (۷) کرشنا مورتی مدراس امريکا
 - (۸) مولانا حسين احمد مدني دهلي
 - (۹) خواجہ محمد حسن جان سرهندي ٽنڊو سائينداد
 - (۱۰) مولوي غلام احمد صاحب ملڪاڻي دادو
 - (۱۱) پير ميان محمد شاھم ذڪري سکرند
 - (۱۲) دادا چيئمل پرسرام ڪراچي
 - (۱۳) ميان عبدالرحيم صاحب درس ملاڪاتيار

۱- قاضي مخدوم بصيرالدين عليه سيوهاڻي:

هي بزرگ سيوهڻ جي قاضين مان هڪ گوشه نشين درويش هو. اڪثر سيوهڻ وڃڻ بعد هن جي ملاقات ڪندو هوس. کيس مون ٻار ٻار عرض ڪيو ته ”مون کي سياسي ۽ سماجي ڪمن ۾ روحاني تسڪين نٿي اچي بلڪه نالي، ناموس، عزت ۽ معتبريءَ جي خواهش پيدا ٿئي ٿي، دشمنين ۽ حسد سان واسطو پوي ٿو. مون کي شڪ هو ته انهن ڳالهين ذريعي خدا شناسي حاصل ٿيڻ محال هئي. تنهن ڪري دل پئي گهريو ته انهن کي ترڪ ڪري سڌو روحاني ترقيءَ ذريعي خدا کي نزديڪ ٿيان، ان ۾ منهنجي رهبري ڪريو.“

ان تي فرمايائين ته ”روحاني تجلبي بجلي وانگر هئي، جا روشن ٿيڻ تي ٻين کي به روشن ڪري ٿي. اها وٽس ايتري مقدار ۾ نه هئي جو سندس مصرف کان وڌيڪ ٻين جي ڪم اچي سگهي.“ وڌيڪ چيائين ته، ”تنهنجي خدمت خلق جو ڪم تو لاءِ باعث نجات ٿيڻ وارو آهي. جي تون نيت صاف سان لالچ ۽ خود غرضيءَ کان پري رهي ڪم ڪندو رهندين ته توکي نالو،

ناموس، عزت ۽ دشمنيون راه هدايت کان گمراه ڪري نه سگهنديون. پر جي هروڀرو ذڪر ذاتي پڄاڻ جو شوق دامنگير اٿئي ته ان ڏس ۾ به بزرگ تنهنجي مدد ڪري سگهن ٿا؛

۱- چشم جو بزرگ ڪوئيٽا وارو

۲- خواجہ محمد حسن جان سرهندي ٽنڊو سائينداد وارو

پاڻ پوئين بزرگ وٽ وڃڻ کي ترجيح ڏنائين.

(۲) صوفي سخي قبول محمد صاحب عليه (درازا):

هي صاحب درازن واري صوفي درگاهه خواجه صاحبڏنن عليه فاروقي، حضرت سچل سرمست عليه جو سجاده نشين هو. ٻنهي بزرگن جو ڪلام اڳي پڙهيو هوم، هي وحدت الوجودي بزرگ هئا.

شاهه عبداللطيف عليه ڀٽائيءَ لاءِ چوندا آهن ته جڏهن پاڻ درازن ۾ ويا هئا ته ان وقت سچل سرمست ننڍو هو، ان کي ڏسي فرمايو هئائين ته:

”مون جيڪو ڪٺو چاڙهيو آهي ان جو ڍڪڻ هي نوجوان ڪٽندو.“

يعني: ”شاهه صاحب جيڪي وحدت الوجودي ذڪر سلوڪي انداز ۾ پيش ڪيو هو، تنهن کي هو کولي، منصوري انداز ۾ پيش ڪندو.“

۶- آڪٽوبر ۱۹۶۳ع تي شيخ بهاؤالدين سان گڏجي آئون سخي صاحب جي ملاقات ۽ سچل سرمست جي زيارت لاءِ درازا ويس، جتي سخي صاحب سان ملاقات ٿي. هي صاحب گهڻو وقت استغراق جي حالت ۾ ڏٺم.

سندس خانقاه تي هندو مسلم ٻئي يڪسان ايندڙ هئا.

پهريون دفعو زندگيءَ ۾ هندو مسلم اتحاد جو نظارو اتي ڏٺم.

بعد ۾ جڏهن ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ وڃڻ لڳس ته اهو ابتدائي اثر غالب رهيو. وچ ۾ فرقيوارانه ۽ تعصبي اثرن هيٺ آيس. ليڪن وري هن وقت ڪثرت مذاهب پويان وحدت کي پرکڻ لاءِ هي ابتدائي اثر گهڻي قدر ڪارآمد ٿيا آهن.

سياست ملڪ ۾ مسلمانن ج. جداگانه قومي نظريي کي ترڪ ڪري سنڌي وطن جي بنياد تي قوم جي تصور لاءِ هي ئي اثر جوابدار آهن.

هي جايون محبت جا مي خانہ آهن، جتي انساني اتحاد ۽ امن جا سبق سکجن ٿا.

(۳) مرزا قليچ بيگ عليه (تندو ٺوڙهو حيدرآباد):

هي صاحب سنڌ جي مرزا خاندان مان رٽائرڊ ڊپيوٽي ڪليڪٽر هو. هن سڙها ڪتاب مختلف مضمونن تي لکيا هئا، جن مان ڪيترا ٻين ٻولين مان ترجمو ڪيا هئائين ته ڪي پاڻ لکيا هئائين. تقريباً هر مضمون تي ڪتاب لکيل هئس. مذهب، فلسفو، تاريخ، قصا، ناول، ناٽڪ، تصوف وغيره تي ڪتاب لکيا هئائين. هو صاحب اعليٰ پايي جو شاعر به هو. ڪيترا ڪتاب شعر تي لکيائين. هو اديب ۽ شاعر ته هو ليڪن سڀ کان وڏي صفت اها هيس ته هو صاحب دل هو. آئون جڏهن به حيدرآباد ويندو هوس ته سندس ملاقات مان مستفيض ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو هوس، سندس صحبت بابت شاهه صاحب جو هيٺيون بيت ٺهڪي اچي ٿو:

ويني جنين وٽ، ڏکندو ڏور ٿئي،
تون تنهن سان ڪٿ، اوڏو اڏي پڪڙا.

اهو سندس صحبت ۽ ملاقاتن جو اثر هو، جنهن منهنجي ادبي ذوق ۾ اضافو ڪيو. جنهن ڪري ڪتابن پڙهڻ جو شوق زياده ٿيو. شاهه لطيف جي حياتيءَ تي ڪتاب، لطيفي لغات، شاهه جو رسالو لکي، هن ان دور ۾ شاهه ڏي پڙهيل ماڻهن کي راغب ڪيو هو. هو قديم سنڌي تهذيب جو مجسم هو، سندس مجلس ۾ ويهڻ مان ساءُ ايندو هو. هن ۾ تعصب جي ذرا به ٻوٽ نه هوندي هئي.

هندو، مسلمان، ڪرستان سڀئي سندس صحبت مان يڪسان مستفيض ٿيندا هئا. ان وقت سنڌي زبان ۾ لکيل ڪتابن جي ڪمي هئي، چند هندو مصنف ۽ هي ٿي هئا جن حال آهر ان ڪميءَ کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

(۴) علامه آءِ. آءِ. قاضي:

قاضي ميان امداد علي صاحب جا وڏا انصاري خاندان مان اصل پاٽ ضلعي دادوءَ جا ويندو هئا. علامه صاحب جي والد ميان امان علي سرڪاري ملازمت سانگي لڏي اچي حيدرآباد شهر ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. سنڌ، بمبئي ۽ عليڳڙهه مان تعليم حاصل ڪري، انگلينڊ ڏي ۱۹۰۷ع ۾ تعليم وٺڻ ويو. جتان باريستري پاس ڪري ۱۹۱۱ع ۾ موٽي سنڌ ۾ آيو.

پهرين عدالتي کاتي ۾ نوڪري ڪري پوءِ مطالعي ۽ غور و فڪر ۾ مشغول رهيو. ساڻس منهنجي واقفيت ۱۹۲۹ع کان ٿي.

سندس صحبت ۽ ملاقاتن مون تي نهايت گهرو اثر ڪيو. زندگيءَ جي هر مسئلي ۾ هن منهنجي رهبري ڪئي. مذهب جي صحيح معنيٰ سمجهاڻ، علم کي وسيع ڪرائڻ، عملي زندگيءَ ۾ هدايتون ڏيڻ، عشق جي ڳنڍين کولڻ ۽ اسرار ٻڌائڻ ۾ هي منهنجو مرشد، استاد، ليڊر ۽ رهبر هو. منهنجي زندگيءَ جي هر مسئلي تي هي حاوي هو. سندس صحبت بعد مون کي هيٺين ڳالهين جي پروڙ پيئي.

(۱) ڪائنات رٿا ۽ مقصد سان وجود ۾ آيل هئي.

(۲) مسئلي وحدت الوجود (ويدانت) جي هر شعبي تي اثر جي ساڃاهه ۽ واقفيت حاصل ٿي.

انهي مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي هو. ٻيون سڀ شيون ان جي صفات، تجلي يا ڀرتو هيون. انهي تعليم ذريعي سنڌ جي صوفيائي ڪرام جهڙوڪ شاهه عنايت، شاهه عبداللطيف، سچل سرمست وغيره جي ڪلام جي معنيٰ ۽ مطلب جو پتو پوڻ لڳو.

(۳) ڪثرتِ مذاهب پويان بنيادي وحدت:

اهو قاضي صاحب جي صحبت جو فيض هو. جتان معلوم ٿيم ته انسانذات لکن ورهين کان هن دنيا ۾ پيدا ٿيل هئي. ان جي پيدائش کان وٺي، انسانن ۾ ڪي عقيدا، رسوم، رواج ۽ عبادتن جا طريقا مروج پي رهيا هئا. جن مختلف زمانن، ملڪن ۽ قومن جي ضرورتن ۽ تقاضائن مطابق جدا جدا صورت اختيار ڪئي هئي، ۽ آهستي آهستي ٿي عالمگير مذهب بنيا هئا.

اهي سڀ ڳالهيون قانون ارتقا (فطرت) موجب مختلف دؤرن جي ذهني معيارن، وقتي ضرورتن ۽ سماجي تقاضائن مطابق هڪ ئي زنجيري سلسلي جون ڪڙيون هيون. اسلام انهي نقطهءِ نگاهه جي افشائي راز جو پيغام آندو هو.

جنهن ظاهر جي ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت ڏيکاري تسلسل حيات، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي اشيا جو راز سمجهايو ٿي.

(۴) اسلام:

(قانون فطرت) کي محدود ۽ مڪمل ڄاڻڻ روح اسلام جي خلاف هو.. دنيا جي هر شيءِ مسلسل ارتقا پذير هئي. دؤر بدليا رهن ٿا جهڙوڪ.

ابتدا ۾ پٿر جو دؤر هو. پوءِ ڪٽ جو دؤر آيو. ان کان پوءِ لوھ جو دؤر ٿيو. وحشيانه دؤر، بدويانه دؤر، زراعتي دؤر، تجارتي دؤر، هنري دؤر، سائنسي دؤر هڪ ٻئي جي پٺيان ايندا رهيا. هر دؤر جا دستور، قانون ۽ عقيدا مختلف هئا، تنهن ڪري انهن قانونن، دستورن ۽ عقيدن کي محدود ۽ مڪمل ڪري ڇڏڻ انهي ارتقائي قانون جي خلاف هو.

اسلام جو ڪمال قانون ارتقا جي راز جي پروڙ ۾ هو ۽ نه ان کي ڇند شرعي قانونن، عقيدن ۽ عبادتن جي مجموعي ۾ محدود ڪرڻ ۾.

(۵) دين وحدت خيال ۽ عمل جو مجموعو هو:

ان موجب هر صالح ماڻهو، جو ظاهري طرح ڪهڙي به مذهب جو پوئلڳ هو مسلمان شمار ٿيڻ جو حقدار هو؛ ۽ هر غير صالح ماڻهو پوءِ ظاهري طرح هو مسلمانن جي جماعت ۾ ڇو نه شامل ٿيل هجي، غير مسلم شمار ٿي سگهڻ جو اهل هو. سندس انهي تعليم ڪري مون تي هي راز افشا ٿيو ته اسلام، جو انسانذات مان ننڍ وڏائي، ذات پات، رنگ ۽ نسل جا تفاوت مٽائڻ ۽ مختلف مذهبن ۽ فرقن جي نالي ۾ ماڻهن جي وچ ۾ ڪڙي ڪيل ديوارين کي ڊاهڻ آيو هو، سو ڪهڙي طرح جدا گروھ يا قوم بنجي اختلاف، اڳرائي، تشدد ۽ هڪ هتيءَ جو باعث بنجي سگهيو ٿي.

(۶) سرزمينِ سنڌ جي رهاڪن کي انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ

لاءِ خاص پيغام هئا:

انهي پيغام جو مقصد، مشرق جي روحاني تعليم ۽ مغرب جي مادي سائنسي تجربن ۽ تعليم ۾ امتزاج آڻي انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ حاصل ڪرڻ هو.

اتحاد انساني جي ڪنجي محبت ۽ مساوات جي هٿ ۾ هئي. چونڊيل ماڻهو ۽ قوءِ جو تصور اتحاد انساني جي راه ۾ رڪاوٽ هو.

”سنڌ زمانه قديم کان قولاَ فعلاَ“ عدم تشدد جي پرچارڪ رهي هئي، سنڌ بڻائي باهميءَ جو سبق ٿي سيکاريو.

قاضي صاحب جي صحبت مون کي رڻي مان سون بٽائڻ جو رستو ڏيکاريو. هن جي وسيلي مون کي حضرت رسول خدا محمد مصطفيٰ عليه جي درجي رحمة العالمين جي شناخت ٿي. هو فنا في الرسول بزرگ هو. اهو درجو تڏهن حاصل ٿي سگهندو جڏهن انسانذات جي محبت بنا امتياز رنگ، نسل،

مذهب ۽ قوم ۽ ڌڻ ۽ سماج جي ويل هجي. سندس صلاحن ۽ رهبريءَ جو زياده احوال جدا جدا فصلن ۾ ڏبو.

(۵) خواجه حسن نظامي عليه (دهلوي)

هي صاحب خواجه نظام الدين عليه چشتيءَ جي خادمن مان هو. ڪيترن ڪتابن جو مصنف ۽ چشتيه طريقي جو ڄاڻو هو. خواجه نظام الدين عليه، خواجه معين الدين عليه اجميريءَ جي سلسلہءَ چشتيه سان واسطو رکندڙ هو. اهي بزرگ ۽ سندن درگاهون اتحاد انسانيءَ جون پيغام رسان هيون. انهن سان واقفيت يا لاڳاپو ڪتابي معلومات کان گهڻو مٿي هو. ساڻس منهنجو ۲۱ نومبر ۱۹۲۷ع تي ڪراچيءَ ۾ ملڻ ٿيو. هن کان هيٺيان سوال پڇيم:

- (۱) حضرت آدم کان اڳي ماڻهو هئا يا نه؟
- (۲) روح جو سڀ کان گهٽ درجو ڪهڙو هو ۽ سندس ارتقا ڪيستائين ٿيڻ واري هئي؟
- (۳) قيامت ۽ ان سان واسطو رکندڙ ڳالهين جو مفهوم ڇا هو؟
- (۴) نظريہ تناسخ مطابق چوراسي لک جوڻين جي چڪر - ڪُرمَن جي ايندڙ زندگيءَ تي اثر - ۽ اڳين زندگيءَ جي تجربن جو نئي جوڻ ۾ ياد نه پوڻ بابت سوال پڇيم.
- (۵) ننڍي هوندي ۽ وڏي هوندي جي عقل ۾ تفاوت جا ڪارڻ دريافت ڪيم.
- (۶) روح آواگون چڪر مان ڪيئن نڪرندو؟

جواب ڏنائين جي رواجي ملن کان زياده معلومات وارا هئا.

ليڪن سوال ڪيل مسئلن تي پوري روشني نه وجهي سگهيا.

ٻيو دفعو کيس دهليءَ ۾ ۱۹۳۰ع تي مليس. سندس ڪتاب پڙهندو رهندو هوس. جن مون تي ڪافي اثر ڪيو ۽ معلومات ميسر ڪئي. خاص ڪري سرمد شهيد جي سوانح عمري جنهن جو ديباچو مولانا ابوالڪلام آزاد لکيو هو. روزانه ڊائري تي اڳيئي لکندو هوس پر هن جي ڊائري، جا رسالي ۾ لکندو هو، مون کي ڊائري لکڻ جي زياده تحريص ڏياري.

(۶) رادها سوامي گرو اله آباد:

رادها سوامي مت جو باني ۱۸۱۸ع ۾ آگره جي شهر ۾ پيدا ٿيو هو.

۱۸۷۸ع ۾ وفات ڪيائين. ان جي وفات کان پوءِ سندس تعليم جا ٻه مرڪز ٿيا. هڪ آگره ۽ ٻيو اله آباد ۾. هن مت جا پوئلڳ نهايت منظم طريقي رهن ۽ پرچار ڪن ٿا. انهن ۾ هندو، مسلمان ۽ ڪرستان داخل آهن. آگره جو مرڪز مون وڃي ڏٺو جو هڪ وڏي ڪالونيءَ ۾ هو. ان جو واسطو نه صرف ماڻهن جي تعليم ۽ تربيت سان هو پر انهن جي رهائش، گذر معاش، سماجي زندگي، هنر وغيره تي مشتمل هو. اتي هڪ سنڌي هندو ان جو سيڪريٽري هو. آءٌ ضلع لوڪل بورڊ ڪراچيءَ جو جڏهن پريزيڊنٽ هوس ته ڪراچيءَ ۾ گهڻو وقت رهندو هوس. انهي وقت ڌاري اله آباد وارو گرو ڪراچي آيل هو. جو ڪلفٽن جي هڪ بنگلي ۾ اچي رهيو هو. ڪراچيءَ جي هڪ هندو دوست ريجهو مل آڏواڻي، جو انهي گروءَ جي معتقدن مان هو، جي معرفت سنت صاحب جي صبح گاهي ڪلاسن ۾ وڃڻ جو موقعو مليو. ان جي تقريرن ذريعي تصوف جي مختلف پهلون جي واقفيت ٿي، انهي وٽان چند ڪتاب به پڙهڻ لاءِ مليا جهڙوڪ:

۱- سنت مت ڪيٽڪزم

۲- راڌا سوامي سهاڻي نڃ اپديش

۳- راڌا سوامي مت سنديش

۴- مسار بچن نثر

۵- مسار اوپديش راڌا سوامي

سندن خاص زور، شبد جي رموز جي سمجهاڻيءَ تي هو. سندن چوڻ هو ته ڪائنات شبد (آواز) ذريعي وجود ۾ آئي هئي. ان ڪري شبد يا ذکر ذاتي جي معنيٰ پروڙڻ بعد رموز خلقت ڪائنات معلوم ٿي سگهندا.

سندن تعليم سوالن جوابن ذريعي سمجهاڻن جي ڪوشش ڪيل آهي. مثال طور ان جي ٻن سوالن ۽ جوابن کي هتي بيان ڪريان ٿو.

سوال (۱): سنت مت يا راڌا سوامي پنٿ ڇا ڪي چئجي ٿو؟

جواب: سنت مت (تصوف) تمام روءِ زمين جي مذهبن جو جوهر آهي. تمام علم حڪمت جو اخذ آهي، جنهن کي فقراڻي ڪامل بي شمار تجربن ۽ تعليم بعد حاصل ڪيو آهي. جنهن جي ذريعي سڄي مالڪ جي ڄاڻ، ان جي ملڻ جو رستو ۽ منزلن جو پتو پئي، سڄي خوشي ۽ نجات حاصل ٿئي ٿي. هن طريقي جو ڄاڻ انهن ماڻهن واسطي مفيد آهي جي

حق جا ڳولائو ۽ روح جي نجات ۽ ترقيءَ جا فڪر رکندڙ هوندا آهن. ليڪن جن ماڻهن مذهب کي ذريعي روزگار، بحث مباحثي، دل وندرائڻ، تفریح طبعي جو شغل بنايو آهي، تن کي هي مت نه فائدو ڏيندو نه انهن جي سمجھ ۾ ايندو. درويشن ان کي سرت شبد جوڳ جي نالي سان سڏيو آهي.

سوال (۲): سرت (فهم - ادراک) ڇا کي چئجي ٿو؟

جواب: جهڙيءَ طرح تصوف تمام مذهب جو جوهر آهي، اهڙي طرح سرت تمام جسم ۽ موجودات جو جوهر آهي. ان کي روح يا جيو آتما به سڏين ٿا. انهي جي طاقت سان جسم، دل، حواس خمسہ وغيره ڪم ڪن ٿا. ان ۾ ساري دنيا جا علم ۽ هنر لڪل آهن، پوءِ جيڪو به ماڻهو سڄي دل سان محنت ڪري انهيءَ جي ڪنهن به راز معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته دل جي مراد پائي ٿو.

جسم اندر روح جو اصلي مقام اکين جي پويان آهي. ان جو مخزن آءِ شبد يعني ازلي آواز ۾ آهي.

اهڙيءَ طرح وري ازلي آواز ڇا آهي، ان جو جواب ڏنو وڃي ٿو.

(۷) شوي ڪوشنا صورتني (آمریکا):

هي صاحب ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي صدر ڊاڪٽر ايني بيسنٽ جو چونڊيل ۽ تربيت يافتہ بزرگ آهي. جنهن کي ڊاڪٽر ضاحبه عالم جي استاد جي نالي سان سڏيو هو.

ڊاڪٽر صاحب اٽڪيون نالي سان ان کي سڏي سندس اڳين جوڻ جي ذڪر ۾ هڪ ڪتاب به لکيو آهي.

هن صاحب سان ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ سان تعلق رکڻ سبب ڪراچيءَ ۾ به ٽي دفعا ملڻ جو موقعو مليو آهي. هي ڪراچي اچڻ وقت سندس جاءِ زهائش تي مخصوص ماڻهن سان گفتگو ڪري سوالن جا جواب ڏيندو هو. جي سڀ سندس سيڪريٽري لکي ڇڏيندا هئا. جن کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو ويندو هو. هو اصل مدراس جو هو پر هاڻ آمريڪا ڪئليفورنيا ۾ رهيو ٿي. هن جي اکين ۾ السٽي ڄمار هو. جن ۾ نظر ڪرڻ سان اهل دل کي نشو وڻندو هو.

هن جي ڪلاسن وقت گفتگو غير معمولي فڪر انگيز هوندي آهي.

جي ڳالهائون اڳي سمجھ ۾ نٿي آيم تن جو پتو سندس گفتگو ذريعي پيو. هي صاحب، علم لدنيءَ جا راز سمجھائڻ جو ماهر آهي. سندس ڪتاب ۽ ليڪچرن جا رسالا اڳيئي پڙهيا هئم، پر قلم بند ڪيل ڪتابن ۾ روبرو جي صحبت ۽ اثر ۾ وڏو تفاوت هو. ڳڙ نه سڃاڻي ڳالهائين، جان جان ڳڙ نه ڪاءُ.

سندس ڪتاب پاٽ، (راه حق) پڙهڻ بعد سسئي جو پنهنو لاءِ ڪيل سفر شاهه صاحب جي ڪلام ۾ ڏنل ياد آيو ۽ خواجه فريدالدين عطار جو منطق طير جديد زبان ۾ سمجھ ۾ آيو.

سندس ڪتاب ڪمينٽريز آن لائيف (زندگيءَ جا تغير) هڪ مضمون جي اختصار مان پتو پئجي سگهندو ته عشق ۽ عقل کي ڪهڙن لقطن ۾ پيش ڪري ٿو.

”فكر (عقل) سندس جذباتي معلومات سان عشق نه آهي. عقل عشق جو انڪار آهي. عقل حافظي جي پيداوار آهي، عشق حافظه نه آهي. جڏهن تون ڪنهن پيار واري ماڻهوءَ کي ياد ٿو ڪرين ته اهو خيال يا ياد عشق نه آهي، تون دوست جي عادت، اخلاق ۽ مزاج بابت غور ٿو ڪرين ته اهو عشق نه آهي. عقل جدائيءَ جي پيداوار آهي.“

زمان، مڪان، فراق سڀ عقل مان پيدا ٿين ٿا، پر جتي عقل جي انتها ٿئي ٿي اتي عشق شروع ٿئي ٿو.

سندس ڪتاب فرست ۽ لاسٽ فريدم مان هڪ ٽڪرو معلومات لاءِ ڏيان ٿو. جنهن جو سرو آهي ته ”عقل ذريعي زندگيءَ جا مسئلا حل ٿي سگهن ٿا؟“

”عقل کي مسئلا حل ڪري نه سگهيو آهي ۽ آءٌ سمجهان ٿو ته نه آئينده ان ذريعي حل ٿي سگهڻا آهن. اسان هن وقت تائين عقل تي زندگيءَ جي منڊل مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ مدار رکيو آهي. جيتري قدر عقل وڌيڪ آهي اوتري قدر مختلف دستور — نظريه ۽ خيال پيدا ٿين ٿا، پر انهن نه مسئلن کي حل ڪيو آهي نه آئينده انهن مان حل ٿيڻ جي اميد رکي سگهجي ٿي. عقل مان حل نه ٿو نڪري. عقل اسان کي مشڪلاتن مان ٻاهر نه ٿو ڪڍي. جيستائين عقل جو عمل ڪم ڪري ٿو ان وقت تائين عشق حاصل نه ٿيندو. زندگيءَ جي مشڪل مسئلن کي صرف عشق حل ڪري سگهي ٿو.“

اهو ڪرشنا مورتيءَ جو ڪرشمو هو جنهن مون کي منجاز وقت سبليمت (ڪثيف مان لطيف) ڏي چڪيو. ظلمات مان نور ڏي نيو. تزڪيه نفس ۽ ذڪر ذاتي ذريعي جن ڳالهين جي معلوم ڪرڻ جي تمنا هئي، تن کي فڪر جي گهوڙي تي سوار ڪري انهي دنيا ڏي وٺي ويو جنهن لاءِ شاعر چيو آهي ته:

آناڪ. خاڪ را بنظر ڪيمائي ڪنند، آيا بود که گوشه چشم بما ڪنند.

(۸) مولانا حسين احمد مدني عليه:

هي صاحب دارالعلوم ديوبند جو مدرسو اعليٰ هو. ديوبند هندستان جي مسلمانن لاءِ ترقي پسندانہ مذهبي عقيدن ۽ حریت پسند سياست جو مرڪز رهيو آهي. اڳين بزرگن بابت صرف ڪتابن ۾ پڙهيو هوم پر انهيءَ مڪتبه فڪر سان واسطو رکندڙ هي پهريون صاحب هو جنهن سان ملاقات ۱۹۲۰ع جي خلافت تحريڪ وقت ٿي، هي صاحب نه صرف اسلام جي جديد تشريح ۾ ماهر سمجهيو ويندو هو پر هڪ حد تائين پير طريقت به شمار ڪيو ويندو هو.

انهيءَ وقت ڌاري مذهب ۾ ذڪر ڪيل ڪيترن ئي مسئلن تي ڪي سوال پيدا ٿيندا هئا، جي قلمبند ڪري ڇڏيندو هوس ۽ غور فڪر يا ڪتابن پڙهڻ ذريعي حل نه ٿي سگهندا هئا ته ههڙن بزرگن کان اهي سوال پڇي معلومات ۾ اضافو ڪندو هوس.

۲۷- آڪٽوبر ۱۹۲۷ع ڌاري شيخ عبدالمجيد سنڌي سنڌ جي مسلمانن جي اصلاح لاءِ هڪ تنظيمي ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ سڏائي هئي، ان ۾ مولانا حسين احمد مدني به آيل هو. جنهن کان هيٺين مسئلن تي سوال پڇيم:

سوال ۱: روح پهرينءَ کان خلقي هئا يا بدن ۾ سرجن يا ڄمڻ مهل وجود ۾ اچن ٿا، جي اڳي پيدا ٿيل هئا ته بدن ۾ اچڻ کان اڳ ڪڏهن پيدا ٿيا هئا ۽ بدن ۾ اچڻ کان اڳ ڪٿي رهيل هئا؟

سوال ۲: روح اصل ۾ هڪ شيءِ آهي يا جدا جدا آهن؟

سوال ۳: جاندار يا ماڻهوءَ جي مرڻ کانپوءِ روح زندهه رهي ٿو يا نه؟ جي ها ته ان جو جسم سان ڪهڙو لاڳاپو يا واسطو رهي ٿو. ان جو قبرستان سان لاڳاپو رهي ٿو يا نه؟ ختم ۽ خيرات مان روح کي ڪو فائدو پهچي ٿو يا نه؟

سوال ۴: قيامت ڏينهن وري جيئري ٿيڻ وقت روح کي ساڳيو قالب ملندو يا نئون ملندو؟

سوال ۵: ميدان قيامت هن زمين تي ٿيندو يا ڪنهن ٻئي هنڌ؟

سوال ۶: روح خالق آهي يا امير؟

سوال ۷: عالم برزخ ڇا هو؟ منڪر نڪير، پلصراط، ميزان، روز ميثاق، يهشت ۽ دوزخ ڇا هئا؟

سوال ۸: جن، شيطان، ملائڪ ڇا هئا ۽ ڪٿي هئا؟

سوال ۹: حضرت آدم ڪڏهن پيدا ٿيو، ان کان اڳ ماڻهو هئا يا نه؟

سوال ۱۰: ياجوج ماجوج ڪير هئا ۽ ڪٿي هئا؟

سوال ۱۱: طوفان نوح ڪٿي واقع ٿيو هو، ايراضي ڪيتري هيس ۽ ڪڏهن ٿيو هو؟

سوال ۱۲: مسئلہ هم اوست تي سندس ڪهڙو رايو هو؟

پاڻ حتي الامڪان قديم روايتي اعتقادن کي نظر ۾ رکي عقل جي ذريعي انهن مسئلن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪيائين. ليڪن اهي جواب جديد زماني جي تعليم يافتہ ماڻهوءَ کي تسلي ڏيڻ ۾ ڪافي نه هئا.

وڌيڪ احوال معلوم ڪرڻ لاءِ هيٺيان ڪتاب پڙهڻ جي هدايت ڪيائين:

۱- الطاف قدس شاه ولي الله

۲- عوارف المعارف شهاب الدين سهروردي

۳- ايريز شاه عبدالعزيز دهلوي

سياسي مسئلن تي سندس ننڍي ڪتاب "قوميت جي مسئلي" مون کي گهڻي معلومات ميسر ڪئي.

مذڪور بالا سوالن جي هڪ جيد عالم کان پڇڻ مان معلوم ٿيندو ته زندگيءَ جي مختلف مسئلن سمجهڻ لاءِ نه صرف ڪتابن مان فائدو حاصل ڪندو آيس، پر مشهور معروف بزرگن کان تفتيش به ڪير ٿي. جيڪڏهن "جيئن ڏٺو آهي مون" تي نقطہ چيني ڪندڙ حضرات مٿين ذڪر ڪيل سوالن جي پس منظر ۾ ان ڪتاب کي ڏسن ته ممڪن آهي ته گهٽ سخت رويو اختيار ڪن.

(۹) خواجه محمد حسن جان سرهندي عليه:

هي بزرگ خواجه عبدالرحمان مجددي عليه جو فرزند ۽ حضرت امام غلام احمد رباني عليه جي اولاد مان هو. تندي محمد خان لڳ تندي سائينداد ۾ رهندو هو. سندن سلسلہ طريقت نقشبندي هو ۽ سندن مذهبي اعتقاد فلسفہ وحدت الشهود سان تعلق رکندڙ هئا.

پڙهندڙن کي معلوم هوندو ته مون کي ننڍپڻ کان قرب الاهي، روحاني ترقي ۽ رموز مخفي جي معلوم ڪرڻ جي سڌ ستائيندي رهي ٿي. ان لاءِ ڪتابن جي پڙهڻ، پرهيز گاري، تزڪي نفس ۽ صحبت جو نسخو به تجربتي هيٺ اچي چڪو هو. مون تي اهو اثر ويٺل هو ته جهڙي طرح عشق مجازي ماڻهوءَ جون لڪل قوتون تحرڪ ۾ آڻي ٿو. اهڙي طرح ممڪن آهي ڪي بزرگ اما طاقت رکندا هجن، جي دل جي دري کولي اسرار الاهي ۽ قرب خداوندي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري سگهن.

مون تي اهو اثر ويٺل هو ته ذڪر ذاتي هڪ ڪنجي هو، جنهن جي جاري ڪرڻ سان دل جي دري کلي پوندي ۽ ماڻهو نه ٻڌل نه سئل ڳالهيون معلوم ڪري سگهندو. ان ڪري انهيءَ نسخي جو به تجربو ڪرڻ ضروري ڄاتم. ان وقت ذڪر ذاتي جاري ڪرڻ وارن بزرگن ۾ خواجه صاحب جي فرزند صاحبزاده عبدالستار جان سان دوستانه تعلقات هئا. ان ڪري سندس معرفت سيپٽمبر ۱۹۳۷ع تي ڪوئيٽا ۾ وڃي خواجه صاحب کان نقشبندي ذڪر (الله) جي تلقين ورتم. خواجه صاحب شريعت جو سخت پابند هو. هن پهرين مون کي ڏاڙهي رکرائي، پوءِ فخر نماز کان پوءِ ڪي طرف دل تي هٿ رکي (الله) جو ذڪر ڏسي تصرف وڌو. ان کانپوءِ هر روز تهجد کان پوءِ ذڪر ذاتي پڇاڻڻ جو حڪم مليو.

ڪوئيٽا ۾ سخت سردي هئي، ٿڌي پاڻيءَ سان استنجا ۽ وضو ڪرڻو پوندو هو. جاءِ ۾ گرميءَ جو انتظام ڪونه هو. دٻي جي گوشت کائڻ ڪري اسهال ٿي پيا. ليڪن باوجود ان جي روحاني مدارج طي ڪرڻ جي آسري تي سبق پڙهندو رهيس. مون کي پتو هو ته منهنجو ضمير وحدت الوجود جي خمير سان ڳوهيل هو، پر باوجود ان جي خداشناسيءَ جي شوق بنا تميز جي نٿي وڃي. خواجه صاحب وٽ نمايو. اتي ڪجهه وقت رهڻ بعد ذڪر پڇاڻڻ جي هدايتن سان واپس ورتڻ جي اجازت وٺي پوئتي موٽيس.

جڏهن اتي هوس ته برادر مر پير علي محمد شاه راشدي مون کي ڪوئيٽا ۾ هڪ ڊگهو خط لکيو جو سندس خطن جي ڇپيل ڪتاب جي صفحي ۲۴ کان ۳۷ تائين ڏنل آهي. ان جا ڪي ٽڪرا، ملاحظو لاءِ پيش ڪريان ٿو:

”سچ چوان ته مون کي انهن ماڻهن جي روحانيت ۾ اعتبار ڪونه آهي. جي روحانيت وڪڻڻ لاءِ دڪان ڪڍيو ويٺا آهن. پيغمبر خدا روحانيت جو مکيه سرچشمو هو. ليڪن هن ڪڏهن به اڄڪلهه جي روحانيت جي دعويٰ دارن وانگر شخصي مشتهري ڪري روحانيت کي پيشو نه بنايو هو.“

”مون خواجه صاحب کي ڏٺو آهي پر هن مون تي ڪوبه اثر نه ڪيو آهي. سندس سارو ماحول تجارتي منڊيءَ وارو ڏسڻ ۾ آيم. هو اڪثر پرهيز گاريءَ جي نمائش ڪري ٿو....“

”منهنجي خيال موجب خواجه صاحب نهايت چڱو هوندو؟ پر مون کي پڪ آهي ته هي اهو نه آهي جيڪي ماڻهو کيس سمجهن ٿا. هن جي رهڻي ڪرڻي مان تصنع جي جهلڪ پيئي نظر اچي....“

”ازانسواءِ آءٌ زندگيءَ کي ڪنهن به تقويٰ جي ضابطي هيٺ مقيد رکڻ جو قائل نه آهيان، پوءِ ڪٿي ان کي ڪهڙن به سنن لفظن سان پيش ڪيو وڃي.“

”زندگي ۽ روح غير محدود ۽ بي انت آهن. انهن کي ڪن مقرر رستن ۽ رڪاوٽن سان محدود بنائڻ منهنجي جذبه آزاديءَ ۽ روح انقلاب جي خلاف آهي...“

”جيستائين مون کي يقين نه ڏياريو ويو آهي، تيستائين خدا جي وصال ۽ نزديڪيءَ لاءِ ملايا پير جي شاهدي يا مدد ضروري نٿو سمجهان. خدا سان منهنجي تعلقات جو نازڪ ترين رستو آهي. مون کي ان لاءِ ٽياڪڙ جي ضرورت نه آهي.“

”مذهب جيئن ان جي ملن تشريح ڪئي آهي يا پيرن پيش ڪيو آهي، تنهن انسانذات جي مشڪلاتن کي گهٽائڻ بدران وڌايو آهي. آءٌ انهن جي پيروي ڪرڻ بدران دل جي هدايتن ۽ دماغي روشنيءَ جي رهبريءَ کي وڌيڪ پسند ڪريان ٿو. اهي ملاين ۽ پير منهنجي هدايت ڪرڻ بجا اهل نه آهن. آءٌ ان غير محدود ۽ بي انت طاقت جو جزو آهيان، جنهن کي محدود ڪرڻ

سندس شان ڪبريائيءَ جي خلاف ٿيندو. منهنجي زندگي ماڻهن جي ٺاهيل دستورن ۽ قانونن خلاف جهاد ۾ پئي گذري آهي.

”منهنجا پيارا سيد، زندگيءَ جو لطف ٿي وڃي هليو جڏهن ان کي ماڻهن جي ٺاهيل قانونن جو تابع بنائجي ٿو. ان کي آزاد ڪرڻ سان ئي جاودان بنائڻو آهي.“

بدريا غلط با موجش در آويز،

حيات جاودان اندر ستيز است.

معني: سمند ۾ ٽپو ڏئي لهرين سان ٽڪر ۾ اچ، دائمي زندگي جدوجهد ۾ لڪل آهي.

”دستورن جي متابعت ڪڏهن به زندگيءَ ۾ موج نه آندي آهي. اهو انقلاب ٿي آهي جو ان ۾ دائمي تازگي پيدا ڪري ٿو.“

”جيڪڏهن پائين ته دائمي سرور حاصل ڪريان ته پاڻ کي انقلاب جي ڪُن ۾ اڇلي ڇڏ. زندگي چرپر جو ٻيو نالو آهي؛

موجيم ڪم آسودگيءَ ما عدم ما است،

ما زنده به انيم ڪم آرام نه گيريم.

معني: آءُ اها لهر آهيان جنهن جي زندگيءَ جو مدار تلاطم تي آهي. ان جي آسودگيءَ ۽ آرام ان جي موت برابر آهي. بيٺل نبض زندگيءَ جو اظهار نٿي ڪري سگهي.

”سچ چوانءَ جي دل ۾ نه ٿئي، ته مون کي تنهنجي عابدانه زندگيءَ گذارڻ مان ڪو فائدو نٿو نظر اچي. تون بجاءِ ڪنهن ٻئي جي پوئلڳي ڪرڻ جي پاڻ کي دستورن ۽ شريعتي پابندين کان آزاد ڪري اندر جي رهبريءَ پٺيان هل.“

ان تجربي کي گهڻو وقت گذري چڪو آهي تاريخ جي ڪسوٽي ۽ حقيقتن جي تجربن بعد آءُ هن نتيجي تي پهتو آهيان، ته خواجه صاحب جي صحبت مان مون کي خدا شناسي، روحاني ترقي يا رموز الاهي حاصل نه ٿيا. پر منهنجي مذهبي عقيدن ۽ سياسي زندگيءَ تي سالن جا سال ان جو اثر هلندو رهيو. مون سان گڏ ڪيترا ساٿي به ان ڳالهه جو شڪار ٿيا. ويندي پير علي محمد شاه راشديءَ تائين جنهن مون کي انهيءَ تصنع ۽ شريعتي ڪوڙ کي ۾ ڦاسڻ کان منع ٿي ڪئي.

جيڪڏهن منزلگاه جهڙي بوسيدہ ۽ غير آباد مسجد جي آزاديءَ کي سياست ملڪ جو جزو بنائي نادانسته هندو مسلم فسادن جو ڪارڻ بنيس ته ان لاءِ وقت گذرڻ بعد انهيءَ اثر کي جوابدار ڄاڻان ٿو. منزلگاه مسجد تحريڪ جي سرپرستي ڪرڻ وقت سنڌ جا صوفي منش مسٽر جمشيد مهتا ۽ دادا چينمل پرسرام مون کي سمجهاڻ ٿا ته ”اهو طريقو تنهنجي روايات جي خلاف هو.“ پر مون تي ان وقت مذڪوره بالا اثر ڪري فرقہ پرستيءَ جو پوتہ سوار هو، سو درست ٿي نہ سگهيس. بعد ۾ جمشيد مرحوم هڪ دوست سان گفتگو ڪندي ظاهر ڪيو ته ”سيد جي عبادت زندگي کيس نور الاهي جي تجلي حاصل ڪرڻ جي عيوض ڌارڪ فورسز (ظلمت) جي سايہ هيٺ آڻي ڇڏيو آهي.“

جڏهن ان کانپوءِ مسلمانن جي جداگانہ قوم جي غلط نظريي هيٺ هندو مسلم نفرت جي بنياد تي پاڪستان جي حصول لاءِ جدوجهد ڪيم ته به ان جو ڪارڻ اهو ئي اثر هو.

منزلگاه تحريڪ سونَ هندو مسلمانن جي قتل ۽ لکها روپين جي جائداد جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجي.

پاڪستان هلچل لکها هندو مسلم جي قتل، ڪروڙها هندو مسلمانن جي بچلاوطني، اربها روپين جي جائداد جي تباهه ٿيڻ جو باعث بني. اهي ڳالهون منهنجي خدائشناسيءَ جي راه جو تجربو هيون.

خواجہ صاحب جي جد امجد جي پيروي ۽ اثر ڪري اورنگزيب اها راه اختيار ڪئي جا هندوستان ۾ مسلم (مغل) شهنشاهيت جي خاتمي جو باعث بني.

انهيءَ تعليم جي اثر هيٺ علام اقبال هندو مسلمانن جي جدا قومن جي نظرئي کي ايجاد ڪري، صدها ورهين جي صوفياءَ ڪرام جي اتحاد انساني جي جذبي هيٺ پيدا ڪيل محبت تي پاڻي ڦيري، نفرت جو بچ پوکيو ۽ انهيءَ اثر هيٺ اسان گمراه ٿي ملڪ جو ورهاڱو ڪرايو ۽ پاڪستان قائم ٿيو. انهيءَ اثر هيٺ بينگالين کي سندن جائز حق نہ ڏيڻ سبب جدا ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو ۽ خبر نہ آهي اثر رهيل پاڪستان جو ڪهڙو حشر بنائيندا؟

(۱۰) مولوي غلام احمد صاحب ملڪاڻي رحمة (دادو):

هي صاحب دادوءَ جي ڀر ۾ ملڪاڻين ۾ رهندڙ هو. وڏو عالم ۽ تن

سلسلہء طریقت هر هڪ نقشبندي، قادري ۽ سهروردي مان مستفيض ٿيل هو. سندس طريقهء اثر اندر مولود چوارائي رقت قلب پيدا ڪري پوءِ ذڪر ڪرڻ ۽ اثر وجهڻ جو هو.

پويان ڪيترا خليفا ڇڏي ويو آهي جي ماڻهن کي روزي، نماز ۽ ذڪر جي تلقين ڪن ٿا. مون کي خبر نه آهي سندس سلسلہء طریقت مريدن ۾ اخلاق ۽ روحانيت ڪيتري قدر پکيڙڻ لاءِ ڪار آمد ٿيو آهي.

مون مولوي صاحب سان هڪ ٻه دفعا ملاقات ڪئي هئي. مون تي سندس صحبت ڪو اثر ڪونه ڪيو. هي سنڌ جي ان وقت ۾ ذڪر اذڪار ڏيڻ وارن بزرگن مان هڪ هو. سنڌ جي وڏن اوليائن جا سجاده نشين سندن بزرگن جي پيروي وساري چڪا هئا. هي صاحب طریقت جي سلسلي کي قائم رکيو آيا. ممڪن آهي مريدن جي اخلاق جي درستيءَ لاءِ ڪجهه ڪري سگهيا هجن، پر خدا جي شناخت، روحاني ترقي ۽ رموز الاهي جي لاءِ منهنجي سمجهه آهر هو گهڻو ڪجهه ڪري نه سگهيا هئا.

(۱۱) پير ميان محمد شاهه ذڪري عليه رحمة (سڪرنڊ):

هن صاحب جا وڏا اصل ڪشمير جي طرف جا ويندا هئا، جي گهڻي وقت کان سنڌ ۾ اچي رهيا هئا.

هن صاحب پهرين بدين پوءِ سڪرنڊ تعلقي ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي هئي. سن جي نزديڪ هئڻ ڪري سائس گهڻيون ملاقاتون ٿينديون هيون. هو ڏاڍي آواز ۽ سر سان "لااله الا الله" جو ذڪر ڪندو ۽ ڪرائيندو هو. سارو وقت سندس مجلس ۾ ذڪر جاري رهندو هو. هي صاحب نماز پڙهائڻ بعد ذڪر ڪري مريدن تي تصوف وجهندو هو، جنهن ڪري انهن مان ڪيترا وجد ۾ اچي زمين تي ليندا هئا. ڪيترا "هو هو" ڪندا هئا. ڪيترا مٿو جهولايندا هئا. ڪيترا سر پٽين يا زمين سان ٽڪرائيندا هئا. هن ڪيترا ئي ماڻهو مريد ۽ معتقد بنايا سندس اثر اڪثري ڪثيف طبع ۽ ذهقاني ماڻهن تي زياده پوندو هو.

ذڪر ذريعي وجد ۾ اچڻ، شريعت جي پابندي، اخلاق جي درستي، سندس مطمح نگاهه هوندا هئا. قرب الاهي روحاني ترقي يا رموز معرفت مريدن کي حاصل ٿيندا هئا يا نه ان جو پتو نه آهي پر قوي گمان اهو ٿي نڪتو ته سندس مريدن جي لياقت ايتري نه هئي.

ڪشمير ۾ شوڌرم جو گهڻو اثر رهيو هو. جو جلالِي مهٽ هو. ناقوس ۽ نقارن جو وڃاڻڻ، ان تي رقص ڪري وجد ۾ اچڻ ان مت جي پوئلڳن جي خاص صفت هئي. قلندر شهباز جا نانگا به انهي طرح سان وجد ۾ ايندا آهن. ممڪن آهي هي طريقو مولويءَ جي شومت جي گڏيل تعليم جي پيداوار هو. مطلب ته سلوڪ جي ڳولاءِ لاءِ ان مجلس مان ڪي ئي سبق حاصل ٿي سگهيا ٿي. مون کي ڪو خاص فائدو نه پهتو پر وڏين درگاهن جي اڪثري سجاده نشين کان هي ملاقاتون وڌيڪ ڪارآمد هيون.

(۱۲) دادا جيئمل پرسرام گلراجاڻي (ڪراچي):

هي صاحب حيدرآبادي عالمن جي گلراجاڻي پاڙي مان هو. هن ننڍي هوندي کان ست سنگ جو شوق هئڻ ڪري درويشن جي صحبت مان گهڻو پرايو.

هن شاهه عبداللطيف، سچل سرمست، سامي، دلپت، بيدل، روحل فقير وغيره سنڌ جي شاعرن جو گهڻو اڀياس ڪيو هو. ازانسواءِ هندوستان جي درويشن جهڙوڪ - گرونانڪ، ڪبير پڳت، ميران پاڻي، ڪاليداس جي ڪلام مان به واقفيت هيس. نه رڳو ايترو پر يورپ جي مکيه شاعرن شيڪسپيئر، شيلي، ٽينسن، گوٽي وغيره جي ڪلام کي به پروڙيو هئائين. پارسي شاعرن مان رومي، حافظ، خواجہ فريدالدين عطار ۽ منصور جي تعليمات جي به ڄاڻ هيس.

هن دنيا جي مکيه مذهبن جو اڀياس ڪيو هو. سناتني ڌرم، صوفي مت، سک، ڀنت، ٻڌ ڌرم ۽ ڪرسچنٽي مان چڱي واقفيت هيس. قرآن شريف، ويد، شاستر، گيتا ۽ بائيبل تي خاصو عبور هوس.

هن تياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ داخل ٿيڻ ڪري روم ۽ يونان جي قديم روحاني تعليم مان به سبق پرايا هئا. انهي کوجنا بعد هو انهي راز کي پروڙي ويو هو ته جملي مذهب جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل هئي.

هن سنڌي شاعرن ۽ درويشن جي تعليم ۾ انهيءَ پيغام جو چوهر سمايل ڏٺو هو. هن جو چوڻ هو ته سنڌو ديش کي انهيءَ ڏس ۾ دنيا لاءِ خاص پيغام هو. هن سڄي عمر انهيءَ پيغام جو مشنري ٿي گذاريو.

هن سياست ملڪ ۾ به چڱو بهرو ورتو. هن جي ساري زندگي ملڪ ۽ قوم لاءِ وقف ٿيل هئي.

هن ڪيترا ڪتاب لکيا. منهنجي خيال موجب هي پهريون ماڻهو هو جنهن سنڌ جي جداگانہ ملڪ ۽ قوميت جي نظرين کي ظاهر ڪيو. جڏهن هندن جي اڪثريت بمبئي کان سنڌ جي جدائيءَ جي مخالفت ۾ هئي، هي سنڌ جي آزاديءَ جو حامي هو.

منهنجي ساڻس واقفيت ۱۹۲۹ع ۾ ٿي. سندس صحبت مون تي گهڻو اثر ڇڏيو. سچ چئجي ته مون کي شاهه لطيف ۽ سچل جي ڪلام جي سمجهه سندس صحبت ۾ وڌي. هو منهنجو سياسي مددگار ۽ صلاحڪار تصوف ۾ استاد ٿي رهيو هو. هو بنيادي طرح ’اُسر م لاهيج‘ جو قائل هو. ۽ توڪل جو وڏو قائل هو.

جتي ساريءَ دنيا کي ڪارن ڪڪرن ۾ اوندهه اندوڪار ڏسڻ ۾ پي آيو. اتي به هن کي روشنيءَ جو ترورو پي نظر آيو. مون کي سندس صحبت مان هيٺيون ڳالهيون نصيب ٿيون:

- (۱) ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت.
- (۲) سنڌ ملڪ ۽ قوم کي دنيا لاءِ خاص پيغام.
- (۳) لاتقنطو من الرحمة الله جي معنيٰ ۽ مفهوم.
- (۴) مذهب جو روح عشق ۽ محبت هو.
- (۵) آئيڊيلسٽ ۽ پريڪٽيڪل سياستدان جو تفاوت ۽ پهرين جو تفوق.
- (۶) ساڻيه جي اڪيچار محبت.
- (۷) حسن کان متاثر ٿيڻ وڌي ۾ وڌي غذا ۽ نعمت هئي.

(۱۳) ميان عبدالرحيم صاحب درس عليہ (ملاڪاتيار):

هي صاحب ملاڪاتيار جو ويٺل هو. سندس ڏاڏو ميان محمد قاسم عليہ حضرت غوث بهاؤالحق عليه سهروردي جي سلسلہءِ طريقت سان واسطو رکندڙ هو. ليڪن سندس والد ميان ولي محمد عليه لنواري واري بزرگن کان نقشبندي سلسلي جا سبق ورتا هئا. هي به انهي سلسلہءِ طريقت سان وابستہ هو.

هي ٿورو ڳالهائو هو. سندس اکيون ري نشي جي الستي خمار سان پرڪيف رهنديون هيون. هن سان ٻه ٽي دفعا ملاقات ٿي. پاڻ ڪيترن ورهن کان پنهنجي دائره خانقاه کان ٻاهر نه نڪتو هو. هو گوشه نشين درويش

هو. باوجود ان جي هن جي سياسي معاملي فهمي ايتري قدر وسيع هئي، جنهن جو پتو سندس مٿون سان پهرين گفتگو مان پئجي سگهي ٿو.

هن کي سيد حاجي عبدالحڪيم شاه جهڙڪن ۾ منهنجي اليڪشن ۾ مدد ڪرڻ لاءِ وٺي آيو هو. جتي مون کي چيائين ته:

”مون کي سياسي ڳالهين سان دلچسپي نه آهي، ليڪن مون کي هيٺين ڳالهين لوڙهي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو هو:

(۱) حاجي عبدالحڪيم شاه جهڙي پير مرد، باهمت ۽ بااخلاق سيد اچي صبح سان منت ڪئي ته لوڙهي کان ٻاهر نڪري اليڪشن ۾ توکي مدد ڪريان. اسان کي فيض رسول جي دروازي تان مليل آهي، ان جي اولاد کي انڪار ڪري نه سگهيس.

(۲) مون کي ٻڌايو ويو آهي ته جنهن اميدوار جي مدد ڪرڻ آيو آهيان اهو خلق خدا جو خادم ۽ بااخلاق نوجوان آهي.

(۳) هو حڪومت جي دٻاءُ سامهون سر نمائڻ کان انڪار ڪري ٿو.“
پوءِ مون ڏي رخ ڪري فرمائين ته:

”خلق خدا جي خدمت جو ڪم هٿان نه ڇڏج. سنڌي سباجهڙا اٿئي تن جي ڀارت هجيئي. انهن جي خدمت ڪندي جي مشڪلاتون سامهون اچنئي، تن جو مٿس ٿي مقابلو ڪج. لالچ ۾ لڙهي ۽ ڌڙڪي ۾ ڊڄي نه وڃج. سچ جي بيڙي لڏندي پر ٻڏندي نه آهي. الله جي مدد ۽ اسان درويشن جون دعائون توسان شامل رهنديون.“

مون واعدو ڪيو. ان وچ ۾ ڪيترن مقابلن کي منهن ڏيڻو پيو آهي پر خدا جي لطف ۽ درويشن جي دعا سان همت نه هاري اٿم. ڪمزوريءَ وقت هن جون پرڄمار اکيون اڇيو سامهون بيهي ڪمزور کي نوشدارو جو ڪم ڏين ٿيون. مون کي سندس صحبت مان هيٺيان يقين حاصل ٿيا:

(۱) هو حب الوطن جو مجسم هو. سنڌين جي محبت کيس ايمان ڪامل عطا ڪيو هو. روحاني ترقي ايمان ڪامل جو حصو هئي.

(۲) گهڻي غور ۽ فڪر بعد جو سرور ماڻهوءَ کي حاصل ٿئي ٿو، انهيءَ جو پتو خماريل اکين مان پوي ٿو.

(۳) سنڌ ۽ سنڌين جي محبت ۽ خدمت لاءِ جو حڪم ڏنائين ان مان مون کي قرب الاهي ۽ روحاني ترقي حاصل ٿيڻ جو پتو ڏسيو هئائين.

- (۴) لالچ ۽ خوف جهڙي طرح روحاني طالب جي راه ۾ رکاوٽون هيون، ساڳي طرح اهي عملي دنيا ۾ وڏيون رندگيون بنجي سگهيون ٿي.
- (۵) معشوق جي اکين جو خمار ۽ خدا رسيدہ بزرگ جي اکين جي جوت ٻنهي کي ساڳي سرچشم مان بخرو مليل آهي.

اهل مماتيءَ مان فيض حاصل ڪرڻ جي ڪوشش

نه رڳو زنده درويشن ۽ بزرگن سان ملاقاتون ڪري انهن جي صحبت مان مستفيد ٿيڻ جي ڪوشش ڪيم، پر اهل مماتيءَ سان ملاقات ڪرڻ يا انهن کان فيض وٺڻ لاءِ ڪوشش ڪندو آيس. مون کي ٻڌايو ويو ته اهي بزرگ دنيا مان کڻي وڃي ستا هئا، انهن جو ديدار ڪرڻ سان ڪيئي اسرار معلوم ٿي سگهيا ٿي.

سڀ کان بهتر ديدار رسول اڪرم جو هو، پر اهو درجو مٿانهون هو، ان ڪري پهرين وٺڻ جا ديدار حاصل ڪري انهن معرفت رموز حقيقت معلوم ڪجن. مون کي اهو به ٻڌايو ويو ته کليل اکين سان سجاڳيءَ ۾ روحن جو مشاهدو (لقا) ڪرڻ دشوار هو. ان ڪري صرف خوابن ذريعي انهن جي ملاقات حاصل ڪري سگهبي. جنهن لاءِ هيٺين ڳالهين جي پوئواري ڪرڻ ضروري هئي:

- (۱) کاڌو گهٽ کائجي، جيڪي کائجي اهو پاڪ صاف هجي، جي ٿي سگهي ته گوشت، مڇي يا ساه وارين شين جي کائڻ کان پرهيز ڪجي.
- (۲) غسل ڪري صاف ڪپڙا پهري، خوشبوءِ لڳائي آڏي رات جو تهجد نماز بعد ٻڌايل وظيفو پڙهي ڪنهن خاص درويش جي ملاقات جو خيال رکي، سڄو هٿ سيرانديءَ رکي سمهي پئجي ته ان درويش جو ديدار ٿيندو.

اهي ٻئي طريقا آزمائيم، پر خواب ۾ ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه آيو. بعضي بنا ڪوشش جي خواب ۾ سٺو نظارو يا چڱن ماڻهن جي ملاقات ٿيندي هئي. پر اهي ڳالهيون اتفاقي نصيب ٿينديون هيون. جيئن ته هڪ دفعي اتفاقاً پنهنجي جد بزرگوار شاه حيدر عليه رحمة جي ملاقات ٿي. هڪ رات اوچتو سڀنو ڏٺم، جنهن ۾ هڪ وڏي خانقاه ڏسڻ ۾ آئي، جنهن مان چاندوڪيءَ جهڙي روشني نظر پئي آئي. ان کي چوڌاري وڏيون ديوارون هيون، جانچ ڪرڻ بعد معلوم ٿيو ته ان ۾ اندر درويش ويٺل هئا. واقفيت کان سواءِ اندر

وڃڻ جي اجازت ڪانه هئي. واقف ماڻهوءَ ڏي نياپو موڪلائڻو هو جو ٻاهر اچي اندر وٺي وڃي سگهيو ٿي. ان تي مون هڪ ماڻهوءَ کي جو دربان معلوم ٿيو ٿي، عرض ڪيو ته اندر شاهه حيدر عليه رحمة هجي ته کيس پيغام وڃي ڏي ته تنهنجي اولاد مان فلاڻو ٻاهر بيٺو آهي ۽ اوهان سان ملڻ گهري ٿو. ان پيغام پهچڻ کان پوءِ هڪ بزرگ سفيد ريش قد ۾ پورو پٽو، سفيد ڪپڙن سان ٻاهر نڪري آيو، جو مون کي ٻاهر کان چوڏيواريءَ جي اندر وٺي ويو. ان کان پوءِ اندر هڪ ٻي وڏي محلات جهڙي جاءِ ڏسڻ ۾ آئي. اندر هلي مون کان اچڻ جو سبب پڇيائين. مون چيو مانس ته خدا شناسيءَ لاءِ حضرت پيغمبر خدا محمد مصطفيٰ عليه الصلوات والسلام جي زيارت جو شوق اٿم. هن جواب ڏنو ته اندر رسول مقبول جي درٻار هلي رهي هئي. ان ۾ وڃڻ لاءِ پهرين تياري کان سواءِ اجازت ملي ڪانه سگهندي.

ان تي مون پڇيو ته اها تياري ڪهڙي قسم جي هئي. پاڻ فرمايائين ته ”تون سنڌ ملڪ ۽ قوم لاءِ بنا امتياز مذهب جي خدمت ڪندو ره، وقت بگذرڻ تي توکي وڌيڪ هدايتون ملنديون رهنديون.“

مون عرض ڪيو ته ”گهڻي ڪوشش بعد به اوهان سان ملاقات ٿي نه سگهي هئي. اڄ اتفاق سان ديدار ٿيو آهي، وري اوهان سان ڪڏهن ۽ ڪهڙيءَ طرح سان ملي سگهان ٿو.“

ان تي پاڻ هڪ لفظ ٻڌايائون ته اهو واچ ورد جو ڪم ڏئي مون کي ساڻس ملڻ جو موقعو ميسر ڪندو. مون کي اهو به ٻڌايو ويو ته سنڌ جي حفاظت ۽ رهبريءَ جي واڳ هيٺين ٻارهن ارواح مقدسه جي سپرد هئي:

- ۱- شاهه صدرالدين عليه رحمة؛ لکي
- ۲- مخدوم بلاول عليه رحمة، باغبان
- ۳- سيد خيرالدين شاهه عليه رحمة، سکر
- ۴- سيد حيدر عليه رحمة، سن
- ۵- مخدوم نوح عليه رحمة، هالا
- ۶- سيد عالي عليه رحمة، ٺٽو

- ۷- قلندر شهباز عليه رحمة، سيوهڻ
- ۸- سيد شاه عبدالڪريم عليه رحمة، بلڙي
- ۹- شاه عبداللطيف عليه رحمة، ڀٽ شاه
- ۱۰- سچل سرمست عليه رحمة، درآزا
- ۱۱- شاه عنايت عليه رحمة، جهوڪ
- ۱۲- گرونانڪ عليه رحمة، پنجاب

انهن مان پهريان ڇهه سنڌين جي اخلاق ۽ تزڪيه نفس جي چارج ۾ هئا ۽ پوين ڇهن کي سنڌين جي ذهني صلاحيت، رواداري ۽ محبت پيدا ڪرڻ جو ڪم سپرد ٿيل هو.

ان خواب لهڻ کان پوءِ مختلف وقتن تي گهمي مذڪور بالا درگاهن جي زيارت ڪيم سواءِ گرونانڪ عليه جي.

انهيءَ خواب کان پوءِ مون مخدوم ظهير الدين عرف پرو چارم عليه ۽ قاضي اسدالله شاهه عليه ٽڪرائي سان مشورو ڪيو ته ڪهڙي طرح سان سنڌين جي بنا امتياز مذهب جي خدمت ڪري سگهان ٿو.

هنن صلاح ڏني ته ان لاءِ بهترين ذريعو اهو هو ته سنڌ جي سيدن ۽ پيرن کي منظم ڪري انهن جي اصلاح ذريعي ماڻهن ۾ اخلاق، تزڪيه نفس، ذهني صلاحيت، رواداري ۽ محبت پيدا ڪجي. ڇاڪاڻ ته سڌو ساري سنڌ کي پهچڻ مشڪل مسئلو هو. مذڪور بالا ماڻهو درگاهن جي چارج ۾ هئا ۽ اثر رکندڙ هئا. انهن جي ذريعي مطلوب مقصد جلد حاصل ٿي سگهن وارو هو. ”جنهن صورت ۾ ساري سنڌ جي سيدن، پيرن کي هڪ جاءِ تي گڏوگڏ ڪرڻ مشڪل مسئلو هو. ان ڪري ابتدا مٽياري خاندان جي سيدن ۽ پيرن سان ڪر.“

انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ ۱۷- مارچ ۱۹۲۳ع تي سن ۾ ٽن ڏينهن لاءِ مٽياري سيدن جي ڪانفرنس سڏايم. جنهن کي وڏائي ساري سنڌ جي پيرن، فقيرن ۽ سيدن جي ڪانفرنس ۾ تبديل ڪرڻو هو.

انهيءَ ڪانفرنس جي مقاصد ۽ نتايج جو مختصر احوال پنهنجي ڪتاب ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ مان هيٺ ڏيان ٿو:

”انهن جي بزرگن جون درگاهون، خانقاهون ۽ دائرا اڃا تائين عوام

جون زيارتگاه هيون. باوجود ان جي جو سندن اولاد جي اڪثريت عياشي، خود غرضي، اخلاقي مرضن جو شڪار بنيل هئي، عام ماڻهن اڃا تائين سندن توقيف ۽ عزت تي ڪئي.

هن طبقي کي بداخلاقي ۽ انتشار جي ڪڏي مان ڪڍي منظم ڪرڻو هو. کين اخلاق ۽ صحيح تعليم سان ملبوس ڪري صحيح خادم خلق جي صورت وٺائي هئي. پهرين هڪ گروهه کي منظم ڪري پوءِ ساري سنڌ جي سيدن، پيرن ۽ فقيرن جي فيڊريشن ٺاهڻي هئي.

مٿياري سيدن جون ٻه مجلسون ٿيون، پر اها ڪوشش هيٺين سببن ڪري ناڪام ثابت ٿي:

(۱) تاريخي ارتقا ڪري نسلي يا فرقيوار نظام ۽ اصلاحي ڪوششون بعد از وقت ٿي ويون هيون. تنهن ڪري جا ڳالهه زماني جي رفتار جي موافق نه هئي اها ڪامياب ٿيڻ مشڪل هئي. پوءِ ڪٿي اها ڪهڙن به عمدن ارادن سان شروع ڪئي ويئي هجي.

(۲) سماجي اصلاح ۽ ترقيءَ جي جماعت ۾ سياسي معاملن کي ٽپائي آڻڻ نقصانڪار ثابت ٿيو.

(۳) اصلاحي ڪمن لاءِ پئسي جي ضرورت هئي. شاهوڪار ۽ پيسي وارا سيد پير اهڙن ڪمن لاءِ پئسي خرچ ڪرڻ واسطي تيار نه هئا. غريبن وٽ پيسو ڪونه هو.

(۴) هر تحريڪ جي ڪاميابيءَ لاءِ ڪن فردن جي بي لوث خدمت ۽ انهيءَ لاءِ زندگيءَ وقف ڪرڻ جي ضرورت هئي. اسان اهڙا ماڻهو پيدا ڪري نه سگهياسون.

سيدن جي جماعت سازيءَ کي ڏسي بلوچن، سمات ۽ ٻين قبيلن به جماعتون ٺاهڻ شروع ڪيون پر انهن جو حشر به ساڳين سببن ڪري ساڳيو ٿيو ۽ ڪابه تحريڪ ڪامياب ٿي نه سگهي.

انهيءَ سال جي آخر ۾ ۲۰ - ڊسمبر ۱۹۲۳ع تي شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي درگاه تي وڃي هيٺين دعا گهريم:

خدا جا پيارا بزرگ، درگاه خداونديءَ مان منهنجي هيٺين مقاصد جي حصول لاءِ دعا گهر:

- (۱) دنيا جي ظاهري جدا جدا مذهبن ۾ بنيادي طرح وحدت سمايل آهي. جنهن جو مقصد انسانذات ۾ محبت، اتحاد، سک، سلامتي آڻڻ آهي. انهيءَ حقيقي سبق کي وساري ماڻهو فرقہ بنديءَ ۾ ورهائجي ويا آهن. جنهن ڪري دنيا ۾ نفاق ۽ فساد پکڙجي ويو آهي. تو ڪثرت پويان وحدت ڏسي ان جو پرچار ڪيو آهي. مون کي توفيق ڏياراءِ ته انهيءَ راهه تي هلي محبت ۽ امن جو آواز ڪيندو رهان.
- (۲) دنيا جي مغربي ملڪن جون قومون استعمال غرضي خاطر مشرق جي ڪمزور قومن کي غلام رکيو ويٺيون آهن. مساوات ۽ آزادي هر فرد ۽ قوم جي جنم جو حق آهي. تو مارئي جي عمر جي قيد مان آزاد ٿيڻ جون دعائون گهريون آهن. هي ڪروڙها ماڻهو ڏاڍ ۽ ظلم جي چنبي ۾ گرفتار آهن تن جي آزاديءَ لاءِ دعا گهر ۽ مون کي ديرگاهه الاهي مان دعا گهري طاقت عطا ڪراءِ ته ڏاڍ ۽ ظلم خلاف لڙندو رهان.
- (۳) انساني عقل هزارها سالن جي مسلسل ڳولا ۽ کوجنا جي باوجود ڪائنات جي اونهن اسرارن. حقيقي رازن ۽ صحيح حقيقت کي پوريءَ طرح معلوم ڪري نه سگهيو آهي. اڃا منڊي ماڪوڙي وانگر ڪوھ مان اپ پيو ڪڇي. آئون راهه حقيقت جو ڳولائو آهيان. مون کي حقيقي مال مان ماسو هٽ ڪرڻ ۾ مدد ڪر.
- (۴) دنيا امن جي عيوض مختلف ملڪن ۽ قومن جي باهمي اختلاف جو آکاڙو بنيل آهي. تو سڀ عالم آباد ٿيڻ، سنگهارن جي سرهي رهڻ لاءِ دعائون گهريون آهن مون کي توفيق عطا ڪراءِ ته دنيا جي اتحاد، امن ۽ سک لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهان. جيئن ماڻهو هڪ نظام ۾ شريڪ ٿي صحيح بين الاقوامي اداره قائم ڪن.
- (۵) دعا گهر ته آئون مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ جتي وڃان آواز اٿاريندو رهان، جيسيتائين جيئرو هجان انهن اصولن تي قائم رهان. تو سنڌ جي سرسبز ٿيڻ لاءِ دعا گهري آهي. اها ڪافي نه آهي. هر هڪ سنڌيءَ کي مذڪوره بالا مقصدن تي هلڻ لاءِ دعا گهر.
- اهڙي طرح نمازون، ورد، وظائف، چلم ڪشي هڪ طرف ڪندو رهيس ته ملڪ ۽ ماڻهن جي حتي الوسع خدمت ٻي طرف ڪندو رهيس.
- ضلع لوڪل بورڊ ڪراچيءَ جو پريزيڊنٽ چونڊجڻ بعد مون ڳوٺ

سڌار هلچل جو بنياد وجهي ڪراچي ضلعي جي ڳوٺاڻي سروي ڪرڻ ۽ سڌاري لاءِ تجويز تيار ڪرڻ واسطي پهرين اپريل ۱۹۲۹ع تي ڪراچي ضلعي جو گشت شروع ڪيو. ۲۵- اپريل ۱۹۲۹ع تي شاھ عنايت صوفي عليه رحمت جي زيارت ڪيم. ان کان اڳي به زيارت ڪري چڪو هوس. پر هن زيارت کانپوءِ مون هيٺيون خواب ڏٺو ته ”هڪ وڏي مسجد نما محل ۾ داخل ٿيو آهيان. جتي سوها ماڻهو ويٺل هئا. ان جاءِ ۾ مسجد جي محراب وانگر ڪيترائي محراب هئا. جن مان هر هڪ جي سامهون ڪيترائي ماڻهو ويٺل هئا. جن جدا نموني عبادتون پئي ڪيون ۽ باهمي گفتگو ۾ مشغول هئا. آءٌ جدا محرابن کي ڏسندو پئي گهميس ۽ اتي هڪ ماڻهو کان پڇا ڪيم ته هي ڪهڙي جاءِ هئي. جنهن جواب ڏنو ته هي دنيا جي مذهب جو مرڪزي هال هو جتي سڀڪو مذهب وارو سندس محراب جي سامهون ويهي عبادت ڪري رهيو هو.

بهتر آهي ته رٿ جي عيوض تون به هڪ محراب جي سامهون ويهي ره. جنهن تي مون کان جواب آيو ته. ”اهي سڀ محراب منهنجا هئا آءٌ هڪ جاءِ تي ويهڻ جي عيوض سڀني جاين جو سير ڪري معلومات وٺائيندس.“ ان تي ڪن ويٺل ماڻهن مون تي نقطه چيني ڪئي، جنهن مون کي مغموم ڪري ڇڏيو. عين ان وقت هڪ هاتفي آواز ٻڌڻ ۾ آيو ته: ”فڪر نه ڪر تو صحيح رستو ورتو آهي، خدا توکي ان راهه تي استقامت بخشيندو.“

آهستي ڪري مون مٿي ٻڌايل جملي درگاهن جون زيارتون ڪيون ۽ راهه هدايت لاءِ دعا گهرندو رهيس. ان کانپوءِ ۱۸ کان ۲۱ جون ۱۹۳۲ع تي سيد ميران محمد شاھ پٽ شياھ جي ميلي تي ڪيتريون ڪانفرنسون سڏايون. مون به ان ۾ سندس مدد ڪئي. انهي موقعي تي مون رات جو هيٺيون خواب ڏٺو:

”جنهن ۾ شاھ عبداللطيف عليه رحمت کي پري کان بيٺل ڏٺم، آهستي ٿي اها تصوير نزديڪ آئي. ان تي مون کين عرض ڪيو ته مهرباني ڪري خداشناسيءَ جي راهه ڏسيو، جنهن تي پاڻ فرمايائين ته ان راهه ۾ ”تو کي جذبه حب الوطني، مذهبي رواداري، سماجي ڀلائي جا ڪم گهڻو مدد ڏيئي سگهندا.“

”پهرين سنڌ جي محبت ۾ مستغرق ٿيو ڀوند ۽ پوءِ ساري عالم جي اتحاد، امن ۽ سک لاءِ پاڻ پتوڙڻو اٿئي.“

مون کيس عرض ڪيو ته ڪيترا دفعا ملاقات لاءِ واجهايو هوم، نمازون ۽ ورد پڙهي ديدار لاءِ ڪوشش ڪئي هئي پر اها نصيب نه ٿي هئي. هاڻ اتفاق سان اوچتو ملاقات ٿي آهي وري ملاقات لاءِ ڪو رستو ڏسيو. ان تي پاڻ هڪ ڪليدي اسمر ٻڌايائون جنهن پڙهڻ بعد ننڊ ۾ ملاقات ٿيڻي هئي. بعد ۾ اهو اسمر ڪيترا دفعا پڙهي ملاقات لاءِ ڪوشش ڪيم پر ڪانه ٿي.

۱۹۳۴ع جي اپريل کان آءٌ عجيب ذهني ۽ نفسياتي ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي ويس. هڪ طرف آزاد سنڌ اندر سنڌي سياست کي شخصي اقتدار پرستيءَ جي دائري کان ڪڍي ڪن اصولن جي بنياد تي پروگرام تيار ڪري پارٽي ٺاهي نئين سنڌ جي ترقي ۽ تعمير لاءِ ڪم ڪرڻ جو سودا سمايل هو. ٻي طرف سياسي اختلافن ۽ دشمنين، مالي مشڪلاتن، جنگ اقتدار جي مهاڇار کان تنگ ٿي سياست کي ترڪ ڪري جذباتي ۽ ثقافتي زندگي گذارڻ لاءِ سوچي رهيو هوس.

پوئين قسم جي خيالن کي مضمونن جي صورت ۾ قلمبند ڪندو ويس. جن جا سرا تاريخ وار هيٺ ڏيان ٿو. اهي خيال منهنجي عشق مجازيءَ مان حاصل ڪيل تجربن جا نتيجا هئا:

- | | |
|-----------------|------------------------------|
| ۱- مئي ۱۹۳۴ع | (۱) دوست سان ٻه ٽي ڳالهيون |
| ۵- مئي ۱۹۳۴ع | (۲) فراق جون گهڙيون |
| ۷- مئي ۱۹۳۴ع | (۳) تنهن جي غلاميءَ جا ڏينهن |
| ۹- مئي ۱۹۳۴ع | (۴) قريب جو قرب |
| ۱۰- مئي ۱۹۳۴ع | (۵) محبوب جو مڪتب |
| ۲۱- مئي ۱۹۳۴ع | (۶) بره جو بحر |
| ۱- جون ۱۹۳۴ع | (۷) دوست کان دور |
| ۴- جون ۱۹۳۴ع | (۸) پرين جي پلاند ۾ |
| ۲۰- جون ۱۹۳۴ع | (۹) پير کان پير تائين |
| ۲- آڪٽوبر ۱۹۳۴ع | (۱۰) عشق جي راه ۾ |
| ۱۴- جنوري ۱۹۳۵ع | (۱۱) مجاز جو نقشو |

سياست ۽ مجاز ٻنهي کي ڇڏي نه سگهيس ۽ هلندو آيس. درويشن جي هدايت موجب خداشناسي ۽ جي حصول لاءِ سماجي ۽ سياسي معاملن ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي هيم، پر ان راه ۾ مشڪلاتون ڏسي ان کان جند ڇڏائي مجاز جو مزو وٺڻ گهريم ٿي. ٻئي ڳالههون هلڻ مشڪل مسئلو نظر ٿي آيم.

تنهن ڪري هڪ کي ڇڏي ٻئي کي وٺڻ لاءِ دل ٻي گهريو پر جنهن صورت ۾ ٻئي ڳالههون گڏ هلاڻ قسمت ۾ لکيل هو، ان حالت ۾ ٻنهي سان ٿوريندو آيس.

مجاز جي عين وچ ۾ هڪ خواب ۱۹۳۲ع ڌاري ڏٺم. - جنهن ۾ پري کان چوڏهين جو چنڊ سندس حسن جي ڪمال سان آسمان منجهه ڏسڻ ۾ آيو. ان ۾ چٽائي ڏسڻ بعد اهو بدلي هڪ خوبصورت عورت جي شڪل اختيار ڪري ويو. جنهن آهستي آهستي ٿي منهنجي ويجهو اچي چين تي چمي ڏني. ان بوسي ايڏو سرور پيدا ڪيو جو مان ننڊ مان جاڳي پيس. وهاڻو خوشيءَ جي ڳوڙهن سان ڀريل نظر آيم. خواجہ حافظ جو هيٺيون بيت زبان تي هو ۽ سارو ڏينهن ڪراچيءَ جي بنگلي جا دروازا بند ڪري اهو بيت پڙهي سرور خوشيءَ ۾ روئندو رهيس:

در ازل داده ست مارا ساقی لعل لب،

جرع جامي که من سرگرم آن جا ممر هنوز.

اهو بيت ايترو سر تي سوار ٿي ويو جو ذري گهٽ جنون جي حالت تي وڃي پهتس. پوءِ نماز پڙهي ان حالت مان ٻاهر نڪرڻ لاءِ دعا گهري حافظ مان فال ورتم ته هن بيت تي نظر پئي:

ساقيا یک جرع ده زان آب آتش گون که من،

درميان پختگان عشق تو خامه هنوز.

معني: اي ساقی انهي آتشن نشي مان اڃا به وڌيڪ ڍڪ پيار جو تنهنجي عشق ۾ اڃان تائين آئون ڪچو آهيان.

ان کانپوءِ سرور جو نشو گهٽيو ۽ اهو راز معلوم ٿيو ته اها سرور جي ابتدا هئي پخته ٿيڻ لاءِ. اهڙا ڪيئي ڀيالا وقت به وقت پيڻ جي ضرورت هئي. خوابن جي دنيا ۽ درويشن جي صحبت مان پرايل علم جي بيان ڪرڻ

بعد غور ۽ فڪر ذريعي حاصل ڪيل احوال پنهنجي ڪتاب ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ مان ڏيان ٿو:

”اول ۾ آدم جي بهشتي زندگي وانگر سادگي ۽ اڻ ڄاڻائي ڪري پڪو اعتقاد وٺيل هوم ته ساري ڪائنات خدا سائين پيدا ڪئي آهي. ماڻهن جي پيدا ڪرڻ، رزق ڏيڻ، ڏک سک سان واسطو رکندڙ ۽ مارڻ سڀ سندس هٿ ۾ هئا ۽ انهن جو ڪاروبار سندس نگراني هيٺ هلي رهيو هو. جي ڪنهن تي هو راضي ٿئي ٿو ته مالا مال ڪري ڇڏي ٿو ۽ جي ناراض ٿئي ٿو ته خانو خراب ڪري ڇڏي ٿو.

”انساني روح خدا سائين روز اول جي پيدا ڪيا هئا جي انهي وقت کان عالم ارواح ۾ رهندڙ هئا. جتان مقرر وقت تي دنيا ۾ تقدير جي لکڻي موجب وقت گذارڻ بعد مرڻ کانپوءِ ڪجهه وقت عالم برزخ ۾ رهي، قيامت ڏينهن حساب ڪتاب ڏيڻ بعد سندن عملن جي عيوض بهشت يا دوزخ ۾ وڃن ٿا.

هر ماڻهوءَ جي روزمره جا ڪم به ملائڪ ڪراماً کاتين لکي رهيا هئا. مرڻ کانپوءِ قبر ۾ منڪر ۽ نڪير سوال جواب ڪرڻ وارا هئا. جي ماڻهو عبادت ڪري خدا کي خوش رکندو ته هن دنيا ۾ به کيس نفعو حاصل ٿيندو ۽ آخرت ۾ به نجات جو مستحق ٿيندو.

”بهشت جون باغن ۽ نهرن سان سجايل عاليشان محلاتون، سهڻيون جاورون، عمدہ غلمان، طرح طرح جا ميوا ۽ کاڌا خاص ذڪر جي لائق ڳالهائون هيون. جي ڪنهن خدا جي عبادت نه ڪئي يا شريعت جي حڪم موجب نه هليو ته انهي جي پاداش ۾ کيس پهرين قبر ۾ عذاب ڏنو ويندو پوءِ دوزخ ۾ موڪليو ويندو. جتي آتش جا آڙاھ لڳا پيا هوندا. نهايت خطرناڪ فرشتا گرز کڻيو گناهگارن کي عذاب ڏين. لاءِ رات ڏينهن مشغول هوندا.

غريب انسان مشڪلاتن ۾ ڦاٿل هو، جن مان هڪ تقدير هئي جنهن روز ميثاق کان سندس هٿ بند ڪري سڀ ڪجهه ان لاءِ اڳي مقدر ۾ لکي ڇڏيو هو.

باقي جيڪا ذرو برزو ماڻهوءَ کي چڱي ڪم ڪرڻ لاءِ آزادي مليل هئي. ان کان کيس ڪارڻ لاءِ شيطان هر وقت حيل هلائي رهيو هو.

”جيتوڻيڪ هر ماڻهوءَ کي ٻي دنيا ۾ سندس ذاتي عمل ۾ خدا جو رضامنڊو جنهن جو گهڻو مدار عبادت تي رکيل هو، ڪم اچڻ وارا هئا. پر سندس پوين جا ڪم به فائدو ڏئي سگهيا ٿي، ان ڪري قرآن جا ختم پڙهائڻ مري ويلن جي نالي ۾ خير خيرات ڪرڻ ۽ مانيون کارائڻ جو دستور به مروج هو.“

”اهي سڀ ڳالهيون اعتبار ۾ آيل هيون. ان ڪري خدا جي رضامندي لاءِ عبادت ڪرڻ، شرعي حڪمن جي پيروي ڪرڻ، ختم درود ڏيارڻ، خير خيرات ڪرڻ ۾ دنيا ۽ آخرت جي نجات تصور ڪندي مذهبي زندگي گذاري رهيو هوس. پر ٿوري وقت کانپوءِ مختلف مذهب جي ماڻهن سان ملڻ، بحث مباحث ڪرڻ، مختلف علمن جا ڪتاب پڙهڻ، غور فڪر ڪرڻ بعد انهي خوش اعتقادي جي آهني ديوار ۾ آهستي ٿي شڪن جا شڪاف پوڻ لڳا. جن سوالن منهنجو توجهه ڇڪايو سي هيٺين قسمن جا هئا:

- ۱- ڪائنات جي پيدا ڪندڙ، پاليندڙ، فنا ڪندڙ خدا سائينءَ جي صورت ڪهڙي آهي ۽ ڪٿي رهندڙ هو.
- ۲- ڪائنات جي وجود، روح، ماده وغيره جي معلومات جا سوال.
- ۳- سام وارين شين جي پيدائش جا ڪارڻ.
- ۴- حيات بعد الممات جي حقيقت ۽ ان بابت مختلف نظريا.
- ۵- جبر ۽ قدر جو مسئلو.
- ۶- گناه ۽ ثواب ڪهڙا هئا ۽ انهن جي تقرر جو مسئلو.
- ۷- مذهب هڪ هو يا گهڻا هئا. انهن جا بنيادي مٿا ڪهڙا هئا.
- ۸- مذهب ۾ اجتهاد ۽ تقليد جو مسئلو.
- ۹- حق ۽ ناحق، سچ ۽ ڪوڙ جي پرڪا.
- ۱۰- ڪثرت ۽ وحدت جي تشريح ۽ لاڳاپو.

انهن سوالن جي فيصل ڪرڻ لاءِ ڪتابن جي پڙهڻ، عالمن ۽ صالحن جي صحبت ۽ غور فڪر ڪرڻ بعد جن نتيجن تي پهتس، ان جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو؛

(۱) خدا جو تصور: *

آهستي ٿي خدا جو پهريون شخصي تصور ختم ٿي نئون تصور ذهن

نشين ٿيو. جنهن موجب هو هر جا حاضر ناظر. بي رنگ بي مثال بي صورت، مڪان ۽ زمان هو ۽ فھر ۽ خيال ۾ سمانجڻ کان مٿي هو. انهي خيال سائنس ۽ فلسفي جي پيدا ڪيل ڪن اعتراضن کان جان آزاد ڪرائي، ليڪن اڳوڻي يقين ۽ ويساھ ۾ خلل پئجي ويو.

هڪ مقرر ڪيل جڳھ تي، خاص صورت واري هستيءَ جو تصور سولو هو. ليڪن قياس، گمان ۽ فھر کان مٿي هستي سمجھ ۽ نظر کان مٿي هئي. ڪنهن وقت دنيا ۾ ڪروڙها انسانن کي بڪ بيماري ۽ مصيبتن ۾ مبتلا ڏسندي ذري گھٽ سندس رزافي، شافعي، عادل صفتن مان اعتقاد گھٽجي ٿي ويو. ليڪن قرآن جي آيت ”ما خلقت هذا باطلا“ يعني: ساري ڪائنات مقصد کانسواءِ نه پيدا ڪئي ويئي آهي - سدائين ڪن ۾ گونجندي رهي ۽ جنهن مذهب جي بنيادي دائري کان ٻاهر نڪرڻ نه ڏنو.

(۲) روح ۽ مادہ وغيره جي معلومات:

ان مسئلي تي مون ڪتاب ”جيئن ڏٺو آھ مون“ ۾ مفصل روشني وڌي آهي. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته انهي مسئلي تي غور ۽ فڪر قديم اعتقادن ۾ تبديلي آڻي وسيع معلومات ميسر ڪئي. تنهن ڪري ان جي بنياد تي ٻريا ڪيل مذهبي دستورن ۾ گھڻو رولو پئجي ويو.

(۳) ساھ وارين شين جي پيدائش جا ڪارڻ:

انهي ڏس ۾ پڙهڻ، ٻڌڻ، غور ڪرڻ بعد مغربي مذهبن ۽ مشرقي مذهبن طرفان پيش ڪيل نظريا گھڻو بدلي ويا. آدم کي ٺاهي ان ۾ روح ڦوڪڻ جو تخيل بدلي ويو. سائنس جي ذريعي نئين معلومات ميسر ٿي جنهن موجب هن ڌرتيءَ تي لکها ورهين کان زندگي موجود هئي. ماڻهو لکها ورهين جي ارتقا جي پيداوار هو. اهو به مختلف ادواز مان ارتقا ڪندو پي آيو آهي. سندس مستقبل اڃا پردي غيب ۾ لڪل هو.

(۴) حيات بعد الھمات بابت تفتيش:

روح بابت مختلف مذهبي عقيدن ۽ نظرين جي ڇنڊڇاڻ بعد آئون هن خيال جو ٿيندو ويس ته جهڙيءَ طرح مادي جا مختلف عناصر گڏجي جانور جو جسم بنائين ٿا، اهڙي طرح زندگي (روح) به پنهنجي عالم مان اچي وقت گذاريو، تجربہ حاصل ڪري وري موٽي پنهنجي دنيا ۾ ملي هڪ ٿي وڃي ته اها ڳالھ خلاف قياس نه ٿي ڏسڻ ۾ اچي. پر انهي اصول مڃڻ بعد مذهبن

طرفان پيش ڪيل نظريه جهڙوڪ. ڪرمن جو ڦل، روز محشر جو حساب ڪتاب، بهشت ۽ دوزخ ۽ ان سان متعلق ڳالهيو ختم ٿي ويئون ٿي.

(۵) جبر ۽ قدر جو مسئلو:

انهيءَ سوال مذهبي عقيدن جي تهريڪيب ۾ گهڻو حصو ورتو آهي. هڪڙن ماڻهوءَ کي بيوس بنائي ڪٿي قسمت جي سمنڊ ۾ ڦٽو ڪيو هو. پوءِ وري مذهب جي نالي ۾ کيس هدايتون ٿي ڪيون ته پاڻ کي گناهن ۾ پسڻ کان بچائي.

ننڍي هوندي کان ٻڌندو آيو هوس ته ”لکيو منجهه نراڻ، ڦلر ڪياريءَ نه وهي.“ يا ”لا تترك شي الا باذن الله“ اهي ڳالهيون اهڙيون هيون جن ۾ ماڻهو ويچارو بيوس ڏسڻ ۾ ٿي آيو.

ٻئي طرف اهڙا خيال پيش ڪيا ٿي ويا جنهن ۾ انسان اهڙو مڪمل هو جو خود خدا به سندس مشوري سان ڪم ٿي ڪيو.

پهرئين جو مثال اڄڪلهه جي ڪمپيوٽس سوسائٽيءَ ۾ فردن جهڙو هو، جنهن ۾ شخصي آزادي نهايت محدود هئي، اتي نه خيال جي آزادي هئي، نه عمل جي، خيالي دنيا ۾ سوسائٽي يا خدا جي حڪمن جي پٺيان هلڻو هو. وري ٻئي نظريي مطابق شخصي آزادي انهيءَ حد تائين آزاد هئي جو هر شخص پنهنجي راءِ ۽ مفاد خاطر جيڪي وڻيس ٿي سو ڪيائين ٿي. جهڙيءَ طرح هن وقت سرمائيدار ملڪن جي حالت آهي. جتي هڪڙا ڪروڙ پتي ٿي عيش ۽ آرام ۾ گذاري رهيا هئا، ٻيا بڪون کائي رهيا هئا، جتي ننگو ٿي گهمڻ ۽ جماعتي نظام جي هر ڳالهه جو مذاق اڏائڻ کي عيب نه ٿي سمجهيو ويو. انهن ٻنهي متضاد نظرين تي غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد ان راءِ جو ٿيڻ لڳس ته اهي ٻئي نظريا انتها پسنديءَ جا پيداوار هئا، ممڪن آهي انهن جي ميلاپ مان ڪو معنيٰ خيز نتيجو نڪري سگهي.

(۶) گناهه ۽ ثواب جو مسئلو:

ننڍپڻ کان فقهي ملا ڪان معلوم ٿيو هو ته ماڻهو چوٽيءَ کان پيرن تائين سارو گناهن ۾ غرق هو. ان کان ٻاهر نڪرڻ خدا جي مهربانيءَ کان سواءِ ناممڪن هو. هندو ۽ ٻڌمت وارن ان کي پنهنجي اڳين جوڻ جي ڪرم جو نتيجو ٿي ڄاتو ته عيسائي مت انسان کي پيداڻشي گناهگار ڄاڻايو هو. مسلمانن ۾ جيتوڻيڪ بنيادي طرح روح پاڪ پيدا ٿيل هو، پر پوءِ مذهب ان

تي ايڏيون پابنديون ٿي وڌيون جن کيس مجبور محض ڪري ڇڏيو هو. جنهن ڪري خود درويشن کي ائين چوڻو پيو ته:

”عدل آءُ نه چٽي، ڪو ڦيرو ڪج فضل جو.“

يا

”پڇرو پاڻ جو، سو چوئيءَ تائين چور.“

آخر ملا جي شريعت طرفان عائد ڪيل پابندين جي به ڪا حد هئي!

(۱) ڀيڙيءَ کان هيٺ سڻڻ پائڻ گناه هو.

(۲) بيٺي پيشاب ڪرڻ گناه هو.

(۳) قبله يا ڪنهن بزرگ طرف منهن ڪري پيشاب ڪرڻ يا پير ڊگها ڪري سمهڻ گناه هو.

(۴) غير محرم مرد يا عورت جو منهن ڏسڻ گناه هو.

(۵) دير سان نماز پڙهڻ گناه هو.

(۶) بيٺي پاڻي پيئڻ گناه هو.

(۷) پيشاب کان پوءِ وٽ نه چيڻ گناه هو.

(۸) ڪن جانورن جو گوشت کائڻ گناه هو.

(۹) خاص نموني ۽ نالي کان سواءِ ڪنل گوشت کائڻ گناه هو.

(۱۰) مٿو اڳهاڙو ڪري نماز پڙهڻ گناه هو.

مطلب ته ڳڻ ڳاڻيٽو ڪونه هو. عصيان بي اپار هئا. ٻين مذهبن ۾ به ڪن و بيش ساڳيون بندشون پيل هيون. ملا، پنڊت، پادري، ربي مذهب کي اهڙيءَ طرح جڪڙي ڇڏيو هو جو هر ڳالهه ۾ ماڻهو محتاج ۽ گناهين ۾ ڦاسل هو. اهو سڀ خدا ۽ بزرگن جي نالي ۾ چيو ٿي ويو. ماڻهن کي اها اجازت نه هئي ته انهيءَ ڳالهه تي غور ڪن ته جنهن شيءِ کي اخلاقي قانون سڏيو ٿي ويو ۽ جنهن جي آڌار تي گناهه ۽ ثواب مرتب ڪيا ويا ٿي. سو بيٺل پاڻي وانگر ڪن حدن ۾ محدود نه هو. ان جو ملڪي ماحول، قديم روايت، معاشري جي ضرورتن، ماڻهن جي ڀلائي ۽ برائيءَ سان تعلق هو. تنهن ڪري اهي گناهه ۽ ثواب جا مقرر ڪيل نظريا حالتن مطابق بدلي سگهيا ٿي.

مذهب انسانذات جي محبت، امن، ترقيءَ جا ذريعا هئا. تن کي مذهبي مهندارن ماڻهن کي محڪوم ۽ مجبور ڪري سندن طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب

پئي آندو آهي. انهيءَ طبقي مذهب کي اهڙو مضحڪ خيز بنائي ڇڏيو هو جو هر آزاد خيال ماڻهوءَ کي ڳالهه سمجھ ۾ نه ٿي آئي. مون کي به اهي حالتون ڏسي مذهبي اعتقادن لاءِ رد عمل پيدا ٿيو. جنهن ڪري اهو سندس منظر اثر مون تان وڃائي ويٺو.

(۷) مذهب هڪ هو يا گهڻا:

”تاريخ مذهب جي پڙهڻ بعد معلوم ٿيو ته مذهب اصل ۾ خوف ۽ وهم جي پيداوار هئا. جنهن ۾ اڳتي هلي عالمگير مذاهب جي بائين محبت ۽ عقل جا اضافا ڪري ان کي انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقي جي اصولن تي بيهارڻ جي ڪوشش ڪئي. ليڪن انهن به اصل مذهبن جي ڪيترن عقيدن کي ڪڍي ڇڏڻ کان پاسو ڪيو. ڇاڪاڻ ته کين ڏپ هو ته ماڻهو بنيادي طرح قدامت پسند هئڻ ڪري متان سڀني نين ڳالهين جي مڃڻ لاءِ تيار نه ٿين. اها حالت تقريباً هر هڪ عالمگير مذهب جي هئي.

مذهب اسلام به اهڙين خامين کان خالي نه رهيو. جهڙوڪ:

(۱) جانورن جي قرباني.

(۲) ڪعبي جي چو طرف طواف ڪرڻ، شيطانن کي مينا ۾ پٿريون هڻڻ، صفا مروه ۾ ڍڪون پائڻ وغيره.

(۳) روز قيامت، پلصراط، ميزان، حساب ڪتاب، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا.

(۴) مري ويلن کي جتما ڏيارڻ، بيمارين يا ڪن ڪمن جي حصول لاءِ تعويذ ۽ ڌاڳا ٻڌڻ، مزارن تي عرس يا ميلا لڳرائڻ وغيره.

(۵) بزرگن جي ڪتابن کي الهامي، بي عيب ۽ آخري سمجهي انهن جي انڌي تقليد ڪرڻ وغيره.

(۶) اسلام ۾ سوها فرقا پيدا ٿي ويا هئا، جن مان هر هڪ جي اها دعويٰ هئي ته اهو حق تي هو ۽ ان ڇا مڃيندڙ نجات يافتہ هئا ۽ ٻيا ناحق ٿي ۽ سندن ٻوڙلڳ دوزخي هئا.

انهن ڳالهين مون کي اهڙو منجهائي ڇڏيو هو جو ذري گهٽ مذهب کان متحرف ٿيڻ کي ويجهو هوس. علامه آءِ. آءِ. قاضي مون کي انهيءَ مونجهه مان ڪڍي اهو ذهن نشين ڪيو ته مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل هئي. انهن جا بنيادي اصول اتحاد، امن ۽ ترقي انساني جو حصول هئا.

مذهب فطرتاً ابتدا کان ملڪي حالتن، ضروريات زندگي، ذهني ارتقا مطابق ترقي ڪندو آيو هو. اهي گهڻا ڪونه هئا سندن ظاهري گهڻائي پويان بنيادي وحدت سمايل هئي. انهن ۾ چند اصولي ڳالهائون هيون جي ساڳيون هيون باقي فروعِي ڳالهائون هيون. جي بدلي سگهيو نٿي. سي بدليون آيون هيون. تنهن ڪري اسلام کي چند عقيدن ۽ روايات جي بنا تي ڪنهن جماعت ۾ محدود ڪرڻ روح مذهب جي خلاف هو.

(۸) مذهب ۾ اجتهد ۽ تقليد جو مسئلو:

مذهب ۾ ملا، پنڊت، پادري ۽ ربي وغيره سندن هڪ هتي قائم ڪري اجتهد جو دائرو ايترو تنگ ڪيو هو جو ڪنهن به شخص کي غور ۽ فڪر ڪري آزاد پاليسي اختيار ڪرڻ جو حق نه ٿي ڏنو ويو. مذهب اسلام به انهن خامين کان بچي نه سگهيو هو. قرآن ۽ حديث کي بنياد بناي ملا ان جي جيڪا تشريح ڪئي ٿي ان جي صداقت کان ڪنهن به ماڻهوءَ کي انڪار ڪرڻ جي اجازت ڪانه هئي. سواءِ تورن جي ڪنهن به ماڻهوءَ خدا، حيات بعدالمات، سزا ۽ جزا، بهشت ۽ دوزخ، قرباني، حج، نماز، روزه وغيره ڳالهين جي رد ڪرڻ جي همت نه ساري: ان مان جديد علم جي ڄاڻ اهو نتيجو ٿي اخذ ڪيو، مذهب صرف تقليد هو.

مون انهن ڳالهين تي غور ڪري انڪار ۽ تقليد جي عيوض اعتدال کان ڪم ورتو.

(۹) حق ۽ ناحق، سچ ۽ ڪوڙ جي پرڪا:

ابتدا کان وٺي جدا جدا مذهبن، سندن فرقن ۽ ماڻهن جي جدا گروهن جي وچ ۾ صحيح ۽ غلط، سچ ۽ ڪوڙ بنسبت اختلاف پئي رهيا آهن. مسلمانن جو مذهب اسلام جنهن کي دنيا جو آخري ۽ مڪمل دين سڏيو وڃي ٿو سو به ۳۵۰ فرقن ۾ ورهائجي ويو، جن مان هر هڪ پاڻ کي صحيح ۽ ٻئي کي غلط پئي سمجهيو. قرآن ۾ ان مسئلي تي صاف وضاحت سان چيل هو ته ”نصارا يهودين کي ناحق تي ۽ پاڻ کي حق تي. اهڙي طرح يهودي پاڻ کي حق تي ۽ نصارن کي ناحق تي سڏيندا هئا. اهڙي طرح ٻيا به ساڳي روش اختيار ڪندا هئا.“ ان تي خدا سائين پيغمبر کي چوي ٿو ته ”ڪين سمجهاءِ ته حق ۽ ناحق جو فيصلو خدا ئي ڪري سگهي ٿو. جنهن جو پتو تاريخ جي ڪسوٽي تي پئجي سگهندو.“ تنهن ڪري بهتر رستو اهو هو ته رواداريءَ

جو اصول قبول ڪري بقائتي باهمي مطابق اختلاف راءِ ۾ هڪٻين جو احترام ڪجي.

حق ۽ ناحق کي ڪنهن قوم، فرقي، مذهب ۽ شخص جي هڪ هتي بنائڻ قانون فطرت جي خلاف هو.

(۱۰) ڪثرت ۽ وحدت جي تشويح:

وحدت ۽ ڪثرت کي جدا جدا نالن سان تعبير ڪيو ويو آهي. صوفين ڪثرت کي صفات، جز، مايا جي نالي سان منسوب ڪيو آهي. وحدت کي ذات، ڪل ۽ حقيقت ڪوٺيو آهي. فلسفين جي هڪ گروهه انهن کي جوهر ۽ جسم سڏيو آهي ته ڪن اصول ۽ فروع جا نالا ڏنا هئا. هر مسئلي ۾ انهن نقطن جي سمجهڻ ۽ انهن جي هڪٻين سان لاڳاپي جي معلوم ڪرڻ جي ضرورت پوي ٿي.

صفات، جز، مايا ايتري قدر پلائيندڙ آهن جو انهن جي پويان وحدت کي ڳولڻ جي ڪوشش نه ڪبي ته زندگيءَ جو ڪوبه مسئلو پوريءَ طرح حل نه ٿي سگهندو. اڄڪلهه جي دنيا ئي اختلافن جو مکيه ڪارڻ انهن کي پوريءَ طرح نه سمجهڻ آهي.

مذهبي دنيا جي تجربي مان اهو پتو پيو ته انفرادي ۽ مجموعي ڪمال حاصل ڪرڻ لاءِ هيٺيون ٽي ڳالهيون زندگيءَ ۾ مددگار ٿي سگهيون ٿي:

(۱) علم يا عقل

(۲) عمل يا ڪرم

(۳) عشق يا پريم

انهن جي واقفيت ۽ تجربو معاشري کي ترقي ڏيارڻ لاءِ رهبر راهه ٿي سگهيو ٿي.

(۱) علم (عقل)

دنيا جي مختلف ملڪن ۽ زمانن ۾ ڪيترن ماڻهن تجربو، غور، فڪر، سير سياحت ۽ صالحن جي صحبت بعد معلومات جو ذخيره ڳڏ ڪيو آهي. جن کي قلمبند ڪري پوين لاءِ مشعل راهه طور ڇڏي ويا آهن. علم ان جو نالو آهي، جو ذهانت وڌائڻ جو باعث بنجي ٿو. ذهانت ۽ عقل ساڳي شيءِ جا نالا هئا.

اهڙيءَ طرح ڪٿي ڪيل معلومات جي پڙهڻ ڪري ماڻهن کي هزارها ورهين جي گڏ ڪيل ذخيري جو پتو پوي ٿو. ۽ هنن جي ذهني ارتقا ٿئي ٿي. علم کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو اٿن: (۱) ظاهري علم (۲) باطني علم. ظاهري علم جون کوجنائن بعد سوها شاخون پيدا ٿيل آهن. جن مان مون ڪجهه واقفيت حاصل ڪئي آهي. سي هيٺيون آهن:

(۱) مذهبي علم

(۲) فلسفہ

(۳) ادب

(۴) تاريخ

(۵) ساز ۽ آواز

(۶) سياست

(۷) اقتصاديات

(۸) تصوف

(۱) مذهبي علم:

هن جون مکيه شاخون ٿي آهن: (۱) الاهيات (۲) اخلاقيات (۳) عبادات.

پهرينءَ جو واسطو ڪائنات جي خلقت ۽ ان جي رازن معلوم ڪرڻ سان آهي.

ٻي جو واسطو ماڻهن جي باهمي تعلقات ۽ معاشري جي بهتري ۽ پلائي سان آهي.

ٽئي جو واسطو خدمت خلق ۽ تزڪيه نفس سان آهي.

(۲) فلسفہ علم:

هن کي چئن مکيه تشريحن ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

(الف) فلسفہ وحدت الوجود

(ب) فلسفہ وحدت شهود

(ت) فلسفہ تثليث

(ث) فلسفہ دهریت

(الف) فليسم وحدت الوجود:

عام طرح سان دنيا جي اڪثر عالمگير مذهبن انهي نقطه نگاه موجب سوسائٽي جي تعمير لاءِ ان کان ڪم ورتو آهي ۽ انسان ذات جي اتحاد لاءِ ان کي سنگ بنياد ڪري ڪتب آندو آهي. هندن ان کي ويدانت سڏيو آهي. عيسائين مونوتيسزم ۽ مونيزم نالو ڏنو آهي. مغربي فلسفين پڻ تيسزم شمار ڪيو آهي. مسلمانن ۽ يهودين ان کي توحيد سڏيو آهي.

رواجي طرح ان جو الحاق الاهيات سان ڪيو وڃي ٿو پر جي ڇٽائي نظر ڪبي ته زندگيءَ جي هر شعبي تي ان جو اثر رهي ٿو جهڙوڪ سياست، اقتصاديات، ادب، اخلاق، عمل وغيره تي ان جو اثر خاص رهنمائي جو ڪم ڏئي ٿو. ان لست ۾ عشق کي ان ڪري داخل نه ڪيو اٿم جو عشق وحدت وجود جو ٻيو نالو آهي.

(ب) فلسفہ وحدت الشهود:

دنيا جي ڪيترن مذهبن ان نظريي کي ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ جي اختلافن کي سمجهاڻ لاءِ ڪم آندو آهي. پارسي مت جي پيغمبر زراستر ان کي نهايت واضح انداز ۾ پيش ڪيو آهي. دنيا جي هر شيءِ جا هن ۾ پهلو ڏيکاريا آهن.

هڪ طرف نور هو. ٻي طرف ظلمت هئي.

هڪ طرف حق هو. ٻي طرف ناحق هو.

هڪ طرف روح هو. ٻي طرف مادو هو.

هڪ طرف ظلم هو. ٻي طرف انصاف هو.

مطلب ته دنيا جي هر شيءِ جا ٻه پهلو ڏيکاريا ويا هئا جي ٻئي متضاد هئا.

انهي نظريي مطابق مذڪور بالا حقيقتون عليحده هيون، جن جا وجود به جدا هئا. اهي ٻئي گڏجي نٿي سگهيا ايتري قدر جو خدا به ٻه هئا. هڪ اهرمن ٻيو اهرمزد جي خير ۽ شر جي صفتن سان موصوف هئا. جيتوڻيڪ آخري طرح خير جي فتح ٿيڻ جو دلاسو ڏنل هو پر بشر جو وجود خير جي سڃاڻپ لاءِ ضروري ڄاتو ٿي ويو.

مسلمانن مان به ڪن انهي نظريي کي نئون روپ ڏئي روح ۽ ماده.

خالق ۽ مخلوق، ذات ۽ صفات جي نالن بيان پيش ڪيو. اهو نيٺ وحدت الشهود جي صورت اختيار ڪري ويو.

(ت) فلسفہ تثليث:

هن نظريي مطابق روح ۽ مادي کان علاوه روح القدس به هو. جنهن ٻنهي کي گڏ جو ڪم ٿي ڏنو. ڪرستائين طرفان ان کي پيءُ روح القدس جو نالو ڏنو ويو هو. يعني خدا بنده ۽ مسيح ئي قوتون دنيا جي هر ڪاروبار ۾ دخل انداز هيون.

هندن ان کي ٽمورتي سڏي برهما، وشنو ۽ شيو جي نالن سان ظاهر ڪيو هو. يعني پيدا ڪندڙ، پاليندڙ يا زندگي بخشيندڙ، تي فنا ڪندڙ طاقت هئي. دنيا جو ڪاروبار انهن ذريعي هليو ٿي. مسلمانن ۾ به مختلف نموني ان ۾ اعتماد رکيو ٿي ويو. ا ل م. خدا - محمد - جبريل يا خدا جسم ۽ روح مان اها معنيٰ ڪڍي ٿي ويئي.

(ث) فلسفہ دهریت:

ان فلسفي ۾ ظاهري حواسن ذريعي معلوم ٿيندڙ اجسام کي حقيقت سمجهي، ان کانسواءِ فهم ۾ نه ايندڙ ۽ نامعلوم اشيا جي وجود کان انڪار ڪري زندگيءَ ۽ انسان سان واسطو رکندڙ ڳالهين کي مادي جون مختلف صورتون سمجهي ساري معلومات کي ان تائين محدود ڪيو ويو هو.

ان فلسفي جي ابتدا يونان کان ٿي. ان کانپوءِ ٻين ماڻهن ان نظريي ۾ اعتماد رکيو. هاڻ ان کي سائنسيفڪ نموني ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. اڻ سڌي طرح چين جي ڪنفيوشس، ٻڌ ڌرم جي نروان ۽ صوفين جي نفيءَ واري گروهه ان جي حمايت ڪئي ٿي.

(۳) علم ادب:

علم ظاهريءَ ۾ ادب کي نمايان درجو حاصل آهي. ان جون گهڻيون شاخون آهن جن جو اظهار نثر ۽ نظم ۾ ڪيو ويو آهي. تهذيب انساني سان واسطو رکندڙ هر ڳالهه کي ان ذريعي پيش ڪيو وڃي ٿو.

(۴) علم تاريخ:

علم تاريخ گذشتہ سياسي، اقتصادي، ادبي، معاشرتي، مذهبي، نفسياتي واقعات جي ذخيري کي گڏ ڪري ماڻهن جي معلومات لاءِ وڏو مواد

ميسر ڪيو آهي. تاريخ صاحب نظر ۽ عقل وارن ماڻهن لاءِ هدايت ۽ رهبري جو ڪم ڏئي ٿي.

(۵) علم ساز ۽ آواز:

هن کي انساني تفريح طبعي، روحاني راحت ۽ ترقي ۽ جذبات کي متاثر ڪرڻ جو مکيه ذريعو ڪري سمجهيو ويو آهي. هن وقت اهو ترقي ڪري هڪ مکيه علم جي صورت اختيار ڪري ويو آهي. مشرق ۽ مغرب ۾ ان خاصي ترقي ڪئي آهي.

(۶) علم سياست:

ملڪي آئين سازي، قومي مسئلن کي نبيرڻ، ملڪ جي اندروني ۽ بيروني معاملن ۽ امن امان رکڻ، ترقي ۽ تعمير سان واسطو رکندڙ ڳالهين کي خوش اسلوبيءَ سان نبيرڻ جي علم کي سياست جو علم سڏجي ٿو. اڄڪلهه اهو علم ترقي ڪري سائنس جي درجي تي پهچي ويو آهي. ان جون ڪيئي شاخون بنجي ويون آهن.

(۷) علم اقتصاديات:

گذر معاش، ملڪي ترقي ۽ تعمير، ڪارخانن، زراعت، تجارت، وغيره سان واسطو رکندڙ ڳالهين کي اقتصاديات يا معيشت جو علم سڏيو وڃي ٿو. جيئن دنيا ترقي ڪندي وڃي ٿي ان جا ڪاروباري مسئلا به وسيع ۽ پيچيده ٿيندا وڃن ٿا. ان ڪري انهن جي ڄاڻ به وڌندي وڃي ٿي. هاڻ اهو علم باقاعدي هڪ سائنس بنجي ويو آهي. ان جون ڪيتريون شاخون بنجي ويون آهن، جن مان مکيه جاگيرداري، سرمائيداري، اشتراڪي نظام آهن.

(۸) علم تصوف:

علم تصوف امتزاجي ڪم سرانجام ڏئي ٿو. هن کي اڄڪلهه جي زبان ۾ بقائي باهمي جي محرڪ جذبي سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. اهو ايتري قدر وسيع ٿيندو وڃي جو ان جو اثر نه صرف مذهبي عقيدن تي پوي ٿو پر زندگيءَ سان واسطو رکندڙ هر معاملي جي ان مان رهبري ٿي سگهي ٿي.

علم باطني

مٿي ظاهري علمن جو مختصر ذڪر ڪيو اٿم. هاڻ باطني علم بابت احوال پيش ڪريان ٿو. ان کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي ذڪر ڪندس.

(۱) الوهيت

(۲) وجداني حالت (الهام)

(۳) عشق جو علم

(۱) الوهيت:

قديم وقت کان وٺي دنيا ۾ اهو عقيدو هليو اچي ته ڪي اهڙا روحاني ذريعا هئا، جن خدائي ذخيره علم مان ڪي هدايتون ۽ خبرون آڻي ڪن چونديل ماڻهن کي پهچايون ٿي، جي رسول يا پيغمبر جي نالي سان سڏيا ويا ٿي. انهي ذريعي کي وحي جي نالي سان سڏيو ويو آهي.

(۲) وجداني حالت:

گهڻي وقت کان مختلف قومن، مذهبن ۽ ماڻهن ۾ اهو عقيدو به ويٺل آهي ته وحي کان گهٽ هڪ ٻي طاقت به آهي، جنهن ذريعي ولين، درويشن، شاعرن، فيلسوفن، حڪيمن ۽ ذات وارن ماڻهن کي ڪي راز معلوم ٿيا ٿي، جي عام طرح حاصل ٿي نه ٿي سگهيا ۽ غير شعوري دنيا سان واسطو رکندڙ هئا.

(۳) عشقي علم:

گهڻن ماڻهن روحاني رمزن پروڙڻ ۽ عقل کان مٿي احوال معلوم ڪرڻ لاءِ عشق ذريعي به علم حاصل پي ڪيو آهي. جيئن هڪ شاعر چيو آهي ته: عشق سڪاريون نيون ٺيون، ڳالهيون سلڻ نه جهڙيون.

۲- عمل يا ڪرم

زندگيءَ ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ لاءِ علم سان گڏ عمل کي وڏو دخل ڏنو ويو آهي. قرآن شريف ۾ عمل صالح کي راه نجات جو ذريعو ڪري ٻڌايو ويو آهي.

عمل کي ٻن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي:

۱- عمل صالح يا خير ۲- عمل ناصالح يا شر

پهرين مان ترقي حاصل ٿئي ٿي، ٻيو تنزل ۽ ادبار ڏي ڇڪي ٿو. هاڻ سوال اٿندو ته عمل صالح ۽ عمل بد جي وچ ۾ تميز ڪيئن ڪجي. ذرا غور ڪرڻ بعد معلوم ٿيندو ته:

عمل صالح خوشي، مجموعي فائدي، ترقي، اتحاد ۽ امن جو باعث
بنجي ٿو ۽ عمل بد رنج، نقصان، تنزل، نفاق، بدامنيءَ ۽ فساد پيدا ڪري
ٿو. عمل کي ٻيو نالو خدمت يا عبادت به ڏنو وڃي ٿو.

عمل کي چئن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي؛

(۱) گذر معاش سان واسطو رکندڙ ڪم؛

جي وري اقتصاديات، هنر، سائنس، زراعت ۽ مزدوريءَ ۾ ورهايا وڃن
ٿا.

(۲) سماج سان واسطو رکندڙ ڪم؛

جي سماجي، سياسي، ڪلچر ۽ مفيد عام پراپڪاري معاملن ۾ ورهايا
ويا آهن.

(۳) عبادت الاهي جا ڪم؛

جي ظاهري ۽ باطني عبادتن ۽ تزڪيم نفس جي ڪمن سان واسطو
رکن ٿا.

(۴) زندگيءَ جي بچاءَ جا ڪم؛

جي شادي، اولاد جي پرورش، باهمي تعلقات، بڻائي باهمي، ناحق
خلاف لڙڻ، حق جي حفاظت ڪرڻ سان واسطو رکن ٿا.

۳- عشق يا پريم

ان کي محبت، پريم، لو وغيره نالن سان سڏيو وڃي ٿو. انساني
ڪمال حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي وڏو درجو ڏنو ويو آهي. انهي پنڌ جي
پانڊيٽن جو چوڻ آهي ته علم ماڻهوءَ جي معلومات ۾ اضافو ڪري صحيح ۽
غلط، حق ۽ ناحق، اعليٰ ۽ ادنيٰ ڳالهين جي تميز پيدا ڪري ٿو. ليڪن تميز
پيدا ٿيڻ بعد علم ۾ ڪابه اهڙي طاقت نه آهي جو ماڻهوءَ کي صحيح راه تي
هلائي مفيد ڪم ڪرائي سگهي. اهو ڪم عشق جي سپرد آهي ته تميز بعد
محرڪ جذبو ٿي ماڻهوءَ کي ناجائز ڪشش يا غلط رستن کان ٻاهر ڪڍي
صحيح مقصد ۽ رستي تي آڻي. انهيءَ مقاصد ۽ راه جي وچ ۾ جي رنڊ ڪون ۽
مشڪلاتون پون، تن جو مرد ٿي مقابلو ڪري. عشق کي اهل تصوف ٻن
قسمن تي مشتمل ڪيو آهي. (۱) مجازي عشق (۲) حقيقي عشق.

مجازي عشق:

هن کي ٽن درجن ۾ ورهايو اٿن:

(۱) درجو شخصي، جزوي، محدود دائري واري عشق جو آهي.

(۲) درجو قومي، ملڪي، وسيع دائري واري عشق جو آهي.

(۳) درجو نوع انسان جي دائري جو عشق آهي.

(۱) شخصي عشق:

اهو عشق به ٽن سببن ڪري پيدا ٿئي ٿو:

(۱) ظاهري صورت ۽ جنسي ڪشش ڪري.

(۲) هم طبعي رفاقت، زندگيءَ ۾ مددگار جي حصول جي خواهش ڪري.

(۳) هم خيالي ڪري باهمي امداد، ذهني سکون جو حصول.

مٿي ذڪر ڪيل فرد واحد جو عشق به چئن مرحلن مان گذري ٿو:

(۱) صغير پڻ - معصوميت

(۲) سن بلوغ - سمجھ جو اچڻ

(۳) جواني - سيمابي طبيعت

(۴) پيرسني - سڌن جو مرڻ.

جيئن ته انهي سڀني ڳالهين جو ذڪر ڪتاب جي مٿن ۾ ڏنو ويندو، ان ڪري وڌيڪ احوال هتي نٿو ڏيان. اٺون قومي ۽ نوع انساني جا عشق به عشق مجازيءَ ۾ شمار ڪريان ٿو. انهن جي مون پنهنجي صوفيانه خطبن ۾ فنا في الشيخ ۽ فنا في الرسول سان تشبيهه ڪئي آهي. اهي سڀ ڳالهيون عشق مجازيءَ جا مختلف درجا آهن.

عشق حقيقي مجازي مرحلا طي ڪرڻ بعد شروع ٿئي ٿو. خدا جي سڃاڻپ لاءِ ميدان مجازي عشق ۾ هموار ٿئي ٿو، تنهن ڪري مجاز ۽ حقيقت کي جدا ڪري نٿو سگهجي، اهي رڳو عشق جا مختلف مرحلا آهن.

مذهب، علم، عمل ۽ عشق زندگيءَ جي ارتقا لاءِ جدا صيغا آهن. انهن جي وچ ۾ توازن ۽ ميلاپ اٿڻ ۾ ئي روحاني ڪمال جو راز سمايل آهي. زندگيءَ جو ڪمال پاڻ سڃاڻڻ ۾ مضمر آهي، پاڻ سڃاڻڻ جا به درجا ٿين ٿا. فرد کي زندگيءَ جي مقاصد ۽ فرائض جي ڄاڻ پهريون درجو آهي ان کانپوءِ فرد کي قوم سان فرائض ۽ جوابدارين جو پتو ڪڍڻو آهي. جهڙيءَ

طرح شخصن کي پاڻ سڃاڻڻ جي ضرورت ٿئي ٿي اهڙي طرح قومون به پاڻ سڃاڻڻ لڳن ٿيون ته کين ڇا پتو پوي ٿو ته هو انسان ذات جي بحر جا جزا يا قطرا آهن. جهڙيءَ طرح فرد واحد قومي قالب ۾ سمائجڻ کانسواءِ غير ممڪن آهي. اهڙي طرح قومون به انسان ذات ۾ سمائجڻ کانسواءِ غير ممڪل رهن ٿيون.

خدا شناسيءَ جي راه ۾ پهرين مون مذهب کي ذريعي ڪري شروعات ڪئي. ان بعد ٻي درجي ۾ علم وسيلي ان منزل تي پهچڻ جي ڪوشش ڪيم. جنهن ۾ مختلف مذاهب ۽ علمن جي ڪتابن پڙهڻ ۽ صحبت صالحان شامل هئا. ان کانپوءِ خدمت خلق لاءِ سماجي ۽ سياسي زندگيءَ ۾ پراپڪاريءَ جا ڪم ڪيم پر خداشناسي مشڪل مسئلو نظر آيو.

ٻي مثل، ٻي شڪل، لازمان، لامڪان، تصور ۽ گمان کان برتر ۽ بالا هستيءَ جي شناخت ۽ سڃاڻپ مون جهڙي ناقص ماڻهوءَ جي وسعت کان مٿي هئي.

ظاهري علم ان تائين پهچائڻ ۾ مدد نه ڪئي. علم باطني ميسر ٿي نه سگهيو. نه عبادتون نه ورد وظائف ڪم آيون. تقويٰ، تزڪيه نفس ذريعي اندر جون دريون نه کليون. عشق بابت ڪتابن ۾ پڙهيو گهڻو هوم پر جهڙي طرح سائنسي ٿيوري جي صرف پڙهڻ ڪري ڪو فائدو نٿو ٿئي سواءِ ليبارٽريءَ ۾ تجربي جي، اهڙي طرح عشق جي درسگاه ۾ تجربي جي ضرورت هئي. پر چيو ويو ٿي ته عشق اتفاق يا حادثي ذريعي حاصل ٿيو ٿي. ان تي زور ٻار ڪونه هو. اهو ذات الاهي هو. محنت ۽ مشقت ذريعي حاصل ٿي نٿي سگهيو. جهڙي طرح خدا جي سڃاڻپ مشڪل هئي اهڙي طرح سندس عشق به ڏکيو هو.

عشق نه آهي راند، جا ڪيڏن ڳڀرو،
جيءَ جُسي ۽ جان جي، ڀڄي ٿو هيڪاند،
سسبي نيزي پاند، اچل ته اڌ ٿئي.
(شاه)

ان ڪري عشق حقيقيءَ کان شروعات ڪرڻ جي عيوض هيٺان مجاز کان شروعات ڪرڻي هئي. نيٺ اها ٿي.

مجاز پهرين مون کي فرد واحد ذريعي ڏيکارو ڏنو. جنهن جي تجريبي

بعد معلوم ٿيو ته اهو پيدا ٿيڻ بعد جدا جدا مرحلن مان گذري ٿو. ابتدائي مرحلو صغيري يا معصوميت جو هو، جنهن ۾ بنا تميز جي هڪ ڪشش پاڻ ڏي ڇڪي رهي هئي.

- ٻيو مرحلو سن بلوغ يا سمجھ جو آيو، جنهن ۾ تميز پيدا ٿي، خواهشن ۽ سڌن سان هر ڪنار ڪري پلصراط وانگر ٻه ڌاري تلوار تي بيهاري ڇڏيو.

ٽيو مرحلو جواني يا تحرڪ جو هو، جنهن ۾ تيز گهوڙي وانگر هل هلاڻ هئي.

چوٿون مرحلو پيرسنيءَ جو هو جنهن ۾ سڌن جي گهٽجڻ ۽ شخصي مجاز جي بي ثباتي ۽ فاني پٿي جو احساس پيدا ٿيو. پوءِ فرد واحد جي مجاز بدلجي ٻي صورت اختيار ڪري قومي مجاز جي صورت ۾ رونما ٿيو. فرد واجد جو عشق مومل جو راڻي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪرڻ وانگر هو.

ملڪي ۽ قومي محبت مارئيءَ جي مارن ۽ ملير لاءِ واجهائڻ جي مثل هو. ان کانپوءِ انسان ذات جي عشق ۽ محبت جو تجربو حاصل ڪرڻو هو، اها منزل اڃا پري آهي. هڪ درجو پورو ڪري پوءِ ٻي تائين پهچڻو آهي. آءُ اڃا فرد جي عشق جو تجربو پورو ڪري ملڪي ۽ قومي محبت جي درجي ۾ داخل ٿيو آهيان، جتي ڪيئي تجربا ڪيا اٿم ۽ شايد اڃا به ڪرڻا پون.

هتي هي چوڻ ضروري آهي ته جهڙي طرح فرد واحد جا جسم ۽ روح ظاهر ۽ باطن ٻه پهلو هئا، اهڙي طرح عشق جي هر مرحلي ۾ ٻنهي پهلوئن کي داخل هو. جيئن جسم ۽ روح علحده ڪونه هئا ان وانگر مجاز ۽ حقيقت جا ساڳي وقت گڏ تجربا ٿيا ٿي.

صورت جي پويان سيرت ان جي پويان خيال لڪل هئا. جڏهن قطرو قلم حقيقي مان جدا ٿي عالم صفات يا مايا ۾ سير ڪرڻ شروع ٿو ڪري ته ان کي زندگي سڏيو وڃي ٿو. ان جي ابتدا ڪڏهن ٿي، ان جي انتها ڪٿي ٿيندي، ان جو نتو ٻوڙ مشڪل آهي.

ڪس ندانست که منزل گه معشوق کجاست،

اين قدر هست که بانگ جرسى مي آيد.

معني: ڪنهن کي پتو نه پيو آهي ته معشوق جي آخري منزل ڪٿي آهي. ليڪن ايترو پتو پوي ٿو ته ازغيب آواز پاڻ ڏي ڇڪي رهيو آهي. بانگ

جرس مان اهو پتو پوي ٿو ته قطري کي نيٺ قلزم ۾ سمائجڻو آهي.
 خبر نڪو خواب، نڪو اوڻي آڻيو،
 هتي جي هتي اچي، ڏٺو ڪنهن نه جواب،
 حميرن حساب، ڪو جهڙاڻ ڪهرو ٿيو!
 (شاه)

ان جو جواب ملي ٿو ته:

اتان اوڻي آڻيو، خبر اِيءَ ڪٿي،
 وسارج م ور کي، پئج م منڌ مري،
 ويندڙن ات وري، ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾.

زندگي عرصه دراز کان زمين تي مختلف مدارج طي ڪندي آئي آهي. جمادي، نباتي، حيواني تجربا حاصل ڪري انسان جي صورت ۾ نمودار ٿي آهي. ان زماني ۾ کيس جسماني، نفسياتي، ذهني اخلاقي ارتقا لاءِ تجربا حاصل ڪرڻا آهن. پهرين شخصي سڃاڻپ ۽ ڪمال حاصل ڪرڻو اٿس پوءِ جماعتي سڃاڻپ ۽ ڪمال لاءِ ڪوشش ڪرڻي اٿس. زندگيءَ جو آخري مقصد خدا شناسي ۽ جز جو ڪل ۾ سمائجڻ آهي، پر شروعات هيٺان ڪرڻي اٿس.

ان لاءِ مذهب معصوميت وارو تجربو آهي. علم تميز يا سڃاڻپ جو ڪم ڏي ٿو، جنهن کي سن بلوغ سڏي سگهجي ٿو. عمل جوانيءَ جو دور آهي جنهن ۾ زندگي سندس تگ و دو ۾ مشغول رهي ٿي. عشق مجاز حقيقت ڏي نيٺ ۽ نئين زندگيءَ سان روشناس ڪرڻ جو مرحلو آهي. جهڙي طرح عمل کانسواءِ زندگي بي جان ۽ بيڪار آهي اهڙي طرح عشق کانسواءِ زندگي بي مقصد آهي.

واٽون جدا جدا ٿين ٿيون پر منزل مقصود ڪمال جو حصول هو. مجاز حقيقت جو ڏاڪو آهي، جتان چاڙهي چڙهي حقيقت کي پهچڻو آهي.

مجاز جسم آهي حقيقت جوهر آهي.
 مجاز محدود آهي حقيقت غير محدود آهي.
 مجاز صورت آهي حقيقت بي شڪل آهي.

مجاز بدجنڊڙ آهي حقيقت لازوال ۽ دائمي آهي.

مجاز صفات آهي حقيقت ذات آهي.

اڳتي اهو معلوم ٿيو ته اهي ٻئي ڳالهيون جدا هيون، هڪ شيءِ جا ٻه پاسا هيون. فلسفي وانگر محبت جو اطلاق به جدا جدا ڳالهين تي ٿئي ٿو. جيئن فلسفو، مذهب، سياست، اقتصاديات، نفسيات ۽ اخلاق جي مسئلن ۾ ذهني رهبري ڪري ٿو. اهڙي طرح عشق به مذهب جي اونهن اسرارن سمجهڻ، سياسي مسئلن ۾ صحيح رهبري ڪري پراڻڪاري جي راه تي هلائڻ، اقتصاديات کي مرڪزي نقطه رفاه ۽ فلاح عام لاءِ ڪتب آڻڻ، نفسيات ۾ يڪسوئي ۽ يڪجهتي پيدا ڪرڻ، اخلاق کي خلق عظيم جي درجي تي پهچائڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

مون مذهب کان محرڪ جذبو حاصل ڪيو. علم کان اکيون ۽ روشني حاصل ڪئي جنهن مان صحيح ۽ غلط رستو ڏسڻ جي تميز پيدا ٿي. عمل زندگي جو عملي ثبوت ڏنو. عشق مون کي منزل مقصود جي راه جي شناخت ڪرائي. ان ڏانهن هلڻ جي توفيق عطا فرمائي.

مون کي عشق مذهب جي معنيٰ اتحاد انساني، امن عالم ۽ انساني ارتقا ذهن نشين ڪرائي. مون کي عشق سياست ۾ فرد کي قوم ۾ مدغم ٿي مجموعي نفعي لاءِ پاڻ پٽوڙڻ سيکاريو.

عاشق معشوق جي هر خيال، ناز، خواهش ۽ غمزه جي پوري ڪرڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو پوءِ اهي ڳالهيون فردن جون هجن يا قوم جون. عشق مون کي پاڻ تي رضاڪارانہ پابنديون وجهڻ سيکاريون جن اخلاقي قدرن جي صورت ورتي. عشق مون کي ذهن نشين ڪيو ته احد علم ڪل آهي. احمد عمل هو. پاڻ وچ وارو ”م“ يا پردو آهي، جنهن جي ذريعي ڪثرت ۾ وحدت ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

عشق مون تي ظاهر ڪيو ته برهم (پيدا ڪندڙ) علم يا شيند هو وشنو (پاليندڙ) حسن هو، شو (ماريندڙ) عمل هو جنهن ذريعي فنا ۾ بقا حاصل ٿئي ٿي.

عشق مون کي ان راز کان واقف ڪيو ته حقيقت علم ڪل هو ۽ زندگي (عمل) مجاز هئي، هو ٻنهي کي ڳنڍيندڙ پل هو.

جڏان عشق دل وچ نه مائيس پوش فقيري پائيس،
 دليان لتاؤڻ دي ڪيتي جانب جوڳي ٿي آيا.
 (خير محمد قنبر)

عشق مون کي ان حقيقت کان واقف ڪيو ته مشرق علم جو مخزن هو
 ۽ مغرب عمل جو اظهار هو. سنڌ عشق جي پيغام سان ٻنهي جي گڏڻ لاءِ پل
 جو ڪم ڏيڻ واري هئي.

عشق جي ڪيما منهنجي ٿامي کي سون جي جلا ڏني.
 راڻا هيس ريءَ تو سائين مون کي سون ڪيو.
 منهنجي مڊاين جو. حال اٿئي هيءَ،
 ڊوليا ڍڪڻ ٿيءَ، ڪامل ڪچاين جو.
 جهڙي طرح الله يا حق - جي نه ابتدا هئي نه انتها آهي، اهڙي طرح
 عشق جو پرو پاند پوڻ مشڪل هو.

نه ڪو سنڌو سور جو، نه ڪو سيڙهو سڪ،
 عدد ناهي عشق پڄاڻي پاڻ لهي.
 (شاه)

خواجہ حافظ فرمائي ٿو:
 در هر طرف که رفتم جز حیرتم نیفزود،
 فریاد زین بیابان و ز راه بی نهایت.
 (حافظ)

معني: جيڏانهن به ويس ته صرف حيرت وڌي انهي بي انت بيابان جي اڻ
 ڪت راه ۾ دانهن نڪريو ٿي ويئي.

انسان نسلن بعد نسل انهي راه جا پانڌيڙا ٿي تجربا ۽ کوجنائون
 ڪندا آيا آهن. کين روز نوان نياپا ۽ نيون ڳالهيون معلوم ٿينديون رهن
 ٿيون. سفر طويل آهي، شاه صاحب جي چوڻ مطابق:

”قيامت ملن، ته به ويجهي پانچ سپرين،
 تنهان پوءِ سجن، واڌايون وصال جون.“

زندگي (روح) جو محرڪ جذب عشق، عميق سمند جي سمان آهي.
 انهي جي شيوا ڪرڻ بعد جي ماسو مال جو به پراپت ٿئي ٿو ته پوڄارو پر
 ٿيو وڃي.



فصل پھريون

محبت جي ماهيت

حوصلو حيرت جو، آهي نه مٿي عام،
سندي محبت مام، ڪور پروڙي ڪينڪي.
(شام)

هن باب جي سري ۾ ٻه لفظ ڪتب آيل آهن. هڪ محبت ۽ ٻيو ماهيت.

محبت کي عشق، پريم، نينهن، دوستي، لو (انگريزي) جي نالن سان به سڏيو وڃي ٿو. ڪنهن به شيء سان لاڙي يا ڪشش کي محبت سڏيو وڃي ٿو.

ماهيت ٻن اکرن جو مرڪب لفظ آهي. هڪ ما ۽ ٻيو هي يعني هي ڇا آهي؟ هن جي اصليت ڇا آهي يا هن جي معنيٰ ڪهڙي آهي.

Gul Hayat Institute

- (۱) جنسي خواهش
 - (۲) صحبت، هم نفسي يا دوستيءَ جي خواهش
 - (۳) هم خياليءَ جو جذبو
 - (۴) سرور يا خوشيءَ جو حصول
 - (۵) فائدو، مدد يا پراپڪاريءَ جي تمنا
- اهل تصوف ان کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي:

- (۱) مجاز
- (۲) حقيقت

مجاز کي ٽن شين سان منسوب ڪن ٿا؛

(۱) جسماني

(۲) ظاهري

(۳) فاني

جسماني شيون انهيءَ کي چيو وڃي ٿو جي پنجن حواسن جي ذريعي محسوس ٿي سگهن. يعني جن کي اکين سان ڏسي، ڪنن کان ٻڌي، وات سان چڪي، نڪ سان سنگهي، هٿ سان چڙهي سگهجي ۽ مڪان، زمان ۽ اسباب ۾ سمائجي سگهن.

ظاهري شيون اهي شمار ڪيون وڃن ٿيون جي صورت، سيرت، مشتهري، اقتدار، وصال، فراق، رقابت وغيره سان واسطو رکندڙ هجن.

فاني شيون اهي آهن جي ازلي ۽ ابدي نه هجن. عارضي طرح وجود ۾ اچي پيدا ٿي وري ڪجهه وقت کان پوءِ گم ٿي وڃن.

حقيقت جو هري شين کي سڏيو وڃي ٿو. اهي جي پنجن حواسن ذريعي معلوم ٿي نه سگهن. زمان، مڪان ۽ اسباب ۾ سمائجڻ کان بالا هجن. اهي ازلي، ابدي، دائمي ۽ قائم بالذات ٿين ٿيون.

مجازي محبت ۾ هيٺين قسمن جي محبت شمار ڪري سگهجي ٿي؛

(۱) شخصن جي محبت

(۲) قوم جي محبت

(۳) انسان ذات جي محبت

(۴) عورت جي محبت

(۵) سيرت سان محبت

(۶) جنسي خواهش جي ڪشش

(۷) نالي ناموس جي سڌ

(۸) مال ملڪيت جي محبت

(۹) اقتدار سان محبت

حقيقي محبت ۾ وري هيٺيون ڳالهيون شمار ڪري سگهجن ٿيون؛

(۱) الله سان محبت

(۲) رسولن سان محبت

(۳) مذهبي عقيدن سان محبت

(۴) اعليٰ اصولن سان محبت

(۵) علم سان محبت

(۶) عشق جي محبت

(۷) عمل صالح سان محبت

مجازي محبت جو مفصل ذڪر

مجازي محبت ۾ ڪي ڳالهيون اعليٰ ۽ ڪي ادنيٰ شمار ڪيون وڃن

ٿيون.

مجازي محبت جون اعليٰ ڳالهيون هيٺيون آهن:

(۱) شخصن جي محبت

(۲) ملڪ ۽ قوم جي محبت

(۳) انسان ذات جي محبت

(۴) صورت جي محبت

(۵) سيرت جي محبت

مجازي محبت جون ادنيٰ ڳالهيون هيٺيون آهن:

(۱) ناجائز جنسي خواهش

(۲) نالي ناموس جي سٽ

(۳) مال ملڪيت جي گڏ ڪرڻ جي خواهش

(۴) اقتدار جي سٽ

پهرين مجازي محبت جي اعليٰ ڳالهين جو ذڪر ڪندس.

(۱) شخص جي محبت:

اها ٽن سببن ڪري پيدا ٿئي ٿي:

(۱) جنسي خواهش

(۲) هم نفسيءَ جي تقاضا

(۳) هم خياليءَ جو تعلق

(۱) شخصي محبت جي جنسي خواهش:

ماڻهوءَ کي حيوان ناطق (ڳالهائيندڙ جانور) سڏيو وڃي ٿو. تنهن

ڪري جي جيتون جانورن ۾ رهن ٿيون، سي هن ۾ به آهن. جهڙوڪ (۱) زال ۽ مرد جي وچ ۾ جنسي خواهش جو پيدا ٿيڻ فطري تقاضا آهي. انهيءَ ذريعي اولاد پيدا ٿئي، نسل پيدا ٿئي، نوع انساني جي بقا جو ذريعو بنجي ٿو. ليڪن جانور ۽ انسان ۾ تفاوت اهو آهي ته جانور وقتي خواهش پوري ڪرڻ لاءِ بنا سنڌي سيڙهي هلن ٿا. جهڙيءَ طرح ڪا ڪاڏي جي شيءِ ڏسي يڪدم ان کي بنا تميز جي ڪاٺي پيٽ پرين، پاڻي پي اڃ مارين ٿا. اهڙيءَ طرح جنسي خواهش به پوري ڪن ٿا. جن لاءِ ڪي پابنديون يا قاعدا قانون وٺن نه آهن. پر انسان جماعتي زندگيءَ جي امن، نسل جي پاڪيزگي، ديرپا تعلقات ۽ زندگيءَ ۾ رفيق بنائڻ جي سببن ڪري جنسي خواهش جي پوري ڪرڻ سان گڏ ڪي دستور، سنڌا سيڙها، اخلاقي قانون مقرر ڪري شادي ڪن ٿا، ته پوءِ ان خواهش جي پورائي کي جائز شمار ڪيو وڃي ٿو.

(۲) شخصي محبت ۾ هم نفسيءَ جي تقاضا:

انسان کي ولرن ۾ رهڻ وارن جانورن جي گروه مان شمار ڪيو وڃي ٿو. ان ڪري اها سندس فطري تقاضا آهي ته هم طبيعت ۽ هم نفس ساٿي ڳولي، انسان زندگي بسر ڪري، سڳر ساٿ کان اڪيلو رهڻ سندس لاءِ قيد تنها مثل آهي. ليڪن چوڻي آهي ته:

ماڻهو مڙئي نه سهڻا، پڪي مڙئي نه هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اچي پوءِ بهار جي.
(شاه)

تنهن ڪري هم نفس، هم طبيعت ساٿي ڳولي لهڻ ۽ انسان دوستي، محبت ۽ پيار رکڻ ديرپا ۽ ڀروسا جهڙو ٿئي ٿو. رواجي طرح جي واقفيت ۽ دوستي بي ڀروسا ۽ عارضي ٿئي ٿي. چونڊيل دوستي وڻ جي ٻڏي چانور ۾ گرمي وقت آرام وٺڻ جي مثال آهي. اهي دوست ڏک سک ۾ هڪ ٻئي کي ڪم اچن ٿا. هڪٻئي جي عين ۽ ڪوتاهين کي ڏسي رنگ نٿا مٽائين، منجهن برداشت ۽ قربانيءَ جي مادو پيدا ٿي وڃي ٿو. شاه لطيف ان لاءِ چوي ٿو ته:

منهنجي مڌاين جي، ڪل پريان پيئي،
ڪڏهن ڪوسا نه ٿيا، ڏوراپو ڏيئي،
ساجن سڀيئي، ڍڪيم ڍول ڍلائيون.
(سر بروو سنڌي)

شخصي محبت ۾ هم خياليءَ جو تعلق:

جنسي طرح به ڪو ماڻهو ڪوشش ڪري ۽ طبيعت ۾ ٺهڪي اچي، پر جيستائين هم خيالي پيدا نه ٿي آهي ان وقت تائين لاڳاپا پائدار رهي نه سگهندا. جنسي خواهش جانورن ۾ به آهي، ولرن ۾ جانور به رهي سگهن ٿا. ليڪن ماڻهو اشرف المخلوقات هئڻ ڪري عقل ۽ خيال جي صفتن سان موصوف آهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪي ماڻهو هم خيال ٿين ٿا ته منجهن معاملي فهمي ڪري اختلاف پيدا ٿيڻ جو گهٽ امڪان ٿئي ٿو. ازانسواءِ باهمي تبادلتي خيال سان هڪٻين کان تجربو پرائي، معلومات ۾ اضافو آڻي سگهن ٿا. شخصي ڪنش مذڪور بالا ٽن ڪارڻن ڪري پيدا ٿئي ٿي. ڪن کي هڪ سبب ڪري ڪن کي ٻن سببن ڪري ٿئي ٿي. پر جي اها دوستي تههجي وصفن ڪري وجود ۾ اچي ٿي ته اها نهايت بلند ۽ بالا شمار ڪري سگهجي ٿي. اهڙي دوستيءَ لاءِ شاعر چيو آهي ته:

ابن سعادت بزور بازو نيسٿ،

تا نبخشد خدائي بخشنده.

ويني جنين وت، ڏکندو ڏور ٿئي،

تون تنين سان ڪت، اوڏا اڏي پکڙا.

شخصي محبت جا مرحلا:

شخصي محبت سدائين يڪسان ٿئي رهي. اها مختلف درجن مان گذري ٿي. جيئن ماڻهو ڄمڻ کان پوءِ پهرين ٻارپڻ جو زمانو گذاري ٿو، جنهن جا تجربا، جذبا، ۽ خيال جدا ٿين ٿا جنهن کي معصوميت جو نالو ڏنو ويو آهي. ان ۾ سڌون پيدا نه ٿيون آهن. ان کانپوءِ محبت جي سفر ۾ هڪ اهڙو دور اچي ٿو جنهن کي سن بلوغ سان تشبيهه ڏئي سگهجي ٿي. ان ۾ تميز پيدا ٿي جنسي خواهش وصال، فراق، قبض وغيره.

خواهش سان منهن مقابل ٿيڻو پوي ٿو. ان کان پوءِ محبت جو اهڙو دور اچي ٿو جنهن ۾ فيصلو ڪن قدم کڻڻا پون ٿا. ان کي جواني سان مشابهت ڏئي سگهجي ٿي. آخر ۾ اهڙو دور اچيس ٿو جنهن ۾ تجربتي ۽ علم جي وڌڻ ۽ سڌن خواهشن جي جهڪي ٿيڻ ڪري اڳي مقرر ڪيل قدرن ۾

تبديلي اچي ٿي، ان کي پيرسني سڏي سگهجي ٿو. ان کانپوءِ شخصي محبت کي نئين جنم وٺڻ جي ضرورت ٿئي ٿي. جيئن ته ان جو مفصل احوال جدا فصلن ۾ ڏنو ويندو ان ڪري هتي ايتري تشريح تي اکتفا ڪريان ٿو.

ملڪ ۽ قوم جي محبت جو تجربو:

محبت جڏهن شخصي تجربا طي ڪري ٿي ته ترقي ڪري نئون قدم ملڪ ۽ قوم جي دائري ۾ رکي ٿي. عشق کي هر مرحلي ۽ مڪان ۾ جدا جدا مسئلن سان منهن مقابل ٿيڻو پوي ٿو، پر جيئن ان جو دائرو وسيع ٿئي ٿو تيئن ان جون جوابداريون، ڏک، سک ۽ تجربا به وڌيڪ ٿين ٿا. هيٺ مختصر طور ملڪ ۽ قوم جي تشريح ڪري پوءِ ان سان محبت جي دوران مختلف تجربن جو ذڪر ڪندس.

ملڪ جي تشريح:

ائين ته سڄي دنيا هڪ آهي پر جاگرافيائي طور کي خطه ۽ زمين هزارن ورهين بعد کي خصوصيتون حاصل ڪري خاص نالا اختيار ڪيو وڃن. جتي جا رهاڪو انهي نالي سان جدا قومون سڏجن ٿا جي خاص ٻولين، ڪلچر، تاريخي روايت، اقتصادي ۽ سياسي مفاد جون وارث بنجن ٿيون. انهن ملڪن جا رهاڪو سندن سياسي آزادي اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچرل ترقيءَ لاءِ جدوجهد ڪري ملڪ ۾ رستن، عمارتن، درسگاهن، تفريح گاهن، ڪارخانن، واپار، اسپتالن وغيره جي تعمير ڪري مهذب ۽ ترقي يافتہ ٿيو وڃن.

قوم جي تشريح:

مختلف جاگرافيائي خطن ۾ هزارن ورهين جي ميلاپ بعد قومون ٺهن ٿيون، جن جا ماڻهو اصل ۾ مختلف قبيلا، نسلن، زبانن، روايت ڏند ڪٿائن، دستورن جا حامل ٿين ٿا. سي آهستي آهستي ٿي هڪ زبان، گڏيل روايت، هڪ ڪلچر ۽ دستور ٺاهي قومي پڪجهتي ۽ عصبيت حاصل ڪري وڃن ٿا، جن کي قومون سڏيو وڃي ٿو، جن جا مجموعي، سياسي ۽ اقتصادي مفاد يڪسان ٿين ٿا. اهڙي طرح ملڪ ۽ قوم جي محبت جو مطلب اهو ٿئي ٿو ته ماڻهو ان خطه ۽ زمين جنهن ۾ ڄائو نپنو هجي ۽ جتي دفن ٿيڻو اٿس جي ترقي ۽ تعمير لاءِ ڪوشش ڪري ۽ جن ماڻهن ۾ رهي ۽ جا ٻولي ڳالهائي، تن ماڻهن جي پلائي ۽ بهتريءَ لاءِ پاڻ پتوڙي. مثلاً

اسان جو وطن ”سنڌ“ آهي. ان ۾ رهاڪو ماڻهو ”سنڌي قوم“ آهن. ز

ٻان ”سنڌي“ اٿئون. ڪلچر ”سنڌي“ رکون ٿا. روايت ”سنڌي اٿئون.“
 ”پيغام“ سنڌي آهي. سنڌ جي شاندار ماضيءَ جي خبر اٿئون. موجوده پست
 پيل حال جو پتو اٿئون ۽ ان جي روشن مستقبل بڻائڻ جو ارادو رکون ٿا.

اهڙي حالت ۾ اسان قوم پرست سنڌي سنڌ ۽ سنڌي قوم جا عاشق
 سڏائي سگهون ٿا. مهاجر ۽ پنجابي مستقل مفاد ان جا غاصب آهن. اسان ۾
 ڪي دودا آهن ته ڪي چنيسر آهن.

سنڌين ۾ ڪي خاميون آهن جن کي دور نڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻي
 اٿئون. سنڌين جي اختلافن کي ڪيڏو آهي سندن جوين کي تقويت وٺائي
 آهي.

سنڌي قوم ۾ هيٺيون خاميون آهن:

۱- قبائلي زندگي پوري طرح نه ٿي آهي. بدامني، باهمي اختلاف، جهالت
 ۽ بد رسوم هليا اچن ٿا.

۲- صحيح قومي شعور پيدا ٿي قومي عصبيت ۽ هر جنسيت پيدا نه ٿي
 سگهيا آهن.

۳- مٿانهين طبقي جي خود مطلبي ۽ باهمي اختلاف قومي ڪمزوريءَ جو
 باعث بنيا آهن.

۴- سندن احساس ڪمٽري بزدليءَ جي صورت اختيار ڪئي آهي.

۵- وهر پرستيءَ ۾ ڦاٿل هئڻ ڪري عوام اڃا تائين پير، ملا ۽ وڏيرن جو
 محتاج رهندو اچي.

سنڌين ۾ اختلاف جا مکيه ڪارڻ:

۱- مال، زالن جي چورين ۽ اغوا ڪري پيدا ٿيندڙ اختلاف.

۲- زمين جي مالڪي، قبضي، پاڻيءَ جي ورهاست ڪري اختلاف.

۳- زميندارن ۽ سياستدانن جا مختلف اسباب ڪري اختلاف.

۴- پيرن جا هڪٻين سان اثر رسوخ ۽ باهمي تعصب ڪري اختلاف.

۵- ملن ۽ مولوين جا عقيدن، شخصي تعصب، پوئلڳن ڪري اختلاف.

۶- مختلف قبيلا جي وچ ۾ زمين، چورين، فسادن، خونن ۽ زالن تان
 اختلاف.

۷- شهري ۽ دهقاني ماڻهن جي وچ ۾ اقتصادي نابرابري ڪري اختلاف.

- ۸- ڪاموري ڪلاس ۽ عام پبلڪ جي وچ ۾ مختلف سببن ڪري اختلاف.
۹- ٻاهران آيل ماڻهن جا مڪاني ماڻهن تي سياسي تسلط، اقتصادي استحصال ۽ ڪلچرل غلبي قائم ڪرڻ ڪري اختلاف.

سنڌين جون خوبيون:

- ۱- سادو مزاجي ڪري وفاداري
 - ۲- بي ضرر ۽ ڪم آزار پاليسي
 - ۳- حياءُ ۽ ادب
 - ۴- مهمان نوازي
 - ۵- محبت ۽ رواداريءَ جو جذبو.
- مذڪوره بالا خامين ۽ اختلافن جي دور ڪرڻ ۽ خوبين کي تقويت وٺائڻ لاءِ صدق دل سان ڪم ڪندي ماڻهو ملڪ ۽ قوم سان محبت جو عملي ثبوت ڏئي سگهي ٿو.
- (۳) انسانذات جي محبت:

مجازي دنيا ۾ شخصي محبت جو درجو ابتدائي تعليم جي مثل آهي. اتان ترقي ڪري جڏهن ماڻهو قومي محبت جي درجي تي اچي ٿو ته محبت جي ابتدائي ۽ ثانوي درس کي پورو ڪري ٻريم جي ڪاليج ۾ داخل ٿيو آهي. پر اها تعليم به مڪمل نه چئي جيستائين اتان ترقي ڪري ماڻهو انسانذات جي محبت سان پاڻ کي نه سينگارڻو آهي. اهو مجازي محبت جو اعليٰ درجو آهي، جنهن کي يونيورسٽيءَ جي تعليم سان مشابهن ڏيئي سگهجي ٿي.

اها قومي محبت جا انسانذات جي مجموعي فلاح ۽ بهبوديءَ جي راه ۾ رڪاوٽ بڻجي، جا هڪ قوم کي ٻيءَ جي خلاف ڪري يا جنهن ۾ طاقتور قوم ڪمزور تي سياسي تسلط، اقتصادي استحصال ۽ ڪلچرل غلبو قائم ڪري، اها روح محبت جي خلاف سڏبي. پوءِ ڪٿي سامراجي انهيءَ تسلط کي ڪپڙن به خوبصورت نظرين يا عقيدن سان سبوس ڪري جائز قرار ڏين، هن وقت دنيا ۾ بدامنيءَ جا باعث هيٺيان آهن:

- ۱- فردن جا خود مطلبي ڪري باهمي اختلاف ۽ دشمنيون.
- ۲- هڪٻئي قومن جو ٻين قومن تي تسلط ۽ غلبو.
- ۳- هڪٻئي طبقن تي ٻين طبقن جو استحصال.

جهڙيءَ طرح شخصي محبت ٻن ماڻهن ۾ اتحاد آڻي ڪين ڪن ڇا جو
 قالب بنائي ٿي، اهڙيءَ طرح قوم ۾ يڪجهتي ۽ اتحاد آڻڻ لاءِ قومي محبت
 جي نسي ۾ مدھوش ٿيڻ ضروري آهي. ساڳي ڳالهه اتحاد انساني لاءِ به
 ضروري آهي. درويشن محبت کي انسانذات جي هر مرض جو علاج سمجهيو
 آهي.

مرض جي علاج کان اڳ ان جي تشخيص ضروري آهي. جيڪڏهن
 اوهان غور ڪري ڏسندا، سنڌي قوم جي خودشناسي، اتحاد، آزادي ۽ ترقيءَ
 جي راھ ۾ اوهان کي هيٺيون ڳالهيون نقصانڪار ڏسڻ ۾ اينديون:

۱- مسلمانن جي جداگانہ قوم جو نظريو.

۲- پاڪستان جو وجود.

۳- مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو سامراج.

۴- مذهبي نظام حڪومت.

۵- سزماڻيدارائت نظام.

۶- فسطائي نظريہ سياست.

جيستائين انهن مرضن کي دور نہ ڪيو ويو آهي، سنڌي قوم جو
 درخت بار آور نہ ٿيندو. ان لاءِ سنڌين کي هيٺيون ڳالهيون علاج طور ڪتب
 آڻڻيون پونديون:

۱- بقاءِ باهميءَ جو جذبو.

۲- رواداريءَ جو جذبو.

۳- پراپڪاريءَ جو جذبو.

۴- شخصن جو قوم جي بهتريءَ لاءِ قربانيءَ جو مادو.

(۴) صورت جي محبت:

مجاز ۾ صورت يا شڪل جي محبت کي خاص مقام حاصل آهي.
 خوبصورتِي حسن آهي. عربي مقولو آهي ته ”ان الله جميل، يخب الجمال“
 (يعني الله پاڻ حسين آهي، تنهن ڪري حسن پسند ڪري ٿو). اهو حسن جو
 جلوو هر جاءِ پرتو ڏيکاري ٿو. افراد، قوم، انسانذات ۾ جدا جدا حسن جا
 نشان موجود آهن. ظاهري خوبصورتِي هڪ قسم تي مبني نہ آهي. مجازي
 ملڪ جي خوبصورتِيءَ جو قلمي نقش نگار رکي ٿي. ان جي مختصر تشريح
 هيٺ ڏجي ٿي:

(۱) شخصي حسن جو نقش نگار:-

(۲) قومي حسن جون صفتون:-

(۳) انساني حسن جو دائره وسعت ۽ برتري:-

(۱) شخصي حسن جو نقش نگار:-

ان جي تشريح ڪندي شاعرن، اديبن ۽ عاشقن معشوق جي قد - بت، اکين، ڳلن، کاڌي، ڏندن، زلفن، سيني، ڪمر وغيره کي ان نقش نگار ۾ شامل ڪيو آهي. مطلوب جي رفتار ۽ گفتار به ان ۾ شامل آهي. جيئن ته انهن جو مفصل ذڪر ايندڙ فصلن ۾ ڪيو ويندو ان ڪري زياده هتي بيان نٿو ڪجي.

(۲) قومي حسن جون صفتون:-

جيئن هر ماڻهوءَ جي خاص نقش نگار عاشقن جي گرويده بنائڻ لاءِ ڪشش رکڻ ٿيون، ان وانگر هر قوم ۾ ڪي خصوصيتون ٿين ٿيون جن کي قومي ڪردار جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. مثلاً مون سنڌي قوم جي عشق ۾ منجهس هيٺيون خوبيون ڏٺيون آهن:-

(۱) وفاداري

(۲) ڪم آڌاري

(۳) مهمان نوازي

(۴) حياءُ ۽ ادب

(۵) رواداري

(۶) غيرت

(۷) پيغام محبت ۽ امن.

سنڌي عاشق جو اهو فرض ٿي پوي ٿو ته پنهنجي معشوق سنڌي قوم جي مذڪوره بالا خوبين کي جلاگر ڪري معاشري جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪتب آڻي. طالب کي هر منزل تي صحيح ۽ غلط جي تميز ڪرڻ لازمي آهي. جهڙي طرح سان صرف ظاهري خوبصورتيءَ تي موهجي ماڻهو ڪن بي وفا، اخلاق کان ڪريل شخصن جي پيار ۾ ڌوڪو کائي تجربتي کانپوءِ پڇتائين ٿا. اهڙي طرح قومن ۾ ڪن غلط ۽ ڌوڪي جي خصوصيتن ۾ پلجي ان کي حقيقي سمجهي نقصان نهين ٿا.

جيئن هتلر جرمن قوم کي دنيا جي چونڊيل قوم قرار ڏئي نٿي جي نظريهءَ مردِ کامل جي ماتحت جنگيون ڪرائي تباهيءَ جو ڪارڻ بنايو هو. نيئن هتي برصغيرِ هند ۾ مسلم قوم کي چونڊيل سمجهي علام اقبال جي نو ايجاد فلسفي جي بنياد تي ملڪ کي ورهائي ٽڪرا ٽڪرا ڪرايو ويو. جنهن ڪري لکها ماڻهو قتل ٿيا. ڪروڙها ملڪ بدر ٿيا. اربها جائداد جي تباهي ٿي. انهي نظريي جي بنياد تي هنڌن ۽ مسلمانن ۾ نفرت ڦهلائي ويئي. انهيءَ نظريي جي آڌار تي اڄ ڪلهه سنڌي، بلوچ ۽ پٺاڻ جي قوميتن جي وجود کان انڪار ڪيو وڃي ٿو. جنهن ڪري سنڌ جي شيدائين کي نظريي پاڪستان، فسطائي طرزِ حڪومت مذهبي نظامِ حڪومت کان نفرت پيدا ٿيندي وڃي ٿي. تنهن ڪري ملڪ ۽ قوم جون خوبيون انهن ڳالهين کي سمجهڻ گهرجي جن مان ملڪ ۽ قوم ۾ فلاح ۽ بهبودي، اتحاد ۽ امن پيدا ٿيندو هجي ۽ نه اهي ڳالهيون جي منجهن نفرت، نفاق، ڌارين جي غلامي اڳيان سر جهڪائڻ، پنهنجي زبان، تهذيب، قديم روايت جي نفي ٿيندي هجي.

انسانذات جي حسن جي محبت:

انسانذات جي محبت جي ڪسوٽي اها ٿي سگهي ٿي ته شيخ سعديءَ جي چوڻ مطابق:

بني آدم اعضائي يکديگرانه - که در آفرينش زيك جوهراند،

اگر يک عضوه بدرد آورد روزگار - هم عضوها را نمائد قرار.

معني: ”جملي انسان هڪ ٻئي جا عضوا آهن ڇاڪاڻ ته بنيادي طرح ساڳي جوهر مان ٺهيل آهن. ان وانگر جيڪڏهن هڪ عضوي کي درد ٿو

رسي ته جملي عضوا درد ڪرڻ لڳن ٿا.“

تنهن ڪري انسائذات جي محبت تڏهن حاصل ٿي سگهندي جڏهن هر هڪ قوم انهي مرڪزي نقطي کي مدنظر رکي پنهنجي قومي مفاد کي مجموعي نفعي خاطر ڪن حدن اندر رکندي.

اڄ ڪلهه ان لاءِ پنج شيلا نالي اصول ٺاهي راهِ هموار ڪئي ويئي آهي.

پنج شيلا جا اصول

(۱) نان اگريشن (اڻ اڳرائي): زور زبردستيءَ جي پاليسيءَ کي ڇڏي سڀ مسئلا باهمي گفتگو ۽ اقوامِ متحده جي معرفت فيصل ڪرائجن.

(۲) سڀني قومن جي حق خوداختياريءَ جي اصول کي قبول ڪجي. يعني هر اها قوم، جا جديد قومي نظريه مطابق قوم سڏجڻ جي حقدار هجي، انهي جي عوام کي حق خود ارادي ڏنو وڃي. ڪنهن به طاقتور قوم کي ٻي قوم جي آزادي سلب ڪرڻ جو حق نه هجي.

(۳) ڪوآپريشن (باهمي تعاون)، سڀني ملڪن کي هڪ ٻئي سان مدد ڪرڻ گهرجي. جيئن پوئتي پيل ملڪ ترقِي ڪري سگهن، ۽ سامراجي تسلط هيٺ آيل ملڪ آزاد ٿي سگهن.

(۴) نان انٽر فيئرنس؛ ٻين ملڪن جي گهرو معاملن ۾ دست اندازي نه ڪجي. جنهن ڪري جهڳڙا ۽ جنگيون ٿين ٿيون.

(۵) Co-existence (بقاءِ باهمي)، جنهن موجب مختلف نظرين، قومن ۽ ملڪن جو باوجود اختلافن جي هڪ ٻئي سان روادارانہ سلوڪ قائم رکيو وڃي ٿو. ڪوبه نظريو ڪنهنجي مٿان زوريءَ مڙهيو نٿو وڃي.

انهيءَ مقاصد جي حل ڪرڻ جو ذمو اقوام متحده تي هئڻ گهربو هو، پر ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته اقوام متحده وڏين طاقتن جي راءِ خلاف ڪم ڪرڻ جي طاقت نٿي رکي. جهڙوڪ:

(۱) آمريڪن حڪومت ويٽنام، لائوس، ڪوريا ۾ زوريءَ سندن عوامي راءِ خلاف پنهنجي پسندیده گروهن جو تسلط قائم ڪرڻ لاءِ خونريزي ڪري رهي آهي، پر ڪنهن کي مجال نه آهي جو ان کي روڪي سگهي.

(۲) مغربي ملڪن اسرائيل کي هڪ خطءِ زمين تي مسلط ڪيو ۽ آمريڪا ان کي سندس سامراجي مفاد خاطر طاقتور بنائي رهي آهي. ان ڪري هن عربن جا وڌيڪ ٽڪرا فتح ڪري انهن تي قبضو ڪيو آهي. دنيا هن کي انهيءَ قبضي کان خالي ڪرائڻ لاءِ مجبور آهي.

(۳) افریقا ۾ پورچوگال، ڏکڻ افریقا جا گورا، روڊيشيا جا سفید فام رهاڪو، مغربي ملڪن جي آڌار تي ڪثرت تعداد ڪارن باسندن تي سندن تسلط قائم رکي استحصال ڪري رهيا آهن. پر اقوام متحده ڪجهه ڏاڍ رسي نه ڪري سگهي آهي.

(۴) هتي برصغيرِ هند ۾ انگريزن جي سامراجي گروهه مسلم اقليت وارن صوبن ۽ پنجاب جي مستقل مفاد جي نفعي خاطر ٻن قومن جي غلط

تظري جي بنياد تي ملڪ کي ورهائي ٿڪڙا ڪيو ۽ نئين ورهايل ملڪ پاڪستان کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي تسلط هيٺ رکيو آهي. هن وقت به آمريڪا ۽ چين باوجود سندن وڏين دعوائن جي انهي تسلط کي قائم رکڻ لاءِ مدد ڏيئي رهيا آهن.

بنگلاديش وڏين مصيبتن برداشت ڪرڻ بعد جدا ٿي ويو آهي ليڪن سنڌ، بلوچستان ۽ پختون ايراضيون انهي ظلم ۽ تشدد جو اڃا تائين شڪار ٿي رهيون آهن.

انسانذات جي محبت تڏهن سرانجام ٿيندي جڏهن ان ۾ مظلوم ماڻهن جو داد ٿي سگهي ۽ ماڻهن جي سياسي مساوات، اقتصادي برابري، سياسي آزاديءَ جي حصول لاءِ مدد ڪئي وڃي ۽ ملڪن ۾ جمهوري حڪومت جو دؤر قائم ٿئي.

(۸) بشيرت جي محبت:

مجازي ملڪ ۾ پسنديده شيءِ جي سيرت ۽ اخلاق جي صحبت کي وڏو درجو ڏنل آهي. ان ۾ نهايت خبرداريءَ سان ڪم وٺڻو آهي، بعضي ماڻهو وڻور محبت ۾ اوکڻن کي گڻ سمجهيو وڃن ٿا. ان ڪري گڻن ۽ اوکڻن جي وچ ۾ تميز ڪرڻ لاءِ ڪسوٽيون مقرر ڪرڻيون پونديون. ان سيرت جي محبت جو اطلاق به مجاز جي تنهي مرحلن سان ٿئي ٿو، جهڙوڪ:

(۱) شخصي سيرت

(۲) قومي سيرت

(۳) بين الاقوامي سيرت

هيٺ انهي مان هر هڪ تي مختصر روشني وجهندس.

(۱) شخصي سيرت:

ماڻهن جي صورت جيستائين سيرت (اخلاق) سان مزين نه آهي ته ان جي محبت غلط، غير يقيني، نقصانڪار ۽ ڌوڪو ڏيندڙ ٿئي ٿي. جنهن جو وڌيڪ ذڪر ناچائز جنسي خواهش، نامر ناموسن جي سڌ، مال ملڪيت جي تمنا ۽ اقتدار جي خواهش جي سرن هيٺ بيان ٿيندس.

هتي هي چوڻ گفائي ٿيندو ته صفاتي دنيا دلپذير آهي، ان ۾ ڪيئي ڳاڙها گل پکڙيا پيا آهن. ان ڪري صرف ظاهري صورت تي موهجي ان جي

اخلاق ڄاڻڻ کانسواءِ محبت ڪرڻ ۾ دوکي کائڻ نٿو انديشو آهي. اهي اخلاقي صفتون ڪهڙيون آهن جي ظاهري صورت کي پائدار ۽ املهه بنائين ٿيون. منهنجي نظر ۾ اهي هيٺيون ٿي سگهن ٿيون:

(۱) حياءُ ۽ ادب

(۲) وفاداري

(۳) قربانيءَ جو مادو

(۴) سادگي

(۵) نياز

بهتر آهي ته انهن صفتن جي مختصر تشريح ڪريان.

(۱) حياءُ ۽ ادب:

ان جي معنيٰ اها ٿيندي ته مطلوبه ماڻهو پاڪدامن، اٿڻ وهڻ جي فضيلت ڳالهائڻ جي سليقي وارو، ظاهري تصنع کان آزاد، صاف دل، نگاهه ۾ شرميلو، معصوم طبيعت، ٿورو ڳالهائڻ هجي.

(۲) وفاداري:

انهيءَ صفت وارو ماڻهو اعتماد، دوکي نه ڏيندڙ، صاحبِ اخلاق، سوچ سمجهه بعد وعده ڪندڙ يا دوستي رکندڙ هجي. تلون مزاج نه پر مستقل مزاج هجي. زندگيءَ ۾ سنجيده، اهل دل، انساني اعليٰ قدرن جو حامل هوندو آهي.

(۳) قرباني جي مادي وارو:

محبت جي دنيا سوداگر واري نه آهي، هن ۾ ڏي وٺ نه ٿيندي آهي،

چوڻي آهي:

”پنهجي توڙ نٻاه، ان جي او ڄاڻي.“

جو جذبو رکڻو آهي. ان ۾ در گذر ڪرڻ، غلطيون معاف ڪرڻ، عيب نه اڻڻ، سخا جو پندار رهڻ، انساني همدردِي، اخلاص، نرم دلي، نيڪ ڪمائيءَ جون صفتون ضروري آهن. ان ۾ پاڻ وڃائي ٻي جو ڀلو ڪرڻو پوي ٿو.

(۴) سادگي:

سادگيءَ وڏي ۾ وڏو حسن آهي. تصنع ۽ نمائش قباحت آهي. سادگي

فطرت جي ذات آهي، تصنع ۽ نمائش عين جو لڪائڻ آهي. شاھ لطيف ان جو مارئيءَ جي زبان سان هيٺين طرح اظهار ٿو ڪري:

جهڙي آيس جيئن، جي تهڙي وڃان تن ڏي،
 ته لالائي جا لطيف چئي، ڪر مندن انا مينهن.
 وري شاھ صاحب ظاهري نمائش کي نندڻ لاءِ چوي ٿو ته:
 مٿئين تي موهجي، هاري ڳيڙءَ هار،
 ڪوڙين ڪيا ڪيترا، انهن خر خوار،
 پري ويو پيتار، آئي ڏنءَ ڏهاڳ جو.
 وري چوي ٿو ته:

پيلي پلائي، پسي چٽ چري ٿي.

(۵) نياز:

معشوق استاد آهي، عاشق شاگرد. معشوق امام آهي، عاشق مقتدي.
 معشوق مرشد آهي، عاشق مريد. معشوق معبود آهي، عاشق عابد آهي.
 معشوق شمع آهي عاشق پروانو.

معشوق هڪ ٿئي ٿو، عاشق هزار. تنهن ڪري معشوق جو هر صفت
 موصوف هئڻ لازمي آهي. وڏي ۾ وڏي صفت نياز ۽ تواضع آهي. شاھ سائين
 ان جي تعريف هن طرح ڪري ٿو:

نوريءَ جي نياز جو، عجب اجهل هو،

سمو سر سين ۾، مٺي مورچيو سوء،

اڃيسو ائين پوءِ، حسرت ڀڳي راڻين.

پارسيءَ ۾ چوڻي آهي ته:

تواضع زگرڊن قرازان نڪوست،

گداگر تواضع ڪند خوئي اوست.

معني: تواضع جو وڏن ماڻهن ۾ هئڻ ضروري آهي، گدا گر جو ته اهو پيشو
 آهي.

شمع به جڏهن پري ٿي ته پروانو پاڻ جلائي ٿو.

فخر، وڏائي، گهمند، سفل مزاجن کي سونهي ٿو. ميوي سان پرنيل

ساخت. هيٺ نميل هوندي آهي.

نوزيءَ ڄام تماچيءَ کي انهي ڪري نوازيو هو جو هن جي من ۾ کير ۽ گاءُ ڪونه هو.

شخصي محبت جا مقصد پائدار دوستي، رفاقت، باهمي تعاون ۽ هڪ ٻئي کان سبق پرائڻ ٿين ٿا. ليڪن جڏهن ماڻهو بنا تميز جي صرف ظاهري شڪل شباهت تي موهجي محبت ڪرڻ لڳي ٿو ته مٿي ذڪر ڪيل چار ئي مقصد حاصل ٿي نه سگهندا.

صورت ڪهڻو سهڻا، پڙ ٿاڻا سندن ٿوه،

ريلو ڏئي روح، جو کائي سٺو ڪامي مري.

(شاه)

”سیرت ڪے ہر غلام ہین، صورت ہوئی تو کیا،

سرخ و سفید مٽي ڪي، مورت ہوئی تو کیا.“

(۱) ناجائز جنسي خواهش، (۲) عارضي خوشي، (۳) قیاضي جي

خواهش ڪري محبت پائدار ٿي نه سگهندي.

شخصي محبت کي پاڪ صاف رکڻ ۽ پاڪ بنائڻ لاءِ مذڪوره بالا ٽن

گالھين کي هيٺين طرح درٻيٽ ڪري سگهجي ٿو.

(۱) جنسي خواهش کي حدن ۾ رکڻ لاءِ سوسائٽيءَ کي قاعدن ۽

دستورن جي تابع بنائڻ ضروري آهي.

(۲) عارضي خوشي — جي بي بقا حيثيت ناپائدار محسوس ڪري ان

کي دائمي خوشيءَ جي حصول لاءِ قربان ڪرڻ سگهجي.

(۳) قیاضي جي خواهش — معشوق صرف جسم نه آهي پر روح به آهي.

روح جي رضامندي کانسواءِ جسم رام ٿي نٿو سگهي. قیاضي جي خواهش

مان تشدد جي بوءِ اچي ٿي. خواجہ حافظ فرمائي ٿو:

عنا شڪار کس نه شود دام. باز چين،

کہ این جا ہمیشہ یا دیدہ است است دام را.

معني: (عنا) نامعلوم شيءِ شڪار نه ٿي سگهندي، ان لاءِ دام پکيڙڻ

بيسود آهي.

۲- قومي سیرت:

جهڙي طرح فردن ۾ ڪي خصوصيتون ٿين ٿيون، اهڙي طرح قومن ۾

به ڪي خاصيتون ٿين ٿيون، جن کي تقويت وٺائڻ سان هو اندروني توڙي بيروني اتحاد، امن ۽ ترقي حاصل ڪري سگهن ٿيون. قومن لاءِ جي اخلاقي قانون ڪارآمد ٿي سگهن ٿا. سي منهنجي نظر ۾ هيٺين ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجن ٿا:

۱- قوم جي اندروني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪي اصول.

۲- قوم جي بيروني تعلقات لاءِ ڪي بنيادي اصول.

قوم جا اندروني معاملو

منهنجي نظر ۾ سنڌين جي يڪجهتي ۽ اتحاد، امن امان، اصلاح ترقيءَ لاءِ هيٺيون ڳالهون ضروري آهن:

(۱) بڻائي باهميءَ جو جذبو.

(۲) پراپڪياريءَ جو جذبو.

(۳) رواداريءَ جو جذبو.

(۴) باهمي تعاون جو جذبو.

(۵) عدم تشدد جو جذبو.

هيٺ آئون مذڪوره بالا ڳالهين جي مختصر تشريح ڪريان ٿو.

(۱) بڻائي باهمي

دنيا جي ٻين ملڪن وانگر سنڌ ۾ به مختلف طبيعت، مذهبي عقيدن، مفادن، روايت، سياسي نظرين ۽ نسلن جا ماڻهو رهن ٿا. قومي يڪجهتيءَ جي تقاضا اها رهي ٿي ته سڀ ماڻهو متحد ٿي هڪ قومي قالب ۾ سمائجي مجموعي مفاد لاءِ ڪوشش رهن. ان لاءِ دنيا ۾ ٻه طريقا ڪار مروج آهن.

(۱) ڪي مضبوط طبيعت، طبقاتي مفاد، مذهبي عقيدن، روايت، سياسي نظرين ۽ قبيلن جا ماڻهو مختلف طريقن سان جن ۾ پرچار، اخلاق حسن، تشدد وغيره اچي وڃن ٿا، ٻين ماڻهن کي پنهنجو هر خيال ۽ هر عمل بنائي قومي يڪجهتيءَ لاءِ ميدان هموار ڪن ٿا.

(۲) ٻيو طريقو اهو آهي ته رواداريءَ کي ملحوظ رکي سڀني طبيعتن، طبقاتي مفاد، مذهبي عقيدن، روايت، سياسي نظرين ۽ قبيلن جي ماڻهن سان بڻائي باهميءَ جي اصول تي گڏجي گذارجي ۽ ڪس رس کائي گڏيل مفاد لاءِ ڪم ڪجي.

دنيا جي اڪثر ملڪن، قومن، مذهبي عقيدن، وغيره جي ماڻهن پهرين طريقي کي آزمائي ڏنو آهي ليڪن ان مان خاطر خواهه نتيجو نه نڪتو آهي. جيئن پوءِ تينن زياده نفاق وڌندو وڃي ٿو. تيرهن سؤ ورهيه اڳي قرآن ۾ حڪم آيو ته ”لڪر دينڪم ولي دين.“

معنيٰ: هر هڪ کي پنهنجن خيالات رکڻ جي اجازت آهي. جنهن کي مغربي ملڪن هن وقت ’بقائِي باهمي‘ جي نالي سان سڏي ان تي عمل درآمد ڪرڻ شروع ڪيو آهي.

اسان جي مٿان نئون آيل حڪمران گروهه پنهنجي خود ساختہ نظريه ۽ پاڪستان، غلط مذهبي عقائد، فسطائِي نظريه ۽ سياست ذريعي مسلط ٿي اسان جي هزارها سالن جي قومي وجود، مذهبي عقائد، سياسي ۽ اقتصادي مفاد کي نقصان پهچائڻ گهري ٿو. اسان کي عارضي طرح نقصان برابر پهچي رهيا آهن پر سندن اهي ڪوششون ڪامياب نه ٿينديون. بلڪ ان تي زور ڏيڻ ڪري مورگو بنگله ديش وانگر سنڌي به پاڪستان کان ٻاهر نڪري ويندا.

سنڌ جي اصلي باشندن کي به بقائِي باهميءَ جي ذڪر ڪيل نموني تي هلڻ مان فائدو حاصل ٿيڻو آهي. انهي ڪري ئي قومي يڪجهتي حاصل ٿي سگهندي.

(۲) پراپڪاري جذبو:

ڪوبه گهر يا ڪابه قوم يڪجهتي ۽ اتحاد حاصل ڪري نه سگهندي جيستائين انهن جي ڀاتين يا افراد خود مطلبِي ڇڏي مجموعي مفاد لاءِ ايتار ۽ پراپڪاريءَ جو جذبو پيدا نه ڪيو آهي.

قومي اتحاد جو راز افراد جي مجموعي مفاد لاءِ خود مطلبِيءَ کي ترڪ ڪرڻ ۾ سمايل آهي. جيستائين سنڌ جا عاشق گهڻا نه ٿيا آهن ان جذبي جو پيدا ٿيڻ مشڪل آهي.

مغربي ملڪن ۾ آهستي آهستي ٿي شخصي خود مطلبِي گهٽ ٿيندي وڃي. هاڻ معاشي ڪلاسن، نظرين ۽ سياسي گروهن ۾ معاشره ورهائجي ويو آهي. ليڪن هتي پاڪستان ۾ برصغير جي ورهاڱي بعد خود مطلبِي انهي حد تي وڃي پهتي آهي جو هرڪو ماڻهو پاڻ کي شاهوڪار بنائڻ، اقتدار حاصل ڪرڻ، ٻي تي تسلط قائم ڪرڻ لاءِ ڪوشاڻ نظر اچي ٿو. ماڻهن جو اخلاق

گهڻي قدر هيٺ ڪري پيو آهي جو:

(۱) شين ۾ ملاوت

(۲) چور بازاری

(۳) سڱل ڪرڻ

(۴) گهڻي نفعي خوري

(۵) استحصال

(۶) فحش ڪاري

عام جام ٿي پيا آهن.

ٻاهران آيل حضرات سندن مذڪوره بالا حرڪتن جي جواز ۾ سياسي تسلط قائم رکڻ، اقتصادي استحصال، ڪلچرل غلبي قائم رکڻ لاءِ مذهب ۽ فلسفي جي غلط تبصريح ڪن ٿا.

(۲) رواداري:

ٻيو اصول جو قومي يڪجهتي، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪارآمد ٿئي ٿو، سو تعصب کڍي رواداري اختيار ڪرڻ جو آهي.

سنڌ مان مذهبي تعصب کي صوفين گهڻو گهڻائي ڇڏيو هو. پر خلافت وقت پکن اسلامزم جي نظريي زور وٺڻ کان پوءِ مسلمانن جي جدا قومي نظريي جي پرچار ڪري تعصب ايتري قدر پکڙي ويو آهي جنهن جو حد حساب نه آهي.

هندن خلاف تعصب، غير مسلم ليگن خلاف تعصب، قوم پرست سنڌين خلاف تعصب، سنڌي زبان خلاف تعصب، زميندار خلاف تعصب، ڪميونسٽ خلاف تعصب جو دور دورو آهي.

جيسيتائين دليون تعصب کان پاڪ نه ٿيون آهن ان وقت تائين نفرت ۽ نفاق جا مرض قومي بدن ۾ هليا ايندا.

تنهن ڪري قومي سالميت پيدا ڪرڻ لاءِ رواداري سکڻ ضروري ڳالهه آهي.

(۴) باهمي تعاون جو جذبو:

جنهن قوم ۾ تعصب، نفاق، خود مطلبي ۽ خود فريبي دخل ڪري ويل هوندا سا يڪجهتي ۽ اتحاد حاصل ڪري ترقي ڪري نه سگهندي.

باهمي تعاون صرف مذڪوره بالا خامين جي نڪرڻ بعد ٿي سگهي ٿو. اهو قومي ترقي ۽ تعمير لاءِ لازمي امر آهي.

سندين لاءِ باهمي تعاون هيٺين مسئلن واسطي ضروري آهي؛

(۱) اصل سندين جو سنڌ دشمن عناصر خلاف تعاون،

(۲) سنڌي زبان ۽ ڪلچر جي حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ تعاون،

(۳) سنڌ جي سياسي آزادي، اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچرل ترقيءَ لاءِ تعاون،

(۴) مسلمانن جي جدا قوم، مذهبي نظام حڪومت، مهاجر پنجابي سامراجي استحصال خلاف تعاون.

(۵) عدم تشدد؛

انهي اصول تي هلڻ لاءِ نه صرف هڪ ٻين تي ڏاڍائيءَ کان گوشو ڪرڻو آهي. پر پنهنجي قول، فعل، سياسي نظرين، مذهبي عقيدن ۽ باهمي لاڳاپن جو بنياد انسا جي اصول تي رکڻو آهي.

بدقسمتيءَ سان پاڪستان جي قيام بعد، هن ملڪ اندر هر ڳالهه ۾ تشدد کان ڪم ورتو وڃي ٿو. جهڙوڪ؛

۱- سياسي مخالفن خلاف تشدد جو استعمال،

۲- هندن خلاف تشدد جو استعمال،

۳- حڪمران طبقي جي سياسي نظرين، مذهبي عقيدن خلاف راءِ رکندڙ لاءِ تشدد جو استعمال،

۴- سنڌو ڏيڻ جي سياسي آزادي، اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچرل ترقيءَ لاءِ گفتگو ڪندڙن خلاف تشدد جو استعمال.

حڪمران طبقي جا سياسي نظريا فسطائي آهن. مذهبي عقيدا تعسبي آهن، جيڪو انهن سان شامل راءِ نٿو ٿئي، يا آزاد راءِ جو اظهار ڪري ٿو، انهيءَ تي سختي ڪري سزا ڏني وڃي ٿي.

جتي تشدد آهي اتي صحيح جمهوريت قائم ٿي نه ٿي سگهي.

هاڻ مجازي محبت جي ادنيٰ ڳالهين جو ذڪر ڪجي ٿو:

(۶) 'ماڃائڻو جنسي خواهش؛

جنسي خواهش هڪ حيواني جبلت آهي جا ماڻهن ۽ جانورن ۾

يڪسان ٿئي ٿي. جانورن ۾ اها ڪن خاص موسمن ۾ پيدا ٿئي ٿي. ليڪن ماڻهن ۾ ان جو مدو يا موسم مقرر نه آهي. اها هر وقت ذرا تحريص تي پيدا ٿيو وڃي.

ان جا محرڪ جذبا ٻه آهن:

(۱) نسل پيدا ڪرڻ جي خواهش.

(۲) عارضي سرور يا خوشي.

جانورن ان کي بنا تميز ڪم آڻين ٿا. ماڻهن ان ۾ تميز آڻي جماعتي دستورن جي ماتحت رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

شخصي محبت يا ڪشش ۾ جنسي خواهش کي وڏو دخل آهي. پوءِ اهو مختلف ماڻهن تي ڇڏيل آهي ته ان کي معاشري جي مقرر ڪيل قانونن مطابق هلائين يا جانورن وانگر خواهش کي پوري ڪرڻ لاءِ سنڌي سڙهي جو خيال نه رکن.

عام طرح ڪيترن درويشن انهيءَ خواهش مان نقصان پهچڻ جي انديشي کان ان کي ٿبو (ممنوع) ڪري ڇڏيو آهي.

ڇاڪاڻ ته ان ۾ ڪاڌي پاڻي کان وڌيڪ ايتري ڪشش ٿئي ٿي جو نشي وانگر ماڻهوءَ جي تميز جو مادو بي حس ڪري اڪثر معاشري جي دستورن خلاف قدم کڻائي ٿي.

جنسي خواهش حيواني جبلتن مان هڪ طاقتور خواهش آهي جا عقل، مت ۽ شرم ٺهوڙي نيٺ جي قوت رکي ٿي. انهي خواهش تي ضابطو رکي ان مان پيدا ٿيل جذبي کي بلند ۽ پاڪيزه ڪري ڪتب آڻڻ، ماڻهوءَ جي فڪر کي قوت وٺائي لڪل لياقتن کي بيدار ڪري ٿو.

(۷) نام ناموس جي سڌ:

جانورن وانگر ماڻهن ۾ نمائش جي جبلت رهي ٿي. جيئن مور ڍيل کي راضي ڪرڻ لاءِ ٺڄي ٽپي، پڇ پڪيڙي حسن ۽ فن جي نمائش ڪري ٿو. ان وانگر ماڻهو به انهي جبلت کي هيٺين مقصدن لاءِ ڪتب آڻين ٿا:

(۱) مردن ۽ زالن جي چنڊ ڦوڪ، ويس وگا، سينگار، ناز نخرن ۾ هڪٻئي کي پاڻ ڏي چڪڻ يا ملهفت ڪرڻ جي سڌ سمائل ٿئي ٿي.

(۲) وڏن ماڻهن، سياستدانن، پيرن، ملن جا قيمتي وگا، چبا ۽

دستارون، لڏڏ ڪاڏا، موٽر، بنگلا، ضيافتون، سواريون، وعظ، فصاحت ۽ بلاغت سڀ ماڻهن تي رعب ۽ اثر وجهڻ جا ذريعا ٿي ڪتب اچن ٿا.

(۲) ناچ، راڳ، نشا وغيره جي هڪ طرف عارضي سرور لاءِ ڪتب آندا وڃن ٿا ته ٻئي طرف ان ذريعي نالي ناموس وڌائڻ ۽ ماڻهن کي پاڻ ڏي راغب ڪرڻ لاءِ ڪتب آندا وڃن ٿا.

جهڙيءَ طرح شخص سندن نالي ناموس لاءِ انهن ذريعن کي ڪتب آڻين ٿا، اهڙيءَ طرح قبيلن، طبعا ۽ قومون به پنهنجي برتري، رعب ۽ اثر وجهڻ لاءِ انهن کي ڪتب آڻين ٿا.

انهن طريقن ذريعي حاصل ڪيل عارضي خوشي ڪم ظرف ماڻهن، قبيلن ۽ قومن جي وقتي سرور جو باعث بنجي ٿي.

(۸) مال ملڪيت جو حصول:

مال ملڪيت ڪمي ڪرڻ جي خواهش حيواني جبلتن مان هڪ آهي. ان جا محرڪ جذبا به ٿين ٿا؛

(۱) ذاتي آسائش، گذر معاش ۽ مهل سر ڪم اچڻ خاطر ملڪيت جو گڏ ڪرڻ.

(۲) ٻين تي برتري، بزرگي ۽ عياش زندگي گذارڻ لاءِ استحصال ڪرڻ.

پهريون جذبو قناعت سان عمل ڪرڻ ڪري فطري ۽ هڪ حد تائين جائز عمل آهي. ٻيو جذبو خود مطلبيءَ جي پيداوار آهي جنهن مان سياسي تسلط ۽ اقتصادي استحصال پيدا ٿي معاشري ۾ فساد، بد امن، نفاق، نڍ وڌائي ۽ غربت جو باعث بنجي ٿو.

ساڳي خواهش قبيلن، طبقن ۽ قومن ۾ پيدا ٿي، معاشري ۾ نفاق، غربت ۽ استحصال جو باعث بنجي ٿي. ان ڪري شاهوڪار طبعا غرين جو استحصال ڪري پاڻ عياش زندگي گذارين ٿا. طاقتور قومون ٻين تي پيسي ۽ ان ذريعي حاصل ٿيندڙ ذرائع وسيلي ڪمزور قومن تي سياسي تسلط قائم ڪن ٿيون. اهڙيءَ طرح هڪڙيون قومون ترقي يافتہ ٿيو وڃن ۽ ٻيون پسمانده ۽ مسڪين رهيو وڃن.

(۹) اقتدار جي ٽمنا:

اقتدار جو حصول به هڪ قسم جي فطري خواهش آهي. اها به ٻن

جذبڻ هيٺ پوري ڪئي وڃي ٿي؛

(۱) ذاتي وڌائي ۽ طاقت حاصل ڪري ڪمزور کي پنهنجي مطلب لاءِ ڪتب آڻڻ ۽ وڌائيءَ مان ملندڙ خوشي حاصل ڪرڻ ٿئي ٿو.

(۲) طاقت جو حصول پراپڪاريءَ جي ڪمن - ملڪي ۽ قومي نظم نسق، خدمت خلق ۽ ملڪي مفاد جي ڪمن لاءِ ڪتب آڻڻ لاءِ پيدا ٿئي ٿي.

اهي خواهشون شخصن، قبيالن، طبقن ۽ قومن ۾ مختلف طرحن سان پيدا ٿي جدا نتيجن جو باعث بنجن ٿيون. هڪ وقت اهو به هو جو جماعتي زندگي اڃا ابتدائي دؤر ۾ هئي جنهن ۾ لائق، طاقتور ۽ هوشيار شخص جو وجود غنيمت ڄاڻي انهن جي پوئلڳي مفيد سمجهي ويندي هئي.

اهي شخصي سردار، بادشاهه، ڊڪٽيٽر، مذهبي رهنما، روحاني پيشوائن جي نالن سان ڪاروبار هلائيندا هئا.

ڪهڙي وقت جي تاريخي تجربن مان ثابت ٿيڻ لڳو ته اهڙن ماڻهن جي اڪثريت خود مطلب، ظالم، استحصالِي، عياش ۽ بد اخلاق هئي. انهن خرابين کان بچڻ لاءِ جهيڙن فسادن بعد نيٺ ماڻهن جمهوري سرشتي کي ايجاد ڪيو. پر انساني ذهنت بعضي ايترو هيٺ ڪري پوي ٿي، جو چونڊيل ليڊرن ۾ خود مطلبيءَ يا خود فريبِيءَ ڪري ساڳيون خرابيون پيدا ٿيو پون، جيڪي سردارن، بادشاهن، ڊڪٽيٽرن، نااهل مذهبي رهنماڻن ۽ روحاني پيشوائن ۾ هونديون هيون. ڪوبه ماڻهو پاڻ کي عقل ۽ سونهن کان خالي نٿو ڄاڻي.

اهڙي نموني طرح طرح قسمن سان سياستدان جمهوريت کي بيڪار بنائين ٿا. عوام جي اڪثريت پوري سياسي نه هئي. جاهل، غريب، ڪمزور، منتشر ۽ غير منظم هئڻ ڪري سندن مدد سان طاقت ۾ آيل ماڻهن کي اصولن تان ڦري وڃڻ بعد سهوليت سان طاقت کان هٽائي نٿي سگهجي. ساڳي حالت پير طبقي جي آهي. هيڪر ماڻهو سندن چنبي ۾ اچي وڃن ٿا ته پوءِ ان مان اخلاقي ڪمزوري، قدامت پسندي ۽ خود مطلبيءَ ڪري ذهني آزادي حاصل ڪرڻ مشڪل سمجهن ٿا.

اهڙي نموني ملا به پنهنجي علمي برتري ڪري خدا ۽ مذهب جي نالي ۾ هيڪر ماڻهن تي اثر وهاري ڇڏين ته پوءِ ان مان آزاد ٿيڻ مشڪل مسئلو ٿيو پوي.

اها ساڳي حالت قومن جي آهي. هيڪر جي ڪي سامراجي قومون پڻ

ڪمزور قومن تي تسلط ٿيو وڃن ته انهيءَ مان جان چڏائڻ به مشڪل مسئلو ٿيو پوي.

جهڙيءَ طرح موجوده مهاجر پنجابي سامراجي، اسلام - پاڪستان جي نالي ۾ سنڌ تي تسلط حاصل ڪري ويا آهن ۽ سنڌين جو آزاد ٿيڻ ڏکيو ٿيو نظر اچي.

هن وقت دنيا ۾ ٽن قسمن جون سامراجي طاقتون ڪم ڪري رهيون آهن:

(۱) پيسي، هنر ۽ سائنس ۾ ترقي يافتہ قومون جي مسڪين، بي هنر ۽ پئتي پيل قومن تي سياسي ۽ اقتصادي تسلط قائم ڪن ٿيون.

(۲) جنگجو ذهيت، جنگي مهارت، جديد هٿيارن سان لڳس ۽ ذهني برتري رکندڙ قومون، صلح ڪن، ڪمزور، جديد هٿيارن کان خالي، جاهل ۽ پئتي پيل قومن تي زوريءَ تسلط قائم ڪري استحصال لاءِ ڪم آڻين ٿيون.

(۳) نظرين جي بنياد تي هوشيار ۽ چالاڪ گروه، طبقاً ۽ قومون ماڻهن کي برعلائي پنهنجي ماتحت رکن ٿيون.

پهرين گروه ۾ آمريڪا، انگلنڊ، فرانس، جرمني، اٽلي، جپان ۽ ڪئناڊا اچي وڃن ٿيون. ٻئي گروه ۾ پورچوگال، اسرائيل، سائوٿ افریقا اچن ٿا. ٽئين گروه ۾ چين، رشيا، پاڪستان جا مهاجر پنجابي سامراجي گروه شمار ڪري سگهجن ٿا.

پاڪستاني سامراجي گروه سندن سياسي تسلط، اقتصادي استحصال، ڪلچرل غلبي خاطر نظريءَ پاڪستان، اسلامي نظام حڪومت ۽ مضبوط مرڪز جي نالي ۾ سنڌين، بلوچن ۽ پٺاڻن تي قابض ٿيو ويٺا آهن.

(۲) حقيقي محبت

حقيقي محبت جي زمري ۾ منهنجي سمجھ موجب هيٺين قسم جي مڃڻن کي شمار ڪري سگهجي ٿو:

(۱) الله جي محبت

(۲) رسولن جي محبت

(۳) مذهبي عقيدن جي محبت

(۴) اعليٰ اخلاقي اصولن جي محبت

(۵) علم جي محبت

(۶) عشق سان محبت

(۷) عمل صالح سان محبت

مذڪوره بالا عشق حقيقيءَ جي جدا قسمن جي تشريح هيٺينءَ طرح ڪري سگهجي ٿي.

الله بي مثل، بي مورت، مڪان، زمان ۽ اسباب کان بالاتر، قياس ۽ گمان کان مٿي آهي. شيخ سعدي بجا طور ان طرف فڪر ڪندي فرمايو آهي ته:

اي برتر از خيال و قياس و گمان و فهم،
و ز هر چه گفتند - شنيديم - ديديم،
مجلس تمام گشت پيمايان رسيد عمر،
من همچنان در اول اين وصف تو مانده ايم.

معني: اي خيال، قياس، گمان ۽ سمجھ کان مٿي هستي! ۽ جيڪي چيو ويو آهي، بدو اثر يا ڏٺو اثر، باوجود ان جي زندگي اچي پوري ٿي آهي ۽ مجلس ختم ٿيڻ کي ويجهي آهي، آءُ اڃا تائين تنهنجي ڄاڻ ۾ اهڙو ئي آهيان جهڙو هوس.

الله ذات مقدس آهي، ان کان سواءِ ٻي سڀ ڪائنات سندس صفات آهي. جهڙيءَ طرح سندس ذات سمجھ کان بعيد ۽ بالاتر آهي اهڙيءَ طرح ان جي محبت به اهڙي مشڪل ڳالهه آهي. حافظ شيرازي ان بابت ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

در هر طرف که رفتی جز حیرتم نیفزود،
فریاد زین بیابان و ز راه بی نهایت.

معني: (راز حقيقي) جي ڳولا ۾ جنهن طرف به ويس ته سواءِ حيرت جي واڌاري ڇي ڪجهه معلوم نه ٿيو. نيٺ ان بي انتها بيابان ۽ ان کي پنڌ کان دانهن نڪري ويئي.
شاهه لطف فرمائي ٿو ته:

نکو سَندو سَور جو، نکو سِڙهو سِڪ،
عدد نام عشق، پچائي پاڻ لهي.

باوجود ان جي به هر ڪو پيغمبر، درويش، ساڌو سنت، راهب الله جي محبت جو ذڪر ڪندو آيو آهي. ان جي معنيٰ ڪهڙي ٿيندي؟ جيتري قدر مون ان مسئلي تي غور ڪيو آهي ته اها محبت مجاز جي ڏاڪڻي ذريعي حاصل ٿي سگهندي. قرآن فرمائي ٿو ته:

”ان في خلق السموات والارض واختلاف الليل والنهار والفلک التي تجري في البحر بما ينفع الناس وما أنزل الله من السماء من ماء فأحيا به الارض بعد موتها و بث فيها من كل دابة و تصريف الريح والسحاب المستخبرين أسماء والارض لايت لقوم يعقلون●“

(معني: بيشڪ آسمانن ۽ زمين جي خلق، رات ڏينهن جي تبديلي، جهازن جو سمنڊ ۾ ماڻهن جي نفعي لاءِ هلڻ، ڪڪرن مان بارش پوڻ ۽ زمين جي سرسبز ٿيڻ، طرح طرح جي جانورن جي پيدا ٿيڻ، مختلف هوائن جي لڳڻ، ڪڪرن جو زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ هلڻ مان عقل وارن لاءِ خدا جي سچائي جون نشانيون آهن.)

سنت جي صوفي شاعر سيد مهدي شاهه چيو آهي ته:

”سڌي راهه صورت جي، ٻيون واٽون سيئي ور.“

عربيءَ ۾ چوڻي آهي ته:

”المجاز قنطرة الحقيقت.“

يعني: حقيقت تائين پهچڻ لاءِ مجاز چاڙهي (پل) آهي.

ان ڪري الله جي محبت حاصل ڪرڻ لاءِ مجازي محبت جا مرحلا طي ڪرڻ بعد ئي ڪو حل حاصل ٿي سگهندو.

ٻڌ فلاسافي ان کي صحيح عمل ذريعي نرواڻ پد حاصل ڪرڻ سڏيو آهي. هندو فلاسافي روح جي ڪمال لاءِ جمادي، نباتي، حيواني مرحلا طي ڪرڻ کي ضروري ڄاتو آهي. ڪن ماڻهن آسمانن ۾ انساني صورت جي فوق الفطرت خدا جي عبادت ذريعي دل کي تسڪين ڏني آهي. ليڪن باوجود ان سڀ جي خدا سائين سمجھ ۽ محبت جي دائري ۾ سمائجي نٿو سگهي. حافظ فرمائي ٿو:

عنقا شڪار ڪس نشود. دام باز چين.

ڪم اين جا هميشه باد. بدست است دام را.

معني: نامعلوم پکي ڪنهن جو شڪار ٿيڻ وارو نه آهي. چار کڻي ڇڏ. چاڪاڻ ته ان چار ۾ سواءِ هوا جي ٻيو ڪجهه هت نه ايندو. البت حيرت ۽ فنا ان جي محبت جا ابتدائي درجا ٿي سگهن ٿا. بيدل سائين فرمائي ٿو ته: سک رمز وجود وڃاوڻ دي، نهن حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي.

(۲) رسولن جي محبت

مسلمانن ۾ حضرت محمد صلعم جي محبت، ڪرستانن ۾ حضرت عيسيٰ عليه جي محبت، هندن ۾ رام ۽ ڪرشن جي محبت کي خدا جي شناخت ۽ محبت لاءِ ضروري ڄاتو ويو آهي. انهن جي محبت کي پڻ حقيقي محبت ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ان لاءِ بهتر آهي ته رسول جي محبت جي ماهيت معلوم ڪريون.

مون کي ذهن نشين ڪرايو ويو آهي ته رسول جي محبت علم ڪل جو حصول آهي، جنهن جي ذريعي رب الاعليٰ جي حضور تائين سڃاڻڻ جي راه هموار ٿئي ٿي. ان تي وري سوال اٿندو ته علم ڪل جي سمجھ تصور کان بالاتر آهي. تنهن ڪري ان تائين پهچڻ لاءِ ٻه ٻيا مجازي مرحلا طي ڪرڻا پوندا.

رسول انسانذات جي رهنمائي ۽ هدايت لاءِ آيل هئا. حضرت محمد صلعم جو هڪ لقب رحمة اللعالمين آهي، جنهن جي صحيح ترجماني ان طرح ٿي سگهندي ته رسول جي محبت انسانذات سان محبت وسيلي حاصل ٿي سگهي ٿي.

جيڪي ماڻهو رسول مقبول کي هڪ جماعت جو ليڊر سمجهي ماڻهن جي مخصوص گروه جي خدمت ۽ محبت ذريعي رسول پاڪ جي محبت جي دعويٰ ڪن ٿا سي گمراه آهن. اهو رستو رسول کي نزديڪ آڻڻ بدران ان کان دور ڪري ٿو.

جهڙيءَ طرح ڪن ماڻهن الله اڪبر جي نعري سان ماڻهن کي ڪهڻ ۽ قتل ڪرڻ ۾ الله سان صداقت جو اظهار ڪري ان کي راه هدايت سڏيو آهي، اهڙيءَ طرح ڪن ماڻهن رسول جي محبت جي نالي ۾ هڪ گروه جي سربلنديءَ ۽ رست خيزي جي دعويٰ ڪندي انسانذات کي پلائي ڇڏيو آهي.

رسول مقبول جي محبت جي نالي ۾ پاڪستان جي هڪ مستقل مفاد مسلم قوم جي دعويٰ ڪندي جو رستو اختيار ڪري سندن گروهه ڪانسواءِ هر ماڻهوءَ کي نفرت سان ڏسڻ شروع ڪيو آهي. اهو ٻيو ڪجهه به هجي پر رسول ڪريم جي محبت ۾ شمار ٿي نٿو سگهي.

مٽهنجي ناقص سمجهه موجب اهو ماڻهو رسول جو سچو عاشق ٿي نٿو سگهي. جو مسلمانن کي جداگانہ قوم تسليم ڪري، رسول ڪريم کي پست پيل، بداخلاق، ظالم ۽ استحصالِي گروهه جي ليڊر سان منسوب ڪري ٿو.

رسول سان محبت ڪرڻي آهي ته بنا تميز مذهب، ملت، ذات پات، عقيدتي ۽ ملڪي پابندين جي انسانذات سان محبت ڪرڻي پوندي.

پريان ننڍي پار جي، مڙيئي مٺائي،

ڪانهي ڪڙائي، چڪين جي چيٽ ڪري.

(شاعر)

اها ئي مجازي چاڙهي آهي جا ماڻهوءَ کي حقيقت محمدي تائين پهچائڻ جو ذريعو ٿي سگهي ٿي.

(۳) مذهب جي محبت

مذهب جي محبت کي حقيقي محبت جي زمري ۾ شمار ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته خدا جي شناخت لاءِ مذهبي رهبريءَ کي ڪارگر سمجهيو وڃي ٿو. مذهب جا موجد خدا جا پيغمبر هئا. جن لاءِ چيو وڃي ٿو ته انهن تي خدا جا وحي يا الهام نازل ٿيا هئا. جنهن ڪري سندن رابطو خدا سان منسلڪ هو. جنهن ڪري ئي مذهب خدا جا ڏسيل رستا شمار ٿيل هئا. انهن جي پيروي ۽ صدق دل سان پوئلڳي سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح خدا جي شناخت ۽ محبت طرف راغب ڪندڙ هئي. انهيءَ نقطه نگاهه کان ڏسڻو پوندو ته مذهب ڪهڙين ڳالهين تي مشتمل هئا.

غور ڪري ڏسو ته اڪثري مذهب ٽن صيغن ۾ ورهايل هئا - جهڙوڪ (۱) الاهيات (۲) اخلاقيات (۳) عبادات.

پهرين جو واسطو علم سان آهي، ٻي جو واسطو عمل سان آهي. ٽي جو لاڳاپو عشق سان آهي.

انهن ننهي جي ماحصل تي نظر ڪبي ته ان جو مقصد انسانذات جو اتحاد، امن ۽ ترقي ٿيندو.

اتحاد محبت ذريعي حاصل ٿيندو. امن، اتحاد جي نتيجي ۾ بڻا ٿئي ٿو. ترقي انساني اتحاد ۽ امن جي حصول بعد ٿي سگهي ٿي.

هاڻ ڏسڻو آهي ته مذهبن جي حقيقي مقصدن کي ڪهڙي طرح حاصل ڪري سگهيو. ان لاءِ وري به مجاز کي ئي ذريعو ڪري ڪتب آڻڻو آهي.

جهڙيءَ طرح رسول جي محبت حاصل ڪرڻ لاءِ انسانذات جي اتحاد ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو. اهڙي طرح مذهبن جي حقيقي ترجماني تڏهن ڪري سگهبي، جڏهن انهن تي عمل درآمد ڪرڻ لاءِ ڪنهن مخصوص خطءَ زمين ۾ قومي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ماڻهو ڪوشش ڪندو.

پاڪستان ۾ مذهب اسلام جو مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراجين طرفان پيش ڪيل تصور، حقيقي اسلام کان ايترو پري آهي جيترو ڪفر اسلام کان آهي.

اسلام محبت جو پيغام آندو، هي نفرت کي اسلام سمجهن ٿا. وطن ۽ ان جي بنياد تي تعمير ٿيل قومن جو انڪار ڪن ٿا. وطن کي رسول جي چوڻ ته ”حب الوطن من الايمان“ جي باوجود بت سمجهي ڏڪارين ٿا. جيتري قدر مون کي سمجهه ۾ آيو آهي ان موجب سنڌ جو رهاڪو ان وقت تائين صحيح مسلمان ئي نه ٿو ٿي سگهي، جيستائين سنڌ سان محبت نٿو ڪري ۽ سنڌي قوم جي بنا ٿيڻ مذهب جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪم نٿو ڪري.

مسلم قوم جو تڪميل ۽ ان جي بنياد تي ٺهيل پاڪستان صحيح اسلامي تعليم جي خلاف آهي.

صحيح مسلمان بنجڻ ۽ اسلام سان محبت ڪرڻ لاءِ سنڌي قوم کي تسليم ڪرڻ ۽ سنڌوديش جي آزادي لازمي ڳالهين آهن.

(۴) اعليٰ اصولن جي محبت

اصولن سان لاڳاپو به محبت حقيقي، جو جزو شمار ڪرڻ گهرجي. هاڻ ڏسڻو آهي ته ڪهڙن اصولن سان دلچسپي ۽ پيروي محبت حقيقيءَ ۾ داخل ٿي سگهي ٿي.

اصول اعليٰ نظرين، عقيدن ۽ صحيح دستورن تي مشتمل ٿين ٿا. انهن جي پيروي ڪرڻ ۽ باوجود مشڪلاتن ۽ رنڊڪن جي انهن تي مستقل مزاج ٿي رهڻ کي انهن سان محبت جو اظهار سڏي سگهجي ٿو.

ائين ته مذهب به اعليٰ اصولن تي مشتمل شمار ڪري سگهجن ٿا. ليڪن هتي منهنجو مقصد اهي اصول نه آهن جي فوق العقل يا الهامي اختيارين تي ٻڌل هجن. بلڪ اهي اصول آهن جي جماعتي زندگيءَ جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ سمجهي سوجي رٿيا وڃن ٿا.

هيٺ آئون ڪن مکيه اصولن جو ذڪر ڪندس:

(۱) مساواتِ انساني يا جمهوري طريقهءَ زندگي.

(۲) اقتصادي خوشحالي يا خوشلزم.

(۳) اتحادِ انساني - قومي يا بين الاقوامي زندگي.

(۴) باهمي تعاون يا عدم تشدد ذريعي معاملات جو فيصل ڪرڻ ۽

(۵) بقاءِ باهمي يا (Co-existence).

هيٺ آئون مذڪوره بالا اصولن جي مختصر تشريح ڪريان ٿو:

(۱) جمهوريت:

انساني معاشرو ٻن گروهن ۾ ورهايل ٿئي ٿو.

هڪڙا حالتن جي مساعدت، محنت ۽ ڪوشش ڪري خاص لياقتن جا حامل ٿي وڃن ٿا. جنهن ڪري سياسي اقتدار، دنياوي مال ملڪيت يا ذهني صلاحيت جا مالڪ ٿيو وڃن.

ٻيا حالتن جي نامساعدت، سستي ۽ ڪاهليءَ ڪري پست حالت ۾ رهي محڪوم، مسڪين ۽ جاهل بنجي وڃن.

رواجي طرح پهريون گروھ پاڻ کي اعليٰ ۽ ارفع سمجهي ٻي گروھ تي حڪمراني، مالي استحصال ۽ ذهني فوقيت کي جائز ڄاڻي پنهنجو تسلط ڄمائي ٿو. گهڻي وقت تائين معاشرو انهي اصول تي مشتمل رهيو آهي. ليڪن چند برگزيده پراپڪاري شخصن انسانذات کي هڪ جوهر يا هڪ وڻ چرن تاريون سمجهي. انهن مان اهي فرق مٽائي مساوات پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ۽ اهڙي اصول کي هڪ نظريي جو روپ ڏئي. ان کي جمهوريت جي نالي سان سڏڻ شروع ڪيو. جنهن مطابق سياسي طرح سڀني کي هڪ جهڙو ۽ اقتصادي طرح خوشحال ۽ ذهني طرح لائق بنائڻ جو پروگرام رٿيل هو.

جمهوريت جي نالي ۾ ڪيئي نظريا يا تجويزون مروج ٿي ويون آهن. پر مثالي جمهوريت، جنهن ۾ جملي سوسائٽيءَ مان سياسي وڌ ٺنڌائي، اقتصادي طرح غربت ۽ شاهوڪاري نڪري، ذهني ترقي حاصل ٿئي. اڃا پوريءَ طرح حاصل ٿي نه سگهي آهي.

اها غير مساويت نه رڳو افراد ۽ گروهن ۾ موجود آهي. پر قومون به ان مرض کان آزاد ٿي نه سگهيون آهن. جنهن ڪري جاگيردارانه، اميرانه، آمرانه ۽ سرمائيدارانه نظام اڃا تائين ڪثرت تعداد ماڻهن مٿان مسلط رهن ٿا.

انهي نابرابريءَ کي ٽوڙي معاشري کي هڪ لينول تي آڻڻ صحيح جمهوريت جو مقصد آهي. جڏهن ڪي ماڻهو خود مطلبيءَ کي ڇڏي ان مقصد جي حصول لاءِ زندگي صرف ڪرڻ ۾ دلچسپيءَ وٺڻ لڳن ٿا ۽ ڪيترين مشڪلاتن هوندي به ان راهه ۾ پوئتي نٿا هٽن. ته ان وقت انهن کي ان اعليٰ اصول جو شيدائي يا محبت وطن سڏي سگهجي ٿو. جا محبت ڪنهن دنياوي، مجازي، خود مطلبيءَ کان مٿي هئڻ ڪري حقيقي سڏي سگهجي ٿي. تنهن ڪري جمهوري اصولن سان محبت کي حقيقي محبت شمار ڪري سگهيو.

(۲) سوشلزم:

گذراني خوشحالي سوشلزم جو ٻيو نالو آهي. اهو اهو اصول آهي جنهن ۾ معاشري جي هر هڪ فرد کي روٽي، ڪپڙو، اجهو، صحت، علم ۽ امن جي ضمانت ميسر ڪئي وڃي. اهو مقصد پيسي، زمين، ذريعو پيداوار ۽ ورهاست کي عوام جي گڏيل مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ سان حاصل ٿي سگهي ٿو. ان ۾ ماڻهن جي ضروريات زندگيءَ جي مهيا ڪرڻ جو ذمون گڏيل جماعتي نظام هيٺ، منصوبه بندي ذريعي ڪيو ويندو آهي.

ان جي صحيح طور رائج ڪرڻ لاءِ سياست کي مذهب کان علحده رکڻ ضروري ٿيندو؛ ۽ معاشي مسئلن کي عوامي مفاد لاءِ عقل سليم جي بنياد تي فيصل ڪرڻو پوندو.

جيسين تائين ماڻهو گذراني ڪشمڪش ۽ روزگار جي تڪليف مان ڪجهه قدر واندو نه ٺيو آهي. ان وقت تائين سندس ذهني، روحاني ۽ اخلاقي ترقي پوريءَ طرح ٿي نه سگهندي. انهن جي تڪميل زندگيءَ جو مقصد ٿي سگهي ٿي.

ان ڪري مجموعي انساني زندگيءَ جي تڪميل واسطي ذرايع ميسر ڪرڻ لاءِ بي لوث، پراپڪاري طور جدوجهد ڪرڻ کي جيڪڏهن حقيقي اصولن جي محبت ۾ شمار ڪبو ته بجا طور تي سگهندو.

(۲) اتحاد انساني؛

انساني زندگي ٻن پهلون تي مشتمل آهي: هڪ داخلي (Subjective) ۽ ٻيو خارجي (Objective) آهي.

پهرين جو واسطو افراد جي ذهني، روحاني ۽ اخلاقي ترقي ۽ تڪميل سان آهي. ٻي جو واسطو افراد جي سماجي، سياسي ۽ معاشي معاملات سان آهي. جنهن صورت ۾ ماڻهو جسم ۽ روح جو مجموعو آهي ان ڪري ٻنهي جو هڪ ٻئي تي اثر پوي ٿو.

اها به حقيقت آهي ته داخلي پهلو خودي ۽ خود مطلبيءَ کي وڌائي ٿو ۽ ٻيو پهلو بي خودي ۽ پراپڪاريءَ ڏي مائل ڪري ٿو.

جهڙيءَ طرح قطري جو معراج قلزم جي سمائجڻ ۾ مضمر آهي. اهڙيءَ طرح افراد جي ترقي قومي ۽ انساني اتحاد ۾ ڇپيل آهي.

ماڻهو حيوانن جي انهي گروه مان آهي جنهن جي فطرت ولرن ۾ رهڻ تي هريل آهي، تنهن ڪري جماعتي زندگي گذارڻ سندس سرشت ۾ سمائل آهي. محبت انهي اتحاد پيدا ڪرڻ لاءِ ضروري جزو آهي. ان ڪري اتحاد واسطي وڪ وڌائڻ لاءِ ڪوشش جي محبت به حقيقي شمار ڪري سگهبي.

۴- باهمي تعاون؛

انساني ترقي ۽ تخمير لاءِ ٻن درجن مان لنگهڻو پوي ٿو. پهريون درجو مقابلي يا چٽاڀيٽيءَ جو آهي جنهن کي بقائِي اصلح جي نالي سان به سڏيو وڃي ٿو. جنهن مطابق بهترين ۽ صالح شيون باقي رهن ٿيون ۽ غير صالح ۽ ڪمزور فنا ٿي وڃن ٿيون. اهو حيواني دؤر کان شروع ٿيل آهي ۽ اڃا تائين ڪثير تعداد حيوانن ۽ ماڻهن تي انهي جذبي جو اثر قائم آهي. ٻيو درجو باهمي تعاون جو آهي جنهن ۾ مقابلي جي عيوض هڪ ٻئي سان مدد ڪري ترقي ڪرڻي آهي. اهو ترقي يافتہ ماڻهن جو شعار ٿي سگهبي ٿو.

پهرين ۾ تشدد جو استعمال ٿئي ٿو. ٻئي ۾ اهنسا جو عنصر اثر انداز رهي ٿو.

پهرين کي جديد زبان ۾ جهنگل جو قانون سڏجي ٿو. ٻئي کي مهذب معاشرتي جو قانون شمار ڪجي ٿو.

هر هڪ فرد، گروه ۽ قوم ۾ ڪي خاميون آهن ۽ ڪي خوبيون آهن. مقابلي ۾ هڪ فرد، گروه ۽ قوم جي ڪاميابي ٻي جي خاتمي جو ڪارڻ بنجي ٿي. تنهن ڪري باهمي تعاون مان اهو نتيجو نڪرندو ته خاميون ڪڍي خوين سان افراد، گروه ۽ قومن تڪميل پائينديون.

شاهه صاحب ان ڏي اشارو ڪري فرمائي ٿو ته:

ولر ڪيو وتن، ڀرت نه چئن پنهنجي،

پسو پڪيڙن، ماڻهونهان ميٺ گهڻو.

ان ڪري باهمي تعاون لاءِ تحريص ڏيارڻ يا ان طرف ڪم ڪرڻ کي اصولن جي مجبوت ۾ شمار ڪري سگهيو.

(۴) بقائي باهمي:

مٿي ذڪر ڪيل بقائي باهمي تعاون جو اصول ان وقت تائين حاصل ٿي نه سگهندو جيستائين بقائي باهمي جي اصول کي اختيار نه ڪيو ويو آهي. دنيا ۾ هن وقت جنهن ڳالهه جي سڀ کان زياده ضرورت آهي سو اهو اصول آهي.

مذهبن، سياسي ۽ اقتصادي نظرين، ماڻهن جي طبيعت، قومن ۽ طبقتن ۾ قديم وقت کان اختلاف هلندا آيا آهن؛ ۽ اڳينده به هن عالم ڪثرت ۾ اهي اختلاف هلندا رهندا.

اهي ئي اختلاف آهن جي نفاق، نفرت، فساد ۽ باهمي جنگ جدال جو ڪارڻ بنيا رهن ٿا.

جيڪڏهن هڪ طرف اختلافن ڪري نقصان ٿيندا آيا آهن ته ٻئي طرف پيغمبرن، حڪيمن ۽ درويشن انهن کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ٻئي ڪئي آهي. انهن اختلافن دور ڪرڻ لاءِ ٻه رستا آهن. هڪ رستو اهو هو ته بقائي اصلح جي آڌار تي بهترين مذهب - سياسي ۽ اقتصادي نظريه طبقه ۽ قوم قائم رهندا ۽ ان جي مقابلي وارا گروه يا فنا ٿي ويندا يا صالح ۽ مضبوط گروهن ۾ مدغم ٿي ويندا. اها چٽاڀيٽي اجا تائين هلندي اچي ٿي.

رواداري ان جو مکيه متو آهي. قرآن شريف ۾ ارشاد ٿيل آهي ته:

”لڪم دينڪم ولي دين“

معني: ”تنهنجي لاءِ تنهنجا مٽا ۽ منهنجي لاءِ منهنجا عقيدا.“
ان ڪري انهيءَ اصول تي هلڻ ۽ ماڻهن کي ان لاءِ راغب ڪرڻ به حقيقي محبت ۾ شمار ڪري سگهيو.

(۵) علم سان محبت:

علم انسانذات جي رهبري ۽ هدايت لاءِ روشن راهون ڏسي ٿو ليڪن علم به ٻن قسمن جا آهن: (۱) صحيح علم (۲) غلط علم.

صحيح علم اهو آهي جو ماڻهن کي محبت، اتحاد، امن ۽ ترقي ڏي رهبري ڪري ٿو. غلط علم ان کي چڻبو آهي جنهن مان نفرت، نفاق، فساد ۽ تخريب پيدا ٿي ٿئي. جهڙيءَ طرح ڪائنات ۾ زندگي بحر بي پايان مثال آهن. اهڙيءَ طرح انهن جو علم به بي انت آهي. مادي يا دنياوي شيون ڪپاڻڻ يا صرف ڪرڻ سان ختم ٿيو وڃن. ليڪن علم جي صرف ڪرڻ سان اهو پاڻ وڌي وڃي ٿو. حضرت علي عليه السلام فرمايو آهي ته:

رضينا قسمة الجبار فينا - لنا علم واللجهال مالو.

فان المال يغني عتقريباً - و ان العلم يبقا لايزالو.

يعني: ”آئون ورهاست ڪرڻ جي ان ڳالهه ۾ راضي آهيان ته مون کي علم عطا ڪيو اٿس ۽ جاهلن کي مال ۽ ملڪيت. مال ملڪيت فنا ٿيندو واريون شيون آهن ليڪن علم لازوال آهي.“

علم حاصل ڪرڻ کان سواءِ زندگي اونهائيءَ ۾ گذرڻ يا جهالت ۾ رهڻ جي برابر آهي.

زندگيءَ جي تڱ و دو، جي تجربا ڪرائي ٿي، اهي تجربا، دنيا جا حقائق، تاريخي واقعات، سائنسي ڪوجنائون، غور ۽ فڪر جا نتيجا سڀ علم لاءِ مواد ميسر ڪن ٿا.

زندگي مسلسل ارتقائي رفتار جو نالو آهي. ارتقا جز جو ڪل ٿاڻن پهچڻ، فرد جي جماعت ۾ مدغم ٿيڻ، جمود کان روانگي طرف هلڻ. ناقص مان ڪمال طرف وڌڻ کي سڏجي ٿو. علم ان راهه ۾ راهبري جو ڪم ڏئي ٿو.

علم جا ٻه پهلو آهن. هڪ روحاني ٻيو مادي. مشرقي ممالڪ اندر

اجارن، روحاني ترقيء ۽ قدرن طرف زياده توجه ڏيڻ سبب مادي ۽ دنياوي ترقيءَ ۾ پوئتي رهجي ويا آهن. مغربي دنيا مادي ۽ دنياوي ترقيءَ طرف زياده توجه ڏيڻ ڪري روحاني ۽ اخلاقي قدرن ۾ خاطر خواه ترقي ڪري نه سگهي آهي. ٻئي رجحان تنها مفيد ٿي نٿا سگهن، ٻنهي جو سنگم لازمي آهي، جو صرف محبت يا عشق ذريعي ٿي سگهي ٿو.

مشرقي رجحان جا علمبردار ملڪ ڀارت، سنڌ، ايران ۽ عرب آهن. مغربي رجحان جا مير ڪاروان ملڪ يورپ، امريڪا ۽ چين شمار ڪري سگهجن ٿا. (چين کي ان لسٽ ۾ ان ڪري شامل ڪيو اٿم جو اڄ ڪلهه اهو مغربي فلسفہ ۽ دهریت جو پوئلڳ آهي.)

جهڙيءَ طرح هر شيءِ ابتدا، شروعات يا ڄمڻ بعد صغيري جي دور مان گذري سن بلوغ، جواني ۽ پيريءَ جي درجي تي پهچي، هڪ شڪل بدلائي ٻي وٺي ٿي. اهڙي طرح علم به مختلف درجن مان ترقي ڪري نئين سر نون پيغامن، معلومات ۽ حقيقتن جو اظهار ڪري ٿو. هڪ علم ترقي - روشني، سچائي طرف ڇڪي ٿو. ٻيو علم تنزل - اوندهه، غلط رويي ڏي ماڻل ڪري ٿو. هڪ جو رجحان اتحاد، تعمير ۽ ترقي طرف آهي، ٻي جو رجحان نفاق، تخريب ۽ تنزل طرف آهي.

دنيا هن وقت دوئيءَ جي دؤر مان گذري رهي آهي. هڪ طرف جدا قومون وجود ۾ آيون آهن ۽ سندن جماعت ”اقوام متحده“ جي نالي سان ٺهي آهي. نين ايجادن جهڙوڪ تارن، بنا تند تارن ريڊين، ٽيليويزن، ريلن، موٽرن، هوائي جهازن وغيره جي ذريعي انساني زندگيءَ کي سهل ۽ معلومات سان مالا مال بنايو ويو آهي، ٻي طرف نفرت جي پرچار - سامراجي تسلط، فسطائي نظرين، تشدد ۽ خوفناڪ هٿيارن ايجاد ڪرڻ انسانذات کي تباهيءَ جي ڪناري تي اڇلايو آهي.

تنهن ڪري اهو ضروري آهي ته علم ۾ تميز پيدا ڪري صحيح ۽ ڪارآمد علم کي انسانذات جي بهبوديءَ لاءِ ڪتب آندو وڃي.

(٦) عشق سان محبت:

آئون مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته عشق ڪنهن شيءِ ڏي ڪشش يا لاڙيءَ وصال جي خواهش آهي. اهو به ٻڌايو اٿم ته ان جا ٻه درجا آهن. (١) مجازي (٢) حقيقي. ٻنهي ۾ مطلوب شيءِ کي معشوق يا مقصد جي نالي سان سڏبو

آهي. ليڪن ٿئي قسم جي عشق جو ذڪر به ڪيو ويو آهي. جو بنا مقصد ۽ معشوق جي ٿيندو آهي.

مذڪوره بالا پنهنجي عشقن ۾ وصال ۽ فراق لازمي جزا سمجهيا ويندا آهن. هن قسم ۾ اهي ٻئي ڳالهيون عدم موجود ٿيڻ تيون.

ان ۾ عشق جي حقيقي معنيٰ يا مطلب معلوم ٿيڻ بعد اهو ٻڌو پوي ٿو ته ”عشق علم ۽ عمل کي ملائڻ جو ذريعو آهي.“

بي ڪيف زندگيءَ ۾ سرور پيدا ڪرڻ جو وسيلو آهي.

ان ڪري عشق بذات خود هڪ ڪيفيت آهي جنهن جي موجودگي نامي کي سون بنائي ٿي. خاڪ کي ڪيميا جو درجو ڏئي ٿي.

ان ۾ مقصد يا مطلوب جو حصول ٿئي يا نه، پر انهي رنگ ۾ رنگجڻ ڪافي انعام آهي. شاهه لطيف ان لاءِ چوي ٿو ته:

چوريون چُرڻ سڳيون، پنهنون ڪيائون پور -

اڀو سو اٿور، جنهن ڏکيون ڏک وهايون.

تنهن ڪري ان قسم جي عشق جي ڦاٿلن جو چوڻ آهي ته عشق براءِ عشق بهترين عشق آهي. اهو مقصد يا مراد کان بالاتر آهي. انهي لاءِ هڪ شاعر هي تبصريح ڪئي آهي:

مے سے غرضِ نشاھے کس رو سياه کو،

ايڪ گونہ بي خودي مجھے دن رات چاھيے.

بیدل فقير ان لاءِ هي فرمائي ٿو:

سک رمز وجود وچاوڻ دي.

نهن حجابت پڙهن پڙهاون دي.

انهي قسم جو عشق فنا، بي خودي، نرواڻ پڌ طرفه نيشي جملي خواهشن کي ختم ڪري ڇڏي ٿو.

ان ۾ وصال، فراق، خوشي، غم جي حالتن سان واسطو نٿو پوي. ماڻهو هڪ غنودگي، نشي ۽ حيرت جي مڪان تي وڃيو پهچي ٿو. جتي هر قسم جون ستون ۽ خواهشون ختم ٿيو وڃن.

ان درجي کي مهاتما ٻڌ نرواڻ پڌ سڏيو آهي. جنهن ڪري زندگيءَ جي چڪر سان واسطو رکندڙ جملي ڳالهين مان روح آزاد ٿيو وڃي. ان کي

نجات. سالویشن ۽ چوڻڪاري جي نالي سان به سڏيو وڃي ٿو. هڪ شاعر ان لاءِ چيو آهي:

”جڏان پيتو سي كيف ڪلال ڪنون.
جند چٽ پئي غير خيال ڪنون.“
(غلام علي فقير)

درويش جو چوڻ آهي ته روح پنهنجي اصل کان جدا ٿيڻ بعد ڪجهه وقت بي خبريءَ جي حالت ۾ رهي پاڻ وساري ڇڏي ٿو. پر ان کي جڏهن ڪشش پيدا ٿئي ٿي ته هن کي اصل جو يادگير پيدا ٿئي ٿو ۽ اصل کي ملڻ لاءِ آتو ٿئي ٿو. ان تائين پهچڻ جي رستي ۾ هن کي ڪيئي مرحلا طي ڪرڻا پون ٿا. جهڙوڪ جمادي، نباتي، حيواني دؤرن مان گذرڻو پوي ٿو. انهي مدارج طي ڪرڻ ۾ هن کي ڪيئي خواهشون ۽ سڌون آڏو اچي اصل کان دور رکڻ لاءِ رڪاوٽ پيدا ڪن ٿيون.

انهيءَ ڪري طالب کي ”سڌون ماري سڌڙين وانگر ڪم ڪرڻو آهي.“ اهو ئي رستو نجات جو آهي.

(V) عمل صالح سان محبت:

هن عالم ناسوت ۾ جنهن کي عالم صفات به سڏيو اٿن. ماڻهوءَ جو واسطو جسم سان رهي ٿو. اهو محدود آهي. جنهن جي شناخت پنجن حواسن، مڪان، زمان ۽ اسباب جي ذريعي ٿئي ٿي.

روح جڏهن عالم ذات مان نزول ڪري هيٺ صفات ۾ سفر ڪرڻ شروع ڪري ٿو. جنهن لاءِ حافظ شيرازي فرمائي ٿو ته:

دوش از مسجد سوئي ميخانه آمد پيرما.
چيست ياران طريقت بعد ازين تدبيرما.
درخرابات مفان بانيزهم منزل شويم.
ڪايچنين رفت در عهد ازل تقديرما.

معني: ”گاهه منهنجو مرشد مسجد مان نڪري شرابخاني ۾ آيو. اي طريقت جي رستي جا ساٿيو! هاڻ ڪهڙي صلاح آهي ته اسان ڇا ڪريون؟ ها، اسان کي به شرابخاني ۾ مرشد سان گذرڻو گهرجي. ڇاڪاڻ ته اسان جي سرشت ۾ ائين ئي سمائل آهي.“

ان حالت ۾ ماڻهوءَ کي خلقت جي تقاضا موجب ڪسب (عمل) ڪري

سفر طي ڪرڻو آهي.

شاهه سائين ان لاءِ فرمائي ٿو ته:

جان ڪٿين تان ڪٿي، هي هڏ وهائي،

ڪاپائي سيڪا، ڪٿي سيڪائي،

چاڻو جن چاڻي، تن پهي هٿان نه ڇڏي.

ان ڪري مقصد رڻي، ان جي حصول لاءِ ڪم يا عمل ڪرڻ کانسواءِ
ڪمال کي پهچڻ مشڪل سمجهيو وڃي ٿو.

ڪيترن مذهبي رهبرن به ان لاءِ هدايت ڪئي آهي. قرآن شريف ته
عمل صالح کان سواءِ نجات جو حصول ناممڪن ٿو ڄاڻائي. جدوجهد کي
زندگيءَ سان تعبير ڪيو ويو آهي.

گيتا ۾ به زندگيءَ کي ڪرم کان سواءِ بيڪار سمجهيو ويو آهي.
درويشن جو چوڻ آهي ته علم راهه ڏسي ٿو. عشق راهه تي هلڻ لاءِ آمادگي ۽
همت پيدا ڪري ٿو. پر عمل نتيجن جي ويجهو ڪري ٿو. عمل زندگيءَ جو
ڦل آهي. شاعر چيو آهي:

عمل سے زندگي بنتي ہے جنت بھي جھنم بھي. (اقبال)

زندگيءَ ۾ روزمره جا ڪاروبار، سياسي معاملو، خدمت خلق،
خوشحال زندگيءَ جي حصول لاءِ ڪوششون، نسل جي بقا، ترقيءَ انساني
سڀ عمل صالح مان حاصل ٿين ٿا.

عمل صالح انساني اتحاد ۽ امن لاءِ ميدان هموار ڪري ٿو. عمل صالح
ماڻهوءَ کي ڪمال تي پهچائي ٿو. ان مان روحاني تسڪين حاصل ٿئي ٿي.
عمل صالح نا پخته انسان کي پخته بنائي ٿو.

زندگي خود عمل سان وابسته آهي. عمل نه آهي ته زندگي بيڪار آهي.

موجير ڪه آسودگيءَ ما عدم ماست،

ما زنده بانير ڪه آرام نگيريم.

معني: آئون دريا جي لهر مثل آهيان جنهن جو بند ٿيڻ ان جي وجود جي
خاتمي برابر آهي.

اسان زنده انهي لاءِ آهيون ته آرام نه وٺون (سدائين هل هلاڻ ڪريون).

شاهه صاحب فرمائي ٿو ته:

تنی ٿڌي ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي،

مٿان ٿئي اونداھ، پير نه پسين پرين جو.

عمل صالح ٻن قسمن ۾ ورهايل آهن:

(۱) فڪر جي دنيا جو پنڌ.

(۲) ظاهري ناسوتي دنيا جو پنڌ.

ٻئي عمل آهن.

فڪر جو پنڌ:

جيئن جبل ظاهري طرح ماٺ ۾ آهن، ليڪن سندن اندر ۾ عمل جا اوڙاھ پيا ٿا ٻرن، اگر، سون، چاندي، تيل ۽ ٻيا ڌاتو سڀ انهي لڪل عمل جي پيداوار آهن.

اهڙيءَ طرح سان جڏهن ڪي پڻمبر، درويش، راهب ۽ ساڌو هڪ هنڌ ويهي محبت جو مڇ مڇائي سڙن ٿا ته منجهان ڪڇ نڪريو سچ پيدا ٿئي ٿو، پوءِ اهي دنيا کي اهو خزانو ميسر ڪن ٿا جو ان جو ماسو مال به مسڪين کي پُر ڪري ڇڏي ٿو.

تنهن ڪري اهو به عمل آهي، ان کي صوفين جهادِ اڪبر جي نالي سان سڏيو آهي.

ظاهري دنيا جو پنڌ:

دنيا ۾ ملڪ ۽ قوم جي محبت ۽ ان جي آزادي، خوشحالي ۽ ترقيءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ به عمل صالح آهي.

اهڙيءَ طرح سان انسانذات جي پلي لاءِ خدمتِ خلق ۾ زندگي گذارڻ به ڪارِ ثواب ۾ داخل آهي.

ماڻهن کي تعليم ۽ تربيت ڏئي راهِ هدايت ڏسڻ به عمل صالح آهي. اعليٰ مقصد کي پهچڻ لاءِ ڏک ۽ ڏاڪڙا سهڻ به عمل صالح آهي. پرين جي وصال لاءِ پاڻ ماري پرزا ڪرڻ به عمل صالح آهي. خود مطلبي ۽ خوديءَ کان مٿي چڙهي پراپڪاريءَ جا ڪم ڪرڻ به عمل صالح آهي. حق کي ڳولي لهڻ ۽ ان کي ڏسڻ بعد ان جي راهِ ۾ ناحق سان مقابلو ڪرڻ به عمل صالح آهي. حلال گذر معاش لاءِ مزدوري ۽ محنت ڪرڻ به عمل صالح آهي. ٻين جي سک لاءِ پاڻ ڏکڻ ۾ وجهڻ به عمل صالح آهي.

مطلب ته عمل صالح ڪنجي آهي مطلوب کي پهچڻ جي.



فصل ٻيو

عشق مجازيء جو ابتدائي دور

شاد باش اي عشق خوش سودائي ما، اي طبيب جملہ علتھائي ما،
اي دوائي نخوت و ناموس ما، اي تو افلاطون و جالينوس ما.
(رومي)

معني: خوش رهج اي عشق، اي سھڻا خيال، درد جو آھين طبيب باڪمال،
اي وڏائيءَ جي دوا ۽ ناموس جي، اي تون افلاطون ۽ جالينوس پي.
(ترجمو مولوي اديب)

حق شناسي ۽ روحاني ترقيءَ جي راھ ۾ مون مجازي مرحلا ھيٺين چئين
ذريعن وسيلي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي:

(۱) مذهبي زندگي.

(۲) علمي ڪوجنا.

(۳) علمي زندگي.

(۴) عشق جو تجربو.

Gul Hayat Institute

ھيٺ آئون مذڪوره بالا چئني ذريعن بابت پنھنجي تجربن جو احوال
پيش ڪريان ٿو.

(۱) مذهبي زندگي:

درويشن جي گھراڻي سان تعلق رکڻ ۽ فقيرتن استاد جي وسيلي مون
تي ابتدا کان اھو اثر ويٺل ھو تہ بھترين مقصد حيات خدا شناسي ۽ تڪميل
روحاني ھو. جنھن راھ ۾ عبادت الھي مددگار ٿي سگھي ٿي.
انھي نقطہ نگاھ کان مون خدائي پاڪ جي عبادت ڪرڻ شروع
ڪئي، ليڪن ابتدا ۾ منھنجو خدا بابت تصور مجازي ھو.

جنهن مطابق هو ستين آسمان مٿان تخت ڪبريائي تي ويٺل هو. جتان ساري ڪائنات جي نگهباني ۽ سنڀال ڪري رهيو هو. هو عبادت ڪرڻ تي راضي ٿيو ٿي ۽ گناه ڪرڻ تي ناراض ٿيو ٿي. سندس رضامنڊو ڏاڻي ڇڏڻ وارو هو ۽ ناراضگي تباھ ڪن هئي.

سندس راضي حاصل ڪرڻ ۽ عبادت جي قبوليت لاءِ ٽي رستا ضروري ڄاڻايا ويا ٿي:

(۱) پرهيز گاري.

(۲) اندر اجارڻ.

(۳) ست سنگ يا صحبت صالحان.

هر هڪ رستي بابت جيڪي ٻڌايو ويو ۽ ان موجب مون جي ڪوششون ڪيون سي هيٺ ڏيان ٿو:

(۱) پرهيز گاري،

ان بابت مون کي ٻڌايو ويو ته اها مذڪوره ذيل شعبن تي مشتمل

هئي:

(۱) پاڪيزگي يا صفائي.

(۲) کاڌي پيئي جو احتياط.

(۳) زنا کان پرهيز.

(۴) جائز گذر معاش.

(۵) نشي کان گوشو. ۽

(۶) وفاداري.

Gul Hayat Institute

بهتر آهي ته مٿي ذڪر ڪيل هر هڪ شعبي جي تشريح ڪري. ان بابت ڪيل تجربن ۽ نتيجن جو احوال مختصر طور پيش ڪريان.

۱- پاڪيزگي يا صفائي: ان ۾ بدن صاف رکڻ لاءِ طهارت، وضو، غسل ڪرڻ، خوشبوءِ جو استعمال، صاف ڪپڙا پائڻ، رهڻ جي جاءِ کي پاڪ صاف رکڻ سڀ اچي ٿي ويا. مون اول ۾ ان کي پرهيز گاريءَ جي علامت ۽ خدا جي رضامنديءَ جو ڪارڻ سمجهي اختيار ڪيو. ان وقت خيال هوم ته جيترو پاڪ صاف هوندس اوتري قدر مون تي تجليءَ الاهي جي پوڻ جو امڪان هو.

شڪر آهي ته خلافت ۽ ڪانگريس هلچل وقت گانڌيءَ جي جي ڪاڌي (ڪپڙا) پائڻ ۽ سادگي اختيار ڪرڻ جي تربيت مون کي سادگيءَ واري صفائيءَ سان مانوس ڪرايو. نه ته اڪثري ماڻهو انهيءَ ذريعي پنهنجي بزرگي ۽ برتري قائم رکڻ خاطر نمائشي ويس وگا بهري عمدہ محلاتن ۾ رهڻ کي به ان جي شاخ سمجهن ٿا.

ان صفائيءَ ۽ پاڪيزگي ذريعي مون تي تجليءَ الاهيءَ جو نزول ڪونه ٿيو ليڪن اڳتي هلي مون کي ان ڳالهه جو ٻيو پهلو معلوم ٿيو ته انساني تڪميل ۽ ترقيءَ لاءِ تهذيب ۽ تمدن جو حصول ضروري هئڻ ڪري صفائيءَ جي هدايت ڪئي ويئي هئي. ازانسواءِ اها تندرستيءَ لاءِ به مفيد هئي.

رواجي طرح جيڪڏهن غير ترقي يافتہ ماڻهن کي چئجي ته صفائي ڪري اوهان مهذب ۽ تندرست ٿيندا ته ممڪن هو ته اهي ان طرف رغبت نه به ڏيکارين. تنهن ڪري ريفارمرس (مصلحن) طرفان ماڻهن کي مهذب ۽ تندرست بنائڻ لاءِ خدا جي رضامنديءَ اسرار الاهي معلوم ڪرڻ جو رستو ٻڌائي ترغيب ڏياري ٿي ويئي.

جهڙيءَ طرح ٻارن کي تندرست رهڻ لاءِ ورزش ڪرائڻ واسطي رانديڪن يا مٺائيءَ جي لالچ ڏياري هنن کان ورزش ڪرائي آهي. اهڙيءَ طرح مذهبي رهبرن به ماڻهن کي صفائيءَ جي تحريص ڏيارڻ لاءِ خدا ۽ تجليءَ الاهيءَ جو ذڪر ٿي ڪيو.

۲- ڪاڌي پيتي جو احتياط: ڪاڌي پيتي لاءِ به مذهبي رهبرن پاڪ. سادو ۽ سٺو کاڌو کائڻ ۽ صاف پاڻي پيئڻ جي هدايت ڪئي هئي. مون به اول ۾ ان ذريعي اندر جي پاڪيزگي ۽ خدائي نور جي تجلین نمودار ٿيڻ لاءِ گهڻو احتياط ڪيو. صاف ۽ سٺي ٽانو ۾ کير ڏهائڻ. صاف سٺو اٽو، چانور، گيهه وغيره استعمال ڪرڻ، ڪجهه وقت لاءِ مچي ۽ ماس کائڻ کان پرهيز ڪرڻ، روزن ۽ چلم ڪشي وقت ڪجور ۽ کير تي اڪتفا ڪرڻ ۽ گهٽ کائڻ جا تجربا ڪيا.

ليڪن اڳتي هلي مون کي معلوم ٿيو ته انهن ڳالهين جو خدائي نور جي تجلین پوڻ ۽ اندر جي پاڪيزگيءَ سان گهٽ واسطو هو. ان جو لاڳاپو تندرستيءَ ۽ مهذب زندگي گذارڻ سان زياده هو. تندرستي هزار نعمت هئي ان ڪري ماڻهو بيمارين کان محفوظ. ڪم ڪرڻ جي لائق ۽ غور فڪر ڪرڻ جو اهل ٿي سگهيو ٿي.

۲- زنا کان پرهيز؛ جنسي خواهش کي ڪيترن مذهبن پليت ۽ گناه ڏي مائل ڪندڙ ڄاڻايو هو. هندن ۾ سنياسين، جينن ۽ يوگين، ڪرستائن ۾ راهبن، مسلم صوفين ۽ قلندرن مورڳو جنسي خواهش کي گناه ڄاڻي شادي کان پاسي رهڻ گهريو هو.

جن مسلمان درويشن نسل برقرار رکڻ يا نسلاني خواهش کي ضابطي ۾ رکڻ لاءِ شادي ڪئي ٿي تن به پرائي عورت يا نامحرم زال ڏي نگاهه ڪرڻ ۾ گناه سمجهيو ٿي.

منهنجي ننڍپڻ ۾ شادي ٿيل هئي، جنهن جاءِ پناه جو ڪم ڏنو. پر مذهبي اثر ايترو گهرو ويٺل هو جو جنابت جي حالت ۾ ماني ڪاڻڻ، ڪٽبڻائي ۾ وڃڻ، مسجد يا قبرستان جي ڀرسان لنگهڻ، نماز وارا ڪپڙا پائڻ به مناسب نه سمجهندو هوس. ان اثر مون کي جديد زماني جي فحش زندگيءَ کان بچائڻ لاءِ گهڻو ڪم ڏنو. اڳتي هلي جڏهن منهنجو تعلق شخصي مجاز سان ٿيو ته به انهي اثر مون کي ناجائز جنسي خواهش پوري ڪرڻ کان بچائي ورتو. انهي اثر مون کي جماعتي اخلاق جي پابندين تي مستحڪم رکيو. جنسي خواهش بعض اوقات نهايت خطرناڪ صورت اختيار ڪيو وڃي. ان مان پاڻ بچائڻ ڪرامت جي مثل آهي. پر جو ماڻهو ان کان پاڻ بچائي وڃي ٿو، ان کي ٻيون ناجائز ڳالهيوڻ جهڙوڪ ناجائز طريقي ملڪيت گڏ ڪرڻ، لالچ ۽ لوپ ۾ اچي اصول ترڪ ڪرڻ، خود مطلبيءَ خاطر پرائو حق غضب ڪرڻ وغيره جهڙيون لالچون گهٽ گمراه ڪري سگهن ٿيون.

۴- گذر معاش؛ زندگيءَ جو تڱ و دو قيامت جي نفسي نفسي جهڙو ميدان آهي. جنهن ۾ سڀڪنهن کي پنهنجي سر جي لڳي ٿي. روزگار جي تڪليف کان تنگ اچي ماڻهو چوري، دغا، سمگل، چور بازاری، استحصال وغيره جا رستا اختيار ڪرڻ کي عيب نٿو سمجهي. اهڙي حالت ۾ ڪي ٿورا ماڻهو پيدا ٿين ٿا جي جائز گذر معاش تي اکتفا ڪن ٿا، جيتوڻيڪ مون کي معمولي ماڻهائي ملڪيت گذر معاش جي تڪليف ۾ مبتلا ڪرڻ نه ڏنو ته به زندگيءَ ۾ ڪيئي موقعا هئا جن ۾ دنياوي مرغزار جي سرسبز لالچن کان پاسي رهڻ ۾ انهي مذهبي اثر ۽ قناعت جي دامن پڪڙڻ مون کي ايماندارانه زندگي بسر ڪرڻ ۾ گهڻي مدد ڏني آهي. سياسي طرح به انهي پرهيزگاريءَ جي جذبي مون کي لالچ کان بري رکڻ ۾ مدد پئي ڪئي آهي. زندگيءَ ۾

شيخ سعدي عليه رحمت جا هيٺيان قول منهنجا رهبر راه رهيا آهن.
هفت اقليم ازبگيرد بادشاه - همچنان در بند اقليم دگر.
نيم نان گزر بود مرد خدا. بزل درويشان کنيد نيم دگر.
اي قناعت تونگرم گردان. که ورائي توهيچ نعمت نيست.

معني: بادشاه جيڪڏهن ستن ملڪن جو مالڪ ٿئي ٿو ته به وڌيڪ ملڪن
جي حصول جي خواهش رهيس ٿي. ليڪن خدا واري درويش کي هڪ
ماني ڪاٺ لاءِ ملي ٿي ته اڌ پاڻ ڪاٺي، اڌ ٻين کي ڏئي ٿو. اي قناعت
مون کي سيراب ڪر! ڇاڪاڻ ته توکان ڪوبه وڌيڪ انعام نه آهي.
۵- نشي کان پرهيز: زندگي مشڪلاتن ۽ غمن کان خالي نٿي رهي.
ايتري قدر جو غالب مرحوم چئي ڏنو ته:

قيد حيات و بند غم، اصل مين دونون ايڪ هيٺ،
موت سے پہلے آدمي، غم سے نجات پائے ڪيون.

انهي ڪري اڪثر ماڻهو غم کي ٽارڻ، عارضي سرور حاصل ڪرڻ ۽
عباش زندگي گذارڻ لاءِ نشي جو استعمال ڪن ٿا. ايتري قدر جو اڄ ڪلھ
وڏو ماڻهو بئجن لاءِ نشي جو واپرائڻ ضروري ٿا ڄاڻن. هڪ انگريز دوست
مسٽر گلبرٽ جو چوڻ هو ته ڪامياب سياستدان ٽيڻ لاءِ:

(۱) نشو پيئڻ، (۲) جوا کيڏڻ، (۳) شڪار ڪرڻ، (۴) عشق ڪرڻ،
نهایت کارآمد ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون. ڇاڪاڻ ته سياستدان کي ڪڏهن
ڪاميابي ڪڏهن ناڪامي جو منهن ڏسڻو پوي ٿو. اهڙي طرح جوا، شڪار ۽
عشق ۾ به ڪاميابي يا ناڪامي سان منهن مقابل ٿيڻو پوي ٿو. تنهن ڪري
انهن ڳالهين سان ماڻوس ماڻهو دل نه لوڙهي سياست ۾ هارائڻ مهل ڌڪ
جهلي سگهي ٿو.

نشو غمٽار جو ڪم ڏئي ٿو. شراب، پنگ، چرس وغيره جا نشا
عارضي ٿين ٿا پر زندگيءَ جي مشڪل مهلن تي غم ٽار جو ڪم ڏئي سگهن
ٿا مون کي اڪثر مشڪلاتن سان منهن ڏيڻو پيو ٿي. ويتر ڪراچيءَ ۾ رهڻ
بعد قوي امڪان هو ته سياستدانن يا وڏن ماڻهن جي صحبت ۾ نشي جي
عادت پوي ها. پر اهو مذهبي اثر هو جنهن مون کي ڪراچي ڪلب ۾ ميمبر
ٿيڻ کان بچائي، صحبت لاءِ ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ داخل ڪرايو. اڳتي
هلي مجازي عشق ۾ جو نشو پيدا ٿيو. تنهن عارضي نشن کان بي پرواه

کري چڏيو.

بقول حافظ تيرازي:

مست مي بيدار گرد نيم شب. مست ساقی روز محشر بامدار.

معني: شراب جو نشو اڌ رات تائين هلي ٿو. ساقی ذريعي مليل نشو قيامت تائين قائم رهڻو آهي.

۶- وفاداري: زندگيءَ ۾ ابن الوقتي. خود مطلبي. قبر گهير کي وقتي طرح ڪارآمد سمجهي ڪيترا ماڻهو انهن خواهشن جي پوئواريءَ ۾ سياست عمليءَ جي زندگي گذارڻ فائديمند ڄاڻن ٿا.

مون کي به انهي ترڪڻ ۾ قسملجي وڃڻ جي گهڻين آزمائشن مان گذرڻو پيو. ليڪن مون کي انهي مذهبي پرهيزگاريءَ جي اثر هيٺ ابتدا ۾ حاصل ڪيل پابنديءَ گهڻين ڳالهين کان بچائڻ ۾ مدد ڪئي، نه ته عارضي نفعا، ذاتي يا طبقاتي فائدا. نامساعد حالتن جي تقاضا، خانگي معاملات جي ضرورتن، ياري دوستي جي رستن، شخصي لڳ لاڳاپن ڪري ڪيترا ئي تارو انهي تار ۾ ٻڏي ويا هئا.

مون کي ابتدا ۾ مذهبي اثر، بعد ۾ عشق مجازيءَ جي پرتوي وفاداريءَ سان اهڙو مانوس ڪري چڏيو جو بقول:

زمين جنبند نه جنبد گل محمد

وانگر وقتي نقصان. يارن دوستن جو ڇڏي وڃڻ. عهدا ۽ مالي لالچون. مقرر ڪيل اصولن کان ٽيڙي نه سگهيا. جيتري قدر اصول پرستي، پراپڪاري، مستقل مزاجيءَ جون صفتون مون ۾ سرايت ٿيل آهن ته اهي سڀ مجازي عشق جون عنايت ڪيل نعمتون هيون.

”راڻا هيس ريءَ تو سائين مون سون ڪيو.“

(۲) اندر اجارڻ (تزڪيه نفس):

خدائي رضامنديءَ جي حصول لاءِ هي ٻيو رستو هو جنهن لاءِ مون کي ذهن نشين ڪرايو ويو هو ته روحاني رمزن معلوم ڪرڻ ۽ خدا شناسيءَ لاءِ اندر جو اجارڻ نهايت ڪارآمد هو. ان لاءِ درويشن جو چوڻ هو ته هيٺيان طريقا ڪارآمد ٿي سگهيا ٿي:

(۱) نمازون ۽ وظيفا پڙهڻ. (۲) روزا رکڻ ۽ گهٽ طعام کائڻ. (۳)

ذڪر الاهي ڪرڻ. (۴) راڳ سرود ٻڌڻ. (۵) گلا ۽ ڪوڙ کان پرهيز ڪرڻ. مذڪوره بالا طريقن جي تشريح ۽ ان سلسلي ۾ پنهنجي تجربن ۽ ان جي نتيجن جو ذڪر هيٺ مختصر طور پيش ڪريان ٿو.

(۱) نمازون ۽ وظيفا پڙهڻ: مون کي ٻڌايو ويو هو ته نمازن ۽ وظيفن ڪري خدا راضي ٿيو ٿي. آخرت موچار ٿيڻ واري هئي. اندر اجري ان ۾ تجلبي الاهي جي نمودار ٿيڻ جو امڪان هو ۽ ان مان رموز ڪائنات جي معلومات حاصل ٿي سگهي ٿي. انهيءَ ذريعي ڪيترا مشڪل مسئلا به حل ٿي سگهيا ٿي.

ان ڪري مون نه رڳو پنجن نمازن تي اڪتفا ڪئي، پر تهجد ۽ اشراق جي اضافي سان اهي پڙهڻ شروع ڪيون. ڇهه ڪشي ڪري ان ۾ لکها آيتون ۽ اسمائي الاهي جا وظيفا پڙهيم. ليڪن تجربتي بعد معلوم ٿيو ته ان ڪري اندر اجري رموز ڪائنات معلوم نه ٿي سگهيا. نه وري ان ڪري مشڪل مسئلن حل ڪرڻ ۾ مدد ملي. خدا جي رضامندي، ديدار ۽ آخرت موچار ٿيڻ جو پتو پوڻ مشڪل هو ليڪن بعضي پيدا ٿيندڙ هيچان قلبي يا پريشان طبعي وقت قلب جي اطمينان ۽ دلجمعي عارضي طور حاصل ٿي ٿي. البت انهن ڳالهين وقت جي پابندي ۽ اخلاقي تربيت لاءِ ماحول هموار ڪيو ٿي.

(۲) روزا رکڻ ۽ گهٽ طعام کائڻ: مون کي ٻڌايو ويو هو ته گهڻي طعام کائڻ سبب غنودگي پيدا ٿي، غور ۽ فڪر ۾ رڪاوٽ پيدا ٿي ٿي. تنهن ڪري روزا رکڻ ۽ گهٽ طعام کائڻ ڪري نور معرفت ڏسڻ جا موقعا ميسر ٿي روياءِ صادق حاصل ٿيڻ جو امڪان هو. ازانسواءِ روزا نفس حيواني رام ڪرڻ، رموز الاهي معلوم ڪرڻ، گناهن جي ڪفاري ڏيڻ ۽ تندرستي ٺيڪ ڪرڻ لاءِ ڪارآمد ٿي سگهيا ٿي.

ليڪن تجربتي بعد معلوم ٿيو ته ان ڪري نه نور معرفت حاصل ٿيم نه روياءِ صادق نصيب ٿيم. نه رموز الاهي معلوم ٿي سگهيا. مورڳو تندرستي ٺيڪ ڪرڻ لاءِ به روزا ڪارگر ثابت ٿي نه سگهيا. گناهن جي ڪفاري جو سوال ته منهنجي سمجه ۾ نه ٿي آيو ته روزا رکڻ ڪري ڪهڙي طرح گناه معاف ٿي سگهيا ٿي. البت ذهني ۽ اخلاقي تربيت لاءِ رمضان جي مهيني ماحول سازگار بنائڻ لاءِ موقعو ميسر ٿي ڪيو. تجربتي اهو به معلوم ڪرايو ته جهڙي طرح گهڻي کائڻ ڪري غنودگي پيدا ٿي غور ۽ فڪر ۾ رڪاوٽ پيدا

بي ٿي. اهڙي طرح گهڻي بک ۾ بہ ڪمزوري ۽ سستي ڪري فڪر جو مادو گهٽجي ويو ٿي. اندر جي اجرڻ ۽ خدا شناسي ۽ لاءِ روزن وسيلي ڪو خاص فائدو حاصل نہ ٿيو.

(۲) ذکر الاهي: خدا ۽ روحاني هستيءَ جي نالن کي بار بار اچارڻ ۾ اڪثري مذهبي رهبرن طرفان معجزانه اثرن جو ذکر ڪيل هو. مسلمانن ۾ خدا جي ۹۹ نالن جي ذکر ڪرڻ ۽ صلوات پڙهڻ جي هدايت ڪيل هئي. ذکر ٻن قسمن جا بيان ڪيا ويا ٿي. هڪڙا ظاهري ذکر (جلي) ٻيا قلبي (خفي) ذکر هئا.

ظاهري ذکر سوها دفعا نمازن کانپوءِ يا ايڪانت ۾ پڙهڻ جي تلقين ڪئي ويئي ٿي. قلبي ذکر مرشد جي معرفت ان جي تصرف ۽ تلقين وسيلي پڄاڻو هو.

ان لاءِ چيو ويو ٿي تہ انهي وسيلي ڇهه لطيفا کلي معرفت جو درجو حاصل ٿيڻ وارو هو. لطيفن جا نالا هيٺيان هئا:

- (۱) لطيف اول نفس جو هو. ان جو جاءِ وقوع دن جو مقام هو.
- (۲) لطيف دوم قلب جو هو. ان جي جاءِ دل هئي جا کٻي ٻي هيٺيان هئي.
- (۳) لطيف ٽيون روح جو هو. ان جي جاءِ سيني جي ساڄي پاسي تي هئي.
- (۴) لطيف چوٿون سيري هو. ان جي جاءِ سين جي ساڄي ۽ کٻي پاسي جي وچ ۾ خمر معدو وٽ هئي.

(۵) لطيف پنجون خفي هو. ان جي جاءِ پيشانيءَ ۾ هئي.

(۶) لطيف ڇهون اخفي هو. ان جي جاءِ مٿي جي پويان ڪياڙيءَ جي مٿان هئي.

پهرين مون ظاهري ذکر يا وظيفا پڙهڻ شروع ڪيا. جن مان ”الله هو - الا الله - سبحان الله - والحمد لله - والله اڪبر - لا اله الا انت سبحانڪ اني كنت من الظالمين“ (صلوات شريف) خاص هئا.

آيت الڪرسيءَ يasin جا ورد بہ گهڻا ڪيم. پر ان مان حسب دلتواه فائدو يا نتيجو نہ نڪرڻ ڪري قلبي ذکر طرف رجوع ٿيس. ان لاءِ ان وقت جي بزرگ خواجہ محمد حسن جان سزهندي عليه کان ذکر ذات وٺي پڄاڻ جي ڪوشش ڪيم. پر ان مان بہ نہ ڪي اسرار الاهي معلوم ٿيم.

نه خاص رڱن جي تجلبن جو ديدار ميسر ٿيو. انهي ذڪرن ذريعي اندر نه اجريو. البت ڪن لفظن جي تسبيح بعد فڪر جو مادو ڪهڙي طرح ڪليو ٿي. ان جو ذڪر اڳتي ايندو.

(۴) راڳ ۽ سرود: اڪثري مذهبن ۾ راڳ ۽ سرود کي خاص درجو ڏنو ويو آهي. مسلمانن جي به چشتي ۽ مولوي وغيره سلسلن ۽ طريقتن ۾ انهن کي اهميت ڏني ٿي ويئي.

شاه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست ۽ ٻين ڪيترن سنڌ جي صوفين عارفان ڪلام ذريعي ماڻهن تي اثر وجهڻ لاءِ راڳ ۽ سرود کي ڪتب آندو هو.

مون به راڳ ۽ سرود ذريعي عارفان ڪلام پئي ٻڌو آهي. ڪيترن ماڻهن تي ان ڪري رقت قلب پيدا ٿي ڪريه جاري ٿيندو آهي. جنهن ڪري دل نرم ٿي ٿي. ڪيترا ته ان ڪري وجد ۾ اچي حال کان بي حال ٿي نچندا ڏسڻ ۾ آيا هئا.

مون کي راڳ ۽ سرود مان سرور بلاشبہ حاصل پئي ٿيو ليڪن نه ان ڪري وجداني حالت پيدا ٿي هئي. نه روحاني رمزون معلوم ٿيون هيون. البت اڳتي هلي محسوس ٿيو ته ان مان روح کي راحت پهتي ٿي. ڪلچر (ثقافت) جي ترقي ۾ راڳ ۽ سرود کي خاص مقام حاصل هو. دنيا جي مهذب ملڪن ۾ راڳ ۽ سرود کي ترقي وٺائي ڪلچر ۾ اضافو ڪيو ويو آهي.

(۵) گلا ڪرڻ ۽ ڪوڙ ڳالهائڻ: اڪثر مذهبن ۾ گلا ۽ ڪوڙ کي قلب جي ڪاري ٿيڻ سان مشابيهت ڏني ويئي آهي. چيو وڃي ٿو ته گلا ڪندڙ ۽ ڪوڙ ڳالهائيندڙ ماڻهوءَ جي هي دنيا به خراب ٿئي ٿي ۽ آخرت به بچڙي ٿيڻ واري هئي. اهڙي ماڻهوءَ کي قرب الاهي حاصل ٿي نه سگهندو. تنهن ڪري اندر اچارڻ لاءِ انهن ٻنهي ڳالهين کان پرهيز ڪرڻ ضروري هئي.

مون ان ڏس ۾ گهڻي ڪوشش ڪئي ته گلا ڪرڻ کان حتي الامڪان پاسو ڪريان. گلا عام طرح ڪنهن ماڻهوءَ جي پريٽ عيب جوڻيءَ کي سڏيو وڃي ٿو. ليڪن جنهن سياسي دنيا ۾ آءٌ داخل ٿي چڪو هوس. جنهن کي نجات جو ذريعو ٿي ڄاتم ان ۾ اختلاف راءِ لازم و ملزوم هئا. اڳتي هلي مون کي اهو محسوس ٿيو ته جيڪڏهن سياسي مخالف خلاف سندس غلط ڳالهين جو اظهار گلا ۾ داخل ٿي سگهيو ٿي. ته پوءِ ته منهنجي سياسي زندگيءَ جو گهڻو حصو ان ڳالهين ۾ گذريل سمجهڻ ۾ ايندو.

۱. ٻئي طرف ڪوڙ ڳالهائڻ کان به مون حتي الامڪان پرهيز پئي ڪئي. پر سچ ۽ ڪوڙ ڇا هئا؟ اهو فيصلو ڪرڻ نهايت مشڪل مسئلو هو. هڪڙا ماڻهو جنهن ڳالهه کي سچ ٿا سمجهن. ٻيا ان کي ڪوڙ سمجهن ٿا. قرآن ۾ آهي ته ”يهودي نصارن کي ناحق تي سمجهندا هئا ۽ نصارا يهودين کي ناحق تي ڄاڻندا هئا.“

اهڙيءَ طرح سان مسلمانن ۾ سوها فرقا موجود هئا جن مان هر ڪنهن پاڻ کي حق تي ۽ ٻين کي ناحق تي ڄاتو ٿي. ليڪن ڏٺو ويو آهي ته ساڳيا ماڻهو جنهن ڳالهه کي هڪ وقت صحيح سمجهندا هئا سي تجربي بعد ان کي غلط سمجهڻ لڳن ٿا.

جيڪڏهن انهيءَ نقطهءَ نگاهه کان ان مسئلي تي نگاهه ڪبي ته اهو فيصلو ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو ته حق ۽ ناحق ڇا سنڌا ۽ حدون ڪهڙيون هيون. انهيءَ ڳالهه کي مدنظر رکي جڏهن آءٌ پنهنجي زندگيءَ تي نگاهه ٿو ڊوڙايان ته آءٌ زندگيءَ ۾ وڏن ڪوڙن جو حامي رهيو هوس. پر سمجهندو ائين هوس ته سچ تي هلي رهيو هوس. جهڙوڪ: مسلمانن جي جداگانه قوم کي خيال ۽ عمل جي وحدت تي هلندڙ - مثالي قوم سمجهي نه رڳو ان ۾ ويسام ڪندو هوس پر ان جي بزرگيءَ ۽ بهتريءَ لاءِ وڏو پرچار ڪندو وتندو هوس. انهيءَ سلسلي ۾ هنن کي جدا وطن حاصل ڪرائي ان ۾ کين نظريي حيات موجب ڦلڻ ۽ ڦلجڻ لاءِ سارو وقت ڪوشش ۾ مشغول رهيس. ليڪن تجربي ۽ صحيح معلومات ٿيڻ بعد معلوم ٿيڻ لڳو اٿم ته اهو تصور وڏو ڪوڙ ۽ ڌوڪو هو. تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ مسلمان نه هر خيال رهيا هئا نه وري منجهن قومي يڪجهتي رهي هئي. هن هڪٻئي جا رت وهايا هئا. منجهن ڪي زاني، شرابي، چور، غاصب هئا ته ڪي پرهيزگار ۽ خدا ترس هئا. جملي مسلمانن جي وحدت ۽ قوميت جو تصور هڪ وهڻ هو، جنهن جو عملي دنيا ۾ ڪو وجود ئي ڪونه آهي.

اهڙيءَ طرح اسلامي آئين ۽ نظامِ حڪومت جي نظريي جو به هڪ وقت ائون ڦاٽل هوس. چي: ”اسان کي دنيا ۾ حڪومت الاهي قائم ڪرڻي هئي.“ پاڪستان ۾ مسلمانن جي اهڙي اسلامي حڪومت قائم ڪرڻي هئي جنهن ۾ ”قرآن شريف جي احڪامن موجب سڀني ماڻهن کي سياسي، معاشرتي ۽ اقتصادي هڪجهڙائي حاصل رهڻ واري هئي. جنهن ۾ حڪومت

هلائڻ جون واڳون سڄڻ ۽ پرهيزگار ماڻهن جي هٿن ۾ رهڻ واريون هيون. جنهن ۾ غير مسلمانن جي حقوق جي خاص طرح حفاظت ڪرڻي هئي. جتي حڪومت جو پهريون فرض ملڪ مان غربت، ظلم، بي علمي ۽ طبقاتي مفاد جي استحصال کي بند ڪرڻو هو. جتي جوا، زنا، شرابخوري ۽ وياخوري قانوناً منع ٿيڻ واري هئي. جنهن ۾ عدل ۽ انصاف ماڻهن کي مفت ميسر ٿيڻو هو. جنهن ۾ عزت جو معيار طاقت ۽ پيسي تي نه پر چڱن اخلاقن تي مقرر ٿيڻو هو.

پاڪستان جي قيام بعد تجربي ۽ صحيح معلومات جي ميسر ٿيڻ بعد هاڻي اهو پتو پوڻ لڳو آهي ته اهي عقيدا دنيا جي حقيقتن خلاف، علم جي گهٽتائي ۽ جهالت تي مبني هئا. اهڙي ڪوڙ ۽ ڌوڪي جو آءٌ نادانسته شڪار رهيو آهيان.

ڪو وقت هو جو جناح صاحب کي آءٌ اسلام جو علمبردار ڪري سمجهندو هوس. هڪ وقت جڏهن ڪنهن حاڪسار مٿس حملو ڪيو هو ۽ اقوام قهيجي ويو هو ته هو قتل ٿي ويو هو ته سنڌ اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ مون کي رٿندي هڏڪي پئجي ويئي هئي. پر هاڻ تجربي ۽ وڌيڪ معلومات ميسر ٿيڻ بعد آءٌ راءِ بدلائي چڪو آهيان ۽ هن کي آءٌ مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراج جو اڇنٽ سمجهان ٿو. منهنجي راءِ موجب هو ذاتي اقتدار خاطر ڄاڻي وائي اصولن کي قربان ڪرڻ جو مرتڪب ٿيو. ”هن جي سياست ڪري هندوستان مسلمانن کي اهڙو نقصان پهتو جهڙو چنگيز خان ۽ هلاڪو خان جي دؤر حڪومت ۾ به نه پهتو هو.“

ڪو وقت هو جو پاڪستان جي حصول ۽ قيام کي آءٌ زندگيءَ جو منزل مقصود ۽ انسانذات جي بهتريءَ لاءِ ضروري ڄاڻندو هوس. ليڪن پاڪستان جي قيام بعد، ان ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي استحصال، سنڌين جي حق تلفي، ان جي قيام بعد پيدا ٿيل خرابين کي نظر ۾ رکندي ان راءِ جو ٿيو آهيان ته ان جو وجود برصغير هند جي سياسي جسم ۾ ناسور آهي.

ڪو وقت هو جو آءٌ ملا طرفان ييش ڪيل اسلام کي دين مڪمل سمجهي انسانذات جي نجات جو باعث سمجهندو هوس. ليڪن تجربي ۽ تعليم بعد هاڻ معلوم ٿيڻ لڳو آهي ته موجوده وقت ۾ ملاءِ ان جي حامي

سياستدان جي طرفان اسلام جو پيس ڪيل نظريو دنيا ۾ فساد. نفرت ۽ تشدد جو پکيڙيندڙ آهي.

انهيءَ تبديليءَ بعد آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته گلاءَ ڪوڙ کان پري رهڻ. دنيا ۾ رهندڙ ماڻهوءَ لاءِ ناممڪن آهي. شاھ سائين فرمائي ٿو ته:

مون کي مون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾.
اڀا ايئن جون. مٿان پاند پسانئين!

(۲) ست سنگ يا صحبت صالحين؛

عبادت جي قبوليت ۽ خدا شناسيءَ لاءِ ٽيو ذريعو صحبت صالحين ٻڌايل هو. جنهن جي حصول لاءِ ٻه طريقا ڏسيل هئا:

(۱) هڪ مرشد وٺي ان جي ذريعي راه حق تي پهچڻ.

(۲) مختلف صالحن جي صحبت مان علمي ۽ اخلاقي سبق حاصل ڪرڻ.

انهن ٻنهي طريقن تي پنهنجي ڪيل تجربن جو مختصر ذڪر هيٺ ڪريان ٿو:

(۱) مرشد وٺڻ؛ جيئن ظاهري تعليم لاءِ استاد وٺڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وڃي ٿي، اهڙيءَ طرح راه حق تي پهچڻ لاءِ صاحب طريقت رهبر راه ڪري ان جي معرفت روحاني ترقي حاصل ڪرڻ جو گهڻو ڪري سڀني مذهبن ۾ رواج آهي. هندن ۾ سنگرو وٺڻ، مسلمانن ۾ مرشد ڪامل وٺڻ جو دستور گهڻي وقت کان چالو هو. آئون مٿي ذڪر الاهي جي سري هيٺ بيان ڪري آيو آهيان ته مون کي ٻڌايو ويو هو ته مرشد ذڪر ذاتي ڏئي اندر جا دروازا کولڻ جو ڪم ڏئي ٿو. ليڪن تجربي بعد مون کي انهي طريقي ذريعي ڪوبه فائدو ڪونه پهتو هو.

ٻيو ڪم مرشد ذريعي حاصل ٿي سگهڻ بابت ڏسيو ويو ٿي سو اهو هو ته. سندن آشرمن يا خانقاهن ۾ رهي نفسياتي ۽ اخلاقي تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري سگهجي ٿي. ليڪن گهڻي ڪوجنا بعد مون کي ڪوبه اهڙو ادارو ڏسڻ ۾ نه آيو جتي رهي روحاني تعليم پرائي. ترڪيه نفس ڪري اخلاقي تربيت پرائي سگهجي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مسلمانن ۾ نه رڳو هاڻ پر عرصهءِ دراز کان انهن ادارن جي ڪمي محسوس ٿيل هئي. جنهن کي ڏسي هڪ شاعر چيو هو ته:

حريفان بادها خوردند رفتند.

تھي ڇمخانا ڪردند رفتند.

معني: سائي محبت جا ڍڪ پي گذر ڪري ويا آهن. اڄ سندن ميخانا خالي پيا آهن.

شاهه لطيف به فرمايو هو ته:

ويا سي وينجهار، هيرو لعل وندين جي.

تنهن سندا پوڻيان، شيهي لهن نه سار.

ڪٿين ڪٿ لهار، تنهن سندي پيڻين.

تنهن ڪري منهنجي نظر ۾ اهي ادارا يا ته هئا ئي ڪونه. جي هئا ته به بند ٿي چڪا هئا. باقي رهيل جاين تان مقصد حاصل ٿيڻ جي اميد ڪانه هئي.

(۲) مختلف صالحن جي صحبت: ان بابت پيش لفظ ۾ گهڻو ڪجهه بيان ڪري آيو آهيان. تنهن ڪري دوباره ان کي دهرائڻ مناسب نٿو ڄاڻان. چوڻي آهي ته سبق سبق جو استناد ٿيندو آهي ان وانگر مون به گهڻن صاحبن جي صحبت مان فائدا پرايا هئا. ان لاءِ گهڻي ۾ گهڻو فائدو مون کي علامه آءِ. آءِ قاضي، چيئرمين پيرسرام ۽ ڪرشنا مورتِي مان پهتو هو. ليڪن اهو فائدو زندگيءَ جي مختلف مسئلن جي سمجهڻ جو هو ۽ نه اندر جي پوريل دروازن جي بردي پويان رازن جي معلوم ڪرڻ جو هو.

روحانيت کي درڪنار رکي جيڪڏهن سياست، مختلف مذهبي نظرين، اقتصادي مسئلن جي سمجهڻ جو ذڪر ڪندس ته مون کي گهڻي استادن کان رهبري نصيب ٿي هئي، جهڙوڪ:

سر سيد احمد خان، علامه محمد اقبال، مولانا حسين احمد مدني، مولانا عبيدالله سنڌي، هشو ڪيولراماڻي، چيئرمين پيرسرام مون کي مذهبي ۽ سياسي نظرين جي سمجهڻ لاءِ گهڻو مواد ميسر ڪيو.

(۳) علم ذريعي رهبري حاصل ڪرڻ:

روحاني تڪميل، ترقي ۽ حق شناسيءَ لاءِ مذهب کان علاوه ٻيو ذريعو جو مون کي ٻڌايو ويو هو سو علم جو هو.

ماڻهوءَ کي حيوان ناطق سڏيو ويو ٿي. کيس اشرف المخلوقات جو لقب به ڏنو ويو آهي. ان جو ڪارڻ سندس ترقي يافتہ دماغ هو. جنهن کي

عقل سان سينڪاريل چيو ويو ٿي. عقل جي وڌائڻ جو ذريعي علم کي قرار ڏنو ٿي ويو. جو مختلف ذريعن سان حاصل ٿيو ٿي. جن ۾ مکيه ذريعا هيٺيان هئا.

(۱) سير و سياحت، (۲) زندگيءَ جا تجربا، (۳) پڙهڻ لکڻ. (۴) علم وارن جي صحبت، (۵) غور ۽ فڪر ڪرڻ.

مٿي ذڪر ڪيل ذريعن جي مختصر تشريح هيٺ ڏجي ٿي:

(۱) سير و سياحت: قرآن ۾ فرمايل آهي ته: ”فسيروا في الارض“ يعني: ”زمين جو سير ڪري. قدرت جا ڪم ڏسو.“

شيخ سعدي عليه رحمت ان جو زياده تفسير هن طرح ڪري ٿو ته:

برگ درختان سبز در نظر هوشيار.

هر ورق دفتر يست معرفت كردگار.

معني: صاحب نظر وٽ ساوڻ وٽن جو هڪڙو هڪڙو پن خدا جي سڃاڻپ جو دفتر آهي.

ان ڪري ملڪ گهمي. هر شيءِ کي تپاسي ڏسڻ ۽ مختلف ماڻهن سان ملڻ مان وسيع معلومات ميسر ٿي عقل ۾ اضافو ٿئي ٿو.

(۲) زندگيءَ جا تجربا: زندگيءَ ۾ تجربا علم ميسر ڪن ٿا. برهمو سماج جي عالم ۽ مصلح ڪيشب چندرمڻي جو چوڻ آهي ته ”هر ماڻهوءَ جي حياتي جيئري ويد برابر آهي.“

قرآن جي معنيٰ به پڙهڻ آهي. پيغمبر خدا تي جڏهن پهرين دفعي وحي نازل ٿيو ته پهريان اکر جي کيس ٻڌايا ويا سي هئا ته ”اقرء باسم ربك.“ معنيٰ: ”خدا جي نالي سان پڙه.“

فرقان جي معنيٰ غلط ۽ صحيح جو فرق معلوم ڪرڻ آهي. اهو فرق به تجربي بعد معلوم ٿئي ٿو. غلط ڪم نقصان پهچائين ٿا ۽ صحيح فائدو ڏين ٿا.

گهڻي وقت کان پير مڙدن جي عزت ۽ احترام ڪيو ويندو آهي. ان جو مکيه ڪارڻ به اهو آهي ته حياتيءَ ۾ تجربي مان حاصل ڪيل سبق سکي اڪثري سمجهدار ٿين ٿا. زماني جا شاگرد اسڪولن جي پڙهيلن کان وڌيڪ قابل ٿين ٿا.

(۳) لکڻ پڙهڻ، انساني زندگيءَ ۾ انهيءَ دؤر نئون ڦيرو آندو جڏهن کان لکڻ پڙهڻ جو دستور مروج ٿيو. اڳي جي ماڻهو سير و سياحت، زندگيءَ جي تجربن، غور فڪر ۽ عالمن جي صحبت مان سبق حاصل ڪندا هئا. سي سندن حياتيءَ تائين قائم رهندا هئا. يا سندن صحبت ۾ سبق پرايل ماڻهن ذريعي سينہ بسينہ پيڙهين تائين هلائيندا هئا پر ڪجهه زماني گذرڻ کان پوءِ ان طرح حاصل ڪيل علم يا ته وسري ويندو هو يا ان ۾ ڪيئي تبديليون ٿي وينديون هيون. جيئن اڳين پيغمبرن جي ڪتابن يا رسول ڪريم صلعم جي حديثن ۾ ٿيون هيون.

لکڻ جي ايجاد ٿيڻ بعد علم جو ذخيره ڪتابن ۾ گهڻو گڏ ٿي ويو آهي ۽ روز بروز وڌي ماڻهن جي معلومات ۾ اضافو ڪري رهيو آهي. دنيا جا وڏا ڪتب خانہ هزارن ورهين ۾ مختلف ماڻهن جي محنتن جو ذخيرو آهن. انهن جي ذريعي ماڻهو گهڻو پراڻي سگهن ٿا.

موجوده دؤر جا اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽيون سڀ انهي ذخيري مان مستفيد ٿين ٿا.

(۴) علم وارن جي صحبت، هڪ شاعر جو چوڻ آهي ته؛

”يڪ زمانا صحبت باوليا، بهتر از صد ساله طاعت بي ريا.“

يعني: هڪ گهڙي خدا رسیده بندي جي خدمت ۾ گذارڻ سؤ ساله بي ريا عبادت کان مٿي آهي.

شاهه عبداللطيف عليه به فرمايو آهي؛

صحبت سپريان جي، وڏي پائنج هاج
قضا ڪج نماز، وقت ورائڻ سٿرو.

سنڌ ۾ عام چوڻي آهي ته ”جهڙو صحبت تهڙو اثر“ چڱن ۽ صالحن جي صحبت ڪري ماڻهو سٺا ٿيڻ ۽ گهڻي معلومات حاصل ڪري سگهي ٿو.

برن جي سنگت، چڱن جي اولاد کي به ڪاريو ڇڏي.

شيخ سعدي عليه فرمايو آهي ته؛

”پسر نوح بابدان بنست، خاندان نبوتش گم کرد.“

معني: حضرت نوح جي فرزند خراب صحبت ڪري بيءَ جي نبوت کي بدنام ڪري ڇڏيو.

اها حقيقت آهي ته سٺي سنگت يا صحبت وڌي وٺ آهي، ڪن خوش نصيب ماڻهن کي ميسر ٿي سگهي ٿي.

(۵) غور ۽ فڪر: قرآن شريف ۾ غور ۽ فڪر ڪرڻ وارن کي وڌي درجي وارو شمار ڪيو ويو آهي.

ڪتاب پڙهڻ، علم وارن جي صحبت ڪرڻ، سير و سياحت سان مستفيد ٿيڻ زندگيءَ جا تجربا حاصل ڪرڻ سڀ سٺيون ڳالهيون آهن. پر جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو انهن تي غور فڪر ڪري نتيجا نه ڪڍيا ته گهڻو فائدو حاصل ٿي نه سگهندس.

شاهه صاحب فرمائي ٿو:

پڙهيو ٿا پڙهن. ڪڙهن ڪين قلوب ۾.

پاڻان ڏوهه چڙهن. جيئن ورق وارين وٽرا.

اهوئي ذريعو آهي جو حق ۽ ناحق، غلط ۽ صحيح، بري ۽ پلي جي تميز ڪرائي ٿو.

اهو ذڪر مختلف قسم جي علم حاصل ڪرڻ جو ڪيو اٿم. ليڪن درويشن ۽ علماءِ حق، علم کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي.

(۱) ظاهري علم: هن علم جو واسطو دنيا جي حقيقتن سان آهي جنهن کي مادي يا جسماني علم به سڏي سگهجي ٿو.

(۲) باطني علم: هن علم جو واسطو بنيادي نظرين ۽ فڪر جي نتيجن سان ٿئي ٿو. جنهن کي روحاني علم به سڏيو ويو آهي.

هيٺ آئون مختصر طور ٻنهي علمن جي مختلف شاخن جو ذڪر ڪريان ٿو. هتي صرف انهن علمن جو ذڪر ڪندس جن سان منهنجو واسطو پيو.

(۱) ظاهري علم:

ظاهري علم جون شاخون سون تائين وڃي پهتيون آهن. جن سڀني جي تشريح ڪرڻ منهنجي طاقت کان مٿي آهي. هتي آئون انهن علمن جو ذڪر ڪريان ٿو جن جي ڪجهه مون کي معلومات ميسر ٿي آهي.

(۱) مذهبي علم. (۲) فلسفي جو علم. (۳) تصوف جو علم. (۴)

تاريخ جو علم. (۵) سياسي علم. (۶) اقتصادي علم. (۷) نفسياتي علم. (۸) عام معلومات جو علم.

• انهن علمن جي مختصر تشريح ڪري پوءِ ائون انهيءَ ڏس ۾ حاصل ڪيل معلومات جو ذڪر ڪندس.

(۱) مذهبي علم: ان ۾ مون کي ٻڌايو ويو ته دين اسلام آخري دين هو. اهو مڪمل ضابطه حيات جو حامل هو. ان ۾ ابتدا کان آخر تائين زندگيءَ لاءِ راهه هدايت ڏسيل هئي. انهيءَ جي وسيلي روحاني ترقي ۽ نجات حاصل ٿي سگهن واري هئي. ان جي تعليم جو منبع قرآن هو. ان ڪري مذهب کي سمجهڻ لاءِ پهرين قرآن شريف معنيٰ سان مولوي محمد صالح عباسي ۽ مولوي الهه بخش دادو وارن کان پڙهيم. پوءِ ان جا هيٺيان شرح پڙهيم:

(۱) مولوي محمد علي لاهوريءَ جو انگريزي ترجمو

(۲) مارماديوڪ پڪٽال لاهوريءَ جو انگريزي ترجمو

(۳) علامه يوسف علي لاهوريءَ جو انگريزي ترجمو

(۴) قرآن شريف جي ڪن سيارن جا سرسيد احمد خان جا ترجمو

(۵) مولانا ابوالڪلام آزاد جو ترجمان القرآن

(۶) تفسير حسيني

(۷) تفسير پير رشدالله شاهه راشدي

باوجود انهن جي پڙهڻ جي اسلام جي پوري پروڙ نه پئجي سگهي. ان کي وڌيڪ سمجهڻ لاءِ مون کي حديثن پڙهڻ جي ترغيب ڏني ويئي. جنهن تي مون صحيح بخاري پڙهي يورو ڪيو. ليڪن اڃا به مذهبي معلومات اڌوري رهجي ويئي.

ان تي اسلام جي جدا جدا فرقن طرفان مذهبي تشريحن تي ڪتاب پڙهيم. جنهن ۾ اهل سنت، اهل تشيعت، قادياني، اهل حديث ۽ مختصر طرح اڪثري سڀني فرقن بابت معلومات حاصل ڪيم.

ليڪن باوجود ان جي به دل کي تسڪين ڪانه آئي. جنهن تي مون کي چيو ويو ته مڙني مذهبن جي تقابلي تعليم حاصل ڪريان پوءِ پتو پوندو ته ڪٿر مذهب پويان بنيادي وحدت سمايل هئي. ان تي پهرين هندو ڌرم جا هيٺيان ڪتاب پڙهيم:

(۱) ڀڳوت گيتا، مها پارت، رامائن، منوسمرتي يوگ وشست ويدانت

تي چند ڪتاب، سوامي وويڪانند جا امريڪا ۾ مذهب تي ليڪچر. سوامي رام تيرت جا ليڪچر. برهمو سماج تي چند ڪتاب. راڌا سوامي مت تي چند ڪتاب. جداڪاشي مت جو ڪتاب. رام ڪرشن مت تي ڪجهه ڪتاب پڙهيم.

(۲) مهاتما ٻڌ جي حياتيءَ ان جي ۸ احڪامن تي ڪتاب پڙهيم.

(۳) چين ڌرم جي مختلف فرقن جو احوال پڙهيم. خصوصاً يوگين، ڊگامبرن ۽ آڌوتن جو مختصر ذڪر.

(۴) پارسي مذهب جي عام معلومات ۽ ان جي ماني، مزدھڪ ۽ زراشتن متن جو احوال پڙهيم.

(۵) ڪرسچن تي، بائبل (اولڊ ۽ نيو ٽيسٽامينٽ) ڪٿاڪ. گريڪ چرچ سيٿوئين، جيزسٽ، رانسٽنٽ، مونيزم، يونيٽيزم فرقن تي ڪتاب پڙهيم.

(۶) چين جي تائوزم ۽ ڪنفيوشس مذهب جو مختصر احوال پڙهيم.

(۷) گرونانڪ. ڪبير پيگت جي تعليمات جو به مختصر مطالعو ڪيم. پر جيئن پڙهندو ويس تيئن مونجھارو وڌندو ويو.

حضرت بلا شاه، اهڙي حالت جي ترجماني هيٺين لفظن ۾ ڪئي آهي:
آوردي تسبيحان چهوڻيان چهوڻيان، بابي سائين دا بڙا جهپال،
پڙهندي پڙهندي عمر گئي، ڪٿيا ايڪ نه بال،
شاه عبداللطيف به ان لاءِ هيٺين طرح فرمايو آهي:

سا بيت نه سارين، الف جنهن جي اڳ ۾،
ناحق نهارين پنا بيا پرين لاءِ.

(۲) علم فلسفو، جڏهن مذهبي ڪتابن طرفان دلي تسڪين يا تشفي نه ٿي سگهي ته مون کي ٻڌايو ويو ته مذهب جي معنيٰ ۽ مفهوم سمجھڻ لاءِ فيلسف جي واقفيت نهايت ضروري هئي. ان ڪري ان تي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيم. مغربي فلسفي تي پليٽو، ارسطاطاليس، فيساگورس، نيوپلاتانزم، هيگل، اسپنوزا، ڪارل مارڪس ۽ ٻين جا ڪجهه ڪتاب نظر مان ڪڍيم. مشرقي فلاسفيءَ تي راڌا ڪرشنا مين جي انڊين فلاسافي - اٻن عربي، شاه ولي الله، امام غزالي وغيره جا ڪتاب پڙهيم.

انهن جي پڙهڻ بعد مذهب جي وهم پرستيءَ کان آزاد ٿي. عقل جي بنياد تي مذهب تي سوچڻ لڳس.

ان کانپوءِ وحدت الوجود، وحدت الشهود، مٿريلزم جا تفاوت سمجهڻ لڳس. ٿيسز، ائنٽي ٿيسز ۽ سنٽيزس جي نقطهءِ نگاه کان مختلف مسئلن تي غور ڪرڻ لڳس. ان مان مون کي معلوم ٿيو ته مذهب ۽ زندگيءَ جي مسئلن کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ فلسفي جي ڄاڻ نهايت ضروري هئي.

اڄ ڪلهه فزيڪل سائنس، ٿيڪنالاجي - ميڪنزم، ميڊيسن ۽ انجنيئرنگ، ائگريڪلچر وغيره علمن ڏي زياده توجهه ڏيڻ ڪري ماڻهو مادي ترقي ڪندا وڃن ٿا. ضروريات زندگيءَ کي انهن جي حصول سهل ڪري ڇڏيو آهي. ليڪن فلسفي طرف گهٽ توجهه ڏيڻ ڪري بنيادي ڳالهين جهڙوڪ، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ڪلچرل ترقيءَ ۾ گهڻو ڪجهه ٿي نه سگهيو آهي. نتيجي ۾ قومي اختلاف، بدامني، بداخلاقي ۽ جنگيون گهٽجي نه سگهيون آهن. فلسفي جي ڄاڻ نه رڳو منهنجي مذهب ۾ رهبري ڪئي پر سياست - اقتصاديات، سماجي زندگي، نفسيات ويندي عشق جي معاملن ۾ به گهڻي معلومات ميسر ڪئي.

اڳتي هلي مون کي معلوم ٿيو ته: فلسفو علم جو جوهر هو ان کانسواءِ علم بي جان هو. ليڪن عشق جي رهبريءَ کانسواءِ فلسفو اڏورو هو.

فلسفي مون کي مذهب ۾ وهم پرستي ۽ خدا شناسيءَ جي وچ ۾ تميز جو مادو عطا ڪيو.

فلسفي مون کي سياسي زندگيءَ جو مقصد ۽ مراد سمجهڻ ۾ مدد ڪئي.

فلسفي مون کي معصوميت جي بهشت کان ٻاهر ڪڍي شڪن جي دنيا ۾ ڌڪيلي ڇڏيو.

فلسفي مون کي سچ ۽ ڪوڙ، غلط ۽ صحيح، عارضي ۽ دائمي ڳالهين جي مختلف پهلوئن کان واقف ڪيو.

فلسفي منهنجي سماجي ۽ ڪلچرل ترقيءَ جي راهه ۾ رهنمائي ڪئي.

فلسفي مون کي اخلاق جي مجمد ۽ محدود دائري مان ڪڍي ان جي ارتقائي ۽ برباڪاري مقاصد جو پتو ڏياريو.

فلسفي مون کي اقتصاديات جي مختلف نظرين جي وچ ۾ تميز پيدا ڪرائي.

فلسفي مون کي عشق جي معنيٰ ۽ مطلب سان شناخت ڪرائي.
 فلسفي مون کي تقليد مان ڪڍي اجتهاد ۽ انقلاب طرف راغب ڪيو.
 فلسفي مون کي ذهني اونڊه مان ڪڍي عقل جي روشنيءَ سان روشناس ڪيو.

فلسفي مون کي مٽيريلزم ۽ آئيڊيلزم جي جدا نقطه نگاه کان واقف ڪيو.

فلسفي مون کي سياست جي مختلف نظرين جهڙوڪ، جمهوريت، آمريت وغيره جي فائدين ۽ نقصانن جي معلومات ميسر ڪئي.

فلسفي مون کي جاگيرداري، سرمائيداري ۽ اشتراڪيت جي اقتصادي نظرين جي معلومات ميسر ڪري، استحصال ۽ گڏيل مفاد جي مسئلن تي روشني وڌي.

جيڪڏهن مذهب مون کي زندگيءَ جي ابتدائي مسئلن ۾ ٿيسز (بنيادي مواد) ميسر ڪيو ته علم فلسفي ان جي مقابلي ۾ ائني ٿيسز پيش ڪيو. فلسفي مذهبي دنيا ۾ اهو ڪم ڏنو جو پيغمبر زردشت حقيقت شناسي لاءِ ڏنو هو.

(۲) تصوف؛ مذهب مون کي زندگيءَ جي ٿيسز (نظرين جو ابتدائي مواد) کان واقف ڪيو ۽ فلسفي مون کي زندگيءَ جي ائني ٿيسز (تضاد تقابلي) جي تميز عطا فرمائي پر اڃا آءٌ ڏوئي جي دنيا مان شڪن کان ٻاهر نڪري نه سگهيو هوس. ڪڏهن جمهوريت، ڪڏهن آمريت، ڪڏهن سرمائيداري، ڪڏهن سوشلزم، ڪڏهن آئيڊيلزم، ڪڏهن مٽيريلزم، ڪڏهن اخلاق، ڪڏهن چڙواڳي، ڪڏهن حق ۽ ناحق جي تميز ۾ حيران ۽ سرگردان پئي رهيس.

بقول حافظ شيرازي؛

ڪر ندانست که منزل گه معشوق کجاست.

اين قدر هست که بانگ جرس مي آيد.

معنيٰ: ”ڪنهن کي پتو نه هو ته معشوق جي منزل ڪهڙي جاءِ تي هئي، سواءِ هن ڳالهه جي ته هڪ ازغيب آواز چڪيندو رهيو ٿي.“

وانگر پتو نٿي پيو ته آخري منزل ڪهڙي هئي. ڇاڪاڻ ته مذڪوره بالا مختلف ۽ متضاد نظريا مڪمل ۽ حرف آخري نه هئا. اهي به ارتقا پذير ۽ تبديل ٿيندڙ نظر آيا ٿي.

تنهن ڪري مون کي ٽئين ڪنهن اهڙي ڳالهه جي ضرورت پئي محسوس ٿي جنهن ذريعي آءٌ ڏوئي جي دريا کان ٻاهر نڪري آزاديءَ جو سامهون ڪئي سگهان. ان راه ۾ تصوف مون کي گهڻي مدد ڪئي. پهرين مون تصوف ۾ ڪتاب پڙهيا:

اسلامي ڪتابن مان احياءِ العلوم، ڪيميائي سعادت، سرالعلمين غزاليءَ جا پڙهيم. منطق الطير ۽ ٻيا ڪتاب خواجہ عطار جا نظر مان گذريا. فصوص الحڪم ۽ فتوحات مڪي ابن عربيءَ جا پڙهيم. نفحات الانس ۽ زليخا مولانا جامي جا بجمع ڪليات جامي پڙهيم. حجة الله البالغة، شاه ولي الله جو پڙهيم. ڪشف المحجوب داتا گنج جو مطالع ڪيم. مکتوبات امام رباني سڪينه الاوليا، سير الاوليا، مزج البحرين دارا شکوه جا ڏنم. عوارف المعارف سهروردي - مثنوي مولانا روم، شاه جو رسالو، سچل سرمست وغيره جا ڪلام پڙهيم.

هندن جا يوگ وشت، گيان پرڪاش، گيتا، شريمد ياجوت، رام ڪرشن، اپديش وغيره ڪتاب نظر مان گذريا.

اهڙيءَ طرح ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جا مختلف ڪتاب سيڪريٽ ڊاڪٽرينس، مئڊم بلٽو وسڪي، آڪلٽزم، وغيره تي ڪتاب پڙهيم.

ان کانپوءِ غور ۽ فڪر ذريعي ڪجهه معلومات حاصل ڪيم. جنهن جو ذڪر اڳتي هلي ياطني علم جي سري هيٺ بيان ڪندس.

انهن سڀني ڳالهين مون کي هن ڳالهه ۾ ڪثرت پويان وحدت جو درشن ڪرايو.

مذهبن جي بنيادي وحدت، سياست ۾ اعتدال جو رستو اقتصاديات ۽ سوشلزم ۾ شخصي احترام ۽ آزادي، عشق ۽ مجاز ۽ حقيقت جي امتزاج، علم ۽ عشق جي امتزاج، آئيڊيلزم، ۽ مٿريلزم جي وچ ۾ لڪل گانڊاپي جو ڪجهه ڪجهه پتو ڏنو.

نظريي وحدت الوجود نه رڳو مذهب جي راه ۾ رهبري ڪئي پر سياست، ماده ۽ جسم تي به ان جي اثر کان واقف ڪيو.

(۴) تاريخي علم: تاريخي معلومات مون کي انساني زندگيءَ جي نشيب ۽ فراز کان آگاه ڪيو. ان جي پڙهڻ بعد آئين محسوس ڪرڻ لڳس ڇڻ ته هماليه جبل جي چوٽيءَ تان بيهي دنيا جي هزار ورهين جي ڪار گذاريءَ کي سڻيما وانگر ڏسي رهيو هوس.

ان مون کي زندگيءَ جي هر مسئلي بابت مفيد معلومات ميسر ڪئي. تاريخ مون کي مختلف افراد جي جدا جدا رجحانات ۽ ڪارڪردگيءَ جو علم عطا ڪيو.

تاريخ مون کي قومن جي نشيب ۽ فراز، ترقي ۽ تنزل ۽ ان جي اسباب سان روشناس ڪرايو.

تاريخ مون کي انسانذات جي ارتقائي مدارج کان واقف ڪيو.

تاريخ مون کي زمين جي صدين کان لڳل خزانن جي خبر ڏني.

تاريخ مون کي مذهبن جي ابتدائي مدارج، ارتقا ۽ انهن جي انسانذات تي ڪارڪردگيءَ کان واقف ڪيو.

تاريخ مون کي دنيا جي دائمي ۽ عارضي اشيا ۽ حقائق کان آگاه ڪيو.

تاريخ مون کي نظرين ۽ عقيدن جي زماني ۾ حقيقتن جي آڌار تي ٿيندڙ تبديلين جي خبر ڏني.

تاريخ مون کي آگاه ڪيو ته ويد، بائبل، مهاڀارت، قرآن ۽ ٻيا ڪيترا ٽي ڪتاب، علم ۽ سائنسون، سڀ زماني جي لکها ورهين جي تجربي ۽ تبديلي واري ڪتاب جا ورق هئا.

تاريخ مون کي ذهن نشين ڪيو ته هوءَ قدرت جي ڪاروبار جي وقايع نويس هئي.

زمانائي لاءِ قرآن ۾ چيل هو ته ان کي ڪهت وڌ نه ڳالهائو جو اهو خدا جو ڪرتب هو.

تاريخ کان مون کي پتو پيو ته:

”فَنظَرِ وَاکِيفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ“

معني: ”نظر ڪري ڏسو ته غلط ڪارن جو ختم ڇا ٿيو.“ جو معنيٰ ۽ مطلب ڪهڙو هو.

تاريخ مون کي حق ۽ ناحق جي ڪسوٽي جو ڪم ڏنو.
 تاريخ مون کي عارضي ۽ ديرپا اشيا جي ناپ جي گز جو ڪم ڏنو.
 تاريخ مون کي ٻڌايو ته جهڙي طرح زندگي لائنتها ابدي ازلي هئي.
 اهڙي طرح ان جي تاريخ به ابدي ۽ ازلي هئي. جن قومن تاريخي هدايات تي
 عمل ڪرڻ کان منهن موڙيو يا هدايت نه ورتي. اهي تباهه ٿي ويون.
 تاريخ مون کي ذهن نشين ڪرايو ته دنيا جي هر مادي شيء جي ابتدا
 به هئي ته انتها به هئي. هن صفاتي دنيا جي ڪا شيء لازوال نه هئي.
(۵) سياسي علم: معاشري جي جوڙجڪ ۽ انتظام سان واسطو رکندڙ
 معاملن جي علم کي سياست سڏبو آهي. جوڙجڪ ۾ سياسي جماعتون.
 لوڪلڊايز، اسيمبليون اچي وڃن ٿيون.

انتظام ۾ حڪومت جو آئين، قائد قانون ۽ هلائڻ جا طريقا شمار ٿي
 سگهن ٿا. آئون ۱۹۲۰ع کان جڏهن ۱۶ ورهين جي عمر جو هوس انهن
 ڳالهين ۾ دلچسپي وٺڻ لڳس. جنهن جو ڪجهه احوال عمل جي سري هيٺ
 ڏٺو ويندو. هتي صرف ان جي علم بابت احوال پيش ڪريان ٿو.

جڏهن ۱۹۲۸ع ڌاري ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو پريزيڊنٽ
 چونڊيس ۽ علامه آءِ. آءِ قاضي وٽ وڃڻ لڳس ته هن مون کي مشورو ڏنو ته
 انهن ادارن ۾ عام ماڻهن وانگر بنا ڪنهن ڄاڻ جي صرف نالي ناموس ۽
 اقتدار جي هوس خاطر دلچسپي وٺڻ کان بهتر هو ته سياسي نظرين جي
 معلومات حاصل ڪريان. سندس چوڻ هو ته ان وقت تائين ملڪن جي
 سياست جو علم وسيع ذخيري جو حامل ٿي ويو هو. ان جي بنيادي متن ۽
 مقصدن جي واقفيت کانسواءِ سياست ۾ ڪم ڪرڻ اوندھ ۾ ٽافوڙا هڻڻ جي
 برابر هو. تنهن ڪري بهتر هو ته ان مان ابتدائي ڄاڻ معلوم ڪرڻ لاءِ ڪي
 ڪتاب پڙهان. پوءِ هن چونڊي پهرين مون کي هڪ ننڍو ڪتاب ارسطا
 طاليس جو لکيل پڙهڻ لاءِ ڏنو. ان کان پوءِ پليٽو جي ريپبلڪ پڙهيائين. بعد
 ۾ رومن سياست تي سرسري معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي ڪتاب ڏنائين.
 اهڙي طرح ڪتابن پڙهڻ بعد شوق جاڳيو ۽ سياست جي مختلف پهلوئن تي
 ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيم. جنهن مان معلوم ٿيو ته سياست ملڪ هڪ
 وسيع سائنس ٿي چڪي هئي.

ان مان پتو پوڻ لڳو ته قبائلي نظام، اميرانه نظام، بادشاهي نظام.

شھري حڪومت، شاھوڪاري نظام حڪومت، آمريت، عوامي آمريت، جمهوريت ۽ انهن جي مختلف قسمن ۾ ڪهڙو تفاوت هو. انهي قسم جي مختلف سياسي نظامن دنيا جي جدا جدا جاگرافيائي خطن ۾ ڪهڙي طرح ڪم ڪيو هو يا ڪيو پي، انهن مان ڪهڙا فائدا ۽ ڪهڙا نقصان هئا.

انهن جي تقابلي مطالعي ۽ تحقيق منهنجي سياسي ڄاڻ ۾ واڌارو ڪيو. پوءِ آهستي ٿي سياست ۾ منهنجو ذهن شخصي مفاد، ذاتي اقتدار، عزت ۽ ناموس جي دائري کان نڪري ملڪي مفاد، خدمت خلق، قوم ۽ عوام جي ڀلي تائين وسيع ٿيڻ لڳو. هاڻ شخصي سياست ۽ خود مطلبي ڪمن مان معاشري کي نقصان پهچڻ ٿا ان جو پتو پوڻ لڳو - ۽ مجموعي مفاد، پراپڪاري ۽ انساني همدرديءَ جي جذبي سان سياست ۾ ڪم ڪرڻ ڪري معاشري کي جو فائڊو پهچي ٿو ان مان واقفيت ٿيڻ لڳي. ان بعد سياست کي عبادت وانگر زندگيءَ جي مقاصد ۾ شمار ڪرڻ لڳس. قرآن جي آيت:

"وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون"

معني: اسان جنن ۽ ماڻهن کي خدمت لاءِ پيدا ڪيو آهي - جي معنيٰ سمجهه ۾ اچڻ لڳي. ۽ مون لاءِ سياسي سرگرمي عبادت جو جزو بنجي پئي. اڳي جو شخصي خود مطلبي جي تري مان بيهي ان مسئلي تي نظر ڪندو هوس، ان جي عيوض مٿاهين چوٽيءَ تان بيهي ملڪ، قوم ۽ انسانذات جي نقطهءِ نگاهه کان ڏسڻ لڳس.

اڳتي هلي سياست جي ڪارڪردگيءَ ۾ جي لالچون يا گمراهيون سامهون آيون ان کان دامن ڇڏائڻ لاءِ مون کي عشق جي معرفت حاصل ڪيل خود فراموشي ۽ قربانيءَ جي جذبي گهڻي مدد ڪئي.

ابتدا ۾ سياست ملڪ ٻاراڻي راند ڏسڻ ۾ آئي پر اڳتي هلي معلوم ٿيو

تہ:

"عشق ٿي آسان ڀانئير پر نيهن هو اوکو اديون."

سياست مان مون کي معلوم ٿيو تہ جيڪڏهن ان جو صحيح استعمال عبادت بسمان هو تہ ان جو غلط استعمال اسفل السافلين ڏي گهلي نينڊڙ هو. سياست جيڪڏهن هڪ طرف کلن جي سيج هئي تہ ٻي طرف ڪنڊن جو بستر بہ ٿي سگهي ٿي.

سياست ملڪ جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪارآمد بہ ٿي سگهي ٿي

ته ٻي طرف سياست ماڻهن ۾ نفاق، نفرت ۽ تخريب جو باعث به بنجي سگهي ٿي.

سياست ۾ گهڙڻ بعد معلوم ٿيو ته ماڻهو پهڙ جي چوٽيءَ تي بيٺل هو. جتان جي سنڀالي نه هليو ته اوڙام ۾ ڪرڻ جو امڪان هوس.

اها پلصراط هئي جا تلوار کان ٽڪي ۽ وار کان سنهي هئي. ان راه ۾ ”سڌون ماري سڌڙين وانگر ڪم ڪرڻو هو.“

(۶) اقتصاديات جو علم: هن علم وسيلي دولت جي پيدائش ۽ تقسيم بابت معلومات ميسر ٿئي ٿي.

ماڻهو ساهه وارن جانورن مان آهي. ان کي کاڌي، ڪپڙي، جاءِ رهائش، بيماري وقت ذوا ۽ ٻي گذر معاش لاءِ ڪم ڪرڻو پوي ٿو. جنهن مان هن کي ضروريات زندگي حاصل ٿين ٿا.

ابتدا ۾ ماڻهو، جانورن جي گوشت، مڇلين، وڻن جي پنن ۽ ڦلن تي گذران ڪندا هئا. زندگي ساهه گذارڻ ڪري هن کي معاشي گذر لاءِ ڪن خاص پابندين کان آزادي نصيب هئي. پر جيئن معاشرو ترقي ڪندو ويو ته گذر معاش جا سوال به پيچيدگي حاصل ڪندا ويا. نتيجو اهو نڪتو جو مختلف سببن ڪري ڪن ماڻهن کي وافر وسائل حاصل ٿيا ته ڪي نادار ۽ مفلس رهڻ لڳا. دنيا ۾ جهيڙن، جهڳڙن، بدامني ۽ فسادن لاءِ ٻين ڳالهين سان گڏ معاشي مسئلا به ڪارڻ بنيا آهن.

آخر ۾ جيئن معاشري جي مهذب ٿيڻ بعد ٻين مسئلن لاءِ ڪي دستور ٺهيا تيئن معاشي مسئلن تي به مختلف نظريا ٺهي نظام وجود ۾ آيا.

سياست ۾ دلچسپي وٺڻ بعد اقتصادي مسئلن جي ڄاڻ جي ضرورت محسوس ٿي. علامه آءِ. آءِ. قاضي ۽ مسٽر چيئمل پرسرام جي صحبت مون کي ان مسئلي تي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف نظرين تي ڪتاب پڙهڻ جو موقعو ميسر ڪيو. اڳتي هلي معلوم ٿيو ته اقتصادي مسئلن جو مدار ٽن مکيه اجزا تي هو - محنت، هٿر، موڙي. جن جي پيدا ڪرڻ ۽ تقسيم بابت مختلف نظريا ايجاد هئا جن مان مکيه هيٺيان هئا:

(۱) قيودلزم (زميندارانه نظام).

(۲) ڪمپيٽلزم (سرمائيدارانه نظام).

(۳) سوشلزم (منصفانه پيداوار ۽ ورهاست جو نظام) -

جن جون تشريحو ڪيون ويون ٿي. هن وقت ان ڏس ۾ مکيه ٻه گروهه وڃي رهيا هئا. (۱) سرماييدارانه نظام (۲) سوشلسٽ نظام.

اهو علم هڪ سائنس جي صورت اختيار ڪري ويو آهي. ملڪي سياست جا اڳي جدا حيثيت رکندڙ هئي. اڄ ڪلھ جي معلومات ان کي معاشيات جي ماتحت ڪري ڇڏيو آهي. هاڻ ائين چوڻ ۾ اچي ٿو ته هر مسئلي جي پاڙ گذر معاش جو مسئلو آهي. فساد ۽ امن، غربت ۽ آسودگي، نظام ۽ بدنظمي لاءِ معاشيات کي وڏو دخل آهي.

اقتصاديات جي انهيءَ مختصر معلومات بعد سياست جو زندگيءَ جي نظام ۾ صحيح مقام معلوم ٿي سگهيو. اڳتي هلي هي معلوم ٿيو ته مساوات انساني سياست جو آخري مطمح نگاهه هو. اها مساوات معاشي انصاف کان سواءِ ميسر ٿيڻ مشڪل هئي.

(۷) علم نفسيات، ان کي انگريزيءَ ۾ سائڪالاجي سڏجي ٿو. اهو علم هن وقت وسيع ٿي ويو آهي. ان جون جدا جدا شاخون آهن. هڪ جو واسطو فلسفي سان آهي ته هڪ جو تعلق سوشل معاملات سان آهي. هڪ جو واسطو بدن جي مختلف رجحانات سان آهي.

مون ابتدا ۾ ان طرف توجهه نه ڏنو ليڪن اعصابي بيماريءَ وقت ڊاڪٽرن منهنجو توجهه ڇڪاڻي ڪتابن پڙهڻ لاءِ هدايت ڪئي. جن جي پڙهڻ بعد مون کي ان بابت معلومات ٿي ۽ پتو پيو ته زندگيءَ جي هر مسئلي ۾ جذبات يا نفسيات کي دخل هو. جيڪڏهن ڳڻتي، ڏک، ڪاوڙ، هاضمي کي هڪ طرف خراب ٿي ڪيو ته انهن ڳالهين خيالات کي مضطرب ڪرڻ ۾ به گهڻا ڪونه ٿي. باهمي جهيڙن، فسادن، نفرت ۽ تشدد ۾ نفسيات کي وڏو دخل هو.

مذهب، علم، عمل ۽ عشق ان جي ڪارڪردگيءَ کان جدا ٿي نه ٿي سگهيا. شخصي زندگيءَ جي تڪميل، سوشلٽيءَ جي امن، علم کي بامقصد بنائڻ لاءِ ان جي ڄاڻ ۽ ان جو صحيح استعمال ضروري هئا.

(۸) جنرل ناليچ يا هار معلومات جو علم، جيئن معاشره ترقي ڪري تمدن ۽ تهذيب سان روشناس ٿيندو وڃي ۽ زندگيءَ جا مسائل وسيع ٿيندا وڃن. تيئن ان جي وسيلن جي معلومات ۾ اضافو ٿيڻ لازمي ٿيو پوي.

ان ڪري مختلف مسئلن سان واسطو رکندڙ ڳالهين جو علم به ضروري

ٿيو پوي. شهري ۽ مهذب زندگي گذارڻ واري ماڻهوءَ لاءِ ڪيترين ڳالهين جي ڄاڻ ضروري آهي ورنه ان جي حالت اها ٿئي ٿي، جهڙي جهنگ جي ماڻهوءَ کي شهر ۾ ڇڏڻ بعد ٿيندي آهي.

آئون هڪ ڳوٺاڻو هوس اتي نه پڪو رستو، نه بجلي، نه موٽر، نه طرح طرح جا کاڌا، نه سئنيما، نه عمدہ گهر ۽ جديد فرنيچر، نه جديد ويس وڳا، نه تعليم يافته ماڻهن جي صحبت، نه زالن ۽ مردن جو گڏيل جديد معاشرو وغيره ڳالهين موجود هيون.

شهر ۾ اچڻ بعد آهستي آهستي ٿي مذڪوره بالا ڳالهين سان واسطو ۽ علم حاصل ٿيڻ لڳو. تجربي بعد مختصر علم حاصل ڪرڻ هڪ ڳالهه هئي. پر ڪتابن، ريڊين، اخبارن، ۽ علمي ليڪچرن ذريعي علم حاصل ڪرڻ ٻي ڳالهه هئي. ان ڪري مون معاملن کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ جاگرافي، انگ اکر، قصا، سير و سياحت جي ذريعي معلومات حاصل ڪرڻ شروع ڪئي.

ان لاءِ ٿياسافيڪل سوسائٽي ۽ ٻين جاين تي وڃي ليڪچر ٻڌڻ، سنڌ جي مختلف حصن جو سير ڪرڻ، انگن اکرن ۽ سياحت تي ڪتابن پڙهڻ، مختلف ادارن ۾ ڪم ڪرڻ، مردن ۽ زالن جي گڏيل سوسائٽيءَ ۾ گذارڻ، سياسي معاملن سان واسطو رکندڙ ڳالهين جهڙوڪ چونڊن، فتح شڪست، انتظامي ڪم ڪرڻ، چورين، خونن ۽ فسادن جي حقيقتن ۽ فيصلا ڪرڻ منهنجي معلومات ۾ ڪافي اضافو ڪيو.

اها ابتدائي معلومات هئي، اڳتي هلي جڏهن دنيا جي مختلف ملڪن جا سير ۽ سفر ڪيم ۽ صوبائي ۽ برصغير هند جي سياسي جماعتن سان واسطو پيو، ته ان منهنجي معلومات ۾ ڪافي اضافو ڪيو.

(۱) باطني يا روحاني علم: باطني علم کي مسلمان درويشن ٽن قسمن ۾ ورهايو هو:

(۱) الوهيت (۲) الهام (۳) ادراڪ.

پهرين علم کي خاص مخصوص ڪيو هئائون پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم سان - سندن چوڻ مطابق پيو ڪوبه ماڻهو انهي علم کان مستفيد ٿيل ڪونه هو.

ٻئي علم الهام کي به پيغمبرن لاءِ مخصوص ڪيو هئائون، تنهن ڪري ان کي به عام ماڻهوءَ جي دائري کان ٻاهر رکيو ويو هو.

ٽين علم بابت سندن چوڻ هو ته محنت يا عنايت الاهي سان ان جي ماڻهن کي واقفيت ٿي سگهي ٿي.

انهن تنهي علمن کي فوق العقل قرار ڏنو ويو هو.

هن ڳالهه کان انڪار ڪرڻ نيڪ نه ٿيندو ته پيغمبرن، درويشن، حڪيمن، شاعرن کي جيڪا غير معمولي معلومات ميسر ٿي ٿي، اها رواجي عقل وارن ماڻهن کي حاصل ڪانه ٿي ٿئي.

ان معلومات کي نعمت الاهي سڏيو يا حادثو ڪري وٺو. پر ان مان اندر جي اکين تان پردو ڪڍي، نه ٻڌل، نه ڏٺل ۽ نه محسوس ڪيل ڳالهيون معلوم ٿيون ٿي.

”ان پوئين علم حاصل ڪرڻ لاءِ مون گهڻي ڪوشش ڪئي. روزا رکيم، وظيفا ڪڍيم، مرشد وٺي ذڪر ڪيم، پر ڪو خاص فائدو حاصل نه ٿيو.“ انهي قسم جي معلومات لاءِ ٻيو طريقو خوابن جو ڏسيو ويو ٿي، جن کي روياءِ صادق جي نالي سان سڏيائون ٿي.

خوابن جون دنيا جي مختلف ملڪن ۾ جدا تعبيرون ڪيون ويئون هيون. جديد نفس جي ماهرن جو چوڻ هو ته دماغ سمهن کان پوءِ مختلف سببن جي بنا تي خواب ڏسي ٿو - جو ڪاڏي، گذريل ڏينهن جي واقعات، خواهش وغيره ڪري آکاڻي ناهي منظر پيش ڪري ٿو.

ڪن درويشن ان کي ملڪوتي دنيا جو سير سڏيو هو. سندن چوڻ هو ته تزڪيه نفس، ذڪر اذڪار، وظيفن يا مرشد جي تصرف ذريعي حسب خواهش خواب ڏسي، روحن جون ملاقاتون ڪري، نامعلوم ۽ پراسرار مسئلن بابت احوال معلوم ٿي سگهيا ٿي.

مون ان لاءِ مختلف طريقا استعمال ڪيا پر خاطر خواهه نتيجو نه نڪتو. جڏهن به ڪي مکيه خواب ڏٺم ته اهي اتفاقي هئا ۽ ڪن طريقن ذريعي حاصل ٿي نه سگهيا هئا.

ان بابت ٻيو رستو غور فڪر جو هو. ان بابت مون ٽن ذريعن سان تجربا ڪيا.

(۱) اوچتو ڪنهن حادثي، نظاري يا پڙهڻ بعد ڪنهن خاص فقري تي ڌيان ڇڪجي وڃڻ بعد ڪي ڳالهيون معلوم ٿي ٿيون.

(۲) رات جو نند ڦٽڻ بعد ڪو مسئلو ويچار هيٺ اچي ان جو حل معلوم

ٿيندو هو.

(۳) نماز پڙهڻ بعد ڪن خاص مسئلن تي غور فڪر ڪرڻ بعد ڪي ڳالهون ذهن نشين ٿينديون هيون.

انهن ٽنهي طريقن منهنجي معلومات ۾ اڪثر اضافو ڪيو آهي. مثال لاءِ اهڙي طرح حاصل ڪيل معلومات لاءِ چند نڪتہ هيٺ پيش ڪريان ٿو:

۲۲- فيبروري ۱۹۲۸ع مطابق پهرين رمضان ۱۳۴۶ھ صبح جو روزو رکي فجر نماز پڙهي ساڍي ۷ بجي صبح جو فڪر ڪرڻ بعد جا معلومات ميسر ٿي، سان ان وقت نوٽبڪ ۾ درج ڪري ڇڏي هير، اها هيٺين آهي:

خيال صبح (سن)

زڪوءَ ميڪده برگشته زراه خطا،
مراه دگرز ڪرم درره ضواب انداز.

معني: خطا کان. ميخاني جي راه کان ٽڙي ويو آهيان،
مهرباني ڪري وري مون کي سڌي راه تي آڻ.

صبح جي نماز پڙهي رهيو هوس ته جاءِ کان ٻاهر ڪٿي، ڪڪڙ پٺيان هلاڻ ڪئي. اهو ڪٿي جو ڪڪڙ پويان جوش سان هلاڻ ڪرڻ ۽ ڪڪڙ جي ڀڃڻ جو آواز مون اندران جاءِ مان ٻڌو، ان تان مون کي هيٺيان سوال دماغ ۾ پيدا ٿيا:

(۱) ڪٿي جو ڪڪڙ تي هلاڻ ڪرڻ جو سبب ڪهڙو هو؟

(۲) ڪٿي اها اوچتي ۽ بي اختياريءَ جي هلاڻ ڇو ڪئي؟

(۳) ڪٿي کي ان هلاڻ ڪرڻ لاءِ ڪهڙا سبب هئا؟

(۴) ڪڪڙ ڇو ڀڳو؟ ۽ ڪهڙي جذبي هن کي ڀڃڻ تي آماده ڪيو؟

(۵) حملي جي طاقت ڇا آهي؟ ڇو پيدا ٿي ٿئي؟

(۶) ڪڪڙ جو ڀڃڻ ڇا ڇا ٿي ٿو؟

(۷) مقابلو ڪرڻ يا سامهون ٿيڻ ڇا آهي؟

(۸) ٻنهي مان فائدي مند جذبو ڪهڙو آهي؟ اهو ڪهڙي طرح حاصل ٿي

سگھيو ٿي؟

انهي مسئلي تي هڪ ڪلاڪ کن غور فڪر ڪرڻ بعد جي جواب ان وقت معلوم ٿيا سي به قلم بند ڪيا هئڻ ۽ هيٺ ڏجن ٿا:

۲-۲-۱ سوالن جو جواب: ڪتي کي نگهباني، سنڀال ۽ شڪار جي جبلت عطا ٿيل آهي. ان ڪري هو بنا سوچ ويچار جي انهن جي پورائي لاءِ قدم کڻي ٿو. ڪڪڙ کي سندس حد ۾ بي جا دخل اندازي ڪندي ڏسي يڪدم غصي ۾ اچي هن جي ڪيڏ لاءِ حملو ڪيو هو.

۶-۵-۴ سوالن جو جواب: ڪڪڙ کي بچاء جي جبلت عطا ٿيل آهي. جڏهن هن پاڻ کان طاقتور جانور کي حملو ڪندي ڏٺو ته بچاء لاءِ هن پڇڻ شروع ڪيو.

۷-۶-۵ سوالن جو جواب: حملو غصي جي حالت ۾ تشدد تي آمادگيءَ کي چئبو آهي. اها حيواني جبلت آهي. پڇڻ بچاء جي جبلت آهي جا ڪمزور بچاء لاءِ ڪتب آڻي ٿو.

۸-۷ سوالن جو جواب: مقابلو ڪرڻ به بچاء جي خواهش آهي جا بعضي مجبوريءَ جي حالت ۾ بعضي قوت جي نمائش طور ڪتب اچي ٿي. اهي ٻئي موقعي جي مناسبت تي ڪتب اچن ٿا. اها موقعي جي مناسبت تميز جي مدد سان ميسر ٿي سگهي ٿي. جا عقل ۽ علم وسيلي حاصل ٿي سگهي ٿي.

دل را که مرده بود حیاتے نورسید،

تا بوء از نسیم میش در مشام رفت.

معني: مرده دل کي نئي زندگي ملي، جڏهن کان ان جي دماغ ۾ شراب

جي بوء پهتي.

تاريخ ۲۴-۲-۱۹۲۸ع مطابق ۲ رمضان ۱۳۴۶ھ بروز جمع ۴۵-۷

صبح.

خيال صبح (۲) (سن)

بنوش جام صبحي بنالہ دف و چنگ،

بيوسه غيغب ساقی بنغمه ني ورود.

معني: صبح جي شراب جو پيالو دف ۽ چنگ جي آواز تي پي،

۽ ساقِيءَ جي غنڀ کي انهيءَ آواز تي چمي ڏي.

اڄ صبح جو ڪتاب نيبولين بونا پارٽ. سي ايمٽ جي تصنيف مترجم سيد معين الدين جو چوٿون جلد پڙهي رهيو هوس. جنهن جي آخر ۾ نيبولين کي فان ٿين بلو جي محل مان سلطنت تان معزول ڪري جزيره ايلبا ڏي موڪليو ويو ٿي. ان وقت سندس ساٿي شاهي گارڊ هن کان موڪلائي ٿو. جنهن تي نيبولين ۽ حاضرين کان ڳوڙها ڳڙي پون ٿا. ان تي خيال ڪري رهيو هوس ته اها حالت ڪهڙي هئي ۽ ڇو پيدا ٿي؟ ته ان وقت ۱۰ فيبروري ۱۹۲۸ع تي ساڳي قسم جو واقعو ياد پيو.

ان تاريخ تي شيخ عبداللطيف عرف ميان دانہ هڪ عمر رسیده بزرگ مجاور شاه حيدر وفات ڪئي هئي. ان جي عذر خواهي لاءِ وٽن ويو هوس. جتي ان جو پيو ڀاءُ ميان حسين روئي رهيو هو. شاه حيدر جي مجاورن مان ٻئي ڀائر ٻوڙها ۽ ٻي نسل هئا. اهو موقعو افسوسناڪ هو پر مون تحمل کان ڪم ورتو. ان جذبي هيٺ ته انساني روح عدم کان اچي پنهنجو دوره سفر طي ڪري ٿو. هي فرد به پنهنجو سفر طي ڪري وڃي ٿو. اها روزمره جي ڳالهه هئي. ان تي افسوس ۽ غم ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور هو. ان وقت دل اهڙي مضبوط هئي جو پڪ هير ته ان وقت جيڪڏهن ڪهڙو به نظارو ڏسان ها ته اثر نه پوي ها.

عين انهي مهل سندس وڏي ڀاءُ کي ماڻهن چيو ته سندس ڀاءُ جو جنازو ٻاهر ڪڍي رهيا هئا ان جو هلي آخري ديدار ڪريو. ان تي هن رقت آميز آواز ۾ چيو ته شيءِ مالڪ گهرائي ورتي. هاڻ منهن ڏسي ڇا ڪندس. انهي مون کي ٻنهي ڀائرن جي مدت تائين تعلقات محبت ۽ يادگيري جو نظارو پيش ڪيو. مرحوم جو حشر ڇا ٿيڻ وارو هو تنهن بابت صرف ايترو اندازو هوم ته هي سفر پورو ڪري وري ڪنهن ٻي دنيا جو سفر شروع ڪيو هوندائين. هن جا تعلقات ڇٽا. هن جي دائمي جدائي يڪدم منهنجي مضبوط دل تي اهڙو اثر ڪيو جو يڪدم ڳوڙها وهي نڪتا. ان وقت به انهيءَ راز جي معلوم ڪرڻ بابت ڪيئي سوال پيدا ٿيا هئا پر ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. اڄ هن واقعي جي سامهون اچڻ بعد هيٺيان سوال پيدا ٿيا جن کي حل ڪرڻ لاءِ وينس.

(۱) بي اختيار روئڻ ڇو اچي ٿو؟

(۲) صدمون ڇا ڪي ڄڻجي ٿو؟

(۳) ان جو بنياد ڪهڙو آهي؟

(۴) نيپولين واري صدمي ۽ هن فوتي جي صدمي ۾ ڪهڙو تفاوت هو، جن رواڙيو ٿي؟

(۵) پڪي بهاريءَ ۾ خوش ۽ خزان ۾ غمگين ڇو ٿا رهن؟

(۶) خوشي ۽ رنج ڇا آهن؟

مٿين سوالن جا غور ڪرڻ بعد هيٺيان جواب آيا:

(۱) بي اختيار روئڻ جو ڪارڻ حساس دل آهي، جا فراق جي صدمي ڪري غم ۾ پاڻيءَ وانگر پلٽجي پوي.

(۲) صدمي وصال جي اوچتو ٽٽڻ، اميدن جي خاتمي يا ناقابلِ تلافي نقصان جي پهچڻ، تعلقات جي ڇڏڻ ڪري پهچي ٿو.

(۳) صدمي جو بنياد جدائي، نااميدي، نقصان جو احساس ٿئي ٿو.

(۴) نيپولين جو صدمو، سندس سلطنت جو خاتمون، سندس تجويزن ۽ اميدن جو ختم ٿيڻ هو ۽ شيخ صاحب جو صدمو ٻن ڀائرن جي جدائي ۽ لاڳاپن جو ٽٽڻ هو.

(۵) پڪي بهاريءَ ۾ خوش، حالات سازگار هئڻ ۽ گلن جي وصال ڪري ٿيڻ ٿا ۽ خزان ۾ انهي حالات جي بدلائڻ ۽ گلن جي عدم موجودگيءَ ڪري غمگين ٿيڻ ٿا.

(۶) خوشي وصال آهي، غم فراق آهي.

ان جي تشريح ۾ هي نوٽ لکيو هوم:
 انساني روح درياءَ وحدت مان نڪري هيٺ عالمِ ڪثرت ۾ سفر طي ڪرڻ ۽ تجربا حاصل ڪرڻ لاءِ هتي آيل آهي. ان مان وصال ۽ فراق جو پتو پوي ٿو.

درياءَ وحدت ۾ وصال هوس ۽ عالمِ ڪثرت ۾ فراق اٿس. ليڪن قادر ان کي سفر سهنجو ڪرڻ لاءِ ٻين ڳالهين سان گڏ غفلت جو پردو عطا ڪيو آهي.

ماڻهو جي فطرت ۾ وصال لاءِ محبت سمائيل آهي. هتي جڏهن هو ان فطري تقاضا مطابق ڪن شين سان رغبت يا لاڳاپو رکي سفر سهنجو ڪرڻ

گهري ٿو. ته صفات جي بي ثباتيءَ کان بي خبر هئڻ ڪري ان ۾ اهڙو محو ٿيو وڃي، جو جڏهن ان لاڳاپي کان جدائي ٿيس ٿي ته ڪمزور ٿيو پوي. روئڻ، فراق ۾ ڪمزوريءَ جو احساس آهي. فراق جا گهڻا درجا ٿين ٿا، جن جو مدار محبت جي گهرائيءَ تي رهي ٿو.

جيترو محبت يا لاڳاپو وڌيڪ گهرو هوندو، اوترو ان جي جدائيءَ جو صدمو به سخت ٿئي ٿو.

منهنجي خيال موجب روح جي ترقيءَ جو ذريعو ڌڪ ۽ فراق آهي. انساني روح ڪل جو جزو آهي. هن کي ڪاروبارِ عالم جي پراسرار ڪيفيت جي واقفيت نه هئڻ ڪري ڍڳي وانگر وهڻو پوي ٿو. اها ڪمن جي مشغولي کيس اصل کان ويسر ڏئي سفر کي سڦلو ڪري ٿي، نه ته جدائيءَ جو فراق ايترو عميق آهي جو زندگيءَ کي ختم ڪري سگهي ٿو.

خوشي وصال جو لطف آهي، غم فراق جو علم آهي.

هر وقت خوش ڪم دست دهد مفتنم شمار.

ڪس را وقوف نيست ڪم انجام ڪار ڪيست.

معني: جيڪو خوشيءَ جو موقعو ملي غنيمت ڄاڻ. ڇاڪاڻ ته ڪنهن کي پتو نه آهي آئينده ڇا ٿيندو.

۱۲- رمضان ۱۳۴۶ھ مطابق ۵ مارچ ۱۹۲۸ع بروز سومر

خيالِ صبح (۲)

در هر طرف ڪم رفتن جز حيرتم نيفزود.

فرياد زين بيابان دز راه بي نهايت.

معني: جيڏانهن به ويس ته حيرت وڌي، هن بيابان ۽ ان جي اڻ ڪٽ راه کان دانهن نڪريو وڃي.

صبح جو قرآن شريف پي پڙهيم. هن آيت جي مطالعي بعد يڪدم خيال مٿي ڇڪجي ويو. ”قالوا اتخذ الله ولداً انھ“ سورة بقره ۱۴ رکوع - پڙهڻ اتي رهجي ويو. جي غور فڪر بعد نتيجا ڪڍيم سي قلم بند ڪريان ٿو.

گهڻي وقت کان خدا ۽ پنهنجي لاڳاپي بابت خيال پڄائيندو رهندو هوس پر پوريءَ طرح خبر نه پوندي هئي. ڪثير مدت تائين ان بابت پتو نه پيو. هڪ وقت ان نتيجي تي پهتو هوس ته جيڪا ڳالهه انساني سمجهه ۾ نه اچي سگهي يا ان ۾ اچڻ کان بالاتر آهي، سا "خدا" هوندي!

ان کان پوءِ ٻيو خيال اهو آيو ته "ڪائنات جي خالق ۽ حڪمران طاقت خدا هوندي." پر اهي سڀ ڌنڌلا خيال هئا.

مون جڏهن هن مقولي تي ڌيان ڏنو ته:

"من عرف نفسه فقد عرف ربه"

يا حيات بعد الممات ڏي خيال ٿي ڊوڙايم ته خدا جي سڃاڻڻ سان گڏ پنهنجي سڃاڻڻ لاءِ به غور ڪندو هوس.

روح مرڻ کانپوءِ علحده حيثيت ۾ زندهه رهيو ٿي يا نه؟ ڇي ها ته هن کي ڪهڙا مرحلا طي ڪرڻا هئا؟

خوابن بابت به سوچيندو هوس ته اهي صرف خيالي تصور هئا يا انهن کي ڪا حقيقت هئي؟

ماڻهوءَ جو ڳالهائڻ، خيال ڪرڻ، خواب ڏسڻ ڪهڙيون ڳالهيون هيون؟ انهن مسئلن تي غور ڪرڻ بعد آئون هن نتيجي تي پهتو هوس ته خدا سمند، مثل هو اسان ان جا قطرا هئاسون. جيئن پاڻي سمند مان باقي وسيلي چڙهي ڪڪرن جي صورت ۾ جبلن، زمين ۽ دريائن جو دڙو ڪري وري اچيو سمند ۾ پوي ٿو. تيئن روح به ان وادي وحدت مان نڪري سفر طئي ڪري وري اچي سمند ۾ گڏجن ٿا.

اهو احوال هڪ دفع حاتم علويءَ سان ڪيو هوم. ان چيو ته هن هڪ سواميءَ کان سوال پڇيو هو ته وري جڏهن قطرو وڃي سمند ۾ ملندو، يعني انساني روح وڃي خدا سان ملندو ته ان وقت هن کي علم ڪل حاصل ٿيندو يا نه؟ جنهن جو سواميءَ جواب ڏنو هو ته "اهو ضروري نه هو ته هروڀرو هن کي علم ڪل حاصل ٿئي." منهنجو ان تي رايو اهو هو ته "جز ڪل ۾ ملڻ بعد عين ڪل ٿي ويندو." بي ماڻهوءَ جو چوڻ هو ته باوجود انهي علم جي اذبح ملحوظ رکڻو هو. جنهن لاءِ وري منهنجو جواب هو ته ان کي بي ادبي شمار نه ڪرڻ گهرجي بلڪ اهو حقيقتن جو اظهار ٿيندو.

وري ۱۵ - رمضان ۱۳۴۷ھ مطابق ۲۶ فيبروري ۱۹۲۹ع لوبو اسٽريٽ آئي سيڪيورٽي بنگله ڪراچيءَ تي هيٺيون فڪر جو نتيجو نوٽبڪ ۾ درج

ڪيم.

"اڃ صبح جو ۴ بجي ڌاري اتي روزو رکي معمول مطابق وظيفو پڙهڻ وينس. سوا ڇهه بج ڌاري دري پتير ته ٻاهر چاندوڪيءَ جو چڱو نظارو ۽ سڪون نظر ۾ آيو. عجيب فطري پاڪيزگيءَ جو راج هو. جنهن مخفي زبان ذريعي هدايت ڪئي ۽ وضو ڪري مصليٰ وڃائي ان پاڪ مخفي خزاني جي ڳولا طرف رجوع ٿيس. نماز ۾ وڌيڪ لطف ملي رهيو هو ان ڪري ان ۾ سهوون به ٿيون. دل خوش هئي حافظ جو هي بيت پنهنجو اثر ڏيکاري رهيو هو:

رونق عقد شباب است دگر بستان را.

مي فهد نزده گل بلبل خوش الحان را.

"باغ ۾ وري بهاريءَ جي رونق هئي - گل بلبل کي خوشخبري پي ڏني."

نماز بعد آيت الڪرسي پڙهي تسبيح سبحان الله پڙهڻ شروع ڪيم. اڪيون بورجي ويون. خيالات جي ڌن ۾ غرق ٿي ويس. ڇا ٿو ڏسان ته هڪ وڏي سمنڊ جي وچ ۾ وڃي پهتو آهيان. جتي سانت جي عالم ۾ لهريون ميرانجهڙي ماڪ جهڙي صبح صادق جي چاندوڪي روشنيءَ ۾ حسن جو نظارو ڏيکاري رهيو هيو.

جيتوڻيڪ تسبيح پوري ٿي ته به سبحان الله جو ذڪر اڇاريندو رهيس. اتي ڪي سوال پيدا ٿيا جن جي جوابن لاءِ فڪر ڪيم.

(۱) سبحان الله (الله پاڪ آهي) ڇا هو؟

(۲) سمنڊ جو هي نظارو ڇو ٿي وڻيو؟

(۳) خراب ۽ چڱيون شيون ڪهڙيون هيون؟

(۴) چڱي ۽ خوبصورت شيءِ ڏي رغبت ڇو ٿي ٿي؟

(۵) آءُ ڇا هوس؟

(۶) هي جو سمنڊ جو نظارو خدا جي تسبيح وقت پسند آيو ٿي، ان جي معنيٰ ڪهڙي هئي؟

(۷) خدا جو قرب ههڙي فطري نظارن ۾ زياده آهي ڇا؟

انهن سوالن جا جواب وٺڻا هئا پر هر هڪ سوال تي غور ۾ ڪيئي

نوان سوال پيدا ٿي ٿيا. تن جي اڻ کٽ پيچيدگين منهنجي خيالي طاقت
گمڙور ڪري ڇڏي.

شب تاريڪ بيمر موج گرداب چنين حائل.
کجا دانند حال ما سبڪساران ساحل ما.

يعني: ”رات اونڌاهي ڪن جا ڪڙڪا ۽ لهرين جا ڊنب ان جي ڪنڌيءَ تي
ويٺل آرام وارن کي ڪهڙي خبر.“

پڙهي قدرت کي باڏايم. ان طرفان اشارو مليو ته هل ته توکي ڪجهه سير
ڪرائي رازن کان واقف ڪريان. پوءِ توکي جواب ميسر ٿي ويندا. اتي زباني
جوابن جي جاءِ نه هئي.

سگهو ئي محويت جي حالت ۾ اچي آءٌ نه رهيس. رڳو سمنڊ ڏسڻ ۾
آيو. آئون پاڻ کيسمنڊ سمجهڻ لڳس. ان جي پينگهي جهڙين لهرين مان
لطف اندوز ٿي رهيو هوس. اوچتو سڄ ايري تابش ڏيڪاري، جنهن سمنڊ ۾
بيقراري پيدا ڪري ويرن رستي پاڻيءَ جي ڪجهه حصن کي سمنڊ مان ٻاهر
ڪڍي جدا ڪيو.

مون پاڻ کي ان جدا ٿيل حصي ۾ ڏٺو. وير ۾ هزارها قطرا گڏ
هئاسون. پوءِ وير مان ڪجهه پاڻيءَ جو حصو واپس سمنڊ ۾ ويو. ڪجهه
زمين چهي ويئي. ڪجهه ٻاڦ بنجي مٽي ڪڪڙ بنيو. مون پاڻ کي وري
ڪڪرن واري حصي ۾ ڏٺو. اتان ڪيترا سير ڪيم. وري بجلي چمڪي
جنهن بارش جي صورت ۾ اسان کي زمين تي هيٺ لائڻو. ان کان پوءِ ڪيترا
قطرا گڏجي وهڪري ذريعي اچي هڪ تالاب ۾ ڪٺا ٿياسون.

جتي پر ۾ وڻن، گلن ۽ سبزه جي صحبت نصيب ٿي. اسان مان ڪن قطن
ماڪ جي صورت اختيار ڪئي. اتان بلبل جي پيٽ ۾ ويا ته ڪي وري وڻن،
گلن ۽ سبزه ۾ جذب ٿي ويا.

باقي جيڪي تالاب ۾ رهيا، تنهن مان جانور پاڻي پيئڻ آيا. جن جي
ڪثرت ڪري وقت کان پوءِ تالاب گندو ٿيڻ لڳو. آخر اهو تالاب اهڙو گندو
ٿيو جو خود جانور به ان کان پري ڀڄڻ لڳا. ان کانپوءِ آزمائش جو دؤر
شروع ٿيو.

انهي منظر ڏسڻ بعد ٿوري غور کان پوءِ مذڪوره بالا سوالن جا
هيٺيان جواب ٺهي آيا:

- (۱) سبحان الله جي ذڪر بي خوديءَ جو نظارو قائم ڪيو.
- (۲) سمنڊ جي نظاري ۾ وحدت الاهي جو منظر نظر آيو ٿي.
- (۳) قطرن جو سمنڊ ۾ گڏ رهڻ عالم وصال هو. جو خوبصورت ٿئي ٿو. ليڪن اهي ساڳيا قطرا جڏهن مادي جي ملاوت سان ڪثيف ٿي تالاب ۾ رهيا ته اهي بدصورت ۽ بدبودار بنجي پيا هئا.
- (۴) حسن جي ڪشش وحدت الاهي جي ڪشش جو جزو هئي.
- (۵) آءُ وحدت الاهي جو قطرو هوس. سمنڊ وحدت الاهي مثل هو.
- (۶) ذڪر الاهي سمنڊ جي لهرين وانگر محويت ۾ گر ٿي ڪيو.
- (۷) سمنڊ قطرن جو مجموعو هو. جو ڪثرت جي وحدت ۾ ميلاپ جو نظارو هئڻ ڪري پسند آيو ٿي. قدرت جا اڪثر نظارا خالق حقيقي جي ياد تازه ڪن ٿا.

(۳) عملي زندگي:

منهنجي طبيعت کي جيڪڏهن مذهب ۽ علم سان رغبت هئي ته ان سان گڏ قدرت عملي زندگي طرف به ميلان پيدا ڪيو هو. مون ۱۹۱۸ع ڌاري جڏهن ۱۴ ورهين جو مس هوس. ان ڏس ۾ سن جي شهر ۾ هندن جي پڻچايت وانگر ڳوٺ جي مسلمانن جي اتحاد ۽ سماجي ڪمن لاءِ انجمن قائم ڪرائي. سماجي سڌارن لاءِ ڪوشش ڪئي هئي. جنهن ۾ شادين ۽ غمين جي موقعن تي فضول خرچين تي روڪ وجهرايم. مردن کي وڏن پٽڪن، وڏين شلوارن ۽ ڊگهن وارن خلاف مشوره ڏنم ۽ سڌارا آندم.

زالن مان نٿن، ڪنن ۾ گهڻي تعداد ۾ پٽڙا پائڻ، هس، ڪٽڙين ۽ ٻانهن پائڻ جي رواج کي بند ڪرايم.

ڳوٺ ۾ عام ماڻهن کي باهمي اختلافن لاءِ ڪورٽن ۾ فيصلا ڪرائڻ جي عيوض باهمي سمجهوتي سان فيصلا ڪرائڻ جي ترغيب ڏنم.

۱۹۲۰ع ڌاري خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺي سياست ۾ پير پاتم. ان کانپوءِ خلافت ۽ ڪانگريس جي اجلاسن ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيم. ۱۹۲۰ع مارچ ڌاري سن ۾ خلافت ڪانفرنس جو اجلاس مولوي فتح محمد سيوهاڻيءَ جي صدارت هيٺ سڏايم.

۱۹۲۴ع ۾ سن جي شهر ۾ مٽياري سينڊن جي ڪانفرنس سڏايم.
ساڳي سال جي آخر ۾ حيدرآباد جي سنڌ تعليمي ڪانفرنس ۾ شرڪت
ڪيم.

۱۹۲۵ع ڌاري تعلقو لوڪلبورڊ مانجهند جو پريزيڊنٽ ۽ ضلع
لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ ۽ ضلع لوڪلبورڊ اسڪول بورڊ
جو ميمبر چونڊجي ضلعي جي تعليم ۽ بين تعميري ۽ سماجي ڪمن ۾ ڪم
ڪيم.

۱۹۲۶ع تي سن ۾ شام حيدر عليہ رحمت جي ميلي جي موقعي تي
ادبي ۽ سماجي ڪانفرنس سڏائڻ جو دستور وڌم.

۱۹۲۸ع جي آخر ۾ ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو پريزيڊنٽ چونڊجڻ
بعد ضلعي جي تعليمي ۽ تعميري ڪمن ۾ دلچسپي ورتم.

ان بعد هيٺيون انجمنون ٺاهي ان جي معرفت ڪم ڪرڻ لڳس:

(۱) ضلع لوڪلبورڊ جي جملہ ڪاميٽين ۾ حصو وٺڻ، آفيسرن ۽ آفيس
عملي جي عدم تعاون ۾ رندڪن هوندي ضلعي جي تعميري ڪمن ۾
ڪم ڪندو آيس.

(۲) ڪراچي ميونسپل ۾ ايڪس آفيشو ميمبر هئڻ جي حيثيت ۾ ان جي
ميٽنگ ۾ وڃڻ ۽ ڪم ۾ حصو وٺڻ.

(۳) ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي گارڊن ڪميٽي ۽ ميوزم ڪميٽيءَ جي ميمبر
طور ڪم ڪيم.

(۴) سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جي مڪيم ڊائريڪٽر طور ان جي جملي
ڪميٽين ۾ ڪم ڪيم.

(۵) ملير ڪوآپريٽو سوسائٽين جھڙوڪ: ڪريڊڪ سوسائٽي، سيد
سوسائٽي ۽ سيل سوسائٽين ۾ ملير جي آبادگارن کي سندن مالي
مشڪلاتن کان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ ڪم ڪيم.

(۶) ڪراچي ضلع جي ڳوٺ سڌارڪ ھلچل جي سيڪريٽري طور تحريڪ
جو پيغام ضلعي جي ڳوٺ ڳوٺ تائين جلسن ذريعي پهچايم.

(۷) فري ميسن جماعت ۾ ميمبر طور تربيت ورتم.

(۸) ڪراچي ضلعي جي زميندار ۽ آبادگار ايسوسيئيشن جي سيڪريٽري
طور ڪم ڪيم.

(۹) ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ داخل ٿي ان جي مختلف برانچن ۾ ڪم ڪيو. جهڙوڪ: يوٿ ليگ، ايسو ٽيڪسٽ، ڪمونيڪشن، ڪومينسري ذريعي معلومات وڌايم.

(۱۰) ڪراچي ضلع ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ مسٽر جمشيد ميهٽا جي چيئرميني هيٺ قائم ڪري ان جي سيڪريٽري طور ضلع ۾ ڪوآپريٽو تحريڪ جو پيغام پهچايم ۽ اقتصادي سروي ڪرايم.

(۱۱) سنڌ ۽ بمبئي ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽس جي ميمبر طور انهن ۾ دلچسپي ورتي.

(۱۲) انجمن ترقي اردو ڪراچيءَ جي مئنيجنگ ڪاميٽيءَ تي ڪم ڪيو.

(۱۳) سنڌ جي جدائي واري تحريڪ ۾ حصو ورتي.

(۱۴) ڪراچي ڀنگ مينز ايسوسيئيشن ۾ دلچسپي وٺي ميمبر ۽ صدر طور ڪم ڪيو.

(۱۵) سنڌ مدرسو بورڊ تي ميمبر طور سالها سال ڪم ڪيو.

(۱۶) سنڌ محمدن ايسوسيئيشن ۾ ميمبر طور ڪم ڪيو.

(۱۷) ڪانگريس ڪميٽي سن جو پريزيڊنٽ طور ڪم ڪيو.

(۱۸) مسلم جيمخانو ڪراچيءَ جو ميمبر ٿي رهيس.

(۱۹) ايڊاريو ويلفيئر ايسوسيئيشن جو ميمبر ٿي ڪم ڪيو.

(۲۰) شاهه لطيف جي ميلي تي ادبي ۽ ڪلچرل ڪانفرنسن ۾ ميران محمد شاهه سان گڏ ڪم ڪيو.

(۲۱) سنڌ هاري ڪميٽيءَ کي ۱۹۳۰ع تي ميرپورخاص ۾ جمشيد ميهٽا، جيئمل پرسرام ۽ شيخ عبدالمجيد جي شموليت سان برپا ڪرائي سيڪريٽري طور ڪم ڪيو.

(۲۲) ڪراچي ضلعي جي مالدار ايسوسيئيشن جو بنياد وجهي مالدارن جي تڪليفن دور ڪرائڻ لاءِ دلچسپي ورتي.

(۲۳) ڪراچي ضلعي جي ميربحرن جي ايسوسيئيشن جو بنياد وجهي انهن جي تڪليفن دور ڪرائڻ ۽ حالت سڌارڻ جي ڪم ۾ دلچسپي ورتي.

(۲۴) مدرسو هاشميه سجاوڻ جي ٽرسٽي طور ڪم ڪيو.

(۲۵) ضلع لوڪلبورڊ دادوءَ جي رستن وغيره جي تعمير لاءِ وائيس پريزيڊنٽ طور ڪم ڪيو.

ان وقت انگريزن خلاف آزاديءَ جي هلچل هلي رهي هئي، ان جي پوٽ ليگ ۽ ڪانگريس اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ ڪري انگريزي عملدارن جي دشمنيءَ جو ڪارڻ بنيس.

۱۲ مئي ۱۹۲۹ع ڌاري اهي اختلاف وڌي ويا. انهن جو پڙاڏو ٻڌي سيد حاجي عبدالرحيم شاهه سجاوڻ واري هڪ خط موڪليو، ان مان ان وقت جي حالتن تي روشني پوڻ خاطر ان جا ٽڪر هيٺ ڏيان ٿو:

من از بيگانگان هر گز نه نالم.

ڪم باما هر چه کرد آن آشنا کرد.

”آئون ڌارين جي ظلم کان دانهون نٿو ڪريان،

مون سان پنهنجن ويدن وهايا آهن.

اوهان کي خدائي عطا ڪيل استقلال جي مبارڪ هجي، ٻيو ڪو هجي ها ته هيتري چڪتاڻ تي هوند بزدل ٿي پوي ها. اميد ته اوهان انهن مڙني تڪليفن کان لنگهي وڃي پار پوندا. انهي ۾ اوهان کي زياده مضبوط ڪرڻ لاءِ شايد خدائي خواهش آهي. دشمنن جا منهن اميد ته سياهه ٿيندا. وڏو چار پڪڙيل هو. هي خار مڦيلان آهن انهن جو فڪر نه ڪيو. اوهان کي سچ جي سندري مضبوط ڪيو آهي، جو روز بروز مضبوط ٿيندو ويندو.”

عبدالرحيم شاهه

انهي وقت ڌاري ۲۶- جون ۱۹۲۹ع تي ڳوٺ خط لکيم جو ان وقت جي تاثيرات جي عڪاسي ڪري ٿو. اهو به پيش ڪريان ٿو:

”ڳوٺ کان گهڻو وقت باهر رهڻ ڪري ائين نه سمجهڻ گهرجي ته عزيز خويش، ڳوٺ راج وسري ويا اٿم. پر هتي ملڪي خدمت جي جنون ۾ مشغول رهڻ ڪري ڳوٺ خط پٽ به ڪونه لکي سگهيو آهيان. جيتوڻيڪ حالت اها آهي ته هتي خدمت جي عيوض مورگو دشمنين جو شڪار بنجڻو پيو اٿم. عوام ۾ بيداري ڪانه آئي آهي. وڻن ريون سڀ پوٽ ڪاريون آهن.

حافظ شيرازي انهيءَ کي مدنظر رکي چيو آهي ته:

معرفت نيست درين قوم خدايا مددي.

تا برم گوهر خود را بخري مدار دگر.

معني: هن قوم ۾ سياڻپ جو مادو نه آهي، خدا سائين مدد ڪر، ڇا آئون

پنهنجي علم ۽ خدمات کي ٻين درن تي وڃي وڪڻان؟
 انهن مشڪلاتن ۽ رنڊڪن هوندي به مون ان وقت پاڻ کي سماجي،
 ثقافتي، اقتصادي، سياسي ۽ لوڪلباڊيز جي ڪمن ۾ مشغول رکيو هو.
 چوندو هوس؛

موجيم ڪه آسودگي ما عدم ماست،
 ما زنده بانيم ڪه آرام نغيريم.

معني: آئون اها لهر آهيان جنهن جي زندگيءَ جو مدار سندس طلاطم تي
 آهي. منهنجي آسودگي يا آرام موت برابر آهي.

انهيءَ وقت ڌاري شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ کي بمبئي ڪائونسل ۾
 بيهاري ان جي ڪاميٽيءَ لاءِ ورڪ ڪيم، اهو ڪاميٽي ٿيو. ان تي حاجي
 عبدالرحيم شاهه سڃاڻل واري هيٺيون خط موڪليو:

"شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي عظيم ڪاميٽيءَ جون لک لک مبارڪون
 هجنو. حقيقت ۾ اها ڪاميٽي اوهان صاحبن جي ڪوشش جو نتيجو آهي.
 خدا صاحب جا بيشمار احسان آهن جنهن غريب طبقي جي عيوضي کي فتح
 حاصل ڪرائي."

عبدالرحيم شاهه

انهي وقت باوجود ڪثير سياسي، ثقافتي سماجي ۽ اقتصادي مشغولين
 جي به رمضان جو مهينو ڳوٺ رهي عبادت ۽ مطالعي ۾ مصروف رهندو هوس.
 حاجي عبدالرحيم شاهه سڃاڻل وارو پرهيز گار، عابد، مذهبي رجحان جو
 بزرگ هو. ان جي خط جي ٽڪري کي ثبوت ۾ پيش ٿو ڪريان؛

"عبادت لاءِ گوشه نشين ٿيڻ نڪه آهي پر اوهان جيڪا خلق جي
 خدمت ڪري رهيا آهيو سا به عبادت آهي، تنهن ڪري اوهان جهڙن ماڻهن
 کي ڪجهه وقت لاءِ به گوشه نشين ٿيڻ جي ضرورت نه آهي."

باوجود اهڙين هدايتن جي آئون عبادت، مطالعي ۽ غور فڪر ۾ مشغول
 رهندو آيس. مون کي مخدوم بصرالدين اڳي فرمايو هو ته بي لوث عوام جي
 خدمت به عبادت هئي. جنهن قومي خدمت جو جوش خروش، ملڪي تعمير
 جي نڪه خواهشن ۽ ارادن سان هن سياسي صحرا ۾ پير پاتو هوم، تنهن
 سفر ۾ ڪيتريون ئي مالي، علمي، سياسي، طبعي ۽ عملي مشڪلاتون
 سامهون آيون.

”عشق ٿي آسان پائيم. نيٺ ٿيو اوکو اديون.“

انهي زماني کي گهڻو وقت گذري چڪو آهي. هن دور دراز عرصي کانپوءِ اٽون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته عملي دنيا ۾ تڙڪڻ کان بچائڻ ۾ مون کي چئن ڳالهين گهڻي مدد ڪئي.

(۱) حق شناسيءَ لاءِ عبادت ۽ رياضت (۲) علم جي مختلف شاخن (۳) صالحن جي صحبت (۴) حضرت عشق جي نوازش.

عملي زندگيءَ ۾ آءٌ. آءٌ. قاضي. مولوي فتح محمد سيوهاڻي. جمشيد ميهٽا. دادا چيئمل پرسرام. شيخ عبدالمجيد سنڌي جهڙا مخلص ڪارڪن منهنجا سرپرست. همدرد ۽ محسن هئا. باوجود بي انتها مشڪلاتن جي رڻيل ڪم کان نه ٿڙي خدمت خلق ۾ لڳي رهڻ لاءِ سندن همدرد ۽ محبت جو اثر هو. مثال لاءِ علامه قاضي ۽ مولوي فتح محمد سيوهاڻي جي خطن جا ٽڪرا پيش ڪريان ٿو.

۱۳- فيبروري ۱۹۳۰ع

”اسان تنهنجي سرگرمين جو احوال گهريءَ دلچسپيءَ سان پڙهي رهيا آهيون. ازانسواءِ تنهنجا بهترين مضمون پرڪاش اخبار ۾ پڙهيا اٿئون. جزاڪ الله خير!

خدا تنهنجو ان پروگرام جي ڪاميابيءَ لاءِ مددگار ٿيندو. تون سندس ۾ ڪري رهيو آهين. تنهنجي مخالفن جو تعداد به ٿورو نه آهي انهن کي خدا راهم هدايت بخشي پر انهن لاءِ خدا جو لقب خيرالما ڪرين ڪم ڏيندو.

Gul Hayat Institute

دشمن ۾ ڪند چو مهربان باشد دوست.

خدا شل توتي برڪتون ۽ مددون موڪليندو رهي.

امداد قاضي

۶- مارچ ۱۹۳۰ع

”ڪوبه خون نه ڪر. خدا وڏو مهربان آهي. جنهن صورت ۾ اسان صرف غريب ۽ جاهل عوام جي خدمت ڪريون ٿا ۽ انهن جي دک دردن دور ڪرڻ لاءِ ڪوشان آهيون ته اهڙي حالت ۾ اسان کي خدا جي مدد تي ڀروسو ڪرڻ گهرجي.“

امداد قاضي

انهي وقت ڌاري مولوي فتح محمد سيوهاڻي صاحب هڪ خط لکي منهنجي ڪوتاهين طرف توجهه ڏياريو هو. ان جي جواب ۾ ساڻس عقيدت جو اظهار ڪيو هو. جنهن تي هيٺيون جواب موڪليائين.

”اوهان جي مهربانين، عنايتن، قربن ۽ عزت ڀريل خط پهتو. رب سلامت رکندو اوهان جي اخلاق محسنين مان اهڙو توقع هو.“

جيتوڻيڪ عملي زندگيءَ کي عبادت سمجهي ڪم ڪندو ٿي آيس پر ان طويل سفر جي مشڪلاتن ۽ عوام ۽ خواص جي بي قدري ڪڏهن دل سست به ٿي وڃي ٿي. پر خدا جي مهرباني ۽ مذڪوره بالا بزرگن جي دلاسن ۽ همدردي ڪري دل جهلي پي هلي.

جڏهن عملي زندگيءَ جي ڪارڪردگيءَ تي نظر ٿو ڪريان ته هي ڳالهه ظاهر ڪرڻ کان رهي نٿو سگهان ته:

عملي زندگي مون کي ٿيوري ۽ پريڪٽس يعني خيالي دنيا ۾ عملي ڪارگذاري جي وچ جا تفاوت معلوم ڪرائڻ ۾ مدد ڏئي.

عملي زندگي مون کي سياست ۽ عبادت جو باهمي تعلق ڏياريو.

عملي زندگي مون کي حق ۽ ناحق ڳالهين جي وچ ۾ تفاوت معلوم ڪرڻ لاءِ مواد مهيا ڪيو.

عملي زندگي مون کي فرد ۽ جماعت جي باهمي تعلقات جي ڳجهت سمجهائي.

عملي زندگي مون کي پاڻ سڃاڻڻ، پاڻ سڌارڻ ۽ مشڪلاتن ۾ مقابلي ڪرڻ جي همت عطا ڪئي.

عملي زندگي مون کي خود مطلبي جي تنگ دائري مان ڪڍي قوم ۽ ملڪ جي سڃاڻڻ ۽ خدمت ڪرڻ لاءِ راهه هموار ڪئي.

عملي زندگي مون کي دوست ۽ دشمن يا موافق ۽ مخالف ۾ تميز ڪرڻ لاءِ سبق سيکاري.

عملي زندگي مون کي عملي دنيا جي عجائب گهر ۾ ماڻهن جي هيٺين قسمن سان روشناس ڪرايو:

جنهن ۾ (۱) ڪيترا ماڻهو ظاهري صورت ۾ سهڻا پر ٿاڻن (عملن) ۾ ٽوه هئا.

= (۲) ڪيترا ماڻهو ظاهري ڏيک ۽ ديل ۾ وڏا ۽ رغبتدار هئا پر اندر ۾
ڪو ڪلا ۽ خالي هئا.

جتي (۳) وفادار، ابن الوقت، دغا باز ۽ خود مطلب ماڻهن کي هڪ ئي صف ۾
بيٺل ڏٺم.

= (۴) تصنع ۽ ريا جو جو ۽ دستار پهريل بداخلاق ماڻهو ڏسڻ ۾ آيا.

= (۵) بي دين ماڻهن کي مذهب جا علمبردار بنايو ويو هو.

= (۶) ڏاڍائي، شاهوڪاري ۽ اقتدار جي ديوتائن جا مسلمان پوڄاري
ڏٺم.

= (۷) هندن جي لباس ۾ اسلامي عقيدن جا بيروڪار ڏٺم.

= (۸) ظاهري حسن ۽ تهذيب جي پويان اندروني بدصورتِي ۽ بي وفائيءَ
جي صورت ڏسڻ ۾ آئي.

= (۹) روحاني ۽ مذهبي ادارن جا مالڪ بداخلاقيءَ جا مجسم ڏٺم.

= (۱۰) بهادر نرمل دل ڏٺم ۽ بزدل ڪنور دل ڏٺم.

= (۱۱) پنهنجي صورت ۾ پراوا ڏٺم ۽ پراون ۾ پنهنجن جهڙا ڏٺم.

= (۱۲) ڌوڪياڙ ڪامياب ڏٺم ۽ ايماندارانا ڪامياب ڏٺم.

عملي زندگيءَ ۾ مون سڪن جي سهاڳ پويان ڏکڻ جو ڏهاڳ لڪل
ڏٺو.

عملي زندگي مون کي ڏکڻ ذريعي پرينءَ جو پنڌ ڏيکاري، حياتيءَ جو
سفر سولو ڪيو.

عملي زندگي مون کي ڪوٺاريءَ ۾ ڪاڙهي ڪڇ ڪڍڻ لاءِ مدد
ڪئي.

عملي زندگي پاڻ ويڙهڻ جو سبق سيکاري مجاز کان حقيقت جو رستو
ڏيکاريو.

زندگي مون لاءِ ويد ۽ قرآن ثابت ٿي. ان ۾ مون مري جيئن جو مزو
چڪيو. حافظ ف مائي ٿو:

بيا بميڪده و چهره ارغواني کن،

مرو بصومع کانجا سياهه کارا نند.

معني: زندگيءَ جي نشي ۾ مست ٿي منهن کي ڳاڙهو ڪر، زهد.

نظريه عقيدن جي جاء پناهه ۾ نه وڃ، ڇاڪاڻ ته اتي ڏوڪيباز ويٺل آهن.

شاهه سائين ان لاءِ فرمايو آهي:

ڀڳوئي پيسر. جانسين رتوراس ٿئي،
بري بيڪاريءَ سين، هاري پاڻ ۾ هير،
ڪٽ ڪنديون ڪير، نئين سين نه ڄاڻجي.

(۴) عشق جو تجربو:

مذهبي، علمي ۽ عملي زندگيءَ ۾ جنهن تندهي سان ڪم ڪندو آيس اهو پڻ هڪ قسم جو عشق هو. پر جنهن عشق جو نالو ٻڌندو آيو هوس ته اهو ماڻهوءَ کي هوش کان بي هوش ڪري ٿو. زمين کان آسمان ڏي نئي ٿو. اهو زمان ۽ مڪان جا سنڌا سڙها مٽائي ڇڏي ٿو. وصال جي باغ جا ميوا پڪائي خوشيءَ کي دائمي بنائي ٿو ۽ فراق جي باهم مان لنگهائي ريءَ کي سون ڪري ٿو. ان جو تجربو ڪونه ٿيو هوم.

اڪثري عشق مجازي جنسي خواهش مان پيدا ٿئي ٿو. پر جنهن صورت ۾ منهنجي شادي ننڍپڻ ۾ ستن سالن جي عمر ۾ ٿيل هئي، ان ڪري جنسي خواهش جي پيدا ٿيڻ جي ڪشش گهٽ هئي.

منهنجي شخصي محبت جي شروعات ۱۹۳۲ع کان ٿي جڏهن قوه جوانيءَ ۾ هوس - اها به اوچتي ٿي ۽ سڌي نه ٿي، عشق به وڇرندڙ مرض آهي، جنهن جي لهس اچڻ بعد جبل به جليو وڃن.

منهنجي زندگيءَ تي ٽن عورتن اثر وڌو جن جا نالا ڏيڻ جي عيوض انهن جو م - س - ت جي نالن هيٺ ذڪر ڪندس.

شاهه لطيف فرمايو آهي ته:

ڀلي ڪري ٿيومر. هي سنگ ٻاروچن سين،
وڃي ڪيچ ڏنومر، ٻني لڳي ان جي.

م جي محبت جو مذڪوره هي تعليم يافته مهذب سوسائٽيءَ جي عورت هئي. ان سان عوامي ادارن ۾ گڏجي ڪم ڪرڻ بعد واقفيت ٿي. هن سان لاڳاپو اکين جي اڙڻ يا ٻين سببن ڪري نه ٿيو. ڪجهه وقت ملاقات بعد معلوم ٿيو ته اها عورت هڪ دوست جي محبت ۾ گرفتار هئي، دوست به شادي شده ۽ اولاد وارو هو ۽ هيءَ به شادي شده اولاد واري هئي. مون کي

آهستي ڪري هن حال محرم ڪري اندر جو راز ڏنو. درد دک اورڻ بعد
منهنجي همدردِي حاصل ڪري نزديڪ ٿيندي ويئي.

سينه خواهه شرح شرح از فراق،
تابگويم شرح درد اشتياق.

يعني: ”مون کي اهڙو صاحب دل ماڻهو ڪي جو منهنجو درد محسوس ڪري
سگهي.“

هن کي سندس محبوب جي بي قدرِي جي شڪايت هئي. مون کي
عوام جي بي حسيءَ جي ڳلا هئي.
شاه صاحب جي چوڻ مطابق:

اچو سورن واريون، ڪريون سور پچار،
ڪن گهڻا ڪن ٿورا، ڪانهي سورن ڌار.
ڏنا جي ڏاتار، سي مون جهولي پائي جهليا.

ابتدا ۾ هن جي مدد ڪرڻ. درد دل وٺڻ، ساڻس غمخوار ٿيڻ جو
جذبو ڪارآمد هو. پر آهستي ٿي آءُ به ان مرض جو بيمار ٿيڻ لڳس. مون
کي ڪهڙي خبر ته ٿي - بي ڪان زياده وڇڙندڙ مريض عشق جي تيمارداري
ڪرڻ خطري جو باعث بڻبي. عشق باهه آهي جنهن جي نزديڪيءَ ۾ رهڻ
ڪري لوهه وانگر سڀ باهه جون صفتون حاصل ٿيو وڃن. باهه جو رنگ
ڳاڙهو آهي ته لوهه به ڳاڙهو ٿيو وڃي. باهه ساڙي ٿي ته لوهه به ساڙڻ لڳي
ٿو. باهه روشني ڏي ٿي ته لوهه به روشني ڏي ٿو. اهڙي طرح اٺون هن عشق
۾ گرفتار ٿيل عورت جي صحبت ۾ اهي سڀ صفتون، جي مريض عشق ۾
نمودار ٿين ٿيون، مان خود اثر پذير ٿيڻ لڳس.

هن کي حد درجي جو سوز هو مون کي به اهو پيدا ٿيو.

هن ۾ حد درجي جو سيماب - پڻ هو مون ۾ اهو پيدا ٿي پيو.

هن ۾ حد درجي جي قربانيءَ جو جذبو پيدا ٿي پيو هو. مون تي ان
جو اثر ٿيو.

هن ۾ روج راڙو هو، مون کي به ان کان ورثو مليو.

ان وقت سندس صحبت ۾ سندس حال جي ترجماني ڪندي ڪي

مضمون لکيا اٿر. جن جا ٽڪر موقعي ۽ مهل تي پيش ڪندس. ڪجهه وقت کانپوءِ مون انهي ساري ماجرآ کي مختصر طور ”مجازي مرحلا“ نالي مضمون ۾ پيش ڪيو آهي. ان جا ڪي ٽڪرا هيٺ پيش ڪريان ٿو، اميد ته ان مان منهنجي مجازي محبت جي ترجماني ٿي ويندي. مضمون مجازي مرحلا جو ٽڪرو:

”۱۹۳۲ع جو زمانو هو. عمر ۲۸ سال هئي. سياسي زندگيءَ ۾ داخل ٿي ۱۲ ورهيه گذريا هئا. سياسي سڌن جي صحرا ذري گهٽ ٿڪائي ڇڏيو هو. عزت جي ان ڍاڀندڙ اڃا طاقت جي حصول جي بڪ بدن بي حال ڪري ڇڏيو هو. مخالفت ۽ دشمنيءَ جي ڌوڙ طبيعت کي پريشان بنائي وڌو هو. مزاج امن پسند هئڻ ڪري ڪڏهن پور پوندا هئا ته ڇو ناحق اچي هن سياسي مها چار ۾ پاڻ ڦاسايو هوم. عين انهيءَ وقت قسمت چڪي وڃي نينهن جو نشانو بنايو. هر ڪمزور کي نوشدارو جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. منهنجي ڪمزوريءَ کي ميخاني (محبت) جي سرڪ يڪسر بدلائي ڇڏيو. هڪ نئي دنيا سان روشناس ٿي ويس. جنهن جي هر شيءِ جو رنگ ۽ ڍنگ نرالو. سياسي مقصدن جي عيوض محبوب مقصد بنجي پيو. نئون نينهن لڳوس. ڳري ۽ ڳالهين ڪري.

وارو عالم هو. انهن ڏينهن ۾ ويهي غور فڪر ڪرڻ بعد (پنهنجي نئين حالت بابت) ڪي ڳالهيون قلمبند ڪرڻ لڳس. انهن مان هڪ ۷ مئي ۱۹۳۴ع تي لکيم، ان جو سرو ”تنهنجي غلاميءَ جا ڏينهن“ هو، ان جا ٽڪرا هيٺ ڏيان ٿو:

”(اي محبوب) پنهنجي اظهار ڪرڻ جي ارادي سان تو ماڻهن مان معشوق ڌاري ملڪ ۾ پنهنجي محبت جو دام پکيڙيو، آئون جو شهر ڪاروبار جي گوشه ۾ پنهنجي قرض ادائيءَ ۾ مشغول هوس، سو به ان دام محبت کان بچي نه سگهيس.

تنهنجي دام محبت ۾ ڦاسڻ بعد تنهنجي قرب مون کي وحشي مان ماڻهو بنائڻ شروع ڪيو. ان وقت آئون غلام هوس تون منهنجو سائين هئين. سچ ته تنهنجي غلاميءَ جو لطف ٻنهي جهانن جي بادشاهيءَ کان وڌيڪ هو. تنهنجي دام محبت جو قيدي دنيا جي ٻي هر دام کان آزاد ٿئي ٿو. مون سان به اها حالت ٿي، ٻه سائين رکي نه سگهيس. تنهن ڪري دنيا جي غلاميءَ کان تنهنجيءَ کي ترجيح ڏنم.

درحقيقت تنهنجو مون کي غلامن جي لسٽ ۾ داخل ڪرڻ هڪ نعمت عظميٰ هو. اهو درجو به ڪن خاص ماڻهن کي ملي ٿو.

مومل ماري مير، آهيڙين کي آڪري، (سام)

ها! اهي گهڙيون ڪهڙيون نه مزي جون هيون! جڏهن ڏينهن جا
ڏينهن تنهنجي پاڪ حضور ۾ ويهي تنهنجي معشوق جون ڳالهيون تنهنجي
اڳيان اڇاريندو هوس. اهي ٻڌي تون خوش ٿيندي هين - تنهنجي خوشيءَ
مان مون کي خوشي نصيب ٿيندي هئي. مون کي خبر هئي ته:
تخت هزاري دا سائين، جانب جوڳي ٿي آيا.
دليان لٽاڻوڻ دي ڪيتي، چاڪ لقب چا لايا.

(خير محمد فقير)

مون خوشيءَ جا ميوا ٻڌا هئا، پڙهيا هئا پر عملي طرح سندن دنيا ۾
وڃي ان جو سواد نه چڪيو هو. تنهنجي صحبت مون کي خوشي ۽ رنج جي
رازن کان واقف ڪيو.

ها! جڏهن تون پنهنجي معشوق جو اميد افزا احوال ٻڌي خوش ٿيندو
هئين ته تنهنجي مجلس ڀرپور ۽ جلوه افڪن ٿي اندر کي اجاري ڇڏيندي هئي.
ان ۾ ابر باران وانگر مثل دٻن کي جبارڻ جو تاثير سمائيل هو.

اي منهنجا سائين، مون دنيا جي خشڪ بيابان ۾ رهي پاڻ کي پريم
جي پاڻيءَ کان محروم بڻائي، نيم مرده ڪري ڇڏيو هو. منهنجي احساس جا
جزا ٿي مدهم پئجي ويا هئا.

اها تنهنجي حضور جي خوشي هئي جنهن منهنجي نيم مرده دل کي
پريم جو پاڻي پياري نئون ساهه وڌو. اها تنهنجي رخ انور جي تجلي هئي
جنهن مون جهڙي ڪم همت ۽ ڊرپوڪ ماڻهوءَ کي بي انتها قوت ارادي
بخشي، باهت مردن جي قطار ۾ داخل ڪيو.

اهو تنهنجي درٻار جو شان هو جنهن مون جهڙي اڻ گهڙئي ڪاٺ کي
تراشي مجلس ۾ رکڻ جهڙو مجسمو بڻايو. اهي سڀ تنهنجي خوشيءَ جا ثمر هئا.

تنهنجي ارمان ۽ افسوس جو ڪهڙو بيان ڪريان، جڏهن تون پنهنجي
بحر بي پايان جهڙين ڪوششن ۾ بار آور ۽ ڪامياب نه ٿي هئين، تڏهن
تنهنجي درد ۽ غم مان اها آتش پيدا ٿي ٿي، جنهن بقول خواجه معين الدين
اجميري -

صدر هزاران پرده بوده اندر ميان ما و دوست،

جمله از يڪ شعله آه و فغان من بسوخت.

معني: لکها پرده منهنجي ۽ دوست جي وچ ۾ حائل هئا،

سڀ منهنجي دانهن جي باهه ساڙي ڇڏيا ٿي.

جو ڪم ٿي ڏنو. آئون ناچيز، عيبدار هوس، منهنجي خامين جو ڪاٿو نه هو. پر هي آتش سڀني خامين کي ساڙي ڪڇ ڪڍڻ لاءِ ڪافي هئي. ان درجي جي آتش منهنجي خامين کي ميڻ وانگر رجائي ٿي ڇڏيو. قوي گمان هو ته اها آتش مون مان سڀ غير ڪڍي، وڃي سچ ڇڏي ها پر جنهن صورت ۾ آئون سڄو عيبن ۽ خامين سان ڀريل هوس ان ڪري اهو خوف دامنگير رهڻ لڳو ته متان صفا رجي ختم ٿي وڃان ۽ باقي بچان ئي ڪونه - مون تنهنجي پيروي ۾ ڪارا ڪپڙا ڪيا، جي ماتي جي نشاني هئا.

اي دوست، آئون ڀتينگ وانگر تنهنجي حسن جي تجلي تي سون ميلن جي مسافت طي ڪري يڪدم ڪراچي پهچي ويندو هوس.

اهو منهنجي عشق جو ابتدائي زمانو هو جنهن کي صغيرپڻ جي نالي سان ياد ڪيو اٿم.

ان ۾ ڪا لالچ يا لوپ، اميد ۽ آسرو سواءِ تنهنجي خدمت جي جذبہ سمائل ڪونه هو.

انهي زماني ۾ (م) کان آيل هيٺيون خط به پيش ڪريان ٿو:

۶- مئي ۱۹۲۳ع ڪراچي

انگريزيءَ مان ترجمو

ايڪ هُڪ سي دل سے اُڻهتي هے اور درد جگر مين هوتا هے ،
هر چپ ڪے چپ ڪے روتے هين جب سارا عالم سوتا هے .
پيارا ڀاءُ -

هي خط ساڳي ماڻهو هٿ موڪليان ٿي، جنهن تنهنجو خط ڏنو هو. آئون تنهنجي عمدہ خط جو ڪيترو ٿورو مڃان. ان خط منهنجي زخميل دل تي مرهم جو ڪم ڏنو.

اميد ته منهنجي ڳالهه دل تي اهڙي هنڊائيندين جهڙي طرح آئون تنهنجي خط جو قدر ڪريان ٿي.

آئون تنهنجي شڪر گذار آهيان جو تون مون بدنصيب جي يادگيري ڪئي آهي. ائين نه ٿئي جو منهنجي ڏک ڪري تون به ڏکڻجي پوين.

تنهن ڪري مون کي وساري ڇڏ. توکي خبر نه آهي ته آئون تنهنجي خط جو ڪيترو قدر ڪريان ٿي.

تون ظاهري دنيا ۾ صرف هڪڙو ئي دوست آهين جو منهنجي درد پيرل دل جو احساس رکين ٿو.

پيارا ڀاءُ - اهو ان ڪري آهي جو خدا سائين توکي حساس دل عطا ڪئي آهي. جا ئي ٻي جي درد کي محسوس ڪري سگهي ٿي. خدا تو تي مهربان ٿئي. آئون هاڻ اهڙي جاءِ تي وڃان ٿي جتي مون کي ڪوبه ڏسي نه سگهندو. ان ڪري جيئن آئون دوست جي راه ۾ رندڪ نه ٿيان. هن جو وجود مون کان وڌيڪ ڪارآمد آهي.

جيڪڏهن آئون مري وڃان ته منهنجي قبر تي گلاب جو وڻ پوکي ڇڏج. ڇاڪاڻ ته جڏهن آئون دڪي ٿيان ٿي يا هن جو خيال ڪريان ٿي ته مون کي گلاب جي خوشبوءِ اچي ٿي. ان کان پوءِ دل کي سڪون اچي ٿو. ۽ هو مون کي ملي ٿو. اهو خيالي تصور نه آهي، بلڪه حقيقت آهي، رات به ساڳي حالت گذري، مهرباني ڪري منهنجي لاءِ دعا نه گهر. مون کي حال تي ڇڏي ڏي. هن لاءِ دعا گهر. آئون به هن لاءِ دعا گهران ٿي. ته هن دنيا ۾ جيڪي به سک ملي سو هن کي ملي. مون سندس لاءِ خوشي ڪانه آندي آهي.

منهنجي غم جي، قرۃ العين جو هي شعر ترجماني ڪندو.

آئون ۲۸ - مئي ڌاري ممڪن آهي ڪراچي ۽ موٽي اچان ورنه خدا حافظ، مون تي ڏک ايترو اثر ڪيو آهي جو ملڪ ڇڏڻ بهتر سمجهان ٿي. خدا توتي راضي ٿئي ۽ خوش رکي، مهرباني ڪري تون هن جي نظرداري ڪج. مرد سگهو ئي وساري ڇڏين ٿا. جڏهن تون هن سان ڳالهائين يا هن جي خوبصورت اکين ۾ ٺهارين ته منهنجو يادگيزو ڪج. منهنجا خدا رسیده ڀاءُ - تون اعليٰ انسان آهين، جيئن توکي سمجهيو ٿي ان کان گهڻو وڏو آهين. دنيا ۾ هن کان سواءِ تنهنجو مت نه آهي. خدا تو تي رحمت ڪري.

وڌيڪ لکي نٿي سگهان. دل ويهي وڃي ٿي. دل جون نبضون نٿي رهيون آهن. جلد ڪراچي نه اچج جو آئون ٻاهر هونديس. خدا سندس ۽ تنهنجو نگهبان رهي. خدا حافظ و ناصر. تنهنجي شڪر گذار (م) -

قرة العين جو شعر

خيز و بيار ساڻيا، باده بده بسوسبو،
 جام و صراحي و قدح آردون گفتگو.
 بار عزيز مهوشم مست همينم آرزو،
 گربتو افتدم نظر ديده بديده روبرو.
 شرح دهم غم تورا نکتہ به نکتہ هوبهو،
 از سر زلفت اي صنم، دام بيادنهاده ام.
 وز لب لعل دلکشا همدم جام باده ام،
 بهر طلب نمودنت چشم ز سر کشاده ام.
 از پئي ديدن رخت همچو صبا فتناده ام،
 خانه ميخانه در بدر کوچ بکوچ کويکو.
 بهر جمال اقد ست دل ز جهان بريده ام،
 شب زفراق تا سحر ناله بسي کشيده ام،
 رحم بکن بحال من بين چه رنج ديده ام،
 ميرودا زفراق تو خون زدو ديده ام،
 دجله به دجله یم بيم چشم به چشم جو بجو،
 عشق تو گشته جلوه گر بر دل و جان عاشقان،
 شب به شب همي کنم گريه و ناله و افغان،
 از تو چگو نه بگذرداين تن زار ناتوان..
 مهر تو در دل حزين يافتم در قماش جان،
 رشته به رشته نخ بنگ تار بتار و پو بپو،
 قلب حزين ناتوان راتو بده مئي صفا،
 هست حلال عاشقت ظاهر و فاش و برملا،
 يار عزيز مهربان سهل بود مکن جفا،
 درد دل خويش طاهره، گشت نديد جز ترا،
 صفحہ بصفحہ لا بلا پرده بيرده تو بتو

مون کي مجاز ان طرح ڏکائي ڏني. جنهن ۾ جنسي خواهش کي ڪوبه دخل نه هو. ٻين جي درد دکن ڪري آئون ان رنگ ۾ آهسته ٿي رنگبو ويس. ابتدا ۾ خبر نه هئي ته انهي مڪتب عشق ۾ خوشي ۽ غم جا سبق ڪهڙي طرح مون کي حاصل ٿيندا رهيا. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته منهنجي دل اڳتي ان سبقن سنڪڻ جي مشنابق هئي. رڳو ڪنهن طرف کان اڳ لڳڻ جي ضرورت هئي.

انهي مسئلي تي زياده روشني وجهڻ کان اڳ ساڳي عورت جو ٻيو خط هيٺ ڏيان ٿو:

۲۶ - جون ۱۹۲۳ ع ڪراچي

انگريزيءَ مان ترجمو

منهنجا عزيز ترين ڀاءُ -

آئون ڇا لکي ٻڌايان ته منهنجي سر تان ڇا ڇا نه گذري رهيو آهي. هڪ مصيبت مٿان ٻي نازل ٿي رهي آهي. مون کي ماڻهو ان ڄاڻائيءَ کان هن بابت خبرون ٻڌائي رهيا آهن جي ڳالهيو مون کي هن جي اخلاق جو ٻيو رخ ڏيکاري مون کي ڏکيو ڪن ٿيون.

منهنجا ڀاءُ - هاڻ آئون محسوس ڪري رهي آهيان ته هي مون سان سڄو نه آهي. جڏهن هو پنهنجي درد جو فڪر ڪري ٿو يا تون کيس عشق جا شعر پڙهي ٻڌائين ٿو ته هي ان وقت ڪنهن ٻي بابت سوچي رهيو آهي.

تون ۽ آئون بي عقل ٿي سمجهون ٿا ته هي وفادار آهي.

هاڻ جڏهن منهنجي دل مان آخري اميد ختم ٿي رهي آهي. ته آئون مرڻ گهران ٿي. صرف تنهنجي اچڻ تائين ترسيل آهيان. تون سمجهي سگهين ٿو ته ڪهڙي نه بي صبري سان تنهنجي اچڻ جي انتظار ۾ هونديس. توکي پتو نه آهي ته مون هر گاڏيءَ تي تنهنجي خبر لهرڻ لاءِ ماڻهو موڪليو آهي ۽ وڏي درد دل ۽ انتظار ۾ ترسي پيئي آهيان ته ”تون ڪڏهن ٿو اچين.“

جڏهن پتو پوي ٿو ته تون اڃا ڪونه آيو آهين ته نااميدي گهريو وڃي ٿي. ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ تون اڪيلو شخص آهين جو منهنجي درد دل جي گهرائين کان واقف آهين. نيا ته منهنجي حالت تي کلي ٿو ڪون ڪن ٿا. ڇاڪاڻ ته اهي درد دل نٿا رکن.

مون کي وڃ واري ماڻهوءَ کان پتو پيو آهي ته هن جي بي التفاتي جو ڪارڻ ٻي ڪنهن سان تعلقات آهي.

مهرباني ڪري يڪدم اڃ ته ڪجهه وقت توسان گد گذري - ۽ هن حالت مان ڀاهر نڪري سگهان. دل جا حال به اوري سگهان. ڇاڪاڻ ته دل گهڻو مضطرب اٿم. مهرباني ڪري هن کي نه بدائڻج ته توکي هن راز جو پتو آهي. ممڪن آهي هن کي اها ڳالهه ٻڌي ارمان ٿئي، جو آئون ٽتي جابهيا ته هن کي پتو پوي. جيڪڏهن منهنجي خبر غلط آهي ته يا اندازو صحيح نه آهي خدا مون کي معاف ڪري پر جيڪڏهن هو ٻي ڪنهن سان خوش آهي ته ڀلي خوش رهي.

ڇاڪاڻ ته هن جي خوشي منهنجو مقصد آهي. پوءِ ڪٿي ان جي نتيجي ۾ آئون مري وڃان. آئون هن تان خوشيءَ سان صدقي ٿيڻ گهران ٿي. ممڪن آهي منهنجي قرباني هن جي تڪليفن ۽ مصيبتن کي گهٽائي. ڪنهن جي بيماريءَ وقت ماڻهو قرباني ڪندا آهن ته هو چڱو ڀلو ٿئي.

مون جهڙي انسان جي قرباني وڏي اهميت واري ٿيندي ممڪن آهي ان ڪري هن جون سڀ مصيبتون دور ٿي وڃن ۽ هو خوشيءَ سان زندگي گذاري. لطف ان ۾ ٿيندو ته هن کي پتو پوندو ته ڇا عورت هن لاءِ قربان ٿي تنهن شڪايت نه ڪئي ۽ سدائين هن لاءِ دعا گهرندي ۽ پيار ڪندي رهي. اهڙي شدت سان جهڙي منصور خدا جي راهه ۾ ڏيکاري هئي يا مجنون ليلا لاءِ ڏيکاري هئي.

آئون توکي هي ساري حقيقت لکي رهي آهيان جو مون کي پتو آهي ته تون دل ۽ سمجهه رکين ٿو ۽ غلط فهمي جو شڪار نه ٿيندين. آئون ان لاءِ نه لکي رهي آهيان ته تون هن وٽ منهنجو نقطه نگاهه پيش ڪر. يا منهنجي درد دور ڪرڻ ۾ مددگار ٿي. ان جي ضرورت نه آهي. جو درد خدا مون کي ڏنو آهي ان تي راضي آهيان. ان راهه ۾ جيڪي به ڏک ڏاکڻا مون تي ايندا تن کي خوشيءَ سان برداشت ڪنديس.

آئون تنهنجي اچڻ جو انتظار ان لاءِ ڪري رهي آهيان جو منهنجي درد جو بار ايڏو وڏو ٿي ويو آهي جو برداشت ڪرڻ کان مٿي آهي. ممڪن آهي، تنهنجي همدرد صحبت ۾ ان کي ورهائي ونڊي سگهان. تنهنجي همدردي، تنهنجي فراخدلي، تنهنجي انسانيت، اميد اٿم ته منهنجو سهارو بڻجي سگهندي.

آئون ان غرور ۾ هيس ته هو مون کي پيار ڪري ٿو. جڏهن به مون سان هو سخت رويي سان هلندو هو ته سمجهندي هيس ته هو اها منهنجي چڱائي لاءِ ڪري ٿو. پر هاڻ حقيقتن کليل بعد سمجهڻ لڳي آهيان ته اهو صحيح نه آهي. ان جي احساس مون کي زخمي ڪري وڌو آهي ۽ طاقت نڪري ويئي اٿم.

هاڻ سمجهان ٿي ته مون زندگي صرف ٻين جي راحت لاءِ گذاري ٿي.

پيارا پيءُ - مون کي ڪابه روشني نظر نٿي اچي نه ڪا خوشي رهي اٿم. خود هن جي ڏسڻ کانپوءِ به خوشي محسوس نٿي ڪريان. ڇاڪاڻ ته آئون سمجهان ٿي ته هي منهنجو نه آهي. ۽ ان ڪري مون کي ڪوبه حق نه آهي ته هن جي نزديڪ رهان. ان ڪري ڪوشش ڪريان پيئي ته پنهنجا احساس لڪل رڪان. جيڪڏهن هو منهنجو نه آهي ته هن دنيا ۾ ٻيو منهنجو ڪوبه نه آهي. هاڻ آئون چور چور ٿي پيئي آهيان. باوجود ان جي رات ڏينهن ۾ ان کي وساري نٿي سگهان. هن جو پيار اندر ۾ ويهي ويو آهي. ايتري قدر جو جنهن زمين تان هي گذري ٿو ان کي به پوڄان ٿي.

آئون هن جي اکين ڏي نگاهه نٿي ڪري سگهان ڇاڪاڻ ته آئون کيس پنهنجي بربادي. درد ۽ ناممبديءَ جو احساس ڏيارڻ نٿي گهران.

ازانسواءِ آئون ذرا به ان جي همدردي جاڳائڻ نٿي گهران. نه وري منجهس اهو احساس جاڳائڻ گهران ٿي ته منهنجي هن ساري ماجرا جو ڪارڻ هو ئي آهي. مون کي درد هن نه ڏنو آهي. اها منهنجي قسمت آهي. خدا مون کي دنيا ۾ آڻي بهشت جي خوشين سان مانوس ڪرايو. هاڻ مون کي دوزخ جي طرف جو سير ڪرائي ٿو.

شڪر خدا جو پتو پوڻ لڳو اٿم ته هن جي محبت عارضي نشو هو.

دائمي ۽ سچي محبت نه هئي.

هاڻ آئون خاموشيءَ ۾ ويهي جيڪي گذريو آهي. هن جيڪي مون لاءِ چيو هو ۽ جيڪا محبت ڏيکاري هئي ان تي غور ڪري تصوير جا ٻئي رخ معلوم ڪرڻ گهران ٿي. خدا پناهه ۾ رکيس. آئون ڪڪ پن وانگر ٻرڻ بعد سڀ ڪجهه وڃائي ويئي آهيان. باوجود ان جي آئون هن دنيا ۽ ٻي دنيا ۾ هن لاءِ دعا گهرندي رهنديس. (جنهن مون کي محبت جهڙي لازوال شي سان واقفيت ڪرائي).

مٿين خبر مون کي ۲۰- جون تي پيئي جا ني سال اڳ ساڳي تاريخ اسان جي نزديڪ ٿيڻ جي هئي. مون کي ڪهڙي خبر ته ساڳي ڏينهن ٺن سبالن کانپوءِ ساڳي ٽڪري هيٺان اٿون پيئي رت جا ڳوڙها هارينديس.

پيارا پيءُ - منهنجي ڪري تون غمگين نه ٿج. خدا هي سڀ اسان کي پاڻ ڏي نزديڪ ڪرڻ لاءِ ڏيکاري ٿو. جي خدا نزديڪ ٿيو ته پوءِ به ڪهڙي پرواهه رهندي.

پيارا پيءُ - مون تي گهڻو گذريو آهي پر هي آخري وار هو.

پيارا پيءُ - تون غور ڪر ته اها ڳالهه ڪيتري قدر مون لاءِ افسوسناڪ آهي جو هن جي ڏسڻ ۽ خيال کانسواءِ هڪ ڀل به سهي نه ٿي سگهان. جو باوجود جيڪي ٿي گذريو آهي هڪ سيڪنڊ لاءِ به هن کي دل کان ٻاهر ڪڍي نٿي سگهان.

پيارا پيءُ - مون کي يقين آهي ته تون اڪيلو ماڻهو آهين جو منهنجي قبر تي ايندين پر بهتر ٿيندو جيڪڏهن بعضي ان کي به منهنجي قبر تي آئين.

اها پرواهه نه آهي جو هو مون سان محبت نٿو ڪري پر - هن جو منهنجي قبر مٿان هٿ ڦيرڻ مون کي سکون جي نٺڊ ڏيندو.

پيارا پيءُ - منهنجي ٻارن جي سنڀال ڪج. هن جي سنڀال ڪج. منهنجي والده کي ڪڏهن ڪڏهن ملندو ڪج. اها توکي پنهنجي پٽ وانگر پيار ڪندي جڏهن کيس خبر پوندي ته سندس ڌي توکي پيءُ وانگر پائيندي هئي. خدا حافظ.

هو ڀلي مون لاءِ حقارت آميز طريقا استعمال ڪري. پر هاڻ سڀ ختم ٿي چڪو آهي. ڪجهه به نه رهيو آهي، سڀ ڳالهه مرده تاريخ ۽ اڪيلي رهجي ويئي آهي. صرف هڪ ڳالهه رهي آهي ته آئون کيس پيار ڪريان ٿي. پوڄان ٿي. هو منهنجي لاءِ پاڪ ۽ روحاني آهي.

هو منهنجي گهر نه ايندو. ماني نه کائيندو. هو سمجهي ٿو ته ان طرح سان مون کي ڏکيوئي سگهي ٿو. ماڻهو ٻلي کيس مون کان پري رکڻ به هو منهنجو معبود آهي.

جيڪڏهن هو منهنجي گهر نٿو اچي ته اهو ڏوهه گهر جو آهي. نه هن جو. معبود عابد جي گهر ان لاءِ نٿو اچي ته مٿان ان ڪري هن جي گهٽتائي

ٿئي ۽ هو نجس جاء تي اچڻ ڪري پليت ٿي پوي. جيتوڻيڪ معبود پليت ٿي نٿو سگهي.

خدا مهربان آهي. انهن تي. جن کي پسند ڪري ٿو. شايد مون ڪو ڏوھ ڪيو آهي جو سندس عام خواص واري مهر به مون تي نه ٿي پوي. تون نه ايندين ته مري ويندس. پر تڪليف نه وٺ. آئون ان جي لائق نه آهيان. اها هندو چوڪري سندس لاءِ مون وانگر ڀل سهارو ٿئي. اميد ته هو سندس چڪ جلد ئي محسوس ڪندو. جڏهن آئون هن جهان ۾ نه هونديس.

ليڪن بعد از وقت پڇتاءِ ڪتب نه ايندس.

خدا مون کي معاف ڪري جيڪڏهن آئون هن کي پوري طرح سمجهي نه سگهي هجان. به غلط نموني مٿس بهتان رکڻ ٿي. آئون هاڻ خط بند ڪريان ٿي جو ڊاڪٽر چوي ٿو ته دانهن نه ڪر. آخر ڪيترو وقت اهڙي حالت ۾ جتا ڪري سگهنديس. آئون هن لاءِ ۽ تو لاءِ دعا گهران ٿي.

تنهنجي دلشڪسته پيڻ (م)

نوٽ، جيڪڏهن توکي آخري ڏينهن ۾ ڏسي مرنديس ته منهنجي روح کي راحت ملندي. منهنجي هڪ پيڻ ملائڪ آهي اها تنهنجي پيڻ ٿي رهندي. مون تي ڇا به گذري ته مون لاءِ ارمان نه ڪج. جو ان ۾ به چڱائي هوندي. جيڪڏهن اچين ته تار ڪج. مون کي تنهنجي ضرورت آهي. تنهن جي ڏسڻ تائين زندهه رهندس. آئون دلشڪسته ٿي چڪي آهيان. تون ڏيڏ ڏئي سگهين ٿو به همدردي ڪري سگهين ٿو.

تو کي ملڻ بعد پتو پئجي سگهندو ته زندگيءَ جو ڪو سهارو رهيو آهي يا نه. هي خط ساندي رکج جڏهن گذاري وڃان ته هن کي ڏيکارڻ ته ڪو ماڻهو سندس غم ۾ گذاري ويو آهي.

(م)

هن خط پهچڻ بعد ڪراچيءَ ۾ وڃي کيس سهارو ڏئي غمن جو مائيوار ٿي مٿانس ٻار جهڪو ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. انسان جيتوڻيڪ نرم دل آهي ته به ڪڏهن ڪيڏا به ڏک ڏاکڻا

برداشت ڪيو وڃي. ان خط ۽ سندس دکن مون تي ساڳي حالت طاري ڪئي
جا هن تي هئي.

اچو سورن واريون. ڪريون سورن جي پڇار.
ڪن گهڻا ڪن ٿورا. ڪانهي سورن ڌار.
ڏنا جي ڏاتار. سي مون جهولي پاڻي جهليا.

ان حالت کان متاثر ٿي مون پنهنجي حالت هيئن طرح قلم بند ڪئي:

فراق جون گهڙيون

دوست. جڏهن تو مون کان منهن موڙيو تڏهن کان وٺي منهنجي اکين
تي اونده جا پردا چڙهي ويا آهن. ويهان ته ويهي نٿو سگهان. هلاڻ ته اوند
اندوڪار ۾ ڪرڻ. ٻڌڻ ۽ ڏک کائڻ جو امڪان آهي. منهنجي حالت هڪ
آتش فشان بهار ۾ آهي جو رات ڏينهن پيو ٻري. هڪ هڪ گهڙي قيامت
آهي. سڄو ڏينهن دنيا جا ڌنڌا ڪريان هلاڻ. چلان ۾ هٿ ڪار ۾ دل يار
ڏي. اڳيان ڏينهن ياد ڪريو اچيو اڏمان جاڳن. پانيان ته ساڳيا ڏينهن
موتايان ۽ پڙهيل سبق از سر نو تازه ڪريان ۾ شرم ۽ غيرت ان کان باز
رکيو اچي. بيشڪ تنهنجي غلاميءَ جا ڏينهن مسرت بخش هئا. ان وقت آئون
هوس ئي ڪونه رکيو تون هئين. ۽ وري جڏهن تو پنهنجي حضور ۾ وصال
ڪرايو تڏهن ته واقعي جنت الفردوس ۾ ٿي پاڻ کي پائيم. پر تنهنجي
سखाوت بيٺي ڪانه. وٺين وڌيڪ مهربانيون ڪندو. هاڻ تو مون کي بالغ
سمجهي آزادي ڏني آهي. ڊڪ ڊوڙ کان ڇڏائي آزاد ڪرڻ گهرين ٿو. تون بي
پرواه ۽ بي نياز آهين. تون چاهين ته مون ۾ به اهي صفتون پيدا ٿين. پر اي
دوست توکي خبر آهي ته هن وقت تائين تنهنجو وصال منهنجي قوت هو.
ديدار زندگي بخش هو. سو ائين اوچتو آزاد ڪرڻ تي سمجهين ٿو ته نتيجو
ڇا نڪريو هوندو.

ٻڌ ته ٻڌايان. آئون ماهي بي آب. مثل بنجي پيو آهيان. ظاهر جي
ڊڪ ڊوڙ ۽ غلاميءَ کان ڇڏائي سو سچ آهي پر اندر جي آند مانڌ ڪيئن
لهي. اندر ڪورو ڪامي رهيو آهي. جنهن بي آرامي پيدا ڪري ڇڏي آهي. اڳي
ڊڪ ڊوڙ ۾ وندريو ويٺو هوس. اندر جي طرف ڌيان ڪونه هوم هاڻ ڪهڙي
وندر ڪريان. تنهنجو فراق وندر آهي. پر باهه سان ڪيڏن سولو ڪر نه آهي.
هاڻ تون چئين ٿو ته آزاد ٿو ڪريم. پر خبر اٿي ته اها آزادي بي ڪاري مثل

آهي ٻاڳي وصال قوت هوم جا فراق، ڪيڏي ڇڏي آهي. شايد تنهنجو مقصد آهي ته آئون به تو وانگر بي پرواهه ۽ بي نياز ٿيان. پر تون نور آهين آئون خاڪ آهيان.

ڇم نسبت خاڪ را باعالمِ پاڪ.

انهي مشڪل منهنجي حالت نازڪ ڪري ڇڏي آهي. منهنجي خيال جي ڪشتي اڄ ڪلهه بي پايان جي وچ ۾ باد مخالف ۽ رات اونڌاهي ۾ گهيريل آهي. ناڪو اميد ڪيس هٿان نٿو ڇڏي پر نااميديءَ جون لهرون وڃن مٿس غالب پونديون.

هاڻ رهبر راه ۾ رسج. منهنجو حال ڪونه اٿي. خيال ڪريو ڪريو نند اچيو وڃي. ان ۾ ڪنهن وقت توکي ملان ۽ ملاقات ڪريان ٿو پر تون به ڪو عجيب بهم روپي آهين. ڪڏهن اڀرين سنهڙو ڪڏهن اڀرين ڳچ. ڪڏهن اچو ڪڏهن ڪارو. ڪڏهن خوش ڪڏهن رنج. ڪڏهن ظاهر ڪڏهن غائب. منهنجي سمجهه ۾ اهڙي تميز ڪٿي جو هر حال ۾ توکي سڃاڻي سگهان. اهي روپ به جيڪڏهن هڪ عالم ۾ رهي ڪرين ته چڱو پر جڏهن سمجهين ٿو ته ناسوت جي سڀني روپن ۾ سڃاڻجي پوندين ته ڏيو وڃيو ملڪوت ۾ پهچين ۽ آئون پيو ناسوت ۾ ران. جڏهن نااميديءَ جي درياهه ۾ ٻڏڻ ڪي. ويجهو ٿيان ٿو ته تنهنجي اميد جو ناڪو اچيو تاري، پري کان ملڪوت ۾ ديدار ڪرائي: پوءِ پائيان ته مون وٽ سدائين هوندين پر وريو گم ٿيو وڃين.

آيل سڀنو رڌ. سڀني ڪا م وسهي.

ستي هڙا گڏ. جان جاگان ته ناهم پرين.

(شاه ڪريم)

وري وڃيو عالم خيال ۾ لڪين. اهو ملڪ دل جو موڪرو آهي جنهن جو عرش ۽ زمين ٻئي آسڻ آهن. تنهنجي سوز جي پڪن سان پائيان ته اڏامي دنيا جي سڀني ڪنڊن ۾ توکي ڳولي لهان ته عين جا بار ٽڪڙائي ڪيرايو ڇڏين.

جبل چا سان ٽاڪيان. ڪوڏر نه ڪاتي.

هڪ فوج فراق جي. ٻي پيرين پيادي.

جيڪو جبل لنگهيان. سو آهي هيٺ جو هاڻي.

حق ميلين هادي. ناحق گهوري ناهيان.

هاڻ تو کان سواءِ اچي پويون ٻساهر ٿيو آهي. دروازي جو کڙڪو.
موثر جو هارن. ٿرام جو آواز. ماڻهن جو ڳالهائڻ. پير جو کڙڪو سڀ مون
تي کلي رهيا آهن. ”پيريءَ ۾ پيئي اڪيون تو ڏي کڻان.“ جڏهن مٿين آوازن
مان ڪو آواز ٻڌان ٿو ته پٺيان ٿو ته تون آئين. پر:

اچي عزرائيل. ستي جاڳائي سسئي.

ٿي ڊوڙائي دليل. ته پنهنون ماڻهو موڪليو.

ايترن اوسيئڙن ۽ الڪن بعد به نٿو اچين يا ناپو نٿو اچي ته:

ايڪ هوڪ سڀي دل سے اُڻهتي هے اور درد جگر مين هوتا هے.

هم چپڪے چپڪے روتے هين جب سارا عالم سوتا هے.

۵-۵-۳۴

اهو مجاز جو ابتدائي دور يا صغير پڻ هو. جنهن مان خدمت، وصال
جي خوشيءَ ۽ فراق جي غم جا تجربا پرايم.

وصال جي خوشي زندگيءَ ۾ سرور ۽ لڳن پيدا ڪئي. لطف آميز ۽
خوش ڪن يادگيريون جو انبار ڪنو ڪيو. جنهن حياتيءَ ۾ يڪدلي ۽ مقصد
پيدا ڪيا. فراق جي غم مان سوز. تانگهه ۽ اولي العزمي پيدا ٿيا. جن
زندگيءَ ۾ ورونهن. ڪيف. مستي. جوش و خروش. بي خوفِي ۽ يقين ڪامل
پيدا ڪيو.

خدمت جي جذبي مون ۾ سيمائي طبيعت، فرمانبرداريءَ جي عادت ۽
بي طمعي پيدا ڪيا. عشق مجازيءَ جي انهي مرحلي تي مون کي ڪيتريون
اهڙيون ڳالهيون معلوم ٿيون جن جي اڳي ڄاڻ نه هئي. مثلاً، سوز ۽ گداز
مون ۾ اها ڪيفيت پيدا ڪئي جنهن جي ترجماني حافظ شيرازيءَ جا هيٺيان
مصرع ٿي ڪري سگهن ٿا:

شب از مطرب که دل خوش باروي را،

شنيدم نالهءِ جان سوزنه را،

چنان در جان من سوزش اثر کرد،

که بي رقت نه دیدم هيچ شي را.

معني: ”رات آواز جي سردار کان خدا شل ان جي دل خوش رکي. نثر جي درد
پيدا ڪندڙ دانهن ٻڌم. انهيءَ دانهن منهنجي زندگيءَ ۾ اهڙو اثر پيدا
ڪيو جو دنيا ۾ ڪنهن به شيءِ کي سوز کان خالي نه ڏٺم.“

خوشيءَ اها حالت پيدا ڪئي هئي جو بهشت ۾ مس ملي سگهي. ان جي ترجماني به لسان الغيب حافظ شيرازيءَ جي حوالي ٿو ڇڏيان -
مستي بچشم شاهد دلبنده ما خوش است.
زافرو سپر ده اندبه مستي زمام ما.

معني: ”مستي منهنجي محبوب جي نظر ۾ پسندیده آهي. ان ڪري منهنجي زندگيءَ کي مستيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو اٿس.“
عشق مجازيءَ جي هن مرحلي تي سياسي زندگيءَ ۾ پيدا ٿيل طمع جا سڀ وسيل سڙي پسم ٿي ويا. قربانيءَ جو مادو ۽ پراپڪاريءَ جو جذبو پيدا ٿيو.

عشق مجازي مون ۾ اها همت ۽ مستقل مزاجي پيدا ڪئي جو فرهاد وانگر جبل ڌارڻ جي تمنا پيدا ٿي.
عشق مجازي مون کي اهو نشو ويسر ڪري ڏنو جو بقول حافظ شيرازي:

مست مي بيدار کردن نيم شب،
مست ساقی روز محشر بامدام.

معني: ”دنياوي شراب جو نشو و نما اڌ رات کان پوءِ لهي وڃي ٿو پر ساقيءَ ازل جو پياريل نشو روز محشر تائين قائم رهڻ وارو آهي.“

عشق مجازي مون کي يڪدلي ۽ يڪجهتيءَ جي نعمت سان مالا مال ڪيو. ان ڪري ڪثرت کان پاسي ٿي وحدت طرف رجوع ٿيس.
حديث - العشق ناراً يحرق ماسوي محبوب

يعني: ”عشق اها باهم آهي جا محبوب کانسواءِ ٻي هر خيال کي ساڙي ڇڏي ٿي.“

عشق مجازيءَ مان مون کي صاف گوئي ۽ مستقل مزاجي، سان زندگيءَ جي هر مسئلي ۾ ڪم ڪرڻ جي عادت پيدا ٿي ۽ نقصان جي نتيجي جو خوف ۽ خطرو گهٽجي ويو.

مطلب ته بقول شاعر:

عشق سپکاربون نيون ٻڙهيون سلن نه جهڙيون
مون اندر اچارن لاءِ روزا رکن. ذکر ڪرڻ. برهيزگاري. تقويٰ.

نمازون وظيفن وغيره جا سڀ طريقا آزمايا هئا پر ڪجهه نه ٿيو. عشق جي هڪ ڌڪ لهار جي ڌڪ وانگر سارا معاملو درست ڪري ڇڏيا. عشق کي ايڪ جست نه ٻه ڪرڊيا قصا تمام، جس زمين و آسمان ڪو بيڪران سمجها تها مين.

عبادت، علم ۽ عمل جي زندگي به پنهنجو مٿ ٻاڻ هيون پر اهي سڀ عشق کانسواءِ بي معنيٰ ۽ بي مطلب رهجي وڃن ها. عشق ان کي بامعنيٰ ۽ بامقصد بنايو.

عبادت جيڪڏهن سڪون ۽ دل جمعي پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ علم ڪري ۽ ڪوئي جي تميز پيدا ڪرائي ۽ عمل زندگي ۾ تحرڪ پيدا ڪيو. ليڪن عشق مجازي انهيءَ ۾ هم آهنگي، يڪجهتي پيدا ڪري منزل مقصد طرف هلڻ جي جرئت پيدا ڪئي.

عشق مزاجي مون جهڙي ڪمزور ۽ سياسي صحرا جي ٽڪل ماڻهوءَ کي نوشدارو پياريو، ان اها غيبي طاقت پيدا ڪئي جنهن سالن جي مسافت کي منٽن ۾ ڪرايو ٿي.

انهي ذريعي زمان ۽ مڪان جا سنڌا سڙها مٽجي ويا. فراق جون راتيون هزار ورهين جي برابر هيون ته وصال جي رات ۱۲ ڪلاڪن مان گهٽجي وڃي منٽن تي ٿي بيٺي.

عبادت مون کي خودي بخشي ۽ عشق بي خودي عطا ڪئي.

علم مون کي شڪ ۽ شبهن جي دنيا سان واقف ڪيو.

عشق انهن کي بدلائي يقين محڪم سان رڱي ڇڏيو.

عمل مون ۾ ننگ وڌو پيدا ڪئي، عشق انهي بيجا ڪارڪردگيءَ کي سڌي راهه ۽ رستو ڏيکاريو. مطلب ته:

عشق مون کي عارضي شين جي محبت کان ٻاهر ڪڍي دائمي ڏي هلايو.

عشق منهنجي ٽامي کي سون ڪيو.

عشق مون کي اگهاڙپ مان ڍڪڻ ۽ ڍڪيل کي اگهاڙو ٿيڻ جي راز کان واقف ڪيو

عشق بيڪار دنياوي لاڳاپن کان مسنهي ڪري حقيقي لاڳاپي سان واقف ڪرايو.

عشق اها تمنا ڏياري جنهن ڪري وزارت، عزت، اقتدار ۽ مال ملڪيت
جا قنڊا مون تان لهي ويا. اها عشق جي نعمت هئي جنهن بقول حافظ
شيرازي:

چو بي خود گنت حافظ کي مشمارد، بيڪ جو مملڪت ڪائوس کي را.
معني: ”جڏهن حافظ بي خود ٿئي ٿو، ڪيڪائوس جي شهنشاهيءَ کي جو
برابر به نٿو سمجهي“ جي حالت تي آندو.

اها عشق جي ذات هئي جنهن مون کي اسلام جي صحيح معنيٰ کان
واقف ڪيو.

”عشق سارو اسلام مذهب محبت عين مبارڪ“

عشق مون کي حب الوطنيءَ جي ترقي يافتہ مقام سان روشناس
ڪرايو.

عشق اهي ڳالهيون سيڪاريون جي نه ذڪر، نه علم ۽ نه فڪر
سيڪاريون هيون.

محبت اتفاقاً آئي پر گهر ڪري ويئي، انهن مختلف شين جا قدر ۽
قيمتون بدلي ڇڏيا. ان رنديءَ جي راز کان واقف ڪيو.

عشق مون کي احمد ۽ احمد جي وچ واري ”م“ جو مطلب سمجهايو.

عشق مون کي علي عليه جي دروازي جي واقفيت ڪرائي.

عشق مون کي عيسيٰ عليه جي صليبي عروج جي منزل کان متعارف

ڪيو.

عشق مون کي شهادت حسين جي راز کان واقف ڪيو.

عشق مون کي منصور جي مام مان آگاهه ڪيو.

عشق مون کي شمس تبريز جي در جي ساڃاهه بخشي.

عشق مون کي خواجه عطار واري سر حقيقت جي خبر ڏني.

عشق مون کي ڪرشن جي مرليءَ جو آواز ڪن تائين پهچايو.

عشق مون کي سرمد جي شهادت ۽ راسگوئيءَ جي معنيٰ کان آگاهه

ڪيو.

عشق مون کي شري رام جي بنواس اختيار ڪرڻ جي راز کان واقف

ڪيو.

عشق مون کي شاه بلاول عليه جي گهاٽي ۾ پيڙجڻ ڪري سنڌ جي دشمنن جي پاڙن پٽجڻ جو پتو ڏياريو.

عشق مون کي شاه عنايت جي ڪلم حق ۽ پار جي راه ۾ سر فدا ڪرڻ ۽ بارگرن لاهڻ کان واقف ڪرايو.

عشق منهنجي سياست جو دائرو وسيع ڪري سنڌ جي رهاڪن لاءِ بنا فرق مذهب ۽ ملت جي محبت پيدا ڪرائي.

عشق مون کي راتيون جاڳاريون. اکين آب وهاريو ۽ ساري جهان جو درد عطا ڪيو.

عشق مون کي سنڌ جي پنجن هزارن ورهين جي شاندار ماضيءَ سان روشناس ڪرايو.

عشق مون کي عبادت ۾ تسڪين ڏياري.

عشق مون کي عمل ۾ بي راه رويءَ کان هٽائي دڳ سان لايو.

عشق مون کي بت پرستيءَ ۾ راحت بخشي.

عشق مون کان بت شکنيءَ جا ڪم ڪرايا.

عشق مون کي مذهبي سندن سيڙهن کان مٿي چاڙهي ڪثرت ۾ وحدت جي پرک ڏياري.

عشق مون مان بي ايماني ڪڍي ايمان کي تازو ڪيو.

عشق مون کي هر جا پرين جو پرتو ڏيڪاريو.

عشق مون کي سڪن هوندي ڏکن کي ڳولي لهڻ لاءِ آماده ڪيو.

عشق مون کي شاه لطيف جي ڪلام جي معنيٰ ۽ مفهوم جي ساڃاه

ڏني.

عشق مون کي سچل جي مستيءَ جي مامر ۽ منصوري نعري جي گجهه کان واقف ڪيو.

عشق مون کي مثنوي مولانا روم. حافظ شيرازي. حضرت جاميءَ جي ڪلام سمجهڻ لاءِ ڪنجي عطا ڪئي.

عشق مون کي غلاميءَ ۾ لطف رسايو.

عشق مون ۾ آزاديءَ لاءِ تڙپ پيدا ڪئي.

عشق مون کي اها واقفيت عطا ڪئي ته عشق هر ڪنهن جي نجري ۾
 ڪونه ٿو اچي، صرف خوش نصيبن کي ان مان نجرو ملي ٿو.
 ”مومل ماري مير آهيڙين کي آڪري.“ (سام)

....

نگاه عشق دل زنده کي تلاش مين هه ،
 شڪار مرده مزاوار شاهباز نهين.
 (اقبال)

مطلب ته:

شاد باد اي عشق خوش سودائي ما.
 اي طيب جملہ علتھائي ما.
 اي رواڻي نخوت و ناموس ما.
 اي ٿو افلاطون و جالينوس ما.
 (رومي)

معنيٰ: خوش ره اي عشق منهنجي درد جا دارو. تون منهنجي هر
 مرض جو علاج آهين. تون منهنجي عزت ۽ برتريءَ جو نوشدار آهين. تون
 منهنجو افلاطون ۽ جالينوس آهين:



Gul Hayat Institute

فصل ٽيون

مجاز جو سن بلوغ

چٽان جي نه چرن، الا ان مَ وِسران.
مون من آهي تن، مڙهيو منجهاران هنڀين.

اڳين فصل ۾ مجاز جي ابتدائي دؤر جنهن کي معصوميت جي نالي سان تشبيهه ڏني هيم جا تجربا بيان ڪيا اٿم. ان ۾ بنا سمجهه ۽ سوچ جي معصومانہ انداز ۾ ڊگ ڊوڙ پي ڪيم. منزل مقصود جو پتو ڪونه هو. کس ندانست ڪم منزل گهه معشوق ڪجاست. ائين قدر هُست ڪم بانگ جرس مي آيد.

معنيٰ: ”ڪنهن کي عشق جي انتها جي خبر نه هئي، صرف ايترو هو جو هڪ آواز جي پويان پي هليس.“

انهي عرصي ۾ جا خدمت ۽ عبادت ڪيم ٿي ته به خلوص دل سان بنا مقصد جي معشوق حقيقيءَ جي رضامندي خاطر. ان ۾ آدم جي بهشتي دنيا وانگر اولو ۽ اوسيئڙو ڪونه هو. مراد ۽ مقصد ڪونه هو. عبادت يا خدمت مان حاصل ڪيل سرور منهنجي لاءِ ڪافي انعام هو.

انهي زماني ۾ جيڪا علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ٿي ڪيم. ڪتاب پڙهيم ٿي. مختلف ماڻهن سان ملاقاتون ڪيم ٿي. ته اهي ذهني وندر ۽ دماغي فرحت لاءِ هيون.

انهي دؤر اندر عملي دنيا ۾ جيڪي ڪم سرانجام ٿي ڪيم سي ٻارن وانگر دل وندرائڻ جهڙا هئا. مختلف ملڪي مسئلن ۾ رات ڏينهن مشغول

رهڻ ۾ دل جي ورنهه ۽ وقت جي وندر برابر هئا.

عشق جي ابتدائي دؤر جي حالت به ساڳي هئي.

”نئون نينهڻ لڳوس. ڳري ۽ ڳالهيون ڪري.“

جي حالت ۾ وصال جا مزا ۽ فراق جي سبقن پڙهڻ ۾ پيو وقت گذرندو هو. مقصد ۽ مراد ڪونه هئا رات ڏينهن هڪ قسم جي بي خوديءَ ۾ سرشار پي رهيس.

هن ڳڻي دور ۾ حالتون بدلجڻ لڳيون. آدم جي عقل جي دائي چڪڻ بعد دل جي دنيا ۾ شڪ ۽ شبها پيدا ٿيڻ لڳا. لالچون ۽ سڌون اڀري آيون. دلي سڪون ۽ جميعت بدلجڻ لڳي.

هاڻ ويجايل سڪون جي ڳڻتي ۽ پيدا ٿيل شهن ۽ سوالن ۾ وقت گذرڻ لڳو. هيئن قسم جي سوالن جي حل لاءِ فڪر ڪرڻ لڳس؛ اڳي عبادت ۾ جا دلجمعي ۽ سرور حاصل ٿيندو هو ان ۾ هيٺيون ڳالهيون حائل ٿيون:

(۱) ڪنهن جي عبادت ڪئي وڃي؟

(۲) ڇو ڪئي وڃي؟

(۳) عبادت جو مقصد ۽ مراد ڪهڙا هئا؟

اهي مسئلا عبادت بنسبت هئا. علم بابت به ساڳي قسم جا سوال پيدا ٿيا ته:

(۱) ڪهڙو علم حاصل ڪيو وڃي؟

(۲) ان جا مقصد ۽ مراد ڇا هجن؟

(۳) ان مان ڪهڙا فائدا نڪرندا؟

ساڳيو مونجهارو عملي ڪمن ڪرڻ وقت پيدا ٿيو:

(۱) ڪهڙو عمل چڱو هو ۽ ڪهڙو مدو هو؟

(۲) انهن عملن مان نفعو ۽ نقصان ڪهڙا نڪرڻا هئا؟

عشق جي عالم ۾ به سوال پيدا ٿيا ته:

(۱) محبت ڇا آهي؟

(۲) محبت جا مقصد ۽ مراد ڪهڙا هئا؟

(۳) انهي مان ڪهڙا فائدا يا نتيجا نڪرڻا هئا؟

اهي ۽ ٻيا اهڙا سوال هئا جن مون کي هن نئين مجازي دؤر ۾ سٺائڻ شروع ڪيو. هي سارو فصل انهن جي ڇنڊڇاڻ ۽ انهي ڏس ۾ حاصل ڪيل تجربن جي ذڪر تي صرف ڪندس. ان ۾ چئني مسئلن جهڙوڪ: مذهبي عبادت، علم، عمل ۽ عشق مان حاصل ڪيل معلومات پيش ڪندس.

عبادت ڪنهن جي، ڇو ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ:

جڏهن اوائلي دؤر ۾ عبادت ڪندو هوس ته اهو ويسام ويٺل هو ته جنهن مون کي ۽ ڪائنات کي پيدا ڪيو آهي اهو خدا سائين هو. اهو اسان جو هر ڪارنامون ڏسي رهيو هو. هو عبادت مان خوش ٿي ٿيو ۽ بيسندس وسارڻ مان ناراض ٿيو وڃي. انهي ويسام ڪري عبادت مان سرور حاصل ٿيندو هو. نماز پڙهي منت ۽ عاجزيءَ سان ٻاڏائي سندس رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندو هوس. مٿو زمين تي رکي آه و زاري ڪري روئندو هوس.

عارفانه راڳ ٻڌندي موج ۾ اچي ويندو هوس، پر جڏهن کان هن نئين دؤر ۾ مذڪوره بالا سوال دل ۾ پيدا ٿيا ته حالت بدلتڻ شروع ٿي. پهريون سوال انهي سلسلي ۾ اهو پيدا ٿيو ته هن ڪائنات ۽ منهنجو پيدا ڪندڙ، رزق ڏيندڙ ۽ فنا ڪرڻ واري جي شڪل ڪهڙي هئي ۽ ڪهڙي جاءِ يا مڪان تي ويٺل هو.

اول ۾ ته اهو ٻڌايل هو ته اهو ماڻهوءَ جي شڪل جو ستين آسمان کان مٿي ڪرسيءَ تي ويٺل هو - بائبل مان:

خلق الله الا آدم علي صورته

جو حوالو ڏنائون ٿي جي لفظ توريت جي ڪتاب پيدايش جا اوائلي لفظ هئا. اڳتي هلي جو علم ذريعي معلوم ٿيو ته ست آسمان هئا ئي ڪونه. نڪو انهن جي مٿان ڪرسيءَ تي ويٺل ماڻهوءَ جي شڪل جو خدا ويٺل هو - ته ان جي عيوض خدا جو ٻيو تصور پيش ڪيو ويو ته - هو هر هنڌ حاضر ناظر هو. بي شڪل، بي مثال، مڪان ۽ زمان کان بعيد هو. ان جو پتو پوڻ انساني وهم و گمان - عقل کان بالاتر هو.

انهيءَ دليل منهنجي اوائلي يقين ۽ ويسام واري حالت تبديل ڪري ڇڏي ۽ ان جي جاءِ ٻئي ڪنهن خيال نه پري.

خدا جي مجازي تصور جو منهنجي سمجهه ۾ اچڻ تي ويساه ويٺل هو،

ليڪن نئون پيش ڪيل تصور منهنجي سمجهه کان مٿي هو. جو خدا فھر ۽ گمان ۾ سماجن ڪان مٿي هو. هر جا حاضر ناظر هو. ساھ جي رڳن کان به نزديڪ هو. ان جي عبادت ساڳي صدق دل ۽ يقين سان ڪرڻ مشڪل نظر آئي. نتيجو اهو نڪتو ته ابتدائي يقين ٿئي ويو. ان جي جاءِ ڪنهن نئين ويساھ نه پري تنهن ڪري عبادت رسمي ٿي ويئي. ان مان پيدا ٿيندڙ ابتدائي سرور گهٽجي ويو. اڳي عبادت لاءِ هيٺيان مقصد ڏسيا ويا هئا:

(۱) آخر ۾ بهشت ملندو ۽ دوزخ کان نجات ملندي.

(۲) خدا راضي ٿي مالامال ڪري ڇڏيندو.

(۳) اندر اجري اسرار الاهي معلوم ٿيندا.

(۴) گناهه معاف ٿي ثواب ملندا.

هاڻ آخرت ۽ بهشت ملڻ ۽ دوزخ کان نجات حاصل ٿيڻ وارو تخيل مستقبل سان واسطو رکڻ ڪري سمجهه ۾ نه پي آيو. خدا جي رضامندي ۽ ناراضگيءَ جي معنيٰ اها ٿي نڪري ته خدا انساني صفتن سان موصوف هو پر جنهن صورت ۾ اهو خدائي تصور ٿئي چڪو هو. ان ڪري اها ڳالهه ئي بي معنيٰ ٿي لڳي.

اندر اجري اسرار الاهي معلوم ڪرڻ وارو تجربو به ناڪامياب ٿيو هو. اهڙيءَ طرح گناهه کان چوٽڪاري وارو خيال به صحيح نٿي ڏسڻ ۾ آيو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪڏا ڪم ڪري خدا جي عبادت ڪرڻ سان انهيءَ مان آزاد ٿي سگهي ٿو. ته پوءِ عدل ۽ انصاف بي معنيٰ ٿي پيا ٿي. ليڪن باوجود انهيءَ ڳالهه جي عبادت ڪندو آيس. نه رڳو ايترو پر ماڻهن کي زوريءَ نمازون پڙهائڻ. مسجدون ٺهرائڻ ۽ مذهبي وعظ ڪندو آيس. ۽ سمجهيم ٿي ته ممڪن آهي مون کي ۽ ٻين ماڻهن کي ان مان فائدو پهچي. جيتوڻيڪ پڪ نه هئي.

ان وقت ڌاري جمع نماز ۽ عيد نماز پڙهائيندو هوس. انهي موقعن تي خطبه به پڙهندو هوس. گهڻي وقت تائين اهو سلسلو جاري رهيو. انهن مذهبي خطبن ۾ هيٺ ذڪر ڪيل مضمونن جو احوال پيش ڪندو هوس. جي مون وٽ لکيل موجود آهن:

۱- مذهب اسلام جي سمجهه آهر تڪرير.

۲- گناهه ۽ ثواب ڇا هئا.

- ۳- ملڪي آزادي، ۽ قومي تصور تي پنهنجا رايا.
- ۴- تاريخ عالم ۽ اسلام تي روشني وجهڻ.
- ۵- قربانيءَ جي مسئلي جي اهميت.
- ۶- عبادت، علم، عمل ۽ عشق جي سمجھ آهر تشريح ڪرڻ.
- ۷- غلاميءَ کان آزادي.
- ۸- سادگيءَ مان فائدا.
- ۹- فنا ۽ بقا جي مسئلي تي روشني وجهڻ.
- ۱۰- خدمت خلق جا فائدا بيان ڪرڻ.
- ۱۱- قومي اتحاد ۽ اتفاق جا فائدا بيان ڪرڻ.
- ۱۲- حڪومت الاهيءَ جو مقصد ڇا هو.
- ۱۳- جهالت ۽ مفلسيءَ کان آزادي.
- ۱۴- بداخلاقيءَ کان گوشه اختيار ڪرڻ.
- ۱۵- رواداريءَ جو جذبو پيدا ڪرڻ.
- ۱۶- حب الوطنيءَ جو مقصد ڇا هو ۽ ان مان ڪهڙا فائدا هئا.
- ۱۷- مذهبن جي ڪثرت پويان وحدت جو نظارو.
- ۱۸- ايمان ڇا هو ۽ ڪهڙيءَ طرح مڪمل ٿي سگهيو ٿي.
- ۱۹- عمل صالح مان فائدا.
- ۲۰- سنڌي قوم جي تشريح ۽ ان جا مقاصد.
- ۲۱- پراڻڪاريءَ جو مطلب ۽ مراد.
- ۲۲- تميز ڇا هئي.
- ۲۳- ذهني تنسيخ.
- ۲۴- مسلمان هڪ قوم نه هئا.
- ۲۵- مذهب هڪ هو.
- ۲۶- مذهب جي الاهيات، اخلاقيات، عبادات جي جدا صيغن جي سمجهاڻي.
- ۲۷- اشتراڪيت ۽ سرمائيداريءَ جي تشريح.
- ۲۸- شخص جو معراج قوم ۾ فنا ٿيڻ ۾ هو.

۲۹۔ سياسي آزادي، اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچرل ترقيءَ جي تشريح تي وعظ ۽ تقريرون ڪندو رهيس.

علم ڇو ۽ ڇا لاءِ؟

پهرين دؤر ۾ ڪتاب معلومات وڌائڻ، وندر ۽ دماغي تفريح لاءِ پڙهندو هوس. سير و سياحت ۽ دانشورن جي صحبت به ساڳيو ڪم ڏيندي ٿي. ان ڪري علم جي حصول لاءِ مقصد ۽ مراد ڪانه هئي. پر جڏهن ڪان زندگيءَ جو ٻيو دؤر شروع ٿيو جنهن کي مون سن بلوغ جي نالي سان سڏيو آهي ته ان ۾ هيٺيان چار سوال پيدا ٿيا:

- (۱) علم ڇو ٿو حاصل ڪجي؟
- (۲) انهيءَ جي حاصل ڪرڻ مان فائدو ڪهڙو آهي؟
- (۳) اهو خاص مضمون تي حاصل ڪجي يا جيڪي سامهون اچي اهو پڙهيو وڃجي؟
- (۴) منهنجي زندگيءَ لاءِ ڪهڙن مضمونن تي ڪتاب پڙهڻ ڪارائتا ٿيندا؟

علم ڇو ٿو حاصل ڪجي؟

انسان کي قدرت چئن لياقتن سان نوازيو آهي:

- (۱) جبلتن (حيواني خواهشن) سان.
 - (۲) عقل (روحاني سمجهه) سان.
 - (۳) دل (جذبات) سان. ۽
 - (۴) جماعتي زندگي (باهمي اتحاد) جي خاصيت سان.
- ماڻهوءَ کي ڳالهائيندڙ جانور ۽ اشرف المخلوقات شمار ڪيو ٿي ويو. انهي ڪري هن کي قدرت ترقي ۽ تڪميل جي حصول لاءِ محدود وسيلو ميسر ڪري ڇڏيا هئا. قرآن شريف ۾ فرمايل آهي ته انسان کي خدا ”احسن تقويم“ ”بهترين ساخت“، ڪري خلقيو هو. پر هو پنهنجي بدڪردارين ڪري هيٺ ڪري ڪمين به بنجي سگهيو ٿي. هن لاءِ ترقي ۽ تنزل جا رستا کليل هئا. پوءِ جيڏانهن هو وڃي. انهي ڪري ڪن مذهبن تناسخ جي نظريي ۾ اعتماد رکي هن جي ذهني ترقي ۽ تنزل کي سندس ڪرمن جي ڦل تي مدار رکندڙ سڏيو هو. علم انهيءَ راه ۾ کيس تميز ڏئي صحيح يا غلط رستي تي هلائي سگهيو ٿي. جيڪڏهن ماڻهو صحيح علم حاصل ٿو ڪري ته پاڻ ۽ ٻين

لاء باعث رحمت بنجي پوي ٿو. پر جي هو غلط علم حاصل ڪري ان کي ناجائز مقاصد لاءِ ڪتب آڻي ٿو ته پوءِ اسفل السافلين (ذليل ترين) بنجي پنهنجي ۽ ٻين لاءِ باعث ننگ بنجي پوي ٿو. علم پر راه مستقيم حاصل ڪرڻ لاءِ تقاضا ڪرڻ جي هدايت ڪئي ويئي هئي. جنهن سان پيغمبرن، فيلسوفن، حڪيمن ۽ درويشن کي نوازيو ويو هو. ائون اڳي بنا تميز جي علم جي حصول لاءِ ڪوشاڻ هوس. هاڻ زندگيءَ جي سن بلوغ کي پهچڻ بعد جڏهن تميز جي صفت سان نوازيو ويس ته مون کي غلط ۽ صحيح، فائديمند ۽ نقصانڪار شين جي وچ ۾ شناخت جو مادو عطا ٿيو. پر ان جو مطلب اهو ڪونه هو ته مون کي شناخت سان گڏ اها طاقت به حاصل ٿي ويئي هئي جنهن ڪري صحيح ۽ فائديمند ڳالهين طرف متوجه ٿي قدم کڻڻ لڳس. ان لاءِ مون کي مختلف تربيت ۽ تجربن مان گذرڻو هو.

انهيءَ دؤر ۾ مون کي حيواني خواهشن جي چٽواڳ استعمال جي نقصان ۽ انهن جي ضابطي رکڻ بعد فائدين جو ٿورو ٿورو پتو پوڻ لڳو. ان مان علم حاصل ڪرڻ جي مقصد جو پتو پيو.

ٻيو سوال: اهو هو ته صحيح راهه تي ڪهڙي طرح هلي سگهيو. ان لاءِ قرآن جي آيت ڪريم ته:

"قد بين الرشده من الفی"

معني: "اوندهيءَ کان سوچري وارو رستو پڌرو آهي."

جي هدايت موجب اهو ضرور ڏسڻ ۾ آيو ته هدايت جي رستي تي هلي شخصي ۽ مجموعي نجات، ترقي ۽ ڪمال حاصل ڪجي.

ٽيو سوال: اهو فيصلو ڪرڻو هوم ته ڪهڙن مضمونن تي علم حاصل ڪرڻ منهنجي فائدي وٽان هو. جيئن علم بحر عميق وانگر ماڻهوءَ جي محدود ڪوپڙيءَ ۾ سمائجڻ مشڪل هو. ازانسواءِ عمر محدود هئڻ ڪري زندگيءَ ۾ سڀ علوم تي عبور حاصل ڪرڻ ناممڪن هو. ان ڪري مخصوص مضمونن کي چونڊي ان تي ڪتاب پڙهڻ جي ضرورت محسوس ٿي. انهيءَ بعد مون زندگيءَ جو مطمع نگاهه ڏيان ۾ رکي ان تي واقفيت حاصل ڪرڻ جي رٿ رٿي.

مون پنهنجي حياتيءَ جو نقطه نگاهه اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي نوع آدم رٿي ان جي حصول لاءِ ذهني، عملي ۽ جذباتي يڪ جهتي حاصل

ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. جيئن ته انهي راه ۾ مون کي مذهب، فلسفي، تاريخ، تصوف، سياسي، اقتصادي ۽ عام معلومات جا ڪتاب ممد و معاون ٿيڻ وارا هئا، ان ڪري انهن مضمونن تي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيم. انهي جي پڙهڻ بعد ان وقت جيڪي سوچي سگهيو هوس، ان کي مون پنهنجي ڪتاب ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ ۾ قلم بند ڪيو هو.

ان ڪتاب جي جلد ۲- ڀاڱي پهرين جي پنجين باب مان ڪي حوالا پڙهندڙن جي معلومات لاءِ پيش ڪريان ٿو.

ذهني تجربا ۽ معلومات:

هر جاندار شيءِ کي قدرت طرفان ٻه نعمتون عطا ٿيل آهن، هڪ نفس ۽ ٻيو عقل. نفس جو ذڪر اڳتي ڪندس، هتي پنهنجي ذهني معلومات جو احوال پيش ڪريان ٿو:

ٿورو گهڻو عقل هر جانور ۾ ٿئي ٿو. ويندي ڪيئن، ٽنڊڻ، مک ۾ به عقل جو ڪجهه ذرو معلوم ڪيو ويو آهي. انسان اشرف المخلوقات صرف عقل جي زياده هئڻ ڪري سڏيو وڃي ٿو.

ليڪن ماڻهن ۾ عقل هڪ جهڙو نٿو ٿئي. انهي جو مدار سني تربيت، علمي معلومات، زندگيءَ ۾ مختلف تجربن جي حاصلات، غور ۽ فڪر جي مادي ۽ جستجوءَ جي خواهش تي رهي ٿو.

آءٌ جيڪڏهن سڀ کان گهٽ لباس سان ملبوس هوس ته اهو علم هو، ان جا مکيه ڪارڻ ٿي هئا - جهڙوڪ:

ڳوٺاڻي زندگي، درسي علم جي گهٽتائي، آس پاس جي محدود دائري جو ماحول، ليڪن انهي سڀني ڪوتاهين هوندي قدرت مون کي ننڍپڻ کان غور ۽ فڪر جو مادو عطا ڪيو هو. جنهن مون کي جستجو ڪندي عالمن ۽ صالحن جي صحبت، ڪتابن پڙهڻ جي شوق، سياسي، مذهبي، سماجي ڪاروبار ۽ تجربن حاصل ڪرڻ جو موقعو ميسر ڪيو.

زندگيءَ جي ڪن سفر ۾ بي سمر ۽ سامان علم جي داخل ٿيو هوس، آهستي آهستي ٿي محنت ۽ مزدوريءَ سان ڪجهه ميراث ڪئي ٿيڻ لڳي.

عشق منهنجي ساري تگ و دو ۾ طاقت ۽ همت جو ڪم ڏنو ٿي ته غور فڪر جي حاصلات مشعل راه جو ڪم ڏنو آهي.

ابتدا ۾ هوش کان جوش زياده هوم پر آهستي آهستي ٿي عمر ۽ آزمودي موجب هوش وڌڻ لڳو.

اڄ تائين زندگيءَ ۾ عمل جي واڳ جذبي جي ماتحت پئي رهي اٿم. ليڪن ذهني لياقتن کي وڌائڻ لاءِ مسلسل ڪوشش ۾ رهيو آهيان.

مذهب، سياست، نفسيات ۽ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي معلومات وڌائڻ واسطي هر موقعي مان پئي فائدو حاصل ڪيو اٿم. انهيءَ ڏس ۾ ڳوٺاڻي فرصت، سنير و سياحت، جيل ۽ نظربنديءَ جي زندگي، تاريخ، فلسفي، تصوف، سياست ۽ عام معلومات جي ڪتابن جي مطالعي چڱي مدد ڪئي آهي. ليڪن باوجود ان جي هن نتيجي تي پهتو آهيان ته:

”منڊي ماکوڙي ڪوه ۾ پيئي ڪڇي آپ“

(شام ڪرير)

وانگر ساري ڪائنات جنهن ۾ ڪروڙها سج سندن نظام شمسيءَ جي دائرن ۾ هزار ورهين جي روشنيءَ جي ميلن جي پنڌ تان پنهنجي دورن ۾ مشغول هجن. اتي هڪ محدود مغز واري ڪوپريءَ کي ڪهڙي مجال آهي جو ان اڻ ڪندڙ خزاني جي معلومات کي پاڻ ۾ سمائي سگهي. جيتري قدر معلومات ٿي آهي اوتري قدر پنهنجي ڪم مايگي ۽ بي علميءَ جو راز پي کليو اٿم. نيٺ شيخ سعدي عليه وانگر چوڻو پيو:

اي مدعيان در طلبش بي خبراند،

کانرا ڪم خبر شد خبرش باز نيامد.

اي برتزاز خيال قياس و گمان و فهم،

وزهر چم گفتند اند. شنيدم امر خوانده ايم.

مجلس تمام گشت با آخر رسيد عمر،

ماهمنچنان دراول وصف توماند ايم.

معني: سڀ دعويٰ ڪندڙ علم جا بي خبر آهن. جنهن کي ڪجهه پتو پيو ان کان خبر ٻاهر نه نڪتي. اي خيال، قياس، گمان ۽ سمجهه کان مٿي هستي، جيڪي چيو اٿن ٻڌو اٿم يا پڙهيو اٿم. ان ۾ ساري عمر گذري چڪي آهي. ليڪن ائون تنهنجي وصف جي ڄاڻ ۾ اهڙو رهيو آهيان جهڙو اول ۾ هوس.

سياسي معلومات ۽ تجربا:

سياست ۾ حصي وٺڻ لاءِ ٻن قسمن جا محرڪ جذبا ماڻهوءَ کي ڇڪي وڃي سياسي زندگيءَ ۾ داخل ڪندا آهن.

(۱) غلاميءَ کان آزادي، خدا جي رضامندي ۽ خدمت خلق جي خواهش.

(۲) نالي ۽ ناموس جي خواهش، اقتدار جي بک ۽ ذاتي فائدي جي لالچ.

اٺون ۱۵ ورهين جي عمر جو هوس، جڏهن خلافت تحريڪ ۾ حصو ورتو هوم. ان مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته پهرين قسم جي جذبي جي ماتحت ڇڪجي وڃي سياست ۾ داخل ٿيو هوس.

درويشن جي صحبت ۽ صوفين جي تعليم مون کي سياست ۾ خدا جي رضامنديءَ جي تمنا لاءِ راغب ڪيو هو. اڳتي هلي سياسي فلسفي جي پڙهڻ، صالحن جي هدايت مان خدمت خلق جو شوق جاڳيو. باوجود نيڪ نيت ۽ سالم جذبي جي مون تي هوش کان جوش غالب رهي اثر انداز پئي ٿيو آهي. ڪجهه وقت کانپوءِ سياست جي مختلف نظرين مان واقف ٿيڻ لاءِ ڪيئي ڪتاب پڙهيم. پاڻ کي سٺن اصولن تي ٺهيل جماعتن ۾ داخل ڪري جمهور جي آواز پٺيان هلڻ لاءِ حتي الامڪان ڪوشش ڪيم. پر اڪثري رد عمل جي ڪن ۾ پئي چڪر کائيا اٿم. ان جو مکيه سبب منهنجي سياسي زندگيءَ ۾ عقل کان وڌيڪ جوش جو هئڻ هو. هن وقت سياسي نظرين جا مکيه رجحان دنيا ۾ هيٺيان آهن:

(۱) عقل جي بنياد تي سياسي اصول ۽ پاليسي مرتب ڪري ان موجب هلڻ.

(۲) جذباتي ۽ هنگامي نقطه نگاهه کان سياست ۾ ڪم ڪرڻ. مون اڪثر پوئين رجحان هيٺ پئي ڪم ڪيو آهي.

عمل ڇو ۽ ڇا لاءِ:

اڳي جيئن ذڪر ڪيو اٿم ته عملي زندگيءَ ۾ داخل ٿيڻ بعد صبح شام پيو ڪم ڪندو هوس. خانگي ڪمن کان علاوه سياسي زندگيءَ ۾ جڏهن قدم وڌم ته پهرين خلافت تحريڪ ۾ دلچسپي ورتم. ان کانپوءِ سيدن جي ڪانفرنس سڏائي انهن جي انجمن برپا ڪرايم. تعلقه لوڪلبورڊ، ضلع لوڪلبورڊ، ڪراچي ميونسپالٽي، ڳوٺ سڌار هلچل، مطلب ته ڪيترا ئي مشغلا هئا، جن ۾ دل وندرائڻ ۽ مشغول رهڻ خاطر پيو ڪم ڪندو هوس.

ڳوٺ سڌار هلچل جي سلسلي ۾ جماعت ٺاهي ساري ضلعي ڪراچيءَ جو گشت ڪيم. جلسا سڏايم، رستا، اسڪول، ڪوھ، اسپتالون، مسافر خانا ڏسي انهن جي درست ڪرڻ لاءِ تجويزون سوچيم. عام ماڻهن سان رابطو قائم ڪرڻ لاءِ جلسا ڪري انهن ۾ تقريرون ڪيم. ديهات سڌار هلچل جون هيٺيون شاخون ٺاهي ان ذريعي ڪم ڪيم:

(۱) ديهاتي زالن جي ڀلي لاءِ جماعت ٺاهي، ڳوٺن ۾ زناني تعليم، هنر، گهرن جي صفائي، ويڙ جي سهوليت جو ڪم ڪرايم.

(۲) چوپائي مال وارن جي ترقي ۽ مدد لاءِ جماعت ٺاهرائي، روپنيو کاتي ۽ ٻين مان چاري جون فيون گهٽائڻ، ڪراچي شهر جي نزديڪ مالدارن جي سروي ڪرائي انهن جي ڪير کي چڱي آگاهه ٿي نيڪال ڪرائڻ ۽ تڪليفن دور ڪرڻ جو انتظام ڪرايم.

(۳) ڪراچي ضلعي ۽ سمنڊ جي ميربحرن جي جماعت ٺاهي انهن جي ذريعي مڇي ۽ ڀلي جا نيڪا ميربحرن کي ڏيارڻ، سمنڊ جي مڇيءَ جي نيڪال لاءِ سٺو انتظام ڪرڻ وغيره بابت ڪوشش ڪيم.

(۴) سن ۽ پٽ شاھه تي ادبي ۽ ڪلچرل ڪانفرنسون سڏائي سنڌي زبان ۽ ڪلچر کي ترقي وٺائڻ لاءِ بندوبست ڪرڻ.

(۵) ضلعي جا رستا، ڪوھ، اسپتالون، اسڪول ٺهرائي، ڳوٺاڻي تعمير کي ترقي ڏياريم.

انهي هل ھلان بعد جڏهن عملي دنيا جو سن بلوغ شروع ٿيو ته انهي سلسلي ۾ پاڻ کي ته راهي تي ڪڙو ٿيل ڏٺم:

(۱) انهن ڪمن ۾ بي لوث مسلسل ڪوشش ڪرڻ بعد به دشمني ۽ مخالفت جو شڪار ٿيس ٿي ته بعضي اهڙا خيال پيدا ٿيڻ لڳا ته جڏهن ماڻهن ۾ سڃاڻپ نه آهي ته پوءِ پنهنجو ڪاڏي، محنت ڪري، پاڻ کي آزار ۾ وجهڻ کان بهتر هو ته انهي مهاڃار کان پاڻ آزاد ڪري ڇڏجي.

(۲) ٻي طرف نالي، ناموس، اقتدار ۽ ملڪيت هٿ ڪرڻ جون لالچون سامهون هيون. ڏٺم ٿي ته هر ڪو ان مان نفعو حاصل ڪري رهيو هو. مون ڇو نٿي فائدو حاصل ڪيو. اهڙي طرح ايمان بگيڙڻ جي راهه ڏسڻ ۾ آئي.

(۲) ٽي طرف عملي زندگيءَ جو پراپڪاري نقطہ نگاہ ۽ خدمت خلق ۾ روحاني ترقي ۽ عوامي ڀلي جا پهلو ڏسڻ ۾ آيا.
انهي دؤر ۾ تنهي رستن جي وچ ۾ تميز پيدا ٿي چڪي هئي ليڪن اطمینان قلب حاصل نہ ٿي سگهيو. منجهي ٿي پيس.

ڪنهن وقت سياست کان ڪڪ ٿي ان کي ڇڏڻ جا خيال ستائيندا هئا. ڪنهن وقت اقتدار جي بک، نالي ناموس جي لالچ ستائيندي رهندي هئي. ڪنهن وقت خلق خدا، قوم ۽ ملڪ جي خدمت وارو جذبو همت پيدا ڪري ڪم ڪرڻ تي آماده ڪندو هو انهيءَ وچ ۾ سنڌ جي جدا ٿيڻ جا آثار ڏسي سنڌ اسيمبليءَ ذريعي ملڪي خدمت جي جذبي هيٺ هڪ عوامي پارٽي سر شاهنواز ڀٽي جي ليڊرشپ هيٺ ٺاهي ڪم ڪرڻ شروع ڪيم. پر سر شاهنواز ان جي بمبئي ۾ وزير ٿي وڃڻ ڪري اها گهڻو وقت جٽاءُ ڪري نہ سگهي. پوءِ سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊن وقت هڪ ٻي جماعت اتحاد پارٽيءَ جي نالي سان ٺاهي سر حاجي عبدالله هارون ۽ سر شاهنواز خان ڀٽي جي معيت ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيم.

عشق مجاز جو سن بلوغ:

اڳي فصل ۾ مختصر طور بيان ڪري آيو آهيان تہ ڪهڙي طرح مون کي مجازي عشق جي واقفيت ٿي. ان مان ڪهڙا سبق پرايم. ڪهڙي طرح دوست جي بنا لالچ مدد ۾ سرور ۽ غم جا مزا چڪيم.
هاڻ هن نئين دؤر ۾ مون کي هيٺين نين ڳالهين جو پتو پوڻ لڳو -

جهڙوڪ: (۱) باغ حسن جا ميوو ۽ گل ڪهڙا هئا. ان جي لالچ ڪيتري قدر هرڪائيندڙ هئي.

(۲) انهي جي چڪڻ، سنگهڻ ۽ استعمال جا نفعو ۽ نقصان معلوم ٿيڻ لڳا.

(۳) جائز ۽ ناجائز ڳالهين جو پتو پوڻ لڳو.

(۴) سوسائٽيءَ جي قاعدن ۽ قانونن جي اهميت.

(۵) سڌن کي مارڻ يا حاصل ڪرڻ يا سبليميٽ (پاڪيزه) بنائڻ جو پتو پيو.

(۶) انهن ڳالهين جي تشريح ڪرڻ بعد وري مذڪوره بالا دوست (م) جا

وڌيڪ خط انهي وقت ۾ پنهنجي ڪيفيت تي لکيل ۽ انهن تي تبصرو ڪندس.

(۷) عشق جي عبادت تي اثر جو ذڪر.

(۸) عشق جو علم جي حصول تي اثر.

(۹) عشق جو عملي زندگيءَ تي اثر.

(۱۰) عشق جا رستا ۽ راهون ڪهڙا هئا.

هيٺ مذڪوره بالا هر هڪ مسئلي تي مختصر روشني وجهان ٿو:

(۱) باغ حسن جا صبا ۽ گل وغيره:

شاعرن ۽ اديبن معشوق جي مختلف عضون کي ميون، گلن ۽ درختن سان تشبيهه ڏئي انهن جي خوبصورتِي، خوشبوءِ ۽ نزاکت جو ذڪر ڪيو آهي. اڳي انهن ڳالهين کي شاعرانا ۽ اديبانا مبالغه آميزي سمجهي ان طرف ايترو توجهه نه ڏيندو هوس ۽ نه ان جي ماهيت جو پتو پيل هو. ليڪن هاڻ عشق مجازيءَ جي لهس لڳڻ، پسنديده صحبت ۾ رهڻ، جنسي خواهش جي جذبي ۽ جذباتي طبيعت انهن جي معنيٰ ۽ مطلب سمجهڻ جو موقعو ڏنو. مثلاً شاعر هيٺيون تشبيهون ڏنيون هيون:

(۱) محبوب جي وارن کي زنجيرن ۽ ڪارن نانگن سان مشابھت ڏني هئائون.

(۲) محبوب جي گلن کي گلاب جي رنگ سان تشبيهه ڏنائون ٿي.

(۳) محبوب جي کاڌي يا زرخدان کي صوف سان مشابھت ڏني هئائون.

(۴) محبوب جي اکين کي نرگس جي برابر سڏيو هئائون.

(۵) محبوب جي ڏندن کي ڏاڙهونءَ جي ڏاڻن سان مشابھت ڏنائون ٿي.

(۶) محبوب جي پستانن کي ڏاڙهن يا قين سان مقابلو ڪرايائون ٿي.

(۷) محبوب جي چپن کي لعل بدخشان، يا شراب سرخ جي نالي سان سڏيائون ٿي.

(۸) محبوب جي غبغب کي چاهه يا کوه ڪوٺيائون ٿي.

(۹) محبوب جي پرن (ابرو) جي تلوار سان مشابھت ڪيائون ٿي.

(۱۰) محبوب جي اکين جي پٺڻن کي پالا يا نيزا سڏيائون ٿي.

(۱۱) محبوب جي تنگن کي سنگِ مرمر جي پيل پاڻ سان تشبيهه ٿي
ڏنائون.

(۱۲) محبوب جي چيلهه کي وار جي سنهائيءَ سان مشابهت ٿي ڏنائون.

(۱۳) محبوب جي قد کي سرو وڻ جي مقابل ڪڙو ڪيو هئائون.

(۱۴) محبوب جي پيشانيءَ کي مسجد سمجهائون ٿي.

عشق مجازيءَ جي مرحلي ۾ انهي باغ حسن جي ميون، گلن، درختن
جي سونهن، خوشبوءِ جو پتو پيو ۽ معلوم ٿيو ته انهن تشبيهن ۾ واقعي
جان هئي.

(۱) زنجير ۽ ڪارا نانگ بيشڪ ايذاءَ رسان هئا. پر زلف جي ڏنگيل ۽
ايذايل جو رنگ ئي اور هو. مولانا همايوني واقعي سچ چيو ٿي جڏهن
چيو هئائين ته:

تنهنجي زلف جي بند ڪمند وڌا،

زندان هزارين مان نه رڳو.

(۲) گلاب جي سرخي نهايت خوشبودار ۽ خوبصورت هئي پر محبوب جا
گل عاشق جي نظر ۾ ان کان هزار دفعا زياده خوبصورت ۽ خوشبودار
هئا، صرف سڃاڻپ جي ضرورت هئي.

(۳) صوف بيشڪ سهڻو ۽ مقوي ميوو هئو پر عاشق کي ته پتو هو، ته
معشوق جي زرخدان اڳيان ان جو ملهه ۽ مقدار ڪهڙو هو.

(۴) نرگس جو گل نهايت خوبصورت هو پر جو خمار، خوبصورت، گهرائي
۽ ڪشش محبوب جي اکين ۾ هئي، ان جو ذڪر سائين مصري شاه
کان ٻڌو:

ڪنڀائون کلي نيٺ گهرا گلابي،

پري ٻاجه نرگس عجب نير خوابي.

شاه لطيف:

کلي نيٺ خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،

سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،

تارا ڪتيون ٽائب ٿيا، ڊيڪيندي دلبر،

جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

(۵) باغ ۾ نڙيل ڏاڙهونءَ جا داڻا نهايت خوبصورت ڏسڻ ۾ ايندا آهن. جنهن کي شاعرن نارخندان سڏيو آهي، پر معشوق جا ڏند ٻنهنجو مثل پاڻ هئا.

نارخندان باغ را خندان کند.

سچل سائين فرمائي ٿو:

ڏند ته موتي محبوب جا هيرو لعل جواهر -

(۶) قبه نور جي هاڪ گهڻن ٻڌي هوندي پر مولانا جامي ان جي هن طرح تشبيهه ڪري ٿو:

دو پستان هريڪي چون قبه نور،

حبائيه خواسته از عين کافور.

معني: ٻه پستان هر هڪ قبه نور هو، ان جي ٻنڍي ڄڻ ته کافور جي نيل هئي.

(۷) لن جي بهترين تشبيهه خواجہ حافظ شيرازي هيٺينءَ طرح ڪري ٿو:

در ازل داده بست مارا ساقی لعل لب،

جرع جامي که من سرگرم آن جامر هنوز.

معني: ازل کان تنهنجي لعل لن مون کي اهو پيالو پياريو آهي، جو زمانو گذري ويو آهي ليڪن اڃان تائين ان جو خمار نه لتو آهي.

(۸) کاڌي يا زرخدان بابت خواجہ حافظ فرمائي ٿو:

غرق در چاه زرخدان توام کن هر طرف،

صد هزارش گران جان زير طوق غيب است.

معني: تنهنجي کاڌيءَ جي کوھ ۾ ڪيئي غرق ٿيل آهن.

(۹) ابرو - رخسار ڀرڻ لاءِ مولانا همايوني فرمائي ٿو:

ڪئين ابرو تبخ شهيد ڪيا، ڪئين ناز مزيد مرید ڪيا،

ري ناڻي دید خرید ڪيا، قربان هزارين مان نه رڳو.

(۱۰) اکين جي پنڊڻ کي سچل سرمست ههڙيءَ طرح بيان ڪيو آهي ته:

سهڻيان دے هن مرگان دي، وه ڏنم تيزے بازي،

سڀني مار تباھ ڪين ڪر ايڏي دست درازي،

عاشق جهل ڳچي گهٽ ڪپڙا آپ ٿيون ايلازي،

ڏيون سِر "سچل" آويڪين غمزه دے وچ غازي!

(۱۱) تنگن بابت مولانا جامي هيٺين طرح تشريح ڪئي آهي:

سخن را نم زساق او که چون ست،

بنائے حسن راسيمين ستون ست.

معني: محبوب جون تنگيون اهڙيون آهن ڇڻ ته حسن جي محلات جا چانديءَ جا ٽپا آهن.

(۱۲) چيلهه بابت به مولانا جامي هي فرمائي ٿو:

نيا رستن ڪمر از موئي بستين،

کز موبوديش پير گستن.

معني: چيلهه وار وانگر نازڪ آهي جو ان جي ڇجي پوڻ جو خطرو آهي.

(۱۳) قد لاءِ خواجه حافظ هيئن فرمائي ٿو:

نثار روئي تو هر برگ گل که در چمن ست،

فدائي قد تو هر سرو بن که بزلج جو ست.

معني: تنهنجي منهن تان باغ جو هر گل قربان پيو ٿئي، تنهنجي قد تان دريا جي ڪناري وارو هر سرو جو وڻ فدا پيو ٿئي.

(۱۴) محبوب جي پيشاني لاءِ شاهه سائين ۽ سچل سرمست جي شاهدي ڪافي ٿيندي.

چند چوانءِ سج، جي منو نه پائين،

گڏهن اڀرين سنهڙو، گڏهن اڀرين ڳچ،

منهن ۾ ٻريئي مڇ، تو ۾ ناه پيشاني پيرينءَ جي،

(شاهه)

چوڏس چند هي منهن محبوبي، راه وسيع پيشاني،

ويڪڻ نال حيران رهيو سڄي، رنگ سارا رحمانِي،

جهلڪ آهين دي ڪونه جهلڪي، جو بوني نور پيشاني،

سچل حسن جسيان اتئون، جان ڪيتي قرباني.

(۱۵) باغ حسن جي صيون ڇڪڻ، سنگهڻ جا نقصا ۽ نقصان، جائز ۽ ناجائز:

جهڙي طرح ڍور ساڻو گاهه ڏسي يڪدم گهرندو آهي ته ان کي ڪائي

يا بکيو جانور کاڌو ڏسي ان جي کاڌ لاءِ تيار ٿئي ٿو. جنهن ۾ هنن کي اها

تيمز ڪانه ٿي رهي ته اهو گناه يا ڪاڌو پرائو آهي يا نقصانڪار آهي. ان وانگر عاشق ۾ به رواجي طرح مذڪوره بالا حسن جي ميون ۽ گلن کي چڪڻ ۽ سنگهڻ جو شوق پيدا ٿيڻ فطري ڳالهه آهي.

مجازي صغيرين جي دؤر ۾ اها خواهش پيدا ٿئي ٿي پر جيئن مجاز سن بلوغ کي پهچي ٿو ته اها خواهش پيدا ٿئي ٿي. ان سان گڏ انهيءَ دؤر ۾ تميز جو مادو به منجهس پيدا ٿئي ٿو. جنهن مان ان جي نفعي ۽ نقصانن کان کيس واقفيت ٿئي ٿي. ليڪن جبلي خواهش ايترو تيز ۽ زوردار ٿئي ٿي جو رواجي طرح ماڻهو ان تي ضابطو رکي صحيح طرح جي استعمال تي قادر نٿو ٿئي.

مجازي عشق جي صغيرين وقت انهن خواهشن کان آزاد هوس پر جيئن مجاز جي سن بلوغ کي پهتس مون تي به باغ حسن جي پرفريب ۽ دلڪش ميون ۽ گلن جي چڪڻ ۽ سنگهڻ جي زوردار خواهش پيدا ٿي.

اهي ڳاڙها گل جن لاءِ شاھ سائين فرمايو آهي:

”پسي ڳاڙها گل متان ڪا گل چانگي کي چاري.“

انهيءَ باغ جو هر ميوو - گل، درخت هوشربا هو. ليڪن ساڳئي وقت تميز جي مادي پيدا ٿيڻ ڪري انهن جي استعمال جي نفعي ۽ نقصانن مان واقفيت ٿي. جماعتي دستورن، مذهبي قانونن، اخلاقي پابندين منهنجي جبلي خواهش پوري ڪرڻ تي روڪ وجهڻ شروع ڪئي، انهيءَ ڪري عجب ڪشمڪش ۾ ڦاسي شش و پنج ۾ پئجي ويس. انهيءَ ڪيفيت کي ان وقت مون چند مضمونن ۾ قلمبند ڪيو هو. جي مناسب موقعي تي پيش ڪبا.

(۴) سوسائٽيءَ جي قاعدن ۽ اخلاقي پابندين جو اثر:

جانور ۽ انسان ۾ تفاوت اهو آهي ته جانور گهڻين پابندين کان آزاد آهي. ماڻهو اشرف المخلوقات جي صفت سان موصوف ٿيڻ ڪري پاڻ تي جماعتي نظام، نسل جي پاڪيزگي، باهمي فسق ۽ فساد کان بچڻ لاءِ ڪي جماعتي دستور ۽ اخلاقي پابنديون عائد ڪري ڇڏيون آهن. جنهن ڪري هو جانور وانگر چڙواڳ نٿو رهي سگهي.

ماڻهن جماعتي قاعدا هيٺين مسئلن جي خاطر خواهه حل لاءِ مرتب ڪيا آهن:

- (۱) باهمي جنسي ميلاپ جا سنڌا ۽ سڙها.
 - (۲) هڪٻئي جي ملڪيت يا لاڳاپي جو احترام.
 - (۳) باهمي رضامنديءَ لاءِ تشدد جي استعمال کان گريز ڪرڻ.
 - (۴) باهمي تعلقات ۽ ڏي وٺ بابت ڪي دستور مقرر ڪرڻ.
 - (۵) ملڪيت جي حصول لاءِ دغا، ڪوڙ، وعدي خلافي، تشدد ۽ نفعي خوريءَ کان پرهيز ڪرڻ.
 - (۶) فرد جون سوسائٽيءَ لاءِ جوابداريون.
 - (۷) هڪڙين قومن جا ٻين قومن سان رابطي جا اصول.
- انهن قاعدن ۽ دستورن جي تڏهن پوريءَ طرح پوئواري ٿي سگهندي جڏهن ماڻهو خودمطلبي ۽ نفس اماره جي پوئلڳي ڇڏي، پراپڪاري ۽ قربانيءَ جون خاصيتون حاصل ڪندو.
- انهن قاعدن کي مختلف مذهبي اڳواڻن، قومن جي قديم دستورن ۽ حڪومتن طرفان مقرر ڪيو ويو آهي. باوجود ان جي لکها ماڻهو سندن ذاتي ڪمزورين، جنسي خواهشن، سوسائٽيءَ جي جوڙجڪ، غلط ماحول ۽ ٻين انيڪ سببن ڪري انهن جي پابندي نٿا ڪن. جنهن ڪري ملڪ ۾ جنسي بداخلاقي، چوري، ڊاڪ زني، استحصال، خون خرابي، فساد ۽ ظلم جاري رهي ٿو.
- ماڻهوءَ جي زندگيءَ جو سفر گهڻين لالچن ۽ خطرن سان ڀريل رهي ٿو. انهيءَ کان آزاد ٿي زندگي صحيح ۽ ماڻهن جي ڀلي لاءِ هلائين ڏکيو ڪم آهي. اها ترڪڻ بازي آهي ان چاڙهيءَ کان جو چڙهيو اهو ڪامياب ليکبو.
- اخلاقي اصولن جي پابندي انسان جي مادي ۽ روحاني تڪميل لاءِ ڪارآمد ٿئي ٿي. ان جي انحرافي ان کي هيٺ ڪرائي تنزل، فساد ۽ حيواني صفتن تائين پهچائي ٿي. عشق مجازيءَ ۾ هيءَ دؤر نهايت نبرد آزما ٿئي ٿو، ان مان چڙهن وڌو ڪم آهي.
- خدا جي لطف، سٺي صحت، درويشن جي دعائن، علم جي رهنمائي ۽ حالات جي سازگاريءَ مون کي ان منزل تان چاڙهي ڇڏيو. قرباني ۽ پراپڪاريءَ جي نعمتن سان نوازيو. جنهن نه رڳو مونکي مجازي مرحلي ۾ مدد ڪئي پر زندگيءَ جي هر راه ۾ رهبري ڪئي.

(۸) سبلائيڻميشن (ڪثافت کان لطافت طرف هلڻ):

هي لفظ علم نفسيات جي ماهرن جو ايجاد ڪيل آهي. جنهن مطابق ماڻهو حيواني جبلتن کي رواجي طرح پوري ڪرڻ جي خواهش جي عيوض اعليٰ اخلاقي، ذهني، روحاني قدرن جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻي ٿو. مثلاً عاشق ۾ محبوب جا ڳاڙها چپ ڏسي ان کي چمڻ مان خوشي حاصل ڪرڻ جي خواهش پيدا ٿئي ٿي. يا شراب ڏسي ان مان ڍڪ پري سرور حاصل ڪرڻ جو شوق جاڳي ٿو.

اهي ٻئي خوشيون عارضي ٿين ٿيون. اهڙيءَ طرح حاصل ڪيل خوشيءَ جي عيوض يا نفعي تي غور ڪرڻ بعد هن ۾ بعضي اهو خيال اچي ٿو ته عارضي خوشي يا سرور جي عيوض ديرپا خوشي ۽ سرور ڪهڙيءَ طرح حاصل ڪري سگهيو.

ترقي يافتہ روح انهيءَ جذبي مان عارضي خوشي حاصل ڪرڻ جي عيوض ان کي عقيدن تي عمل ڪرڻ، روحاني (ذهني) سرور يا قومي خدمت ۾ وقت صرف ڪرڻ مان جا خوشي حاصل ٿئي ٿي ان طرف مبدل ڪن ٿا. ان ڳالهه کي سبليٽي ڪرڻ سڏجي ٿو.

اهڙيءَ طرح زلفن کي فراق ۽ قيد سان مشابھت ڏئي ويئي آهي. رواجي طرح ماڻهوءَ جي هميشه اما خواهش رهي ٿي ته فراق جا ڏينهن گذري وصال حاصل ٿيس. پر گهري غور ڪرڻ بعد اهو پتو پوي ٿو ته فراق مان حاصل ٿيندڙ درد يا غم خود هڪ انتهائي درجي جي خوشي ٿئي ٿي. شاه سائين فرمائي ٿو:

Gul Hayat Institute
گوليان گوليان ۾ لھان. شال ۾ ملان ھوت.

من اندر جا لوچ، سا ملڻ سان مائي ٿئي.

وڌيڪ غور بعد پتو پيو ٿي ته اهي هڪ ئي شيءِ جا ٻه پاسا هئا. ليڪن ڪن درويشن ته مورچو خوشي ۽ غم کي هيٺيون درجو ڏنو هو. ڇي: ماڻهوءَ کي ان درجي تي پهچڻو هو جتي ٻنهي جي اثر کان آزاد ٿي ويڃو هوس. اهو بيخودي يا حيرت جو مڪان هو.

مولانا روم فرمائي ٿو ته:

”خوشران باشد که سر دلبران، گفته آيد در حديث ديگران.“

ان وانگر موتي مجاز جي درسگاه ۾ اچي ڪي سبق پڙهي ٻڌايان ٿو.

مجاز جي پهرئين دؤر ۾ جنهن کي معصوميت جي زمين سان تشبيهه ڏني اٿم (م) دوست هڪ استاد، مرشد ۽ رهبر جو ڪم ڏنو ٿي. هن نئين مرحلي تي پهچڻ بعد عقل ۽ سڌن جي وڌڻ سبب همسري جي درجي تي پهتس. جتي اهو دوست مجازي مجسم، درسگاه ۽ مسجد جو درجو وٺي ويو. آئون عاشق، شاگرد ۽ عابد بنجي ويس. انهيءَ وقت جو هيٺيون خط پڙهو:

دوست جو خط

ڪراچي. ۱۶ - جولاءِ ۱۹۲۲ع

يا علي مدد

(هن خط تي سندس نالي جا ٻه انيشل رت سان لکيل هئا)

منهنجا عزيز پيءُ، منهنجا هن منافقن، خود مطلبن ۽ جاده پرست ماڻهن جي وچ ۾ اڪيلا رازدان!

عزيز پيءُ، گذريل رات کان آئون نهايت غمگين رهي آهيان. مون هڪ خط هن کي موڪليو جو مون گهريو ٿي ته هو مون بابت ڪجهه فڪر ڪري ته ان ڪري مون کي آٿت ٿئي ها ۽ کيس منهنجي درد جو پتو پوي ها. مون گهريو ته کيس ملان. رواجي طرح آئون ميتنگ ۾ وڃڻ بعد کيس ڏسي سگهان ها. پر مون کي خيال آيو ته عام مجمعي اڳيان آئون کيس پنهنجا جذبات ڏيکارين سو ٺيڪ نه هو. ڇاڪاڻ ته ڪالهه آئون ان موج ۾ هيس جو ساري مجمعي جي سامهون کيس پاڪر پائڻ کان پاڻ روڪي نه سگهان ها. تنهن ڪري گهر ۾ رهي پيس. ۽ ڪي ڪتاب ڪڍي پڙهيم. ميرزا عبدالقادر جو هي شعر نظر مان گذريو جو توکي موڪليان ٿي.

خبر نه آهي ته ڇو آئون اهڙو آزادانه طور توکي لکي رهي آهيان. ها، مون کي معلوم آهي ته تون شريف انسان آهين ۽ مون کي خبر آهي ته توکي خدا جو خوف آهي. سڀ کان وڌيڪ اها ڳالهه آهي ته درد پري دل رکين ٿو. توکي اولاد آهي تنهن ڪري ٻين جي اولاد لاءِ به همدرد آهين ۽ قدر اٿئي، جن کي ماڻهن لاءِ ڪري نٿا ڏسو هو هاڻ ڳجهن جي حوالي وڃي ٿي آهي. خدا توتي پنهنجي رحمت موڪلي. مون کي خبر آهي ته تون پارسي ڇڱيءَ طرح ڄاڻين ٿو تنهن ڪري هنن شعرن جي معنيٰ توکي سمجهائڻ جي ضرورت نه رهندي.

آئون توکي ايترو لکان ٿي ڇاڪاڻ ته مون کي خبر آهي ته تون ان گري ڪڪ نه ٿيندين. نه هن ڳالهه کي شرمناڪ سمجهيندين. توکي جيڪڏهن هزارها خط موڪليان ته به تون صبر سان برداشت ڪندين. دل سان پڙهندين. قدر ڪندين. مهربان ماءُ وانگر مون کي هن دکن ۾ ڏيڏيندين.

هن دکن بابت جڏهن آئون توکي لکان ٿي يا حال ڪريان ٿي ته پڪ اٿم ته هڪ همدرد ڀاءُ سان درد اوريان ٿي. ڇاڪاڻ ته مون کي معلوم آهي ته توکي عورتن جهڙي دل آهي. ۽ مردن جهڙي همت اٿي. اهي ٻئي صفتون هڪ ماڻهوءَ ۾ گڏ هئڻ نادر ڳالهه آهي. ٻڌ ته! مون کي نه نندڻ ٿي اچي نه ڪاڌو ٿو وڃي، جنهن ڏينهن کان تون ويو آهين هتي پيو ڪوبه ڪونه آهي. جنهن سان دل کولي درد ونڊيان. هاڻ جڏهن درد اڀري ٿو ته اندر ڪاڇي پيو.

منهنجا عزيز ڀاءُ، توکي خبر نه آهي ته هن ڳالهين ڪهڙيءَ طرح مون کي دک رسايو آهي. آئون ساڳي عورت نه رهي آهيان. آئون دنيا اڳيان اندر جا راز کولي نٿي سگهان. مون کي صرف هن جو خيال آهي ۽ جيڪي مون ۾ بچيو آهي سو هن کي قبول آهي. هاڻ خبر پوئيم ٿي ته خدا واقعي آهي ۽ خدا جي سڃاڻپ هن جي ذريعي ٿي اٿم. تنهن لاءِ باوجود هن جي بي التفاتيءَ جي سندس شڪر گذار آهيان.

بيدل جا شعر هي آهن:

ز چاک سينم آهه مي نويسم، کتانم ماهه مي نويسم
غبار انتظار کيست اشڪم، که هر سطره بر آهي مي نويسم
برنگ سايه عشق ديگرم نيست، همان روز سياهي مي نويسم
نياز آئينه اسرار نازست، شکست، کج کلاهي مي نويسم
ز دل نقش اميدم جلوه گر نيست، بر اين آئينه آهي مي نويسم
دو عالم نسخ حيرت سوادست، بهر صورت نگاهي مي نويسم
چو صبحم صفحه بي نقش بيدل، شکست رنگ گاهه مي نويسم.

هي ٻيو شعر ان کان به بهتر آهي جو ماڻهوءَ کي ايترو مٿي ڪڍي وڃي ٿو جتي هو صبر سان همکنار ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته انهيءَ جي پڙهڻ کانپوءِ مون کي پنهنجي دانهن تي قابضو اچي وڃي ٿو. هاڻ مون کي پتو پوي ٿو ته

هن کي خدا موڪليو آهي ته مون تي ذهن نشين ڪري ته منهنجو ههڙو حال
سپندس لاءِ نڪو (داغ) آهي. مون کي مضبوط ٿيڻ گهرجي. مضبوط ٿيڻ بعد
ٿي خدا مون کي نوازيندو. خدا مون کي هنن آزمودن ۾ ان لاءِ وڏو آهي ته
باوجود جدائيءَ جي آءٌ ساڻس هڪ ٿي وڃان.

شعر ميرزا عبدالقادر ”بديل“

ز پيرهن برون آئي شڪوهي نيست عربياني.
جنون کن تا حبابي را لباس بحر پوشاني
نمّو هائي بهار اعتبار افسردگي دارد.
نمي بار و بهار فصل سبحاني به آساني.
بيکرم خاموش نتوان ز کلفتها برون جستن.
نفس را آب کن چندانکه که گردخويش بنشاني
محبت نيست آهنگي که آفت جوشد از سازش.
گستن بر نمي آرد ز زنار مسلماني
حيا ايجادم از مي بي نقابي ها نمي آيد.
اگر مزگان کشودم چشم پوشيدم به حيراني
نه دارد نقشي از حيرت دبستان خود آرائي.
از درد دل چه مي پرسي هنوز آئينم مي خواني
محبت تهمت آلود جفا شد از شکست من.
حبابم گرد بر دريا نشاند از خانه ويراني
دوچار هر که گشتم چشم پوشيد ز غبار من.
درين صحرائي عبرت امتحاني بود عربياني
هوس از نسيم تسليم من صورت نمي بندد.
نگه نتوان نوشتن بر بياض قرباني.

پويان شعر لاجواب آهن اهي منهنجي اهڙي ترجماني ٿا ڪن جو تعجب
ونئو وڃي. ان ۾ شڪ نه آهي ته خدا رحيم آهي هو بي وسيلن جو وسيلو ۽
اڇايلن جو آب رسان آهي. هو غفور رحيم آهي. ائون شڪسته ٿيل آهيان پر
منهنجي شڪستگيءَ ۾ انبار خوشيءَ جو ڀريو پيو آهي. ائون هزار بار
شڪسته ٿيڻ گهران ٿي، ۽ ان تجربن مان گذرڻ چاهيان ٿي. اهڙيءَ طرح
خدا کي ماڻهوءَ جي معرفت ڏسي سگهي آهيان.

عزيز ڀاءُ، جلد اچ، گهڻو ئي ان مسئلي تي توسان ڳالهائڻو اٿم. اسان هڪ ٻين سان دل جا راز کولي سگهون ٿا پر تعجب ان ڳالهه تي آهي ته جڏهن پاڻ ۾ ملون ٿا ته گهڻو ڪونه ڳالهائون ٿا. جيئن گذستہ دفعي بي زبانيءَ جي زبان کانسواءِ نه تو ڳالهائيو نه مون ڳالهائيو. اسان صرف هڪ ٻئي ۾ نهاريو ۽ هڪ ٻئي جي مصيبتن ۽ پريشانين کان واقف ٿياسون. تو ماڻ سان منهنجي درد تي دانهن ڪئي ۽ مون جيڪي اندر ۾ دانهون پي ڪيون سي صرف تو جهڙو حساس دل ماڻهو ئي سمجهي سگهيو ٿي.

عزيز ڀاءُ! خدا تو تي برڪت موڪلي. اها وڏي نعمت آهي. جيڪا مون کي محبت هن لاءِ آهي انهي جو سمجهڻ به جهڙي تهڙي جي وسعت کان مٿي آهي. مون کي خبر آهي ته اها ذات توکي خدا کان مليل آهي.

جڏهن آئون باغ ۾ اڪيلي وهان ٿي. پکين جي چون چون ٻڌان ٿي ۽ سهڻا وڻ ۽ گل ڏسان ٿي. ته مون کي اهو احساس ٿئي ٿو ته درخت جي هر هڪ پن ۽ گل مان منهنجي محبوب جو ظهور ٿي رهيو آهي. هن جو جمال هر جاءِ تي آهي. هو مون ۾ اندر آهي، ٻاهر آهي چوڻ ۾ آهي. آئون پنهنجو منهن سندس هنج ۾ رکي دانهون ڪري ساڻس راند ڪريان ٿي. ڪلان ٿي، رٿان ٿي. مطلب ته اهو وقت منهنجي لاءِ ناياب ٿئي ٿو. پوءِ ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن اچي مون کي ان خوش خواب مان بيدار ڪن ٿا. بعد ۾ انهن ماڻهن سان گفتگو ڪري وري اچي گوشه خلوت ۾ رهان ٿي. جتي ساڳي حالت ۾ پنهنجي دنيا ۾ رهان ٿي ۽ سندس پوڄا ڪريان ٿي. اها حالت مون کان ڪوبه ڪسي نٿو سگهي نه ان حالت ۾ اسان تي ڪو نظر بد وجهي سگهي ٿو. نه ڪوئي ڪلا ڪري سگهي ٿو. ان مهل سارو وقت ساڻس گذر رهان ٿي. سارو وقت سندس خوبصورت اکين ۾ ڏسي رهي آهيان. سندس چپن کي چمان ٿي. کيس پاڪر پايان ٿي. ان وقت هو منهنجو رهي ٿو ۽ آئون هن جي ٿيان ٿي. اهڙو اظهار ڪندي ممڪن آهي دنيا مون کي بي حيا تصور ڪري، ڀلي پئي ڪري، مون کي ان جي ذري برابر به پرواهه نه آهي. اهو سڀ خدا جي سامهون ڪري رهي آهيان. جيڪڏهن خدا جو خوف نٿو ٿئيم ته پوءِ ماڻهو ڇا ڪندا.

خدا مون کي اهو نعمت ڪري ڏنو آهي پوءِ ڏوھ گناهه ڪٿي ايندا. پوءِ حياءُ ڪنهن جو ٿيندو. اسان عرب جي صحرا جي پيدائش آهيون، اسان گذستہ زندگي جهنگلي گذاري هئي اتي پيار ڪندي ساهه ڏنو هوسون.

هاڻ اسان هن مهذب دنيا ۾، جيئن ماڻهو ان کي سڏين ٿا پر پتو نه آهي ته واقعي اها مهذب آهي، هتي مذهبي دستورن، اخلاقي قانونن جي ڪري مڇي پاڻيءَ کان ٻاهر وانگر تربتي رهيا آهيون. اسان جو خون اهو آهي جو پيغمبر خدا ۾ هو. اسان جو هر ڳالهه ۾ طور طريقو ساڳيو آهي. دنيا جي ڪابه شي اسان کي جدا ڪري نٿي سگهي. دنيا ڇا به ڪري. آه! آئون ڇا لکي رهي آهيان. شايد ستين آسمان تي پهچي ويئي آهيان. اهو ئي سبب هو جو نه ميٽنگ ۾ وڃي کيس مليس نه خط موڪليو مانس. پر باوجود ان جي باغ ۾ ساڻس گذر هيس. عين انهي وقت جڏهين هن جو بدن ميٽنگ جي ڪاروبار ۾ مشغول هو. باوجود انهي ملاقات جي آئون دلشڪسته آهيان. دل تي بوجو اٿم. بنگلي جي روم ۾ دروازا بند ڪري تو خدا جي بندي ڏي هي خط لکي رهي آهيان. جو صاحب دل ۽ خدا وارو آهي. توکي دنيا تنگ ڪيو آهي. تون محبت جي آتش جو تجربو ڪري چڪو آهين جنهن ڪري توکي هر ڳالهه سمجهڻ جو مادو آهي. خدائي ذات واري دل اٿئي، خدا توتي رحمت ڪري. خوش رکي. خدا حافظ منهنجا ڀاءُ.

آئون تنهنجي دائمي ٿورائتي آهيان. منهنجي سموري محبت جا هن کان بچيل هوندي (جا نه آهي) تنهنجي سپرد آهي. تنهن ڪري شڪر گذاري ڪريان ٿي. آئون سمجهان ٿي ته تون سمجهندين ته منهنجي محبت ۽ عزت سڀ هن جي حوالي آهي. خط جي ڪناري تي رت سان لکيل لفظ منهنجو هن ڏانهن هديءَ هئا. پر مون کيس موڪلڻ جي عيوض توڏي لکي موڪليا جو سمجهيم ته هڪ ته توکي هن لاءِ پيار ۽ عزت آهي ٻيو ته تو وٽ ان جو زياده قدر ۽ سمجهه آهي.

Gul Hayat Institute

هاڻ تيو شعر لکان ٿي.

شنيدم که شيخ زمان بايزيد. شب داشت از عشق گفت و شنيد
به بهر حضور حقائق شهود. خيالش نقاب تمنا کشود
که چه امن بوالفضول. که يا بد درين رنگ قبول
ندا آمد از حضرت ذوالجلال. که فرش اين جا دوعالم کمال
ز جنسي عبادات و علم و عمل. مراست اين کشور بي خلل
متاعي بجز تقص ذرگار نيست. کمال ترا کس خريدار نيست
شکسته تو اينجا دوستي نماست. که بحر کرم سربسر موياست
ز جنسي شکسته آنچه پيدا شود. براين آستان قيمتش را شود
بران گل کند گريه ابر بهار. که رنگ شکستن نکرد اختيار.

خدا حافظ. منهنجو خون خشڪ ٿي رهيو آهي؛ ظاهري کلي رهي آهيان. پر اکين مان رت وهي رهيو آهي. جيڪڏهن آئون ورهين جا ورهيه عبادت ڪريان ها. پرهيزگار ۽ متقي ٿيان ها ته به مون جيڪي هن ڏهن مهينن جي دڪ مان پرايو آهي سو حاصل نه ٿئي ها.

پيارا پاء! جي زندگي اهڙي گذرڻي آهي ته ان کان ڀلي مري زمين ۾ آرام حاصل ڪريان. بهتر ائين آهي ته هن کان هي ڳالهه ٻڌان ته هو مون کي پيار ڪري ٿو پوءِ مران.

عزيز پاء. جيڪڏهن آئون سڄي آهيان. منهنجي محبت سڄي آهي ته ائين ضرور ٿيندو. خدا منهنجو شاهد آهي آئون سندس پيرن تي مٿو رکي موڪلائي مرڻ گهران ٿي. وڌيڪ لکي نٿي سگهان.

هيٺ آئون انهن خطن بعد جن مان هڪ مثال طور پيش ڪيو اٿم. پنهنجي ان وقت جي حاصل ڪيل تجربن ۽ تصور جو ذڪر ڪريان ٿو. جن کي مون ان وقت مضمونن جي صورت ۾ لکي ڇڏيو هو.

۷-۵-۱۹۳۴ع

مضمون

ان منهنجي بي لوٺ غلامي. اوجاڳن ۽ اوسيئڙن ڪري دوست ويو مون کي قريب ڪندو. آخر مون کي خاص خلق بگوشيءَ ۾ داخل ڪيائين.

جنهن تي منهنجي خوشيءَ جي حد ٿي نه رهي. مون بادشاهن تي به اک نه ڇنڊي پاڻ جهڙو بخت وارو ڪنهن کي نه ٿي سمجهيم. هن آسمان جي مالڪ جي غلامي ڪا معمولي ڳالهه ڪانه هئي. ان غلاميءَ جي لطف جي مون کي خبر هئي، آئون يڪتا ٿي ويو هوس. دنيا مون لاءِ بهشت بنجي ويئي هئي. ڏاڏي آدم جو مثال منهنجي سامهون هو.

”انه کان ظلوماً جهولا“

جي فرمودي کان ٻاهر نڪري نه سگهيس ۽ منڻ ٿيل درخت (راز) جي سواد وٺڻ لاءِ آماده ٿيس. مون کي ”لولاک لاءِ خلقت الافلاڪ“ جي راز جو پتو نه هو. آئون غلام هوس. منهنجو ڌنڌو بنا مقصد ۽ لالچ جي خدمت ڪرڻ هو. نه عاشق معشوقيءَ جي رازن کان واقف ٿيڻ هو. آئون هن لاءِ هوس نه هو مون لاءِ هو. هن جو راز صرف سندس معشوق کي معلوم ٿيڻو هو. پر

"الانسان مركب من سهو والنسيان" انسان-خطا جو گهر آهي سو مون کي به سڌ جاڳي ته غلامي ۽ خدمت جو صلہ ملڻ گهرجي. ان لالچ ۽ تميز مون کي معصوميت جي اعليٰ مڪان مان لاهي بهشت تان زمين تي آڻي ڦٽو ڪيو. اڳي معصوميت ۾ منهنجا عيب ڏکيا پيا هئا. سي ظاهر ٿي پيا. ان حالت تي زار زار رنر. پنهنجي ڪئي ته پشيمان ٿيس. توبه قبول پئي پر بهشتي حالت واري معصوميت وري نه موٽي. عالم عبدیت ملائڪن جو ملڪ هو. ان کان ٻاهر نڪري ٻي عالم اچڻو پير.

تجھه قيد سي دل هوڪر آزاد بهت روبا،
لذت کو اسيري کيے کز ياد بهت روبا.

۱۹-۵-۱۹۳۴ع

ان جي غلامي منهنجي لاءِ باغ عدن برابز هئي پر ان کان ٻاهر نڪرڻ بعد به مون تي احسان جو هٿ ڍرو نه ٿيو.

هاڻ آئون غلام جي عيوض دوست سڏجڻ لڳس. ان ۾ مون ڪيئي منزلون طي ڪيون. مون کي ياد آهي ته سارا ڏينهن ۽ راتيون ان جي بارگاه اعليٰ ۾ مون کي شرف باريابي نصيب هوندو هو. منهنجي هن جي وصال کانسواءِ ڪانه سرندي هئي. هن جي لطف جو اهو حال هو جو ويل به نه وساريندو هو. هو ۽ آئون هئاسون. هن جون اکيون جڏهن منهنجي اکين سان ملنديون هيون ته "فڪان ڪاب قوسين او ادني" جو نظارو نظر ايندو هو. اهي دريون هيون جن مان دوست پي دیدار ڪرايو. ان جي پيشاني منهنجي مسجد هئي. جنهن جي صاف ميدان ۾ بجليءَ جي روشنيءَ يا چنڊ جي چاندوڪيءَ ۾ وڃي دنيا جي مها چار کان نجات ۽ سکون حاصل ڪندو هوس. ان جي رخ انور مصحف جو ڪم ٿي ڏنو. جنهن جي هر هڪ آيت الهام الاهي هئي. ان جيڪي چيو يا لکيو يا سبق ڏنا سي اهڙا هئا جهڙا موسيٰ کي طور سينا تي مليا هئا. ان جي پير ۾ پيالي ۾ اها مستي هئي جنهن جي ترجماني خواجه حافظ نهايت عمدہ پيرايه ۾ ڪئي آهي.

رهاندي مرا از شر هستي. چوپچودي پيا پي جام مئي را.

معني: "جڏهن شراب محبت جا جامن مٿان جام پيارڻي ته هستيءَ جي مها چار کان آزاد ڪري ڇڏيئي."

خواجہ صاحب وڌيڪ فرمائي ٿو ۔

مست مي بيدار ڪرڻ نيم شب. مست ساقِي روز محشر يامدار.

معني: ”شراب جو نشو اڌ رات تائين هلي ٿو. محبوب جو نشو روز محشر تائين رهي ٿو.“

منهنجو اهڙو حال هو. انهي محبت جي مٿي بلاشبہ مستان ڪري ڇڏيو هو. پڙ اهڙي اوج واري حالت ۾ بہ بيتاب هوس. اندر جي آڱ صبر وڃائي بيقرار بنائي ڇڏيو هو. پاڻ کي پلصراط تي بيٺل پئي معلوم ڪيم. محبوب جي دلربا صفاتي باغ جو هر هڪ ميوو ۽ گل عجيب ميناج ۽ خوشبوءِ وارو هو. جنهن ڪيترن ئي زاهدن جا روزا ڀڄي ڇڏيا هئا. انهي ميدان ۾ سندس ڪمان ابرو ڪيترن عاشقن کي گذرا چئي گهايل ڪري ڇڏيو هو. ان جي ديدن جي دونالي اڄ ڪلهه جي جرمن مشين گن کي شھہ ڏئي ڇڏي هئي. ان جي پيشانيءَ جي ميدان ۾ ڪيئي عاشق زلفن جي ڪمند جا اسير ٿي چڪا هئا. اهي عشق جا اڃايل عاشق. معشوق جي لعل ٻن جي سرڪيءَ لاءِ جا آب ڪوثر کان زياده ڄاڻائون ٿي. العطش جو نعرو گذر ڪري ويا هئا. اي دوست! آئون ٿامون هوس. تنهنجي ڇهن مون کي سون بنائي ڇڏيو هو.

”راڻا هيس ريءَ. توسائين مون سون ڪيو.“

تنهنجي جهوليءَ ۾ ننڊ اڳيان حوران بهشت جا هندورا مات هئا. تنهنجي ٻن جي لعاب ۽ اکين جي گرم آب. آب حيات جو ڪم ڏنو ٿي. مطلب تہ تنهنجي باغ صفات جي ڪهڙي ساراهه ڪريان، ان کان قلم قاصر آهي. اهي سڀ دل وڻندڙ شيون ڏسي دل تير تہ انهي صفاتي بهشت جي باغ جو ميوو چڪان تہ هاتف کان آواز آيو تہ منع ٿيل شي کي ويجهو وڃڻ ڪري بهشت عبوديت مان تڙين. هاڻ ڪثرت جي عالم ۾ اچي ڪنهن بہ صفاتي شيء کي هٿ لائيندين تہ قرب ڪريائينءَ کان تڙجي ويندين.

”پسي ڳاڙها گل. مٿان ڪا چانگي کي چاري.“

نيٺ سندس لطف ۽ احسان سان اها چاڙهي چڙهي جاءِ امن تي پهتس ۽ باغ صفات جي ڪنهن بہ شيء کي هٿ نہ لائيم. پاڻ کي اڇوتن جي قطار ۾ داخل سمجهي نياز ۽ ادب جي واٽ وٺي وقت گذاريم.

ڇا لڳي باهه ڇا ڪجهه پر ان جي مهرباني مون کي فائز ڀروف ڪري
ان جي تجلبي صفاتي ۾ جلن کان بچائي ورتو.

جڏهن مون کي ان باغ صفات مان ميوي چڪڻ يا گل سنگهڻ جي
اجازت ملي ته مون سواءِ سندس ذات جي ٻي ڪنهن به شيءِ جي تمنا نه
رکي. مون پنهنجي تمنائن کي عشق جي آتش ۾ ساڙي پيسر ڪري ڇڏيو.
ليڪن منهنجي حالت بهتر نٿي جي عيوض بدتر ٿي. صفات کي هٿ لائڻ کان
گوشو ڪيم. ان لاءِ ته ذات تائين پهچي ننگهان. پر ان جو حصول منهنجي
طاقت کان مٿي هو. آخر ان بعد اهو راز کلي پيو ته ذات اعليٰ کي تسلط ۾
آڻڻ ممڪن نه هو. اتي صرف ان جي تسلط ۾ رهڻو هو.

عشق نه آهي راند، جا کيڏڻ ڳيرو،

سسي نيزي ٻاند، اڄل ته اڌ ٿئي.

مون مان اڃا ڪڪ چهي رت ٻئي نڪتو سو ڪٿي ٿي ان اعليٰ مڪان
تي پهچي سگهيس. ان کانپوءِ منهنجا آزموده شروع ٿيا. پهرين ان محبت جي
مڪتب مان سورن جا سبق سکيم. ڇاڪاڻ ته ان کانسواءِ عاشقن کي
بارگاهه حقيقيءَ ۾ داخل نٿي جي اجازت ملڻي نه هئي.

۱۰-۵-۱۹۳۴ع

محبوب جو مڪتب

ائين ته ڄمڻ کان وٺي دنيا جي مڪتب ۾ تعليم شروع ٿئي ٿي؛ گهر
جي تربيت، سنڌي اسڪول جي تعليم، قاضين ۽ مولوين کان پارسي ۽ عربي
تعليم.

خلافت، ڪانگريس، لوڪنبرد وغيره جاين تي سياسي سکيا،
بيسڪ پنهنجو مٿ ٻاڻ هيون، راتيون جاڳي ڪتاب پڙهڻ، سوز ۽ عشق جا
ڪلام ٻڌڻ، ست سنگ جو ساءِ وٺڻ، تن به وڏا پال پلايا، دنياوي دشمن
کان جي سبق سکيس سي به نهايت ڪارآمد هئا، پر محبوب جي مڪتب جو
رنگ ئي اور هو.

وسريو م سبق، پهرين سٺ نه سنيران،

اڃا هي ورق، مون مطالع نه ٿئي.

(ساه)

هتي ٻيا سڀ سبق وسارڻا پيا. پهرين تنهنجي وصال جو مطالعو ڪيم.
تنهن ۾ تون ئي هئين. ٻي لات لحظي جيستري ڪانه هئي. هي جاءِ
سانڍڻ جي نه هئي اتي اڻموت ئي اچي سگهيا تي. جن جا سر ست ۾ هئا.
اتي وجود وڃائڻ کانسواءِ پڙهن پڙهائڻ جي ڳالهه ئي نه هئي.

مون سمجهيو ته ان جي وصال ۾ وقت خير سان گذرندو پر:

ديکھه تو عشق کي دھڙڪي شب وصل مين آه،
گرچه هه پاس تيري، تو بهي هه ششدر عاشق.

ان ڪشمڪش اڳيان چقمق جي لوهه کي ڇڪ. باه جو پتنگ کي
سڏ. سڀ جو برسات لاءِ واجهائڻ سڀ مات هئا.

ان وقت ظاهر ۾ هن کي ڏٺم به پئي ۽ ان جي حضور ۾ حاضر به
هوس. نه به بي تابي لڳي پئي هئي. جنهن سک نه ٿي ڏنو.

بلبل برگ گل خوش رنگ در منقار داشت.

وندران برگ و نوا خوش نالهائي زار داشت.

گفتمش در عين وصل اين ناله و فرياد چيست.

گفت مارا جلوه معشوق در اين کار داشت.

معني: "بلبل کي خوش رنگ گل جي پنکڙي چهنب ۾ هئي. اها پنکڙي چهنب
۾ هئڻ جي باوجود دانهون پئي ڪيائين. مون پڇيومانس ته وصال جي
وچ ۾ هي دانهون فرياد ڇا جي لاءِ هئا. چيائين معشوق جي جلوي مون
کي هن بي تابيءَ جي حالت ۾ آندو آهي."

ان وقت معلوم ٿيو ته ڏسڻ ۽ ملڻ ۾ وڏو فرق آهي. عجب اهو هو ته
محبوب جي حضور ۾ حاضر به هوس. گڏ به ويٺو هوس پر ان کي اٽون پهچي
نٿي سگهيس. اهو پردو ڪهڙو هو جو آڏو هو.

بقول شاعر اهو پردو:

تون پاڻ پير پردو. آهين پيل پرين تي.

تون نيست ٿي ته نازڪ سان ٿئي وصال تنهنجو.

(اصغر)

اهو پردو ڪيئن هني. ان لاءِ هڪ جهيرڪ جي مثال منهنجي رهبري

ڪئي.

”هڪ ڏينهن ڏنر ته هڪ جهرڪ اُڀي ۾ پنهنجي تصوير ڏسي ان تي عاشق ٿي پيئي پاڻ پتوڙيو. اها حالت ڏسي ڏينهن جا ڏينهن هلي، ان جدوجهد ۾ اهڙو مستغرق ٿي ويو ٿي جو ۾ ڪنهنجو به سد سماءُ ڪونه ٿي پيس. محبوب ئي محبوب سامهون هوس، محبوب کي ڏسڻ جي باوجود به ان کي پهچي نٿي سگهيو. ناڻ جو پردو هن جي اڳيان حائل ٿيو بيٺو هو. جيسيتائين ان کي دور نٿي ڪيائين ان وقت تائين حقيقت جو معلوم ٿيڻ مشڪل هوس.“

ان ڪري مون به جيسيتائين سوز جو سبق پڙهي پاڻ وڃائڻ نه سگهيو هو. ان وقت تائين اها دوئيءَ جي تصوير سامهون ٿي، ڌوڪو ڏئي رهي هئي. پاڻ وڃائڻ بعد ظاهر جون اکيون بند ٿي جڏهن اندر جون اکيون کليون ته پتو پيو ته:

اسين سڪون جن کي، سي تان اسان پاڻ.
پڇي وڃ ڪمان، مون صحيح سڃاتا سپرين.

جيسيتائين مون پاڻ نه وڃايو هو ان وقت تائين دوست کي ملڻ محال هو. ان سلسلي ۾ دوست سوز جا سبق پڙهائڻ شروع ڪيا، تن پاڻ وڃائڻ جو رستو ڏيکاريم. ان کان پوءِ پتو پوڻ لڳو ته جنهن کي تو اڪين آڏو سمجهيو ٿي، ان ۽ تنهنجي وچ ۾ فراق جو اجهڳ سمنڊ بيٺو هو، جو سمورو پار لنگهڻو هوم. اهو پنڌ پراهون ۽ منزل ڏور هئي - شاه سائين ان لاءِ چيو آهي ته:

”جي قيام ملن ته به ويجهي پانچ سپرين.“

هي مڪان ۽ زمان کان ٻاهر جو عالم هو جنهن کي ابديت سڏي سگهجي ٿو. عالم مڪان جي جانچ ٿي ڪير ته عقل اڏامي ٿي ويو. پهريون مڪان دل هئي جنهن ۾ محبوب وٽ سندس معشوق کانسواءِ ٻي کي جاءِ ڪانه هئي.

ٻيو مڪان بدن هو، سو شريعت جي حوالي ۾ هو. ٽيون مڪان سندس گهر هو جو ستايل عاشقن جي آرام لاءِ هو.

وري جي زمان جي عالم ۾ کيس هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪير ته اتي به ڪيترين مشڪلاتن جو منهن ڏسڻو پيو ٿي. جڏهن غفلت جو نشو چڙهيل هو ۽ عشق جي احوال کان غير واقف هوس ته ڏينهن ٻارنهن ڪلاڪن

تي مشتمل ڏنم. ليڪن عشق جي دنيا سان روشناس ٿيڻ بعد ان جا معيار ٿي بدلجي ويا. وصال جي وقت اهي ۱۲ ڪلاڪ گهنجي وڃي چند منٽ ٿيا ٿي ۽ فراق جي حالت ۾ اهو ساڳيو ڏينهن وڏي هزارن ورهين جو ٿي ويو ٿي. اها فراق جي سمنڊ جي سفر جي تياري هئي. خدا شل احسان سان پار اڪاري.

جيڪي منجهه جهان. سو تاريءَ تڳي تنهنجي.

لطف جي لطيف چڻي. تو وٽ ڪمي ڪانم.

عدل چٽان آءُ نه. ڪو ڦيرو ڪج فضل جو.

دوست سان ٻه ٽي ڳالهيون (مضمون)

اي دوست - آئون هڪ نابلد. اڻ گهڙيو ڪاٺ هوس. تو لطف ۽ ڪرم سان مون کي ملڪ جي ڪنڊ مان هٽ ڪري پنهنجي غلاميءَ ۾ حلق بگوش بنايو.

"راڻا هيس ريءَ. تو سائين مون سون ڪيو."

تنهنجي غلاميءَ کي ڪهڙن اکرن ۾ ادا ڪريان. حافظ شيرازي فرمائي

ٿو:

"اسير بند تو از هر دو عالم آزاد ست."

معني: "تنهنجو قيدي ٻنهي جهانن کان آزاد آهي."

آئون هڪ وحشي جانور مثل هوس تنهنجي قرب جي ڪڙي مون کي مهذب صحبت جو لائق بنايو. منهنجي خوديءَ کي تو کائي ڇڏيو. گهڻن درن کان پاسي ڪري هڪ پنهنجي طرف راغب ڪيو. اها ڪثرت کان وحدت طرف نين جي شروعات هئي.

هر چند که صد دوست بمن دشمن شد.

از دوستيءَ يڪي دلر ايمن شد.

وحدت بگزیدیر ز کثرت رستم.

آخر من ازو شدم و او از من شد.

(عبر خيام)

معني: سوها دوست دشمنيءَ جو باعث بنيا پر دوست رکڻ ڪري دل کي تسڪين آئي. ڪثرت کان نڪري وحدت ۾ آيس. نتيجو اهو نڪتو

ته هو منهنجو ۽ آئون هن جو ٿي وياسون. جڏهن غلاميءَ جو زنجير پاٽم ته منهنجون عبادتون گم ٿي ويئون، تنهنجي غلامي منهنجي عبادت هئي.

”هو وه کافر جسکو ديدار خدا کي هو هوس،
اي بت کافر تيرے هي طالب ديدار هم.“

تنهنجي غلاميءَ جا ڏينهن مزي وارا هئا. آئون بي جان پتلو هوس. تون منهنجو ساھ هئين. منهنجو اٿڻ، وهڻ، سمهڻ ۽ ڳالهائڻ تنهنجو هو. جهڙي طرح ماڻهوءَ کي جن جو آسب ٿيڻ بعد ماڻهو سندس قبضي هيٺ اچي وڃي ٿو. پوءِ ڳالهائيندو. اٿندو. وهندو صرف جن ٿي هوندو آهي. اهڙو تنهنجو مون تي قبضو هو. اوچتو ڪو جو واءُ لڳو، جنهن منهنجي حالت بدلائي غلاميءَ مان ڪڍي همسري ۽ هڪجهڙائيءَ جي درجي تي آڻي ڇڏيو.

لذت کو اسيري کے کر ياد بهت روبا،
نجه قيد سے دل هوکر آزاد بهت روبا.“

(سودا)

مون کي تنهنجي غلامي سون هئي. پر تو نوازش ڪري ترقي ڏيئي خالص محبت کي عشق جي درجي تي آڻي ڇڏيو. اڳي صغير هئڻ ڪري بار سمورو تو تي هو. پر هاڻ آدم وارو داڻو ڪارائي بلوغت ۾ آنديئم. اڳي لالچ ۽ لوپ ڪونه هو. هينئر ٿيڻ لڳم. دل ۾ انعام جي حصول جي اميد پيدا ٿي. راجا وٽ موتين جو ڪال ڪانه هو. تو پنهنجا خزانو منهنجي لاءِ کولي ڇڏيا. آئون خطا جو گهر هوس. سو گمراه ٿيڻ کي ويجهو آيس. ۽ امڪان هو ته تنهنجي لطف ڪرم جو بيجا فائدو وٺان. پر وري تنهنجي هدايت نصيب ٿي. پاڻ سڃاڻي پري رهيس.

چنيسر سين چاڳ. متان ڪا منڌ ڪري.
ڌمريو ڏهاڳ، ڏٺي کي سهڻاڳئين.

جڏهن نوازش مان مستفيد ٿيڻ جو وقت آيو ته تو وصال کان پاسي ڪري من کي خود پسنديدہ فراق طرف راغب ڪيو. ظاهر ۾ منهنجي بدن جو قوت ۽ اندر جو آسانگو بند ٿيڻ تي هو پر رحمت ايزديءَ جي آڌار تي دل جهلي فراق جي سفر جي تياري ڪيم.

هاڻ آئون پاڻ کي بالغ سمجهي آزاد ۽ پاڻ تي پاڙيندڙ سمجهان ٿو.

البت فراق لاءِ "الفراق اشد من الموت" جا لفظ ٻڌي دل ٻيئي گهٻرائي. ليڪن انهي فراق منهنجي خودي کانئهن ظاهري پڇ ڊوڙ کان پاسي ڪري اندر جي ڊڪ ڊوڙ طرف راغب ڪيو آهي. هاڻ چوڻ لڳو آهيان!

اگرش وفا ست خود مي آيد. در آمد نش و است خود مي آيد.
بيهوده چرا در بي اوميگر دي. بنشين اگر او خدا ست خود مي آيد.
(خيامر)

معني: "جيڪڏهن هن ۾ وفا آهي پاڻهي ايندو. جيڪڏهن اچڻ ضروري ٿيڻ ڄاڻندو پاڻهي ايندو. اڃا پوءِ ان جي پويان چو پيو ڦرين. ويهه! جيڪڏهن هو خدا آهي ته پاڻهي ايندو."

هاڻي خودداري سڪي پيو آهيان. تون سون جو سائين آهين، مون جهڙا ڪي ئي تو تي مستان آهن. هاڻ پنهنجي دل جي چوڊيواريءَ ۾ پنهنجو گهر صفا ڪري ٿو وهان ۽ انتظار ڪندو رهندس، روز پيو راه نهاريندس ته ڪڏهن ٿو ڪرم جا پير پري اچي مون وٽ مهمان ٿين. پوءِ توکي دل جي مسند تي وهاري عشق جي نماز پڙهندس. توکي روئي ريجھائيندس ۽ چوندس ته:

تو اے حقيقت منتظر نظر آ لباس مجاز مين،
که هزارون سجده تڙپ رهے هين ميري جڻين نياز مين.
(اقبال)

اڪين ۾ ٿي ويهه. ته واري آءُ ڊڪئين.
تو کي نه ڏسي ڏيهر، آءُ نه ڏسان ڪي پيو.
(شاهه)

فصلن ۽ مضمونن تي تبصرو:

• ائين ته ناولن، قصن، ڪهاڻين ۽ شعر ۾ عشق بابت گهڻو ڪجهه پڙهيو هوندو پر جهڙي طرح سائنس جي ٿيوري پڙهڻ بعد جيستائين ان جا ليبارٽريءَ ۾ تجربا نٿا ڪيا وڃن. ان وقت تائين صحيح حقيقتن بابت پوري آگاهي نه ٿي ٿئي. ان وانگر جيسين تائين مذڪوره بالا دوست (بر) سان واقفيت نه ٿي هئي ان وقت تائين عشق جي ماهيت کان واقف نه ٿي سگهيو هوس. اها عورت وڏي گهٻرائي جي اعليٰ تعليم يافته، بااخلاق، مهذب ۽ شادي شده هئي.
هن جي محبت منهنجي هڪ دوست سان جو به تعليم يافته، بااخلاق،

مہذب ۽ شادي شدہ هو. ٿي ويئي. اها محبت ايتري قدر زور وٺي ويئي جهڙي سندس خطن مان معلوم ٿئي ٿو ته جنون جي حد کي وڃي پهتي هئي، ٻنهي ماڻهن ۾ تفاوت هي هو ته مرد صاحب دل نه هو. صرف صاحب دماغ ۽ تاجر ذهنت جو هو ۽ عورت صاحب دل، وفا ۽ قربانيءَ جو مجسمه هئي. هڪ پاڙيتو هو ٻي نيگيتو هئي. انهي جي امتزاج سان بهتر مرڪب بنجي سگهيو ٿي.

جنهن صورت ۾ ٻئي شادي شدہ، صاحب اولاد ۽ بالخلق هئا. ان ڪري جنسي خواهش جي ڪشش جو سوال وٽن اهميت رکندڙ نه هو. پر جنهن صورت ۾ اڪثري مجازي محبت ۹۰ سيڪڙي جنسي خواهش جي اثر هيٺ زور وٺي ٿي. تنهن ڪري جيستائين طالب، علم ۽ فڪر ذريعي ان ساري مسئلي جي سبلائيميشن (روحاني تعويل) نه ٿي ڪئي ته ان وقت تائين اهو مسئلو منجهائيندڙ ٿي پيو ٿي. هن حالت ۾ منهنجي مرد دوست انهي محبت کي سواءِ هر خيالي يا وقتي ملاقات جي زياده اهميت نه ٿي ڏني. ليڪن منهنجي (م) دوست ان ساري معاملي کي زندگيءَ جو ماحول سمجهي رات ڏينهن ان فڪر ۽ خيال ۾ گذارڻ شروع ڪيو. جنهن ڪري هوءَ نهايت پريشاني ۽ دک ۾ گذارڻ لڳي. اهڙيءَ حالت ۾ کيس ڪنهن مونس غمخوار ۽ همدرد دوست جي ضرورت هئي جو ان کي انهي مشڪلات ۾ سهارو ڏئي سگهي. هن ڪيئي تجربا ڪيا. جڏهن مون سان واقفيت ٿيس ته هن کي اهو ماڻهو ملي ويو جنهنجي ضرورت هيس. هن جو آهستہ ٿي مون تي ڀروسو ٿي ويو ۽ سمجهيائين ته ممڪن هو سندس مشڪل منهنجي ذريعي حل ٿي سگهندي. تنهن ڪري هوءَ ڪلاڪن جا ڪلاڪ مون سان حال اوڻ لڳي، ۽ منهنجي معرفت دوست سان ملڻ ۽ ٻنهي جي وچ ۾ ڳالهه ڄاڻڻ هئي ان کي ڊور ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳي. ان ۾ دوست جي ظاهري بي التفاتيءَ تي نااميدي ۽ دل شڪست ٿيڻ ۽ ڪيئي شڪ شيئا پيدا ٿيڻ شامل هئا.

وچڙندڙ بيماري وانگر عشق به وچڙندڙ آهي. اٽون جذباتي ته اڳي هوس وڌيڪ هاڻ جو هن نئين معلومات جي بنا تي تجربا ٿيڻ لڳا تنهن مون کي ”ڪارو پٽ ڪمري سان رنگ نه مٽائي اوسان ضرور مٽائيندو“ وانگر آهستي آهستي ان عشق جي بيماريءَ جو مريض بنائي ڇڏيو.

پهرين ته مون کي پتو ئي ڪو نه پيو ته اٽون به ڪو عشق جي مرض

۾ گرفتار ٿي ويو هوس. صرف ٻنهي دوستن جي باهمي مشڪلات دور ڪرڻ ۽ همدردِي لاءِ (م) جي مدد ڪندو رهيس.

منهنجي ۽ دوست (م) جون طبيعتون جذباتي هئڻ ڪري قريباً ساڳيون هيون. ان ڪري هڪ ٻئي جي جذبات کي سمجهڻ ۾ تڪليف نه ٿي ٿي. هن کي پتو نه پيو ته اٽون انهن ڊگهين ملاقاتن ۽ حال اورڻ ۽ همدردِيءَ جي وجهه ڪري سندس محبت ۾ گرفتار ٿيندو ويس ۽ مون کي پتو نه پيو ته منهنجي هيتري همدردِي، دلچسپي ۽ سائنس اتساهه جو ڪارڻ ڪهڙو هو.

پهريون دؤر ته بنا لالچ جي خدمت ۽ همدردِي ڪرڻ ۾ گذري ويو. ليڪن ٻئي دور ۾ داخل ٿيڻ بعد جنهن کي سن بلوغ سڏيو اٿم جڏهن تميز جو مادو پيدا ٿيو؛ ۽ سڌن جنم ورتو ته پتو پوڻ لڳو ته حڪيم پاڻ مريض بنجي چڪو هو.

جن ڳالهين منهنجي دوست (م) کي منجهايو هو سي ساڳيون ڳالهيون منهنجي سامهون اچڻ لڳيون. مون تي جنسي خواهش، رقابت ۽ حصول مطلب وغيره ڳالهين ان سڌيءَ طرح حملو ڪرڻ شروع ڪيو. وصال جي حالت ۾ به بي صبري هئي ۽ فراق ۾ به بي قراري هئي. انهن ڳالهين منهنجي طبيعت تي گهڻو اثر ڪيو. ان حالت ۾ مون لاءِ ٻه رستا کليل هئا. هڪ ته ان جذبي کي فطري ڪشش سمجهي جنسي خواهش جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيان. ٻيو ته ان ڳالهه کي بيڪار ۽ بي معنيٰ سمجهي ڇڏي ڏيان.

پهرين راهه کان مون کي مذهبي، اخلاقي، سوشل اثرن باز رکيو. ٻيءَ کي درويشن جي صحبت ڪري سعادت سمجهي ڇڏڻ جي عيوض وڌيڪ دلچسپي وٺي ان جي سڀلاڻيميشن (روحاني تعويل) لاءِ ڪوشش ڪيم.

منهنجا مضمون انهي غور ۽ فڪر جي ڪڙي معلوم ٿين ٿا. ان سلسلي ۾ منهنجي زندگيءَ جي مختلف شعبن تي ڪهڙو اثر پيو سو مختصر طور هيٺين طرح پيش ڪندس. انهي عشق جو منهنجي عبادت تي هيٺيون اثر پيو.

عشق جو عبادت تي اثر:

اڳي جنهن وقت خدا جو تصور مجازي هوم ۽ خيال هوم ته خدا سائين مٿي آسمان تي ويٺو آهي سڀ ڪجهه ڏسي پيو؛ سڀ ڪم ان جي رضامندي ۽ حڪم سان سرانجام ٿيا ٿي. عبادت ڪرڻ تي راضي ٿي ٿيو. ته ان وقت سندس عبادت مان سرور حاصل ٿيندو هو. ليڪن بعد ۾ جڏهن علم جي

داڻي چڪڻ بعد خدا جو مجازي تصور بدلي بي مثال ۽ بي صورت، فھر، گمان کان بلند سامھون آيو. ان کانپوءِ عبادت مان اڳوڻو مزدو نڪري ويو هو. پر جڏھن کان مجازي عشق سان واسطو پيو ته خدا آسمان مان لھي اچي ماڻھوءَ جي صورت ۾ سامھون بيٺو هو. هاڻ ڪثرت کان نڪري وحدت کي پھتو هوس. محبوب حقيقيءَ جو تصور بہ مجازي بنجي پيو هو.

”دوستان عيب نظربازي حافظ مڪنيد،

کہ من اورا از محبان خدا مي بينم.“

يعني: ”دوستو! نظر بازي حافظ کي عيب نہ سمجھو. ڇاڪاڻ ته آئون هن کي خدا جي دوستن مان ڄاڻان ٿو.“

ظاهري نمازون ۽ روزا ختم ٿيڻ لڳا.

صحت سپريان جي، وڏي پائنج هاج،

قضا ڪج نماز، وقت ورائڻ سٿرو.

رڳو فراق جي حالت ۾ دل کي آئت ڏيڻ لاءِ ڪنهن وقت عبادت

ڪندو هوس.

ڪي جو ڪيڏاهين، اڪيون پسي آئيون،

تائين تيڏاهين، پيئون پاڻ مرادبون.

اڳتي هلي جڏھن عشق مجازيءَ کي حقيقي عشق طرف نيڻ جي خواهش پيدا ٿي، ته خيال آيو ته ڇو ته مرشد جي ذڪر اذڪار ذريعي مجاز مان چڙهي حقيقت کي پهچان. انهي خيال مون کي خواجہ محمد حسن جان سرهنديءَ جي خدمت ۾ موڪليو، جنهن جو احوال اڳي ڪري آيو آهيان. ان حقيقت ۽ مجاز جي وچ ۾ دوئيءَ جي خيال مون کي راهه راست ڏيکارڻ جي عيوض پاڻ گمراه ڪيو.

نہ خدا ني ملا نہ وصال صنم،

نہ ادر کے رہے نہ ادر کے رہے.

وارو حال ٿيو. پر ان تجربتي مان معلوم ٿيو ته ظاهري عبادت مان ڪجهه نہ وريو هو. خصوصاً ان حالت ۾ جڏھن دل بتن سان پري پئي هئي.

عشق جو علم تي اثر:

ابتدا ۾ علم عام معلومات لاءِ پڙهندو هوس ۽ جيڪي نظر سامھون ايندو هوم پڙهندو هوس. هن نئين دؤر ۾ اچڻ بعد مون کي علم جي حصول

لاءِ ڪي خاص معيار مقرر ڪرڻا پيا جهڙوڪ: ۱- سرور دل جو حصول ۲- پاڻ ويڃائڻ جي معنيٰ سمجهڻ ۳- پاڻ سڃاڻڻ ۴- فراق ۽ وصال جا تفاوت معلوم ڪرڻ.

(۱) علم مان سرور دل جو حصول:

عشق مجازيءَ جي هن دؤر ۾ اچڻ بعد علم جا رستا ۽ راهون به تبديل ٿيڻ لڳا. اڳي علم معلومات جي ذخيري وڌائڻ، ذهني عياشي، مختلف مقصدن جي حصول لاءِ مددگار طور حاصل ڪندو هوس. اڳي ڪتابن، صالحن جي صحبت، غور ۽ فڪر جا ذريعا علم جي حصول لاءِ ڪم ڏيندا هئا. هاڻ ته محبوب جو منهن مصحف جو ڪم ڏئي ڪيئي اڻ ڏنل نظارا ڏيکاري ڇڏيا هئا. ساري ڪائنات ۾ ان مجازي محبوب جون نشانين نظر اچڻ لڳيون هيون.

عالم صفات سندس اصل رنگ ڍنگ ۾ ڏسڻ ۾ آيو. حسن ڪل جو جلوو جڏهن جز ۾ ڏٺم ته هر شيءِ ان جي حسن سان معمور ڏسڻ ۾ آئي. محبوب جون اکيون، دريون هيون جن مان جهاتي پائي نوان نوان نظارا بي ڏٺم. ساري ڪائنات جا مختلف مظهر جي اڳي مون لاءِ بي جان شيون پئي معلوم ٿيون، تن ۾ زندگيءَ کي روان ۽ دوان ڏٺم، جبل، زمين، دريا، سمنڊ، وڻ، گل ۽ ٻين، زبان زندگيءَ سان مون سان ڳالهائڻ لڳا. هاڻ ڪتابن جي ڪهڙي ضرورت نه رهي.

مون کي اڪثر ٿين، وڏا ٿورا لائيا،

تم ٻين ٻرين پسن، ڪٿان جي ڪر سامهون.

Gul Hayat Institute (شاه)

اڳي ٻڌو هوم ته مختلف قسم جا نشا سرور پيدا ڪري زندگيءَ کي پرلطف بنائين ٿا، شراب، پينگ، چرس وغيره جا نشا عارضي طرح غم غلط ڪري سرور پهچائڻ لاءِ مشهور هئا پر انهن جو نشو عارضي هو. نشي اترڻ بعد، ٽڪاوٽ، ڪمزوري ۽ بدحواسي نتيجن ۾ حاصل ٿي ٿيا. راڳ ۽ سرود جو سرور به نشي، آور شيءِ وانگر ماڻهوءَ کي بي دنيا ۾ وٺي ٿي ويو. سهڻا نظارا، سهڻا ماڻهو، عمديون آکاڻيون سڀ پنهنجو مٿ پاڻ هيون. پر مجازي عشق جي هن دؤر انهن جي قيمت ڪيرائي ڇڏي.

بي جان شين ۾ جان ڏسڻ ۾ آئي، بي رنگ نظارن ۾ رنگ نظر آيو. بي

معني ڳالهين جي معنيٰ معلوم ٿيڻ لڳي ۽ عارضي ۽ دائمي ڳالهين جي تميز ٿيڻ لڳي. آهستي ٿي پتو پوڻ لڳو ته صحيح علم اهو هو جو سرور دل پيدا ڪري دنيا و ماڻهيا کان تارڪ ڪري ڇڏي.

(۲) علم مان پاڻ وڃائڻ جي خبر:

شاه لطيف فرمايو هو ته:

جي ئي پڙهيم پاڻ لاءِ، سڀئي سيلهه ٿيوار.
واڳو ٿي وريار. اکر اڳيان اڀري.

هن وقت تائين عبادت، علم ۽ عمل خودي پيدا ڪئي هئي. جا محبوب جي ميلاب کان پڙدو بڻيو، بيٺي هئي. ڪيئي عقيدا، محبتون ۽ تعصب دل ۽ دماغ تي حاوي ٿي ويل هئا.

حكايت ٻڌي هيم ته ”ڪي ماڻهو حضرت علي عليه السلام وٽ راهم هدايت لاءِ آيا ۽ فيض لاءِ عرض ڪيائون.“ حضرت جن جي ڀر ۾ هڪ وڏو پيالو پاڻيءَ جو ڀريو رکيو هو. پاڻ هنن کي فرمايائون ته ”ننڍن پيالن ۾ پاڻي ڀري هن ۾ وجهو.“ جنهن تي هنن چيو ته ”حضرت! هي پيالو اڳ ۾ ڀريل آهي ان ۾ وڌيڪ پاڻي پئجي نه سگهندو.“ ان تي پاڻ فرمايائون ته ”جهڙي طرح هي اڳ ۾ ڀريل پيالو وڌيڪ پاڻيءَ جو متحمل ٿي نه ٿو سگهي. اهڙي طرح جيستائين دل ۽ دماغ مان اڳيان عقيدا، محبتون ۽ تعصب ڪڍي صاف ڪري رهيم اڳيان پيش نه ٿيا آهيو. ان وقت تائين نوان پيغام ۽ هدايتون حاصل ٿي سگهن مشڪل آهي.“

پر ان جي معنيٰ پوريءَ طرح سمجهڻ ۾ نه آئي هيم. عشق مجازي بعد مون کي پتو پوڻ لڳو ته عشق جي راه ۾ پهريون قدم اهو آهي ته پاڻ کي وڃائين.

”جنين ڀانيو پاڻ، ڪيائين توائي تن کي.“

بیدل فقیر فرمایو آهي ته:

سک رمز وجود وڃاڻ ڏي، نهين حاجت پڙهن پڙهاوڻ دي.
ان ڪري علم مان فائدو ٿي تڏهن بهچندو جڏهن عاشق دارين ۾ معنوق کان سواءِ سڀ کي پنهنجي جداگانہ وجود سوڌو فنا ڪري ڇڏي.
نازڪ سان وصال سواءِ نيست ٿيڻ جي حاصل ٿي نه سگهندو.

پرين اهي ئي پسي سگهندا جي ٻئي اکيون غير کان ٻوٽيندا.
پاڻ وڃائڻ جي ڪنجي فراق جي هٿ ۾ هڻي.

(۲) پاڻ سڃاڻڻ جو علم:

مجاز جي ٻي درجي ۾ تميز پيدا ٿي عاشق دوئيءَ جي دنيا سان ڊوچار ٿئي ٿو. انهي کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ طالب کي هڪ طرف چوندڻو آهي. جو لازمي طور معشوق جو ظرف ئي ٿيڻو آهي. پاڻ کي فنا ڪرڻ بعد ئي اهو درجو حاصل ٿي سگهي ٿو.

اول ۾ ائين معلوم ٿيندو ته طالب سڀ ڪجهه وڃائي پرينءَ جي پلانڊ ۾ وجهڻ وارو آهي. پر وڃائڻ بعد کيس پتو پوندو ته:

اسين سڪون جنهن کي، سي تان اسان پاڻ،
هاڻي وڃ ڪمان، اسان صحيح سڃاتا سپرين.
(شاه)

مذهب جي ابتدائي دؤر ۾ بندويءَ معبود جدا هستيون هئا، مجاز جي اوائل درجي ۾ معبود خود بندو هو. يعني حقيقت هئي ڪانه رڳو مجاز هو. اڳتي هلي معلوم ٿيڻ لڳو ته مجاز ۽ حقيقت هڪ تصوير جا ٻه پاسا هئا.

”ڏسڻ جي ڏسڻ. ته هم کي حق چئين.
شارڪ شڪ م نين، انڌا انهي ڳالهه ۾.“

اهي ڳالهيون علم تصوف جي ذريعي اڳي پڙهيل هيون. پر جيسين تائين مجازي ليبارٽريءَ ۾ انهن ڳالهين جي ڇاڻ ٻين نه ڪئي ويئي هئي ان وقت تائين انهن جي صحيح خبر پئجي نه سگهي هئي، اهو عشق ئي هو جنهن مان ان جو عملي ثبوت مليو.

(۳) وصال ۽ فراق جا فرق معلوم ڪرڻ:

مجازي عشق جي ابتدائي دؤر ۾ وصال ۽ فراق کي ٻن جدا حقيقتن ۾ ورهايل سمجهيم ٿي. ليڪن آهستي آهستي ٿي هن ٻئي دؤر ۾ مون کي معلوم ٿيو آهي ته اهي محبت جي سفر جون ٻه منزلون هيون. وصال سان عشق جي ابتدا ٿئي ٿي ۽ فراق ان جي ترقي يافتہ منزل آهي. اهي ٻه جدا حقيقتون ڪونه هيون.

هڪ ڏينهن انهي مسئلي جي نازڪ ڳنڍ کي سلجھائڻ لاءِ فڪر ڪندي

ٽڪجي پيس ۽ علامہ آء. آء. قاضي وٽ ان مسئلي تي سمجھائي وٺڻ لاءِ ويس. مون سوال ڪيو ته ”سائين درد ڇا آهي؟“ پاڻ فرمائون ته ”درد خوشيءَ جو ترقي يافتہ درجو آهي. جھڙي طرح سڪرين ڌاڻي ۾ تيز ۽ ڪڙي ٿئي ٿي پر ان جا داڻا ساري پاڻيءَ جي پيالي کي مٺو ڪري ڇڏين ٿا. اهو سميتل خوشي آهي.“ مجاز جا مرحلا طي ڪندي اڳتي ٻنهي کي اثر وڃائيندو ڏٺم.

انهن جو مثال اهڙو هو جھڙو گھڙيال جي پينڊيولم جو. اهو بعضي هڪ طرف ته ٻي وقت رد عمل ۾ ٻي طرف هلندو رهي ٿو. اهو تحرڪ جو درجو آهي ليڪن آخر اهو درجو به اچڻ وارو آهي، جنهن ۾ ظاهري تحرڪ ڪثرت تحرڪ ڪري سڪون ۾ ڏسڻ ۾ ايندو. اهو مجاز هو جنهن انهن مختلف تصورن جي پويان بنيادي وحدت جو راز افشا ڪيو.

عشق جا منهنجي عملي زندگيءَ تي اثر:

زندگيءَ جي ابتدائي دؤر ۾ جيئن مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان عملي طرح آئون هر طرف پيو هلندو هوس. لوڪل بورڊ ڪراچي ميونسپالٽي، ڪوآپريٽو تحريڪ ۽ ادبي سنگتن جي معاملن ۾ مستغرق هوس.

هاڻ جيئن سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ جا امڪان ظاهر ٿيڻ لڳا، مون ضلعي جي حد کان ٽپي ساري سنڌ جي سطح تي سياست ۾ بهرو وٺڻ جي تياري ڪئي. پهرين سنڌ پيپلز پارٽي سر شاهنواز ڀٽي جي ليڊر شپ هيٺ ٺاهي ڪم ڪرڻ شروع ڪيم. پُرسر شاهنواز ڀٽي جي بمبئي طرف وزير مقرر ٿيڻ ڪري اها پارٽي هلي نه سگهي. وري صوبي سنڌ جي جدا ٿيڻ وقت چونڊن کان اڳ اتحاد پارٽي نالي جماعت سر شاهنواز خان ڀٽو ۽ سر حاجي عبدالله هارون جي معاونت سان ٺاهي چونڊون لڙيس. سنڌ اسيمبليءَ ۾ چونڊجي اچڻ بعد سر شاهنواز خان ۽ حاجي عبدالله هارون جي نه چونڊجڻ ڪري جڏهن گورنر سنڌ باوجود پنجن ميمبرن جي مدد هئڻ جي، سر غلام حسين هدايت الله کي وزارت ٺاهڻ لاءِ دعوت ڏني ته هن هندن جي آزاد پارٽي ۽ اتحاد پارٽيءَ جي مير گروپ کي وزارتون ڏئي پنهنجي طرف ڪري ڇڏيو. اسان خانبهادر اله بخش کي رهيل پارٽيءَ جو ليڊر چونڊي مخالفت ۾ ويهي ڪم ڪرڻ لڳاسون. ڪانگريس ٻي جماعت هئي جا اسان سان گڏ مخالفت ۾ ويئي. پوءِ ٻنهي جماعتن گڏجي سنڌ ۾ عام راءِ کي هموار ڪرڻ لاءِ

ميتنگون سڏايون. انهي ڪري هندن جي عام راءِ مخالف ٿيندي ڏسي. ڪي هندو ميمبر وزارت جو ساٿ ڇڏڻ تي مجبور ٿيا.

هاڻ سر غلام حسين ميمبرن جي تعداد وڌائڻ لاءِ لالچ ۽ خوف جي ذريعي ميمبرن کي هٿ ڪرڻ شروع ڪيو. ڪن کي پارليامينٽري سيڪريٽري مقرر ڪيائين. ڪن کي ڊزڪا ڏنائين. مون تي دوستن جي معرفت وزارت جو طرف وٺڻ لاءِ زور وڌو ويو. پر انڪار ٿيڻ تي منهنجي ٻن ساٿين ماسٽر منگهارام ٽهلاماڻي ۽ پير علي محمد راشديءَ کي دٻايو ويو ته مون کي باز آڻين. ٽهلاماڻيءَ وٽان جواب ملڻ تي هن کي چيف آفيسري مان ڪڍيو ويو.

هن جو خيال هو ته ان ڪري هيسجي حالتون تبديل ٿينديون. ليڪن مون جڏهن سندن انهي ڪارنامي خلاف مهملي جو ٺهراءُ سنڌ اسيمبليءَ ۾ پيش ڪيو ته هندو ميمبر سڀ ڦري وين. قوي امڪان هو ته ٺهراءُ پاس ٿي وڃي جو بي اعتباريءَ جي ٺهراءَ برابر هو. اسپيڪر جي مدد سان هنن ٺهراءَ کي ٽاڪ آئوٽ ڪرائي حال جان بچائي ورتي. ان کان پوءِ اتحاد پارٽيءَ سان پروگرام جي بنياد تي ٺهراءَ ڪري وزارت هلائڻ لڳو.

ليڪن پروگرام تي عمل نه ڪرڻ ڪري سندس وزارت کي ڪانگريس ۽ هندو ميمبرن جي مدد سان شڪست ڏئي خانبهادر اله بخش جي هٿ هيٺ اتحاد پارٽيءَ جي وزارت ٺهرائي سون. اسان کي اميد هئي ته عوام لاءِ جنهن جي اڪثريت مسلمان هئي. هن نئين وزارت کان ڪو ڪم ڪرائي سگهنداسون. پر جنهن صورت ۾ مسلم ميمبرن تي اعتبار ڪونه هو. ان ڪري خانبهادر اله بخش هندو ميمبرن جي ناراض ٿيڻ جي خوف کان سنڌ جا مکيه مسئلا قرضن جي معافي ۽ قانون انتقال ايراضيءَ جا قانون پاس ڪرائي نه سگهيو. عین انهيءَ وقت ڍلون وڌائي ڇڏيائين جنهن تان اتحاد پارٽي ٽڪرا ٿي پيئي ۽ اسان مخالفت ۾ وڃي ويٺاسون. سگهو ئي خانبهادر اله بخش لالچ ۽ خوف جي ذريعي مسلم ميمبرن کي پنهنجي طرف ڪري ويو. هندو ته اڳيئي ساڻس هئا. انهي تي مشورو ٿيو ته مسلم عوام کي مذهب جي نالي ۾ گڏ ڪري وزارت کي مرعوب ڪري سڌاري جا ڪم ڪرايا وڃن. پر جيئن پوءِ تيئن خانبهادر عام راءِ جي نه هئڻ ڪري ڪابه پرواهه نه ڪيڏڻ لڳو. مجبور ٿي اسان ٻي آل انڊيا جماعت بمسلم ليگ جي سهاري هيٺ سنڌ ۾ ڪانفرنس سڏائي عوام کي منظم ڪرڻ جي شروعات

ڪي. اهڙي طرح پاڻ آل انڊيا جماعتن کي سنڌ ۾ زور آزمائيءَ جو موقعو مليو.

اڳتي هلي مسلم ليگ اسيمبلي پارٽيءَ جو ليڊر سر غلام حسين ۽ ڊپوٽي ليڊر مير بنده علي خان وزارتون وٺي وڃي اله بخش سان شامل ٿيا. اسان چند ماڻهو مسلم ليگ ۾ رهجي وياسون. جن اڳتي هلي مسلم قوم ۽ پاڪستان جي نعري هيٺ مسلمانن کي منظم ڪرڻ شروع ڪيو.

ان مسئلي بابت ڇا وڃي واپريو ان جو مفصل ذڪر مون ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ ۽ ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ ۾ ڏنو آهي ان ڪري هتي دهرائڻ ضروري نٿو ڄاڻان.

هتي آئون ان کي مجازي پهلوءَ جي نقطهءِ نگاهه کان پيش ڪندس. جڏهن سر غلام حسين مون کي لالچ يا دٻاءُ تي مرعوب نه ڪري سگهيو ته هن منهنجي دوست (م) ذريعي پنهنجي طرف آڻڻ جي ڪوشش ڪئي. انهي اثر کان مٿي دنيا ۾ ڪونه اثر مون تي ڪونه هو. مون وٽ (م) کي ان وقت مجازي رهبر. محبت جي مرشد ۽ استاد جو درجو حاصل هو. مون سياست جي خلفشار کان پاسي ٿيڻ واسطي وڃي (م) دوست جي پناهه ورتي هئي. هاڻ خود ان جي طرفان زور ٻار پيو ته سر غلام حسين سان شامل ٿيان پر ان عرصي ۾ منهنجا سياسي عقيدا ۽ ارادا پڪا ٿي چڪا هئا. ان ڪري آئون انهي اثر هيٺ مڙي نه سگهيس. منهنجي زندگيءَ ۾ اها نهايت نبرد آزما گهڙي هئي، جنهن مان چڙهي پار پيس.

زالن کي مردن کان به وڌيڪ ڪن حالتن ۾ رقابت ٿئي ٿي. دوست کي وهر ۽ گمان به نه هو ته آئون جو کيس آقا سڏيندو هوس. سو ڪيئن سندس حڪم جي انحرافي ڪري سياسي معاملن ۾ سندس دست اندازيءَ کي قبول نه ڪندس. ان تي هن جو توجهه ٻن ڳالهين ڏي ويو. هڪ ته هن کي گمان پيدا ٿيو ته شايد هن کان علحده مون تي ڪنهن ٻي عورت جو اثر پيو هو. ٻي ڳالهه سراسر غلط هئي پر وهر جو ڪو علاج ئي ڪونه ٿيندو آهي.

ٻيو هن کي خيال ويٺو ته ممڪن هو هن پوري طرح پنهنجي اثر رسوخ جو استعمال مون تي نه ڪيو هجي. پهرين سبب ڪري ناراضگي ڏيکارين ٿا ٻي جي ڪري وري اثر هلائڻ لاءِ ڪوشش ڪيائين، پر ٻنهي حالتن ۾ نتيجو ڪوبه نه نڪتو. آئون پنهنجي ارادي تي اتل رهيس. خواجه حافظ قريمايو آهي.

ٽه:

بمي سجاده رنگين کن گرت پير مغان گويد.
 کي سالک بي خبر نه بود ز راه درسمر منزلها.

معني: ”جيڪڏهن مرشد چويئي مڃي شراب سان آلو ڪر ته ائين ڪر
 ڇاڪاڻ ته سالڪ سفر جي منزلن کان اڻ واقف نه هوندو آهي.“

هاڻ سوال اٿندو ته ان حالت ۾ مون ڇو انحرافي ڪئي. ان جو جواب
 اهو آهي. انهي دوست جي صحبت ۾ آئون آزادي جو پختو. ڪجهه قدر عقيدن
 ۾ راسخ ٿيندو ويس. منهنجي زندگي ۾ مذهب، علم، عمل ۽ عشق کي جدا
 جدا ڪردار ادا ڪرڻو هو.

جيئن يوناني حڪيم چوندا آهن ته ماڻهوءَ تي چئن طبيعتن جو اثر رهي
 ٿو. سودا، دم، بلغم ۽ صفرائي. انهن جي توازن سان تندرستي ٺيڪ رهي
 ٿي. انهن مان هڪ ۾ واڌارو يا گهٽتائي اچي ويئي ته ساري جسماني حالت
 جي بگڙڻ جو امڪان ٿي پوي ٿو.

ان وانگر مون کي انهي مذڪوره بالا جدا صيف زندگيءَ ۾ توازن رکڻ
 ضروري هو. ائين ٺيڪ نه هو ته هڪ وڌي ٻين کي بيڪار بنائي ڇڏي.

مذهب کي پنهنجو دائره عمل هو. علم کي پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻو
 هو. عمل کي ڪن مقرر مقصدن ۽ مرادن سان هلاڻو هو ۽ عشق کي انهي
 سڀني جو روح روان ٿيڻو هو. انهن ۾ قوت پيدا ڪري زندگيءَ جي مذڪوره
 بالا شعبن کي ڪارآمد بنائڻو هو نه انهن مان هڪ يا ٻئي کي معطل ڪري
 ڇڏڻو هو.

مون سنڌ جي پنج هزار ساله شاندار تاريخ کي زنده ڪرڻ.

سنڌ جي ڪلچر ۽ زبان جي ترقي.

سنڌ جي سياسي آزادي ۽ اقتصادي خوشحالي.

سنڌ جي جدا قومي وجود جي بحالي ۽

سنڌ جي غيرت، حميت ۽ شاندار روايات جي زنده ڪرڻ -

جو عهد ڪري سياست ۾ پير پاتو هو. ڪابه ڳالهه جا انهيءَ راه ۾ رتدڪ
 وجهڻ واري هئي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هوس. ڀلي ڪنهن جي طرفان به پيش
 ڪئي وڃي.

مون کي پتو هو ته ملن ڪهڙي طرح مذهب کي هر شعبي تي حاوي ڪرڻ لاءِ معاشري کي مفلوج بنايو هو. مون ڏٺو هو ته صوفين، مرشدن ۽ روحاني رهبرن ڪهڙي طرح پنهنجي حد کان ٿي سوسائٽيءَ کي بيڪار بنايو هو. مون ڏٺو هو ته عالمن علم کي ڪيئن نه مستقل مفاد جو آله ڪار بنائي ڪتب آندو هو. سو پنهنجي مقرر ڪيل راهه کان هٽڻ لاءِ انڪار ڪيم. دوست جي انهي ڪوششن مون کي ڍال طور ٻي دوست (س) سان واسطو رکائڻ لاءِ مجبور ڪيو.

ان ٻي دوست سان نه مون کي جنسي ڪشش هئي، نه روحاني رستو هو. صرف سياسي دنيا ۾ سپر ڪري ڪم آڻڻ لاءِ لاڳاپا وڌايم. مون کي سياست ۾ ڪيئي صلاحڪار ۽ دوست رهيا آهن. پر مذڪوره بالا اصولن جي بنياد تي هر هڪ کي ڪڍي انهن جي صلاح ورتي اٿم ۽ لاڳاپا هلايا اٿم. نتيجو اهو نڪتو آهي ته ڪيترائي دوست ڪجهه وقت رهي وري ڇڏي ويا آهن.

عشق جون راهون ۽ رستا:

تجربي بعد آهستي ٿي مون کي پتو پوڻ لڳو ته مجازي محبوب ڇرڻ لاءِ پور (Embass) يا ذريعو هئا - جيئن شاهه فرمايو آهي:
چوريون ڇرڻ سڪيون، پنهنون ڪيائون پور.

پر خود مقاصد نه هئا، مقصد عشق هو. اهو آها طاقت هئي جنهن جي زندگيءَ جي طويل ۽ مشڪل سفر کي سهل ڪرڻ لاءِ ضرورت پوي ٿي. عشق مذهبي صيفي، علمي شعبي ۽ عملي زندگيءَ ۾ محرڪ جذبو ٿي ڪم ڏئي ٿو. عملي زندگيءَ ۾ عشق کي هيٺين مقصدن لاءِ ڪتب آڻڻو هوم:

- (۱) مجازي عشق طالب جي دل مان خوف ڪڍي بي ڊيو بنائڻ لاءِ مدد ڪري ٿو. هر طرح جو خوف بزدل ۽ ڪمزور ڪري ٿو.
- (۲) مجازي عشق طالب کي هر لالچ کان مستثنائي ڪري صحيح رستي تي هلائي ٿو.

چورين ڏنا ڇال، ته به لاهوتي لنگهي ويا.

- (۳) مجازي عشق خسيس ڳالهين کان مٿي ڪري اولالعزمي ڏي راغب ڪري ٿو.

تو باز ساعد شاهي منگرز استخوان.

همائي همت خود را به بلند ده پرواز.

معني: "تون بادشاهن جي هٿ جو باز آهين، توکي خسيس شين کي ڇڏي مٿي اڏامڻو آهي."

(۴) مجازي عشق گهڻ درن کان پاسي ڪري هڪ طرف متوجه ڪري ٿو.

ڪي جي ڪيڏانهن، ڇانگو چڪي آڻيو.

تائيو تيڏاهين، نيٺ ڇٽائي نڪري.

(۵) مجازي عشق خود مطلب کان پاسي ڪري، قرباني سيڪاري ٿو.

اصل عاشق جو، سر نه سانڍڻ ڪم.

سو سنڻان اڳرو، سندو دوسان دم.

هي هڏو ۽ ڄم، پڪ پريان جي نه پڙي.

(۶) مجازي عشق مشڪلاتن کي منهن ڏيارڻ لاءِ طالب کي تيار ڪري ٿو.

اوجهڙ وتان آنءُ، ٻيون سڀ سڳر سات سان.

جا نيهن ڳنهندي نانءُ، سا مون جيئن پوندي مامري.

(۷) مجازي عشق پاڻ ويڃائڻ سيڪاري ٿو ڇاڪاڻ ته "پاڻ" وارا راه راست کان پلجيو وڃن.

جنين پانيو پاڻ، ڪيئن توائي تن کي.

(۸) مجازي عشق پاڻ سڃاڻڻ جي راه ڏيڪاري ٿو.

مون کي اڪڙين، وڏا ٿورا لائيا.

تم پڻ پرين پسڻ، کڻان جي ڪر سامهون.

(۹) مجازي عشق مون کي آسمان کان لاهي، زمين تي آڻي، ان جي مسئلن کي منهن ڏيڻ سيڪاريو.

دوش از مسجد سوئي ميخانه آمد پير ما.

چيست ياران طريقت بعد ازين تدبير ما.

ما مريدان رو بسوئي ڪعب چون آريز چون.

روئي بسوئي خانه خمار دارد پير ما.

معني: "ڪالهه منهنجو مرشد مسجد کان نڪري شرابخاني ۾ آيو، دوستو!

هان ڪهڙي صلاح آهي ته پاڻ ڇا ڪريون. (جواب ۾ اچي ٿو) اسان

مريد ڪمبي ڏي منهن ڪهڙي طرح ڪري سگهون ٿا. جڏهن اسان جي مرشد جو منهن شرابخاني ڏي آهي.

(۱۰) مجازي عشق مون کي هر شيءِ جي قدر ۽ قيمت مان واقف ڪيو.

اي نه مارن ريت، جو سيڻ مٿاڻن سون ٿي.

اچي عمر ڪوٽ ۾، ڪنڊيس ڪانه ڪريت.

پڪن جي پريت، ماڙين تي نه مٿيان.

(۱۱) مجازي عشق مون کي وطن جي حب ۽ مارن جي پريت سيکاري.

”سڄڻ ۽ ساڻي، ڪنهن اڻاسي وسري.“

(۱۲) مجازي عشق دنيا جي مختلف بي جان نظرين جي معنيٰ ۽ مقصد کان واقف ڪيو.

(۱۲) مجازي عشق مون کي بتن جي بنائڻ ۽ ڊاهڻ جي راز کان واقف ڪيو.

”دلان تاڪي درين ڪافي مجازي.

لکين مانند طفلان خاڪبازي.“

معنيٰ: ”اي دل ڪيترو وقت ٻارن وانگر هن مجازي دنيا ۾ مٽي جون ماڙيون اڏيندو ۽ ڊاهيندو رهندين.“

(۱۴) مجازي عشق مون کي ذهن نشين ڪيو ته زندگيءَ جو لطف دائمي انقلاب ۾ آهي.

موجير ڪه آسودگي ما عدم ما ست.

ما زنده به آئير ڪه آرام نغيريم.

معنيٰ: مجازي عشق مون کي زندگيءَ جي لاهن چاڙهن. جنهن کي شڪست ۽

فتح جي نالن سان سڏيو وڃي ٿو. سمنڊ جي مد ۽ جزر وانگر لازمي

قرار ڏئي انهي کان مرغوب ٿيڻ کان بچائڻ ۾ مدد ڏني.

(۱۶) مجازي عشق شڪست ۽ ناڪاميابيءَ ۾ راضي رهڻ سيکاريو.

(۱۷) مجازي عشق ڪاميابيءَ ۾ دماغ درست ڪرڻ جي تعليم ڏني.

(۱۸) مجازي عشق اڻ ڏني، اڻ ٻڌي ۽ نامعلوم ملڪ ڏي هلڻ جي ترغيب

ڏياري.

”گوليان گوليان م لهان. شال م ملان هوت.

من اندر جا لوج، سا ملن سان مائي ٿئي.“

(۱۹) مجازي عشق مون کي خبر ڏني ته دائره عقل کان مٿي به ڪا دنيا آهي.

ستارون سڙي آگي جهان اور بهي هين.

(۲۰) مجازي عشق صفاتي (مادي) دائري ۾ رهڻ جي باوجود حقيقت جي رهبري ڪئي.

متاب روز عشق گر مجازي است.

ڪم آن بهر حقيقت ڪار سازي است.

معني: عشق کان منهن نه موڙ، جيتوڻيڪ اهو مجازي هجي - ڇاڪاڻ ته اهو حقيقت جي رهبري ڪري ٿو.



Gul Hayat Institute

فصل چوٿون

مجازي عشق جي جواني

اڳين فصلن ۾ مجاز جي سن بلوغ جو ذڪر ڪندي لکيو هوم ته انهي دؤر ۾ ڪجهه شعور ۽ سڌون پيدا ٿيون هيون.

مذهب جي اڳوڻي تخيل ۾ شڪ شيها پيدا ٿي عبادت الاهي مان اڳوڻو سرور گهٽ ٿي وڃي ٿو.

اڳي علم حاصل ڪرڻ واسطي جيڪي سامهون ايندو هوم تنهن کي بنا مقصد ۽ مزاد جي تفريح طبعي لاءِ پيو پڙهندو هوس. هاڻ ان کي تبديل ڪري معنيٰ ۽ مقصدن وارن ڪتابن پڙهڻ جو خيال پيدا ٿيو هو.

اڳي عملي زندگيءَ جو دائرو صرف ڪراچي ضلعي تائين محدود هو ان کي حالتن موجب وڌائي ”سند“ تائين ڪيم. مجازي عشق جي دنيا ۾ سڌن جي پيدا ٿيڻ عجيب اضطراب پيدا ڪري ڇڏيو هو.

هن نئين دؤر ۾ مون کي نئين پيدا ٿيل مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪم ڪرڻو پيو.

هن دؤر ۾ مون کي هيٺيان مسئلا درپيش آيا. جن تي ڪيل تجربن جو احوال هن فصل ۾ ڏيندس.

(۱) مذهب جو زندگيءَ تي اثر (۲) علمي معلومات ۽ تجربا (۳) عملي دائره خدمت (۴) مجازي عشق جا تجربا.

هيٺ آئون مذڪوره بالا هر هڪ مسئلي تي پنهنجي تجربن جي روشنيءَ ۾ ذڪر ڪندس.

مذهب جو زندگيءَ تي اثر:

انهي مسئلي کي پوريءَ طرح سمجھڻ لاءِ ضروري آهي ته ان کي ورهائي هيٺين ٽن شعبن ۾ ڪيل تجربن جو احوال پيش ڪريان:

(۱) مذهب جو ذهني يا روحاني شعبو.

(۲) مذهب جي اخلاقي تهذيب جو شعبو.

(۳) نظام اسلامي جو شعبو.

(۱) مذهب جو ذهني يا روحاني شعبو:

جيئن مٿي ذڪر ڪيو اٿم ته انساني ڪمال ۽ ترقي خدا شناسيءَ جي معاملي سان مشتمل ٿئي ڪئي ويئي. خدا شناسيءَ لاءِ مختلف ڪوششن جو به ذڪر ڪري آيو آهيان. هڪ جاءِ تي ڄاڻايو هوم ته خواجه محمد حسن جان سرهنديءَ کان ذڪر وٺي روحاني ترقيءَ لاءِ ڄا ڪوشش ڪئي هيم ان مان ڪو روحاني فائدو ڪونه پهتو. اڳي دؤر ۾ جيئن ته مقاصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ خواهشون پيدا ٿي چڪيون هيون، انهن کي مدنظر رکي هاڻ منهنجي سامهون به راهون کليل نظر آيون:

(۱) مذهب اسلام دنيا جو آخري، مڪمل ۽ عالمگير هئڻ ڪري، خداشناسي ۽ روحاني ترقي صرف انهيءَ جي ذريعي حاصل ٿيڻ واري هئي.

(۲) دنيا جي جملي مذهبن پويان بنيادي وحدت سمايل هئي، ڄا اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي نوع انساني تي مشتمل هئي. ان ڪري ڪهڙي به مذهب ڄا پوئلڳ انهن بنيادي اصولن کي مڃڻ بعد پاڻي تعاون ۽ بڻائي باهميءَ جي نقطن تي عمل ڪرڻ سان انهي مقصد کي حاصل ڪري سگهن ٿا.

جواني عمل جي دعوت ڏيندڙ آهي، ان ۾ تعطل جو پيدا ٿيڻ بيڪار ٿيڻو. تنهن ڪري پهرين رستي جي تجربن لاءِ عمل شروع ڪري ڏنم. جنهن صورت ۾ اسلام کي افراد ۽ اقوام عالم جي ترقيءَ جو واحد ذريعو تسليم ڪري ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هوم، تنهن حالت ۾ اتحاد انساني ۽ امن عالم جو حصول فروغ اسلاميءَ ۾ مضمر ڄاڻي ان جي تبليغ ۽ تربيت ضروري ڄاتم.

ان سلسلي ۾ مسجدون ٺهرائڻ، مذهبي واعظ ڪرڻ ۽ ماڻهن ۾ اسلام

لاءِ محبت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳس. جيئن مٿي ڄاڻائي آيو آهيان ته مون اسلام کي آخري، مڪمل ۽ عالمگير مذهب ڄاڻي ڪم ڪيو ٿي. تنهن ڪري بهتر ٿيندو ته انهن ٽنهي مسئلن جي تشريح ڪري روشني وجهان.

(۱) اسلام دنيا جو آخري مذهب آهي:

اول ۾ جڏهن روايتي ملن طرفان اهو تخيل پيش ڪيو ويو ته ۱۳ سؤ ورهيه اڳ عرب جي ريگستان ۾ پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم طرفان جو مذهب پيش ڪيو ويو هو. سو دنيا جي مذهبن ۾ آخري ۽ مڪمل مذهب هو. ان جو پيش ڪندڙ دنيا جو آخري نبي هو. انسانذات جي تڪميل ۽ فلاح صرف انهي مذهب ذريعي حاصل ٿيڻ واري هئي. اهو دين مڪمل ضابطهءِ حيات جو حامل هو. آئينده دنيا ۾ ڪوبه پيغمبر يا دين اچڻ وارو نه هو. ان دين کان ٻاهر جملي ماڻهو گمراهه هئا. اهو دين وحدت خيال ۽ عمل جي بنياد تي معاشره قائم ڪري، نجات انسانيءَ جو حامل ٿيڻ وارو هو. ته عقل جي نقطه نگاهه کان اهڙي دعويٰ مضحڪه خيز ٻئي نظر آئي. ليڪن علامه آءِ. آءِ. قاضي ۽ علامه عنايت الله مشرقي جي صحبت ۽ سمجهاڻين بعد منهنجا خيال بدلجي ويا؛ ۽ مون کي دين اسلام ۾ انسانذات جي روحاني تڪميل ۽ ترقيءَ جو راز ڏسڻ ۾ آيو.

اوهان ضرور چاهيندا ته اهو ڪهڙو جادو هو جنهن سان علامه قاضي عليه ۽ علامه مشرقي عليه مون کي تبديل ڪري ڇڏيو هو.

تنهن ڪري انهن بزرگن جي اسلامي تشريح جو ذڪر هيٺ ڏيڻ ضروري ٿو ڄاڻان.

علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جي تشريح:

هن صاحب جو چوڻ هو ته دنيا جا مذهب بنيادي طرح علحده ڪونه هئا. اهي هڪ ئي دين فطرت جون شاخون هيون.

قرآن جي سمجهاڻي مطابق دنيا جي هر ملڪ ۽ قوم ۾ مختلف زمانن جي وقتي تقاضائن ۽ ضرورتن مطابق خدائي عز و جل طرفان ڪي برگزيده حضرات ماڻهن جي هدايت ۽ رهبري لاءِ آيا ٿي، جن هڪ ئي مقصد، اتحاد انساني، امن عالم، ترقي نوع انسان لاءِ ماڻهن جي ذهني ارتقا مطابق هدايتون ڏنيون ٿي. دين منجمد ڪونه هو. ارتقا پذير هو. ابتدا کان وٺي

ترقي ڪندو آيو آهي. معاشري جي تبديلي ۽ حالتن جي ضرورتن مطابق ان ۾ نت نوان اضافا ٿيڻا هئا.

اسلام جي آخري مذهب ۽ پيغمبر اسلام جي آخري نبي هئڻ جي معنيٰ اها هئي ته انساني معاشرو ۽ ذهن اهڙي درجي تي پهچي چڪو هو. جنهن ۾ آئنده پيغمبرن ذريعي نئي الهامي علم جي ضرورت ڪانه هئي. مذهب ابتدائي دؤر مان نڪري انهي حالت تي رسيو هو. جتان خودڪار طريقن تي ارتقا ڪرڻ وارو هو.

پيغمبر اسلام جي آخري پيغام جو لب لباب هيٺين رڪنن تي ٻڌل هو:

- (۱) جملي مذاهب ۾ بنيادي وحدت سمايل هئي.
- (۲) انسان ذات ان ذهين ارتقائي درجي تي پهتل هئي، جو آئنده کيس الهامي رهبريءَ جي ضرورت نه هئي.
- (۳) دين سنن خيالن ۽ عملن جو مجموعو هو. ان ڪري جو ماڻهو صالح هو. اهو مسلمان هو.

علامه عنايت الله خان مشرقي:

هن صاحب جي چوڻ مطابق اسلام جو ڪمال ۽ حرف آخر هن ڳالهه ۾ هو ته جنهن ماڻهوءَ انسان ذات جي اصلاح، ترقي ۽ وحدت الاهي جي عقيدن ۾ يقين رکيو ٿي، ۽ چڱا ڪم ڪيا ٿي، سو بنا تميز ظاهري مذهبي پوئلڳيءَ جي صالح هو ۽ هر صالح ماڻهو مسلمان هو. انهي ڳالهين جي تبليغ ۾ هن غلبه اسلام جو راز مضمر ڏنو ٿي.

مذڪوره بالا بزرگن جي ٻڌايل تشريحن بعد مون اسلام کي آخري مذهب ڄاڻي، ان جي عقائد ۽ مقاصد کي دين فطرت سمجهي، انهي جي احڪام جي فروغ لاءِ ڪوشش شروع ڪئي.

آئون اڳي لکي آيو آهيان ته ٿيوري، نظريي يا عقيدن کي جيسٽائين عمل جي لپياريءَ (تجربو گاهه) ۾ کوجنا ڪري صحيح ثابت نه ڪيو ويو آهي، ان وقت تائين ان کي مجرب نسخو تسليم ڪري نه سگهيو. تجربن لاءِ شروعات ڪرڻي هئي، انهي ڪري، اسلامي نظريي جي بنياد تي ان جي شروعات ڪيم.

(۲) اسلام دين مڪمل هو:

روايتي ملن طرفان جڏهن ائين ٻڌڻ ۾ ايندو هو ته تيرهن سؤ ورهيه

اڳ عرب جي بدويانه معاشري جي رهنمائي لاءِ جا شريعت اسلامي پيش ڪئي ويئي هئي. سا باوجود معاشرن جي تبديل ٿيڻ جي جملہ انسانذات لاءِ تاقيمات مڪمل ضابطہ حيات جو ڪم ڏئي سگهندي - ته ان تي اعتبار ئي ڪونه ايندو هو. ليڪن مذڪوره بالا بزرگن جي نئي تشريح ان تي تجربو ڪرڻ لاءِ مون کي رستو ڏسيو.

سندن چوڻ هو ته اسلام جي دين مڪمل هئڻ جي معنيٰ اها هئي ته اتحاد انساني ۽ امن عالم لاءِ جملي صالح ماڻهن طرفان ٿيندڙ ڪوششون فطرت الاهي مطابق هيون. هاڻ انسان ذات عقل جي نعمت سان نوازي ويئي هئي، جن مان آئينده حڪيم ۽ مدبر معاشري جي ضرورتن پٽاندڙ وقت به وقت نوان قانون ٺاهي ڪم هلائيندا رهندا.

دين جي تڪميل اصولن ۾ هئي. فروعِي ڳالهين جي تڪميل ٿيڻي ڪانه هئي. مذهب (اسلام) وهندڙ دريا وانگر روز نوان نوان نياپا آڻڻ وارو هو. معاشري جي تبديليءَ سان ان جا قانون به بدجڻا هئا.

دين بنيادي اصولن تي ٻڌل هو. نه روزمره جي محدود دائري ۽ وقت اندر معاشري جي مطابق مقرر ڪيل قانونن تي ٻڌل هو. تنهن ڪري اسلامي اصول بدجڻا ڪونه هئا، ليڪن شريعت اسلامي اڳين مذهبن جي شريعتن وانگر بدجڻي سگهي ٿي.

(۳) اسلام عالمگير مذهب هو:

روايتي ملن طرفان دعويٰ ڪئي ٿي ويئي ته اسلام عالمگير مذهب هو. ان جي مڃڻ وارا دنيا جي مثالي قوم هئا، انهن کي انسان ذات جي رهبري ۽ هدايت لاءِ ڪم ڪرڻو هو. اهي پاڻ مڪمل هئا کين ٻين کي مڪمل بنائڻو هو. جملي انسان ذات کي دين اسلام تي اچڻو هو. انهي مقصد جي تڪميل لاءِ امام مهدي پيدا ٿيڻ وارو هو وغيره.

انهيءَ دعويٰ تي کين جڏهن يورپ جي مهذب قومن سان پيٽ ڪيو ٿي ويو ته معلوم ٿيو ٿي ته اها دعويٰ نه صرف غلط هئي پر شيخ چليءَ جهڙي بڪواس هئي. انهي چاڙهيءَ مان به مون کي مذڪوره بالا بزرگن جي رهبري ۽ هدايت مٿي چاڙهيو. هنن جي چوڻ مطابق اسلام جا بنيادي اصول جهڙوڪ اتحاد انساني، امن عالم، ترقي بني آدم بيشڪ عالمگير هئا، انهي مقاصد جي حصول لاءِ راسخون في العلم ۽ صالحن ماڻهن کي ڪم ڪرڻو هو. اهي هر

مذهب جي پوئلڳن ۾ موجود هئا. جن کي باهمي تعاون ۽ بقائي باهميءَ جي اصولن مطابق گڏجي ڪم ڪرڻو هو. انهي واسطي مسلمانن مان چونڊ ماڻهن کي ڪم ڪرڻو هو. جن کي ”وسطو التڪووبو شهدي علي الناس“ جي بنياد تي تربيت حاصل ڪري مذڪوره بالا مقاصد جي حصول لاءِ ڪوشش ڪرڻي هئي. انهي لاءِ مسلمانن کي تربيت ڏئي منظم ڪرڻو هو. انهي واسطي اخلاقي تهذيب جو ڪم ڪرڻو هو.

(۴) مسلمانن جي اخلاقي تهذيب جو شعبو:

مسلمانن جي اخلاقي تهذيب لاءِ هيٺيان طريقا مقرر ڪيا ويا ٿي:

(۱) اسلامي اخلاق جو علم.

(۲) اسلامي طريقهءَ زندگيءَ لاءِ تربيت. ۽

(۳) اسلامي طريقهءَ هدايت ۽ رهبري.

انهن ٽنهي طريقن جي مختصر تشريح هيٺ ڏجي ٿي:

(۱) اسلامي اخلاق جو علم:

روايتي ملن طرفان چيو ٿي ويو ته ”تخلفوا باخلاق الله“ يعني ”پاڻ کي الله جي اخلاقي قانون مطابق بنايو.“ ان جي تشريح ۾ ملن جو چوڻ هو ته ۱۳ سؤ ورهيه اڳ جي شريعتي دستور مسلمانن جي معاشري جي تنظيم ۽ تربيت لاءِ مقرر ڪيا ويا هئا. تن کي خدائي اخلاق سمجهي انهن جي پيروي ڪرڻ گهرجي. انهن اخلاقن جي تشريح ۾ هيٺيون ڳالهون ٻڌايون ويئون ٿي:

(۱) ڏاڙهي رکڻ. مڇون ڪٽائڻ.

(۲) ختم ڪرائڻ.

(۳) پيڙيءَ کان مٿي سڻڻ پائڻ.

(۴) ويٺي پيشاب ڪرڻ.

(۵) ڪي کاڌا کائڻ ۽ ڪي نه کائڻ.

(۶) چئن زالن تائين شاديون ڪرڻ.

(۷) زانيءَ کي سنگسار ڪرڻ.

(۸) چور جا هٿ پير وڍائڻ.

- (۹) مخالف خيالن جي ماڻهن کي زوري موافق بنائڻ يا قتل ڪرڻ.
- (۱۰) غير مسلمهن کي نفرت سان ڏسڻ.
- (۱۱) پاڻ کي ناجي ۽ غير مسلمن يا جدا عقيدة مسلمانن کي ناري سمجهڻ.
- (۱۲) مذڪوره بنالا ڳالهين جي حاملن کي بنا چڱن ڪمن ڪرڻ جي مسلمان قوم ۾ شمار ڪرڻ.
- اهڙين ڳالهين کي اسلامي اخلاق سان تشبيه ڏيڻ بي وقوفي پي معلوم ٿئي. ليڪن علام آءِ. آءِ. قاضيءَ جي صحبت ۾ اسلامي اخلاق جو ٻيو پهلو معلوم ٿيو. جهڙوڪ:
- (۱) مذهبي رواداري.
 - (۲) محبت کي مذهب جو روح سمجهڻ.
 - (۳) تشدد کان ڪناره ڪري ماڻهن سان نرمي اختيار ڪرڻ.
 - (۴) سڀ ۾ پرين پسڻ.
 - (۵) پراپڪاريءَ جا ڪم ڪرڻ.
 - (۶) حال تي مستقبل کي ترجيح ڏيڻ.
 - (۷) صالح ڪم ڪرڻ.
 - (۸) بقائي باهميءَ جي اصول تي هلڻ.
 - (۹) اتحاد انسانيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ.
 - (۱۰) امن عالم لاءِ فضا ساز ڪار بنائڻ.
 - (۱۱) جيڪي چوڻ ان تي عمل ڪرڻ.
 - (۱۲) بزرگي ۽ تقويٰ عمل صالح شمار ڪرڻ.
- انهن ڳالهين کي مدنظر رکي اسلامي اخلاق کي ملن جي نقطهءِ نگاهه کان علحده سمجهي انهي مطابق معنيٰ ڪڍيم.
- (۲) اسلامي طريقهءِ زندگيءَ لاءِ تربيت:
- روايتي ملن اسلامي طريقهءِ زندگيءَ کي فقهي قانونن جي ماتحت رکي ان مطابق ماڻهن کي هلائڻ گهريو ٿي
- مون کي مختلف تهذيبن جي ماڻهن سان رابطي ۾ اچڻ بعد ان قسم

جي طريقهء زندگيءَ جو ڪوڪلي پڻو معلوم ٿي چڪو هو. مون کي مذڪوره بالا حضرات جي صحبت مان پتو پيو هو ته زماني جا دؤر ۽ معاشرتي حالات دهر جي ضرورتن مطابق بدلڻا رهيا ٿي. تنهن ڪري انهن جا دستور ۽ طريقا به بدلجڻ لازمي هئا. جهڙيءَ طرح مغربي ملڪن گهڻي علم ۽ تجربي بعد ملڪي حالتن ۽ ضرورتن کي مدنظر رکي عام راءِ مطابق وقت به وقت قاعدا قانون پي ٺاهيا هئا، اهڙي طرح اسان به ٺاهي سگهياسون ٿي.

منهنجي سامهون علام آءِ. آءِ قاضيءَ جو مثال هو. هو روح اسلام مان پوريءَ طرح واقف هئڻ جي باوجود ڪلين شيو (ڏاڙهي مڇون ڪوڙيل) رهندو هو. سوٽ بوٽ پائيندو هو. محبت جو پندار هو. سندس مجلس ۾ تصنع جي پوءِ ڪانه ايندي هئي. ساري زندگي عزلت ۽ گوشه نشينيءَ ۾ گذارڻ جي باوجود به ماڻهن جي صحيح رهبري ڪندو هو. مذهبي رواداري ڪري هر مذهب ۽ ملت جا ماڻهو سندس صحبت مان فيض پرائيندا هئا. موجوده ملن جي عين ابتڙ هلندو هو. ان مان مون تي ذهن نشين ٿيو ته ملن وارو طريقهءَ زندگي هروڀرو اسلام نه هو. علام مشرقيءَ جي چوڻ مطابق هر صالح ماڻهو مسلمان هو. انهي نقطهءَ نگاهه کان سندس چوڻ مطابق مغربي تهذيب جا ماڻهو زياده مسلمان هئا. بنسبت هن ملن جي ايجاد ڪرده فقهي طريقهءَ اسلام جي.

(۲) اسلامي طريقهءَ هدايت ۽ رهبري؛

روايتي ملن جي نقطهءَ نگاهه موجب راه هدايت اها هئي جا شريعت جي نالي ۾ فقهي ملن تسليم ڪئي هجي. جيتوڻيڪ ان جو گهڻو حصو تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي غلط ثابت ٿي چڪو هجي. درحقيقت راه هدايت اسلامي، هندو يا ڪرشنجن ٿي نٿي سگهي. سچ ۽ راه هدايت هڪ ڳالهه هئا. سچ ڪنهن مخصوص طبقي، فرقي يا گروه جو ورثو ڪونه هو. اهو جملي انسان ذات لاءِ کليل هو، جنهن کي نصيب ۾ اچي. انهي نقطهءَ نگاهه کان ائون ملن جي ٻڌايل راه هدايت جو اصل کان قائل نه رهيو هوس.

(۴) نظام اسلاميءَ جو شعبو؛

مسلمانن جي هڪ گروه جو چوڻ هو ته اسلام مڪمل ضابطهءَ حيات پيش ڪيو ٿي. ان جي ذريعي ئي انسان ذات جي نجات، فلاح ۽ بهبودي حاصل ٿيڻ واري هئي. مسلمان جدا قوم هئا. جنهن قوم جو بنياد

وطن، زبان، ڪلچر، تواريخي روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جي عيوض وحدت خيال ۽ عمل تي رکيل هو. انهي اصول جي تبليغ ۽ غلبي لاءِ مسلمانن جو هڪ نظام ٺاهي ساري دنيا جي رهبري ۽ امامت ڪرڻي هئي، انهي مقصد جي حصول لاءِ ڪنهن هڪ ملڪ ۾ مرڪزي ادارو قائم ڪري جملي مسلمانن جو نظام قائم ڪرڻو هو. انهي ڪري جڏهن مسلمانن جي جداگانہ قوم جو نظريو، مسلمانن جي تنظيم لاءِ نظام ۽ پاڪستان جي قيام جا نعرا بلند ڪيا ويا ته ٻين وانگر آئون به ان دمار تزوير (ڌوڪي) ۾ ڦاسي ويس. جواني سيمائي طبيعت جي حامل ٿئي ٿي، عملي زندگيءَ ۾ عشق مجازي ۽ جي جوش و خروش سان قدم ڪڍڻ لاءِ دل اڳيئي تيار هئي، ان ڪري مون مسلمانن جي جداگانہ قوم جي نظريي کي قبول ڪيو ۽ اسلامي نظامِ حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ آواز اٿاريو؛ ۽ انهي مقاصد جي حصول لاءِ مرڪزي ملڪ پاڪستان کي ڪتب آڻڻ جو ارادو ڪيو.

مسلمانن جي جداگانہ قوم بابت منهنجا ان وقت ظاهر ڪيل رايو

ماڻهو جڏهن مختلف سببن ڪري ڪنهن نقطهءَ نگاهه کي مڃڻ لڳي ٿو ته پوءِ ان جي جواز ۾ دليل پيش ڪري دل کي به آتت ڏي ٿو؛ ۽ ٻين کي به قائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. مون به ائين ڪيو.

پڙهندڙن کي معلوم آهي ته جڏهن ڪيترن وجهن ڪري آئون مسلم ليگ ۾ داخل ٿيو هوس ته ان جي فروغ لاءِ هڪ آرگنائيزيشن ڪميٽي جناح صاحب جي حڪم سان سنڌ ۾ قائم ٿي هئي. ان جي چيئرمين جي حيثيت ۾ مون هڪ مئنگ ۲۲- فيبروري ۱۹۴۱ع تي سن ۾ سڏائي. ان جي سامهون تقرير ذريعي هڪ پروگرام رکيو هو. ان تقرير جا ٽڪرا ملاحظي لاءِ هيٺ پيش ڪريان ٿو:

”انسانذات جي تاريخ ۾ نيٺ اها منزل به آئي جتي ملڪي، نسلي ۽ زباني امتيازن جي حدن کي ٽوڙي عالم انساني اڳيان هڪ نئون نصب العين رکيو ويو، جنهن موجب ملڪ، زبان، رنگ ۽ نسل جي بنيادن تي قائم ٿيل قومي ديوارون ٽوڙي اسلامي نظرئي جي آڌار تي انسان ذات جي بهتري ۽ پلائيءَ لاءِ نئين قوم جو بنياد رکيو ويو. مسلم قوم دنيا ۾ ان مقصد جي حصول لاءِ وجود ۾ آئي ۽ مسلمان اهو ئي پيغام کڻي دنيا ۾ پکڙجي ويا.

سندن فتح جو مقصد ملڪن کي محڪوم بنائڻ جو نه هو پر ماڻهن جي دلين کي درست ڪري انسان ذات ۾ سڄي مساوات ۽ عدل قائم ڪرڻ هو. ساري دنيا هن جو گهر بنجي هئي. انسان ذات جو اتحاد. امن ۽ ترقي سندن مطمع نگاهه رهڻو هو. کين دنيا کي دارالسلام بنائڻو هو.

انهي نقطه نگاهه مطابق مسلمانن جي آئنده پروگرام بابت مون پنهنجا رايا هيٺين پوسٽر ذريعي ڇپائي پڌرا ڪيا:

پوسٽر

مسلم ليگ جي گھر آهي پاڪستان

پاڪستان جي معنيٰ اسلامي حڪومت —

- (۱) جنهن ۾ قرآن شريف جي اصولن مطابق حڪومت قائم ڪئي ويندي.
- (۲) جتي سڀني ماڻهن کي سياسي، معاشرتي ۽ اقتصادي هڪجهڙائي ميسر ڪئي ويندي.
- (۳) جنهن ۾ حڪومت هلائڻ جون واڳون سڄن پرهيزگار مسلمانن جي هٿ ۾ هونديون.
- (۴) جنهن ۾ غير مسلمانن جي حقن جي خاص طرح حفاظت ڪئي ويندي.
- (۵) جتي حڪومت جو پهريون فرض ملڪ مان غربت، ظلم، بي علمي ۽ طبقاتي مفاد خاطر عوام کي ناجائز طرح ڪتب آڻڻ کي بند ڪرڻو هو.
- (۶) جتي جوا، زنا، شرابخوري ۽ وياچ خوريءَ جي قانوناً منع هوندي.
- (۷) جنهن ۾ عدل ۽ انصاف پئسن تي نه وڪامندو پر هر هڪ کي مفت نصيب ٿيندا.
- (۸) جنهن ۾ عزت جو معيار طاقت ۽ پئسي تي نه پر چڱن اخلاقن تي مقرر ڪيو ويندو.

غلام مرتضيٰ شاه

چيئرمين مسلم ليگ آرگنائيزيشن ڪميٽي

ان کان پوءِ ساري سنڌ ۾ مسلم ليگ جي مقاصد جي مشهوري ڪئي ويئي ۽ منهنجي تجويز تي آل انڊيا مسلم ليگ مجلس عمل هيٺين مقصد لاءِ

هڪ عالمن جي ڪاميٽي مقرر ڪئي، جنهن جو ڪنوينر مون کي مقرر ڪيائون. ٺهراءُ: ”مسلمانن ۾ ڪهڙي طرح اسلامي جذبو پيدا ڪري، منجهائن غير اسلامي رسمن ۽ عقائد کي از سر نو صحيح اسلامي جماعت جو نظام قائم ڪجي.“

ان جي ڪنوينر جي حيثيت ۾ مون علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جي مشوري سان ۹- فيبروري ۱۹۴۴ع تي هڪ سوالنامو تيار ڪري هندوستان جي عالمن، فيلسوفن ۽ مذهبي بزرگن ڏي هيٺين خط سان موڪليو. جنهن جا ٽڪرا پڙهندڙن جي ملاحظه لاءِ پيش ڪريان ٿو:

”توهان کي معلوم هوندو ته مسلمانن جو موجوده نسل انساني زندگيءَ جي غير معمولي تبديلين ۽ انقلاب جي منهن مقابل آهي.

موجوده ۽ آئنده نسلن جي نقطه نگاه ڪان اسان کي دنيا جي ضرورتن ۽ حالتن کي مدنظر رکي اهڙو لائحہ عمل تيار ڪرڻو آهي جنهن ڪري مسلمان خوشحال ۽ سڌريل زندگي گذارڻ جي لائق ٿي سگهن.

اسان پاڻ کي چوڌاري ڪهڙين حالتن ۾ گهيريل ڏسون ٿا؟ اڄڪلهه مذهب ماڻهن کي متحد ڪرڻ ۽ امن آڻڻ جي طاقت وڃائيندو ٿو وڃي.

نتيجو اهو نڪتو آهي جو نسلي ۽ وطني تعصب زور وٺندا وڃن ٿا. ويتر اقتصادي جهڳڙن انساني زندگيءَ جي يڪجهڙيءَ کي ٽوڙي ٽڪرا ڪري ڇڏيو آهي.

اهو ساڳيو منظر جنهن مغرب کي پاڻ ۾ ويڙهائي تباهيءَ جي دروازي تي آندو آهي، سو اڄ هندوستان ۾ اسان جي سامهون اچي رهيو آهي.

جيئن وقت گذرندو تيئن حالتون شايد زياده نازڪ ٿين ۽ مسلمانن کي عيسائي قومن جي افسوسناڪ تجربن مان لنگهڻو پوي، ان ڳالهه لاءِ علاج ڪهڙو آهي؟

ڇا اسان هن پنهنجي زندگيءَ جي سموري نقطه نگاه کي بدلائي پنهنجا قديم عقيدا، نظريا ۽ اصول وري زنده ڪري سگهون ٿا، جيئن هن نازڪ دؤر مان سلامتيءَ سان پار لنگهي پئون. جي ها ته اسان انهيءَ طريقي سان زندگيءَ جو سرشتو بدلائڻ بعد موجوده دؤر جي خاص حالتن ۽ ضرورتن مطابق خوشحال ۽ ترقي پذير حياتي گذارڻ لاءِ لائق ٿي سگهنداسون؟

هن مان اهو امڪان آهي ته مذهب ذريعي زندگيءَ جي مسئلن کي

فيصل ڪرڻ سبب شايد وري مذهبي فرقن جي موجوده تعداد ۾ اضافو ٿي وڃي. اتحاد ۽ طاقت هٿ ڪرڻ جي عيوض مسلمانن جو قومي شيرازو ويتر ڪمزور ٿئي. پر انهيءَ خوف ڪري هن اهم سوال کي نظر انداز ڪري مغربي قومن جي پوئلڳيءَ ۾ ساڳين حالتن ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ ڪيتري قدر مناسب ٿيندو.

انهن سڀني نڪتن تي تفصيلوار غور ۽ فڪر ڪري ڪا مڪمل تجويز تيار ڪرڻ جي ضرورت آهي. وقت نزديڪ اچي رهيو آهي جڏهن اسان کي انهن سوالن جو جواب ڏيڻو پوي، تنهن ڪري ضروري آهي ته اڳواٽ ئي انهن سوالن تي غور ڪرڻ شروع ڪجي.

اٺون اهڙن خيالن ۾ رهڻ ڪري رات ڏينهن مسلم قوم ۽ اسلامي حڪومت جي نالي ۾ مسلمانن ۾ ڪم ڪندو رهيس.

(۱) مون کي جوانيءَ جي جوش ۽ غير تجربڪاريءَ ڪري اهو پتو نه پيو ته اسلام جي انهيءَ تعبير ۾ ڪيترا ماڻهو مون سان متفق هئا.

(۲) مون کي اها ڳالهه خيال ۾ نه آئي ته دنياڻي اسلام ۾ اهڙي قسم جون اڳي ڪيتريون ڪوششون ٿيل هيون جي سڀ ناڪامياب ٿيون هيون.

(۳) مون کي اهو به خيال ۾ نه آيو ته ان مسئلي ۾ مون جن ماڻهن سان رفيق بنجي ڪم ڪيو ٿي، انهن جا عقيدا، نقطه نگاهه ۽ عمل ڪهڙا هئا.

(۴) مون کي اها پروڙ نه پئي ته مسلم ليگ جماعت جنهن جي ذريعي اسان مذڪوره بالا مقاصد حاصل ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو سا رجعت پسند، انگريزن جي پوئلڳن، يو. پي ۽ سي. پي جي مستقل مفاد جي نمائنده جماعت هئي.

(۵) منهنجو ان ڳالهه ڏي توجهه نه ويو ته واقعي جملي مسلمان باوجود مختلف فرقن، عقيدن، طبقن ۽ ڪردارن جي خيال ۽ عمل ۾ هڪ قوم بنجي ويا هئا.

(۶) منهنجو توجهه هن ڳالهه ڏي به نه ويو ته جناح صاحب ۽ سندس حواري ذريعي ڪهڙي طرح اسلامي حڪومت قائم ٿي سگهندي.

(۷) مون کي اها ڳالهه خيال ۾ نه آئي ته مسلمانن جي جدا قوم جو نظريو، پاڪستان جو قيام، مسلم اقليت وارن صوبن ۽ پنجابي

مستقل مفاد جا ايجاد ڪيل نظريا سندن حڪومت ٻڙا ڪرڻ لاءِ ناهيل هئا.

(۸) ان وقت مون کي اهو وهم ۽ گمان به نه آيو ته دنيا جي ڪنهن به ملڪ ۾ مذهب جي بنياد تي ڪنهن قوم کي تسليم نه ڪيو ويو ٿي.

(۹) مون کي اها ڳالهه ذهن ۾ نه ويئي ته مسلمانن جي جدا قوم جي نظريي کي مڃڻ ڪري آئون سنڌين جي هزارها ورهين جي تسليم ٿيل قوميت کي ختم ڪرڻ لاءِ مهر ثبوت هڻي رهيو هوس.

(۱۰) منهنجي وهم ۽ گمان ۾ اها ڳالهه نه ويئي ته انهيءَ نظريي کي مڃڻ ۽ ملڪ جي ورهاڱي بعد سنڌين جي زبان، ڪلچر، سياسي آزادي، زمين، ڪارخانا، واپار ۽ نوڪرين تي ٻاهريان ماڻهو قابض ٿي کين محڪوم ڪري ويندا ۽ پنهنجن حقن جي حفاظت لاءِ آواز ڪڍڻ تي سزائون ۽ غداري ملڪ ۽ ملت جي لڳن جا مستحق ٿيندا.

اهو سڀ ٿيو. بيخبري يا سادو طبعي ڪري. پنهنجي ڪئي جو نه ويڃ نه طبيب.

علمي معلومات ۽ تجربات

جڏهن مسلمانن جي جداگانه قوم، اسلام جي دين مڪمل هئڻ، پاڪستان کي نظام اسلاميءَ جي مرڪز ڪري ڪتب آڻڻ جو خيال دماغ ۾ ويهي ويو، ته پوءِ ان لاءِ جواز پيدا ڪرڻ لاءِ ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيم. ان واسطي مون کي هيٺين ذريعن مان مدد وٺڻي پيئي:

(۱) هندوستان ۾ مسلم تاريخ جي معلومات.

(۲) سر سيد احمد خان ۽ علامه اقبال جي ڪتابن جو مطالعو.

(۳) خاڪسار تحريڪ جي باني علامه مشرقيءَ جا ڪتاب.

(۴) مسلم ليگ لٽريچر، ۽

(۵) فسطائي نظريي سياست.

انهيءَ مطالعي مان مون کي جيڪي حاصل ٿيو ان جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

(۱) هندوستان جي مسلم تاريخ:

هن جي مطالعي بعد معلوم ٿيو ته برصغير هند ۾ گهڻي وقت کان علماءِ ڪرام ۽ صوفياءِ عظام ۾ ٻن خيالن جا ماڻهو موجود هئا:

(۱) هڪڙن جو چوڻ هو ته جنهن صورت ۾ مسلمانن جو گهڻو تعداد مڪاني ماڻهن مان تبديل ٿيل هو. انهن جي زبان. ڪلچر. تاريخي روايات. سياسي ۽ اقتصادي مفاد لوڪل ماڻهن سان هڪجهڙا هئا. هو هندن جي مقابلي ۾ تعداد ۾ ٿورا هئا. مڪاني ماڻهن ۾ اختلاف هئڻ ڪري مسلمان عارضي طور تلوار جي زور تي مٿن مسلط ٿي ويا هئا پر انهيءَ تسلط جو گهڻي وقت تائين قائم رهڻ ممڪن نه هو. تنهن ڪري مڪاني هندن سان تاليف قلوب ۽ محبت جي ذريعي هڪ ٿي کين حڪومت جي ڪاروبار ۾ شريڪ ڪري ڪم هلائڻ لاءِ وڌيڪ دانشمندانہ قدم هو.

(۲) ٻين جو چوڻ هو ته مسلمان مذهبي. نسلي نقطہ نگاه کان هندن کان برتر ۽ اعليٰ هئا. اها سندن لياقت ۽ قوت هئي جنهن کين هندن تي حاڪم بنايو هو. سندن منزل مقصود ٻين مذهبن کان علحده رهي پنهنجي برتري قائم رکڻ هو. انهيءَ لاءِ مسلمانن جي جدا قومي تنظيم ۽ اتحاد کي مستحڪم بنائي سندن حاصل ڪيل تسلط کي قائم رکڻ ضروري هو.

اهڙيءَ طرح ذهين ۽ مذهبي نظرين ۾ به ٻنهي گروهن جا نقطہ نگاه علحده هئا. پهرئين گروھ جو خيال هو ته جنهن صورت ۾ جملي مذاھب جي پويان بنيادي وحدت ڪم ڪري رهي هئي. مختلف ادوار ۾ ماڻهن جي ذهني صلاحيت ۽ حالت مطابق فروعي ڳالهين ۾ اختلاف ٿيل هو.

اسلام دين فطرت هو جنهن جو مدار محبت تي هو. جنهن جي وسيلي ماڻهن ۾ اتحاد پيدا ڪري امن ۽ ترقي حاصل ٿي سگهي ٿي. تنهن ڪري هندوستان ۾ بنا تميز مذهب جي اتحاد پيدا ڪري بقاء باهمي جي اصول تي هڪٻئي کي ويجهو آڻڻ سان مقصد پورو ٿي سگهيو ٿي. اها ئي دين فطرت جي تقاضا هئي.

ٻئي گروھ وارن جو چوڻ هو ته مسلمان مذهبي ۽ اخلاقي طور هندن کان ارفع ۽ اعليٰ هئا. ان ڪري مسلمانن جي جدا تنظيم جي ضرورت هئي. مسلمانن جي اصل مشن اها هئي ته جملي مڪاني ماڻهن کي تبليغ ۽ جهاد جي ذريعي مسلماني مذهب تي آندو وڃي. ان ڪري مسلمانن جي تنظيم ۽ اخلاقي درستي ذريعي اقتدار جو قائم رکڻ ضروري هو. انهيءَ ڪري

انهيءَ گروه جي درويشن مسلمانن کي اخلاقي تربيت ڏيڻ ۽ غير مسلمان کي مسلم بنائڻ طرف زياده توجهه ڏنو. اڳتي هلي انهن ٻنهي گروهن جي پوئلڳن سندن نقطه نگاهن کي فلسفن جي صورت ڏياري.

پهرئين گروه وحدت الوجود جي فلسفي جو آڌار ورتو. جو ويدانت جي بنياد تي ٻڌا ڪيل هو. جنهن مطابق بنيادي طرح وجود هڪ هو. ان جا پاسا ٻه هئا، جن نظر ۽ عقل جي ڪوتاهي ڪري ڌوئيءَ جي صورت اختيار ٿي ڪئي.

ٻئي گروه وحدت الشهود جي فلسفي کان مدد ٿي ورتي، جو فلسفو زراشت جي ڌوئيءَ جي بنياد تي تعمير ٿيل هو. ان موجب خير ۽ شر کي ٻه جدا وجود ڪري مڃيو ٿي ويو. انهن خيالن کي سياسي طرح طاقت ۽ اهميت ٻن مسلمان حاڪمن جي دؤر ۾ ملي.

پهرئين گروه جي سرپرستي اڪبر اعظم، ملا مبارڪ، سندس ٻن پٽن ابوالفضل ۽ فيضيءَ جي مشورن سان ڪئي ٿي. جنهن جي ٻين مذهبن جي عالمن به حمايت ڪئي ٿي.

خواجه معين الدين چشتي ۽ ان جا پوئلڳ نظريه وحدت الوجود جا هندوستان ۾ باني هئا.

ٻئي گروه جي طرفدارن اورنگزيب عالمگير جي دؤر حڪومت ۾ حضرت غلام احمد صاحب رباني سرهندي جي تعليم جي مدار تي زور ورتو هو.

تاريخ شاهدي ڏئي ٿي ته پهرئين نظريي جي سبب اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ مغل سامراج طاقتور ٿيو. اقليت ۾ هئڻ جي باوجود مسلمان برصغير تي حڪمران رهيا. ۽ ٻئي نظريي جي اورنگزيب عالمگير جي ڏينهن ۾ عارضي ڪاميابيءَ کان پوءِ مغل سلطنت جو زوال شروع ٿي مسلمانن جو تسلط برصغير تان ختم ٿي ويو.

انهن ٻنهي نظرين جا پوئلڳ مسلمانن جي حڪومت وڃڻ بعد به برصغير ۾ هلندا آيا.

انگريزي دؤر حڪومت جي اول ۾ پهرئين نظريي جي پوئلڳن ديوبند ۾ مرڪز قائم ڪري هندن جي شموليت سان وري مسلمانن جو وڃايل اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. انهن مان ٻن بزرگن شاه اسماعيل ۽

سيد احمد بريلوي جون ڪوششون ناڪامياب ويون. انهيءَ گروه ۱۸۵۷ع جي جنگ آزاديءَ لاءِ هندن جي شموليت ۾ حصو ورتو پر ناڪامياب ٿيا. انهيءَ وقت ڌاري هڪ صاحب، سر سيد احمد خان جو انگريزن جي نوڪريءَ ۾ هو. بدليل حالت کي مدنظر رکي مسلمانن جي طريقه ڪار لاءِ نئين سر پاليسي مرتب ڪئي.

(۱) هن صاحب اسلام جي جديد نموني تي تشريح ڪئي.

(۲) هن صاحب جي راءِ مطابق انگريز برصغير تي جديد علم ۽ سائنس جي آڌار تي قابض ٿيا هئا. سموري ملڪ تي هنن جو قبضو ٿي چڪو هو. جديد اسلح سان مسلح هئڻ ڪري سندن اخراج قريباً ناممڪن هو. ان ڪري آئنده مسلمانن جي مستقل مفاد کي بچائڻ خاطر اهو امر لازمي هو ته مسلمانن جي حڪومت جا خيال ترڪ ڪري انگريزن جي حمايت ڪجي، انهيءَ طرح سان مخالفت کان بچي، مسلمان پنهنجا حق محفوظ رکي سگهندا.

ٻئي طرف حضرات ديوبند جو چوڻ هو ته انگريزن جي غلاميءَ تي مسلمانن کي مانوس ڪرائڻ منجهن بزدلي، بي غيرتي پيدا ڪرائڻ جي مترادف ٿيندو ۽ جذبه آزادي منجهان نڪري ويندو. ان ڪري ملڪي آزاديءَ لاءِ جدوجهد جاري رکڻ ضروري هئي.

غور ڪرڻ بعد معلوم ٿيندو ته ٻئي ڌريون ڪجهه قدر صحيح ۽ ڪجهه قدر غلط هيون. مسلمان سندن موجوده حالت ۾ جا مغل شهنشاهيءَ دؤر ۾ عياشي ڪري وڌيڪ خراب ٿي ويل هئي، اهڙي پوزيشن ۾ نه هئا جو انگريزن جو مقابلو تنهنجا ڪري، وڃايل وقار حاصل ڪري سگهن ها. تنهن ڪري ٻاهرين طاقت جي آڌار تي حڪومت هٿ ڪرڻ جا خواب لهڻ ۾ حضرات ديوبند وارا غلط هئا.

سر سيد احمد خان جي پاليسي مطابق مسلم مستقل مفاد عارضي طرح پنهنجي مفاد جي حفاظت ڪري سگهيا ٿي، ليڪن دائمي طور اها پاليسي سندن ۽ ملڪي مفاد جي خلاف هئي. سر سيد احمد خان جي نظريي مسلمانن کي ملڪي مفاد کان زياده فرقيوارانه مستقل مفاد جي تحفظ جي تعليم ڏئي ٿي. عارضي طرح ڪيتري قدر به اها پاليسي فائديمند ٿي سگهي ها پر انڪار وطن تي هڪ فرقي جي مفاد لاءِ ڪم ڪرڻ دير يا مصلحت جي خلاف هو. اهڙيءَ طرح اڳين ٻن گروهن جا پوئلڳ مسلمان وري ورهائجي ويا.

حضرات ديوبند ملڪ جي مجموعي مفاد کي مدنظر رکي اڳتي هلي ڪانگريس سان گڏجي ڪم ڪرڻ کي ترجيح ڏني. سر سيد احمد خان گروه جي مسلمانن اڳتي هلي انگريزن جي مشوري سان فرقيوار مسلم ليگ ٻڙيا ڪري ان جي ذريعي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. ابتدا ۾ منجهن گهڻو اختلاف ڪونه هو. مسلمانن مان ڪيترا قوم پرست مسلمان مسلم ليگ سان تعلق رکيو آيا. سندن ڪوشش هئي ته ان ڪري ڪانگريس ۽ مسلم ليگ کي گڏي ملڪ جي آزاديءَ لاءِ ڪم آڻڻ ڪري ملڪ جي انگريزن خلاف مجموعي طاقت وڌندي.

جناح صاحب منڍ ۾ قوم پرست ڪارڪن هو. تنهن انهي نقطه نگاهه کان مسلم ليگ ۾ شموليت اختيار ڪري ٻنهي جماعتن کان لکنو پڻڪٽ ڪرايو:

ان ڪري ڪانگريس مسلمانن جي جدا چوٽڙن جو حق تسليم ڪيو ۽ ان جي عيوض ۾ مسلم اڪثريت وارن صوبن جي نمائندگي گهٽائي انهن ۾ غير مسلمن کي اڪثريت ڏني ويئي. چند سيٽون مسلم اقليت وارن صوبن جي مسلمانن کي وڌائي ڏنيون ويون.

جيئن ملڪ کي وڌيڪ آئيني سڌارا انگريزن طرفان ملڻ جو امڪان پيدا ٿيو ته تيئن يو - پي ۽ سي - پي جي مستقل مفاد کي خطرو نظر ايندو.

جيئن ڪانگريس وارا آزاديءَ جي هلچل تيز ڪندا ويا تيئن هي به سوداگريءَ جي طريقي تي پنهنجون گهرون وڌائيندو ويا. ايتري قدر جو گول ميز ڪانفرنس جي موقعي تي اهي گهرون وڌي جناح صاحب جي چوڏهن لفظن ۾ نمودار ٿيون. پر اهي سڀ گهرون جدا مسلم اقليت طرفان هيون. جن جي حصول جو مدار انگريزن جي مدد کان سواءِ ٻيو ڪونه هو. عين انهيءَ وقت علامه محمد اقبال اله آباد ۾ مسلم ليگ جي ساليانه اجلاس وقت سندس خطبه صدارت ۾ ان مسئلي کي نئين تشڪيل ڏني ته:

”مسلمان مذهب جي بنياد تي وحدت خيال ۽ عمل ڪري جدا قوم

هئا.

انهن جي قسمت مسلم اڪثريت وارن صوبن ۾ جدا حڪومت ٺاهڻ ۾ مضمر هئي. ڪوبه نئون نظريو ماڻهن تي جلد اثر نه ڪندو آهي. جيسين تائين ڪم حالتون سازگار نه ٿين. ليڪن ڪانگريس جا ڪارڪن پنهنجي

تنظيم جي ڀر ۾ دنيا ۾ مروج جديد قوميت جي اصول کي مدنظر رکي برصغير هند جي مخصوص حقيقتن کان منهن موڙي متحده قوميت هند جي اصول تي قائم رهندا آيا.

سنڌ ۾ اسان سنڌ اتحاد پارٽيءَ جي بنياد تي جماعت ٺاهي اسيمبليءَ ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو. ليڪن سواءِ پروگرام جي اسان کي ڪنهن نظريي جي پشت ڪانه هئي.

ان وقت ڌاري مولانا عبيدالله سنڌي ۲۴ سالن جي جلاوطني بعد موٽي سنڌ ۾ آيو هو. هو ڊيوينڊ جي مڪتب فڪر جو حامل هو. هن دنيا ۾ افغانستان، روس، ترڪي، عرب ممالڪ سير ڪري حالات کي ڄاڻي غور ۽ فڪر بعد نئين نظريي جو اظهار ڪيو ته ”هندوستان هڪ قوم نه هئا ۽ نه مسلمان جدا قوم هئا. بلڪ برصغير هند جا گرافياڻي حدن، زبانن، ڪلچرن، سياسي اقتصادي مفاد جي بنياد تي مختلف قومن جو مجموعو هو“ جي صرف باهمي تعاون سان آزادي حاصل ڪري سگهيا ٿي.

اهو نئون لفظ نقطه نگاهه هو ڪانگريس ڪارڪنن ان کي سندن سياسي نظريي ۽ مفاد جي خلاف سمجهو.

مسلم ليگ جا مسلم اقليت وارن صوبن جي مسلم مستقل مفاد جي نمائنده جماعت هئي، ان به انهي کي سندن مفاد جي خلاف سمجهو. هندوستان سياسي ستاندن مان صرف هڪ راجا گوپال آپاريه هو جنهن ان نظريي جي حمايت ڪئي پر هن کي ڪنهن نه ٻڌو.

آئون خواجہ محمد حسن جان سرهندي جي اثر هيٺ فرقہ پرست بنجي ويو هوس. ليڪن سنڌ سان ابتدا کان وٺي محبت هيم. سنڌ جي غريب عوام جي محبت سنڌ جي مترادف ٿي سمجهيم. انوقت سنڌ اندر ٿي مستقل مفاد طبقا هئا جن عوام جو استحصال ٿي ڪيو:

(۱) وياڄ خور ۽ واپارين جو گروه

(۲) ڪامورن جو گروه

(۳) زميندار ۽ جاگيردارن جو گروه

پهرين ۽ ٻي گروه ۾ اڪثريت هندن جي هئي ۽ ٽي ۾ اڪثريت مسلمانن جي هئي. اسان اول ۾ پهرين ٻن گروهن جي چيني مان عوام جي جان چڏائڻ لاءِ پروگرام رٿي ڪم ڪرڻ چاهيو ٿي، ڇاڪاڻ ته سنڌ

اسيمبليءَ ۾ مسلمان زميندار ۽ جاگيردار ميمبرن جو تعداد زياده هئڻ ڪري اسان ٺهڻي گروهن سان هڪ وقت ڀڄي نه ٿي سگهياسون. اسان کي ڪانگريس جماعت ۾ اميد هئي ته هو هندوستان جي ٻين صوبن وانگر هتي اسان جي مدد ڪندا. پر جدا چونڊن هئڻ ڪري هندو مستقل مفاد ووترن جي اثر هيٺ هو اسان جي مدد ڪري نه سگهيا. جيتوڻيڪ اسان ڳوٺن ۾ ساڻن شامل ٿي گذريل پروگرام جي بنياد تي ڪانفرنس ۾ شرڪت پئي ڪئي.

سنڌ ڪانگريس ڪارڪنن جي اهڙي روش ڪري اسان رد عمل ۾ اچي بنا سمجهه جي وڃي مسلم ليگ ۾ شرڪت ڪئي. اسان سمجهيو هو ته انهي ذريعي مسلمانن کي متحد ڪري عوامي مسئلا حل ڪرائي سگهنداسون. پر نه تجربو هوسون نه پورو سياسي شعور هوسون. جنهن ڪري اسان اهو ڪونه سمجهي سگهياسون ته جيڪڏهن هتي سنڌ ۾ ڪانگريس هندو مستقل مفاد جي خلاف قدم کڻي نٿي سگهي ته ٻي طرف مسلم ليگ مسلم اقليت وارن مسلمانن جي مستقل مفاد جو اڏو هئي. سنڌ ۾ ان کي زور وٺائڻ جو نتيجو اهو نڪرڻو هو ته هتي جا خود مطلب زميندار ميمبرن جي عهدن خاطر هندن جي پوئلڳي ڪري عوام جي پلي لاءِ باوجود اڪثريت هئڻ جي، ڪجهه ڪري نٿي سگهيا. سي اڳتي هلي يو. پي. ۽ سي. بي جي مستقل مفاد مسلمانن سان ملي سنڌي عوام جا حق نون حاڪمن جي حوالي ڪري ڇڏيندا. پر جوش وقت هوش سالم نه رهندو آهي. اسان جي حالت به اها ٿي.

ننهن ڪري اسان مسلمانن جي جداگانه قوم کي حقيقت سمجهي ان لاءِ پرچار ڪرڻ لڳاسون.

انهي پرچار وقت اسلامي حڪومت، فروغ اسلام، دنيا جي مسلمانن جي اتحاد غلبه اسلام جا نعرا هنيا ويا ۽ ماڻهن کي چيو ويو ته دؤر خلافت راشده کي موٽائي آڻينداسون. اسان کي اهو خيال نه رهيو ته جناح ۽ لياقت علي خان ڪهڙي طرح اسلام جا علمبردار ٿي خلافت راشده جو زمانو آڻيندا.

ان تحريڪ کي يو. پي. مسلمانن جي دماغ ۽ پنجابي مسلمانن جي مستقل مفاد جي نئين حڪومت تي قبضي جي خواهش زور وٺايو. اسان سنڌ

پر مذهبي جنون جذبي پر لڙهي وياسون. اسان کي پتو نه پيو ته ڪيڏانهن وڃي رهيا هئاسون.

نه مولانا عبيدالله سنڌي جي، سنڌي جداگانہ قوم جي نظريي اسان تي اثر ڪيو. نه حضرات ديوبند جي عالمن جي مشورن اسان کي راھ راست ڏيکاري.

حالات کي مدنظر رکي خانبهادر الهه بخش سومري اها پاليسي اختيار ڪئي جا جيڪڏهن ڪامياب ٿيڻ ڏيون ها ته سنڌ هن وقت يو. پي ۽ پنجاب جي مستقل مفاد جي تسلط هيٺ نه رهي ها؛ ۽ ممڪن هو ته پاڪستان ئي موجوده صورت ۾ قائم نه ٿئي ها. پر اسان تي مذهب جو جنون سوار ٿي ويل هو. اسان حالتن جو صحيح اندازو ڪري نه سگهياسون.

ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي مسلمانن جي جداگانہ قوم، اسلامي حڪومت ۽ پاڪستان جي قيام جو پرچار ڪيوسون. منزل گاهه پيري هڪ ڊنل ۽ ويران مسجد جي سرڪار کان قبضي وٺڻ لاءِ هلچل ۾ حصو ورتوسون. مسلم ليگ کي سنڌ ۾ زور وٺايوسون. اسان کي جوش ۾ پتو نه پيو ته سر سيد وارو مسلمانن کي هندن کان علحده رکڻ وارو نظريو عارضي ۽ يو. پي مسلم مستقل مفاد جي فائدي لاءِ ايجاد ڪيل هو. علامه اقبال جي مسلمانن جي وحدت خيال ۽ عمل جي بنياد تي ايجاد ڪيل نظريي جي پويان پنجابي ۽ مسلمانن جي برتري، فسطائي نظريه ۽ سياست ۽ شعرائه بلند خياليءَ کانسواءِ بي ڪا صحيح حقيقت ڪانه هئي. اسان لاءِ مسلم ليگ اسلام جو نشان بنجي ويئي. باوجود ان جي، جو اسان کي اڪثر مسلم ليگ ڪارڪنن جي شخصي اخلاق ۽ انگريزن جي غلامانه ذهنييت جو پتو هو، پر هندو مستقل مفاد جي ضد ۽ الهه بخش مرحوم جي روش ايترو تنگ ڪيو جو سڀ ڳالهون پويان اڇلائي مسلمانن جي جداگانہ قوم، مسلم ليگ واحد نمائنده جماعت، پاڪستان جي مسلمانن جي مطمع نگاهه جو پرچار ڪندا آياسون.

مون نه صرف سنڌ ۾ مسلم ليگ کي زور وٺائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. پر آل انڊيا مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي ۽ ڪاميٽي آف ائڪشن تي مسلسل ڪم ڪري آل انڊيا مسلم سياست ۾ حصو ورتو. خاڪسار تحريڪ ۾ به انهي جذبي هيٺ داخل ٿيس. علامه عنايت الله خان مشرقيءَ جي اسلامي تشريح ترقي پسندانہ هئي. هن جي تعليم ۾ ني ڳالهون نهايت عمدہ هيون:

(۱) مسلماني صلاحيت تي مدار رکندڙ هئي. اها ڪنهن مخصوص فرقي يا گروه سان وابسته نه هئي. هر صالح ماڻهو مسلمان هو. پوءِ هو ڪهڙي به مذهب سان واسطو رکندڙ هجي.

(۲) اسلام جو فروغ ۽ غلبو صحيح اخلاق ۽ خدمت خلق ذريعي حاصل ٿي سگهندو.

(۳) مسلمانن جي ترقيءَ جو راز سادگي ۽ سپاهيان زندگيءَ ۾ مضمر هو. ليڪن علامه مشرقي جيتري قدر اسلامي تشريح ۾ بلند ۽ بالا هو. اوتري قدر جذباتي هئڻ ڪري ڪيترين ڳالهين ۾ غلط پاليسي اختيار ڪري ناڪاميءَ جو باعث بنيو. جهڙوڪ:

(۱) هٿلر جي فسطائي تحريڪ کي مدنظر رکي هن خاکسار هلچل ذريعي جنهن جو مدار تشدد تي هو. مسلمانن کي منظم ڪيو ۽ تربيت ڏيڻ شروع ڪئي.

(۲) جمهوريت جي نظريي کي بيڪار سمجهي ڊڪٽيٽرشپ جي تعليم ڏني.

(۳) جيتوڻيڪ نظرياتي طور هن سڀني مذهبن جي صالح ماڻهن کي مسلمان سمجهي انهن جي تنظيم ڪرڻ تي چاهي پر عملي طرح سان ان ۾ مسلمان اڪثريت شامل ڪيائين.

(۴) هن خاکسار تحريڪ ذريعي نه صرف سياست ملڪ ۾ حصو ورتو ٿي. پر مسلمانن جي اصلاحي، معاشرتي ۽ سپاهيان ٽريننگ ۾ به دلچسپي ورتي.

جنهن صورت ۾ ملڪ ۾ جمهوري سرشتو رائج هو. ان ڪري چونڊن جي معاملي ۾ هي عوام کي پنهنجي راه تي راغب ڪري نه سگهيو.

ڊڪٽيٽرشپ جي اصول ۾ مڃڻ ۽ سخت ضابطو رکڻ ڪري مخلص ماڻهن کان سواءِ عام سياسي ماڻهو سندس طرف اچي نه سگهيا.

ازانسواءِ هيٺيون ڳالهيون سندس ناڪاميءَ ۽ بدناميءَ جو باعث بنيون:

(۱) لاهور ۾ شهيد گنج مسجد جي معاملي ۾ حڪومت سان بي موقع تصادم ڪرڻ.

(۲) يوبيءَ ۾ شيعن ۽ سني جي صدين جي اختلافن کي زوريءَ ٺاه ڪرائڻ جي پاليسيءَ ڪري حڪومت سان ٺڪر ۾ اچي جيل ۾ وڃڻ ۽ معافي وٺي ٻاهر نڪرڻ.

- (۳) مسلم ليگ ليڊرن سان تصادم ۾ اچڻ.
- (۴) مهاڀاري جنگ جي عرصي ۾ ملٽري ٽريننگ خاڪسارن کي ڏيڻ ڪري انگريزي حڪومت کي خوفزدہ ڪرڻ سبب جيل ۾ وڃڻ وغيره.
- انهن ڳالهين سندس بهترين نظام جي باوجود عوام وٽ کيس مرغوب نہ ڪيو. ان جا ٻيا بہ ڪيترا ڪارڻ هئا:
- (۱) هن جو جمعيت العلماءِ هند ۽ احرار اسلام جي ترقي پسند علماءِ سان سمجھوتو نہ ٿي سگھيو.
- (۲) خاڪسار جماعت ۾ داخل ٿيڻ بعد سڀني ڪارڪنن کي سندس سخت نگراني هيٺ رهڻو ٿي پيو.
- (۳) نالي خاطر مجلس مشاوره رکيائين ٿي پر انهن جي صلاح ۽ مشوره موجب ٿئي هليو.
- آئون ۽ ٻيا ڪيترا ڪارڪن جي ان جي تحريڪ ۾ هٿاسون. آهستي ڪري مجبوراً ان مان ٻاهر نڪري وڃي مسلم ليگ جي جھوليءَ ۾ ڪرياسون.
- ان کان سواءِ علامہ کي بہ هيٺين سببن ڪري شڪستہ دل ٿي ردعمل ۾ ڪي اهڙا قدم کڻڻا پيا جي مناسب نہ هئا:
- (۱) هن کي معلوم هو تہ هزارن جي تعداد مسلمانن ۾ هن جذبه حریت پيدا ڪيو هو.
- (۲) هن کي پتو هو تہ سندس تحريڪ ۾ وڏي تعداد ۾ سرويج ڪارڪن موجود هئا.
- (۳) سندس ڪارڪن محض سادہ مزاج، بي لالچ، پنهنجو ڪاٺي ڪم ڪندڙ هئا.
- (۴) هن مقابلتاً ڏٺو ٿي تہ مسلم ليگ جا ليڊر فرعون صفت، انگريزن جا پوئلڳ، اقتدار جا بکيا، مستقل مفاد رکندڙ هئڻ جي باوجود بہ مسلمانن جي اڪثريت هنن جي پويان هلي ٿي.
- (۵) هو ۽ ان جا پوئلڳ مذهب جا پابند، نماز باجماعت پڙهندڙ، سادو ڪاٺيندڙ ۽ پيئندڙ، چنده بازي کان پاسي هئا تہ بہ عوام کي مذهب جي نالي ۾ گمراه ڪري مسلم ليگ جي پويان هلايو ٿي ويو. اهڙي حالت ۾ کيس جوش اچڻ لازمي هو.

اهڙن سسبن ڪري سندس هڪ پوئلڳ جناح صاحب تي بمبئي ۾ ناڪامياب حملو ڪيو. دهلي ۾ مسلم ليگ ڪنوينشن جي موقعي تي زوريءَ مسلم ليگ ليڊرن کي نيچو ڏيکارڻ لاءِ ناڪامياب ڪوشش ڪيائون. اها ڳالهه مسلم تاريخ ۾ نئين نه هئي. امام حسين عليه السلام سان باوجود صداقت جي ڪٽنب سميت صرف ٻاهتر افراد هئا، ۽ ٻئي طرف يزيد جي لشڪر ۾ هزارا ماڻهو هئا، جن رسول جي خدا ترس ڏهتي کي فاسق، فاجر حاڪم جي چند پيسن تي شهيد ڪر سر نيزي تي گهمايو هو. مسلمانن جي ملن، حاڪمن جي چوڻ تي درويشن ۽ عالمن کي قتل ڪرائڻ ۽ سختين ڪرڻ لاءِ فتوائون ڏنيون هيون.

منصور حلاج عليه، امام حنبل، امام حنيفه، سرمد، شمس تبريز، مخدوم بلاول ۽ شاهه عنايت عليه جا نالا انهي لاءِ مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿا.

اسان کي مسلم ليگ ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ تجربي بعد پتو پوڻ لڳو ته مسلم ليگ جو اسلام سان ڪو واسطو نه هو. اها ٻيو، ٻي ۽ سي، ٻي جي مستقل مفاد ۽ انگريزن جي دلائل جي جماعت هئي، پر باوجود انهيءَ علم جي ان اميد تي ته ممڪن آهي اسان ان جي خامين کي دور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃون، ان ۾ رهي ڪم ڪندا آياسون.

ان ساري دؤر ۾ آئون فسطائي سياست، فرقہ پرستي، مسلم قوم جي ڌوڪي ۽ پاڪستان جي چڪمي مان پاڻ ڇڏائي نه سگهيس. عام مسلمانن جي اها حالت هئي جو هنن جي ڪثرت مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا حسين احمد مدني، خان عبدالغفار خان جهڙن خدا ترس مذهب جي پابند قربانيءَ جي پتلن، جيل ۽ سختيون سهندڙ مخلص ڪارڪنن کي ڌڪاري ڦٽو ڪيو. انهن جي عيوض جناح، لياقت علي ۽ ٻين ڪيترن ئي بدڪردار، ابن الوقت، مذهب کان عاري، فرعون صفت ليڊرن کي اسلام جو علمبردار بنائي ڇڏيو. شڪر آهي ته آئون به ٻيا منهنجا دوست مذڪوره بالا قوم پرست بزرگن جي توهين ۾ شريڪ نه ٿياسون.

جڏهن جناح صاحب مولانا ابوالڪلام آزاد کي هندن جو 'شوڻيءَ' سڏيو، جڏهن عليڳڙھ جي شاگردن مولانا آزاد جي 'بي عزتي' ڪئي، جڏهن يو. بي جي انگريز پرست نوابن مولانا آزاد کي 'مهاڻڪو چيرا' لقب ڏنو ته عام مسلمان تماشين ٿي ڏسندا رهيا.

اسان به بيوسيءَ ۾ ويچارا ٿي اهو تماشو ڏسندا رهياسون. جوانيءَ جي ڪري جنهن رد عمل ۾ داخل ٿيو هوس، ان مان پاڻ ڇڏائي نه سگهيس. ۽ جڏهن به مسلم ليگ ليڊرن جي اهڙين حرڪتن کي ڏٺم ٿي ته ان لاءِ سندن شخصي خامين کي جوابدار ٺهرائي مسلم ليگ جماعت کي مستثنائي تي سمجهيم.

جواني آندي سڏبي آهي پر مون کان جواني اهي ڪم ڪرايا جن جي سزا ۱۳ سالن جي نظربندي ۽ جيلن وسيلي ڪاٽي چڪو آهيان. پر انهي ڪري مذهب اسلام، سنڌوديش، بلوچستان، پختون ايراضين ۽ بينگال کي جو نقصان پهتو ان جو سدباب تڏهن ٿي سگهندو جڏهن اهو ڌوڪي جو قلعو پاڪستان ختم ٿيندو.

چوڻي آهي ته دوزخ ڏي رستو به چڱن ارادن سان ٻڌل ٿئي ٿو. ان وانگر مون به خدا شناسي، اسلامي اصولن جي سربلندي، دنيا کي دارالسلام بنائڻ، روحاني ترقي جي ڌوڪي هيٺ اهي ڪرتب ڪيا، جن کي ڏسي هوند شيطان به شرمائجي وڃي.

پر هڪ ڳالهه جو آڌار اٿم ته اهي سڀ ڪم گهٽ عقل، غلط نظرين ۾ ڦاسڻ، تجربن جي نه هئڻ ۽ سادو مزاجي سبب ٽڳجي ڪيا.

خدا شاهد آهي ته مون ڄاڻي وائي جناح، لياقت علي، يو. بي ۽ پنجاب جي مستقل مفاد وانگر پنهنجي ذاتي يا طبقاتي مفاد کي سڌ ڪرڻ لاءِ اهي ڪم نه ڪيا هئا. نه وري سر غلام حسين ۽ ٻين سنڌي مسلم ليگ ليڊرن وانگر اقتدار جي قيام لاءِ يو. بي ۽ پنجابي سامراجي جنتا جي ٻوڙلڳي ۾ اهي ڪم ڪيا هئا.

شيخ عبدالمجيد سنڌي پهريون شخص هو جو ان ڌارين جي ڌوڪي مان مخالف ٿي مسلم ليگ کان ٻاهر نڪتو، ۽ وري ان ۾ داخل نه ٿيو. ان کانپوءِ آئون پنهنجي ساٿين رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرڳڙي ۽ حسن بخش شاهه وغيره سان ٻاهر نڪتس.

عملي دائره خدمت

اڳئين فصل ۾ ذڪر ڪيو هو ته جڏهن سنڌ جي جدائيءَ جا آثار نظر آيا ته ٻين ڪمن تان هٿ ڪڍي سنڌ جي سياسي پارٽي ٺاهي انهي ذريعي ڪم ڪرڻ لڳس.

سنڌ اسيمبليءَ جون چونڊون اتحاد پارٽيءَ جي تڪيٽ تي لڙي اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيس.

پارٽيءَ جا مکيه ليڊر سر شاهنواز خان ڀٽو ۽ سر حاجي عبدالله هارون چونڊن ۾ شڪست کائي ويا هئا. ان تي اسان خانبهادر اله بخش سومري کي اسيمبليءَ پارٽيءَ جو ليڊر چونڊي ڪانگريس سان گڏ مخالفت ۾ ويهي عوامي نقطہ نگاہ کي سوالن، ٺهراءَ ۽ تقريرن ذريعي اسيمبليءَ جي اڳيان پيش ڪندا رهياسون.

سر غلام حسين هدايت الله جنهن جا صرف ۵ ميمبر چونڊيا هئا، گورنر سر رانسليٽ گرهام طرفان کيس وزارت ٺاهڻ لاءِ گهرائڻ بعد اسان جي ڪيترن ميمبرن کي وزارت جي لالچ ڏئي پنهنجي طرف ڀڄائي ويو. مير گروپ، مير بنده علي خان جي يوئلڱيءَ ۾ پهرين دغا ڏني. ان کان پوءِ برادر ميران محمد شاه پارليامينٽري سيڪريٽريءَ جو عهدو وٺي اسان کان علحده ٿيو.

هان پارٽيءَ جو ليڊر اله بخش سومرو رهيو ۽ محمد هاشم گزدر سيڪريٽري ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. سر غلام حسين هندو آزاد پارٽيءَ کي ٻه عهدا وزارت ۽ اسپيڪر ڏئي پنهنجي طرف ڪيو.

اسان ۽ ڪانگريس پارٽي، جڏهن مخالفت ۾ وڃي سرڪاري ڪامورن جي رشوت خوري ۽ عوام جي ٻين مشڪلاتن جي ابتڙ ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ سنڌ جي جدا جاين تي گڏيل ڪانفرنسن ۾ حڪومت جي خامين جو پرچار ڪيو ته هندو عام راءِ وزارت جي مخالف ٿيڻ لڳي. جي هندن کي ٻن جاين ملڻ مان ڪو نفعو ڪونه هو. اهو فائدو ٻن شخصن جو هو. هندن ۾ سياسي شعور هو. جي شخصي ۽ ملڪي نفعي جي وچ ۾ تفاوت معلوم ڪري سگهيا ٿي. ان ڪري ڪي هندو ميمبر وزارت ڌر کي ڇڏي اچي مخالفت ۾ ويٺا هئا. ان تي سر غلام حسين مسلمان ميمبرن کي هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جيئن ته آئون اتحاد پارٽيءَ جو باني ۽ روح روان هوس ان ڪري مون کي ڦيرائڻ لاءِ ٽن طرفان زور وڌو ويو.

سيد ميران محمد شاه ۽ صاحبزادي عبدالستار جان سرهندي معرفت مون تي شخصي اثر آندو ويو پر ان ۾ ناڪامي نصيب ٿيڻ بعد هنن مسٽر منگهارام ٽهراڻيءَ جو منهنجو ٿياسافست دوست هو ۽ سندس والد سن

۾ هيڊ ماستر ٿي رهڻ ڪري گهڻي وقت کان واقف هو. ان وقت دادو ضلع لوڪلبورڊ ۾ چيف آفيسر هو. جي معرفت اثر وجهڻ شروع ڪيو. مسٽر ٽهلاماڻي سمجهدار ماڻهو هو. هن کين چيو ته ”سيد سياسي عقيدن ۾ پڪو ماڻهو هو. اتحاد پارٽيءَ جي بانيڻ مان هو. ان مان اها توقع رکڻ ته پارٽيءَ کي خير آباد چئي شخصي لڳ لاڳاپن جي اثر هيٺ وڃي سرڪاري بينچن تي ويهي. ناممڪن هو. ازانسواءِ آزاد خيال ماڻهو هئڻ ڪري سندس اثر مٿس پئي نه سگهندو.“

ان تي هنن ناراض ٿي خانبهادر نور نبي خان ڪليڪٽر دادوءَ جي معرفت هن کي بنا سبب چيف آفيسريءَ تان هٽائي. خانبهادر محمد ايوب خان کهڙي جي سالي ميان عبداللطيف پنوهر کي چيف آفيسر ڪري رکيو. مون ان بي واجبي قدم تي اسيمبليءَ ۾ مهمليءَ جو ٺهراءُ پيش ڪيو.

هندو ميمبرن ان کي هڪ هندو آفيسر سان بي واجبي روش سمجهي ٺهراءُ جي طرفداري ڪئي. اڪثر هندو ميمبر اسان سان ووت ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. جي ٺهراءُ پاس ٿي وڃي ها ته اهو بي اعتباريءَ جي ٺهراءُ وانگر سمجهيو وڃي ها. ان تي سر غلام حسين ديوان پوڄسنگ اسپيڪر سنڌ اسيمبليءَ کي منت ڪري ٺهراءُ تڪ آڻوٽ ڪرائي ڇڏيو.

اهڙيءَ طرح وزارت بچي ويئي. ليڪن وزارت ڌر کي سندن ڪمزوري معلوم ٿي ويئي. مخالف ڌر جا حوصلا بلند ٿي ويا. اهڙي نازڪ حالت ۾ وزارت گهڻو وقت جٽاءُ ڪري نه سگهي ها. تنهنڪري سر غلام حسين اتحاد پارٽيءَ سان سمجهوتو ڪرڻ لاءِ گفتگو ڪئي. ڪجهه وقت ڳالهين هڻڻ بعد اتحاد پارٽيءَ هڪ گڏيل پروگرام جي بنياد تي وزارت سان گڏجي ڪم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

ليڪن مخالفت ۾ بدستور رهي نقطه چيني ڪرڻ جو حق قائم رکيو. ان ٺهراءُ موجب وزارت جي رهنمائي ڪرڻ لاءِ هڪ گڏيل ورڪنگ ڪاميٽي ٺاهي ويئي جنهن جي مشوري مطابق ڪم هلائڻو هو. پوءِ هر مهيني ۾ هڪ يا ٻه دفعا ورڪنگ ڪاميٽي گڏ ٿي ٺهراءُ پاس ڪري حڪومت کان ڪم ڪرائيندي هئي. باوجود ان توقعات جي پروگرام مطابق ڪم نه ٿي سگهيا.

ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته مير بنده علي خان ۽ مڪي گوبندرام

ڪمزور وزير هئا. جي سيڪريٽرين کان پروگرام مطابق ڪم ڪرائي نه ٿي سگهيا.

ازانسواءِ مکيه مسئلا جهڙوڪ قانون انتقال ايراضي ۽ قرضن جي معافيءَ جي بلن تي انگريز عمارن ۽ هندو ميمبرن جي ڊپ کان هو قدم کڻڻ لاءِ تيار نه هئا.

هو صرف ننڍا ڪم جهڙوڪ دربارين جون ڪرسيون ۽ روپنيو پئجري معاف ڪرائي سگهيا. ان وچ ۾ مڪي گوپند رام ڪن خانگي سببن ڪري وزارت تان استعيفا ڏئي ٻاهر نڪري ويو ۽ ديوان يوچسنگ اسپيڪر وفات ڪري ويو. انهن جي خالي ٿيل جاين جي پرڻ تي وري ڪشمڪش پيدا ٿي. هندو ميمبرن جي اڪثريت اڳيئي مخالفت ۾ ويٺل هئي.

جمله مسلمان ميمبر سر غلام حسين جي وزارت جا حامي هئا. انهي تي سر غلام حسين مسلمان ميمبرن کي راضي ڪرڻ لاءِ سيد ميران محمد شاهه کي اسپيڪر چونڊائي ڇڏيو ۽ هندن مان ڊاڪٽر هيمنڊاس کي وزير ڪري رکيو. هندن جي راءِ مسٽر نيچلداس جي فائدي ۾ هئي ان تان ويتر هندو ميمبر وڌيڪ ناراض ٿي پيا. ليڪن باوجود مسلمان ميمبرن جي اڪثريت ساڻس شامل هئڻ جي هن هندو عام راءِ کان ڊڄي مکيه بل پاس ڪرائڻ کي پوئتي اڇلائي ڇڏيو. ان تي اتحاد پارٽيءَ وارن کيس ناراض ٿي ٻه شرط ڏنا ته يا بل پاس ڪرائي يا ٻه وڌيڪ باهت وزير وڌائي ته هو پاڻهي بل پاس ڪرائي ڇڏيندا. پر اهي ٻئي شرط هو مختلف وجوهاٽ ڪري پورا ڪري نه سگهيو. جن جو تفصيل ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ ۽ ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ جي ڪتابن ۾ ڏنل آهي.

آخر ناراض ٿي اسان ڪانگريس ۽ هندو ميمبرن سان گڏجي وزارت ڊاهڻ لاءِ ڪٽ موشن پيش ڪيو. ان تي سر غلام حسين مون تي (م) دوست جو زور بار وڌو پر ان ڪري به آئون پنهنجي راءِ کان ڪونه هٽيس ۽ وزارت ڊاهي نئين وزارت اتحاد پارٽيءَ جي وجود ۾ آنديسون. جنهن جو وزيراعليٰ خانبهادر اله بخش. وزير ثاني پير الاهي بخش ۽ ٽيو وزير مسٽر نيچلداس وڌرائي مقرر ٿيا.

نئين وزارت ٺهڻ تي پير الاهي بخش کي سنڌ جو دورو ڪرائي ڪامورن جي اثر گهٽ ڪرڻ لاءِ مهم هلائيسون. ان کانپوءِ پروگرام موجب

توقع رکي سون ته اتحاد پارٽيءَ جي دستور العمل مطابق مکيه بل ٿين، پر هندو مستقل مفاد جي اثر ڪري نئين وزارت اهي بل پاس ڪرائي نه سگهي. الهه بخش کي مسلمان ميمبرن جي وفاداريءَ تي اعتبار ڪونه هو. هنن جي اڪثريت بزدل، دغا باز، ۽ خود مطلب هئي. مسلم عوام خواب غفلت ۾ ستل هئا. منجهن سياسي شعور ڪونه هو. هو ڪامورن، زميندارن، پيرن ۽ ملن جي ماتحت هئا. کين سندن نفع نقصان جي پروڙ ڪانه هئي. پر آئون جنهن سر غلام حسين جي وزارت کي پروگرام تي عمل نه ڪرڻ ڪري ڪرايو هو. مات ڪري نه وينس ۽ وزارت تي بلن پاس ڪرائڻ لاءِ زور رکندو آيس.

انهي وقت ڌاري گورنر وڙين کي زرعي ڍلون وڌائڻ لاءِ زور رکيو جيئن ته ڍلن وڌائڻ جو سوال نهايت نازڪ هو ان ڪري الهه بخش ان مسئلي ۾ منهنجي مدد گهري. مون کيس مشورو ڏنو ته جملہ پارٽين کي جن جي مدد سان هن وزارت ٺاهي هئي گهڙائي سندن رايو معلوم ڪري. جنهن تي هن اتحاد پارٽي، هندو آزاد پارٽين ۽ ڪانگريس پارٽين جون ميتنگون گهڙائي راءِ ورتي. جنهن تي سڀني پارٽي ڍلن کي مهمل ڪري نئين سر جانچ ڪرائڻ جو فيصلو ڪيو. پر وزارت گورنر جي زور بار ڪري پارٽين جي ٺهراءُن جي خلاف ملڪ تي ڍلون مڙهي ڇڏيون. ان تان اتحاد پارٽيءَ ۾ اسان ناراض ٿياسون ۽ هندو ۽ ڪانگريس پارٽين پهرين مخالفت ڪري بعد ۾ ٻاهرين اثرن ڪري ڦيرو کائي وري وزارت کي مدد ڪرڻ جو دلاسو ڏنو. ان تي احتجاج ڪرڻ لاءِ مون مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ سردار ولي پائي پٽيل ڪانگريس پارليامينٽري بورڊ جي ميمبرن کي فيصلو ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ گهرايو، پر اهي به خاطر خواه فيصلو ڪري نه سگهيا. نتيجو اهو نڪتو ته اسان عام راءِ پيدا ڪرڻ واسطي آل انڊيا مسلم ليگ ليڊرن کي سنڌ پراونشل مسلم ليگ جي اجلاس ۾ گهرايو. ان موقعي تي پنجاب جو وزيراعليٰ سر سڪندر حيات خان، بنگال جو وزيراعليٰ مولوي فضل الحق ۽ سر سعدالله خان آسام جو وزيراعليٰ ۽ جناح صاحب ۽ ٻيا آيل هئا. انهي کان مرعوب ٿي الهه بخش مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ قبول ڪيو. سڀني ميمبرن مسلم ليگ پليج تي صحيحون ڪيون.

الهه بخش کي اميد هئي ته پنجاب ۽ بنگال وانگر هو آل انڊيا مسئلن ۾ مسلم ليگ سان شامل هوندو ۽ سنڌ ۾ کيس مذڪوره بالا صوبن جي وزارتون وانگر هلڻ ڏنو ويندو.

مگر غلام حسين ۽ سندس ساٿين جي چوڻ تي جناح صاحب اله بخش کي استعيفا ڏئي وري مسلم ليگ پارٽيءَ جي ليڊر چونڊجڻ لاءِ زور رکيو جا ڳالهه هن قبول نه ڪئي. نتيجو اهو نڪتو ته سمجهوتو ٿئي ويو ۽ هو وزارت ۾ رهجي ويو ۽ اسان مسلم ليگ ۾ ئي رهياسون. ان کانپوءِ جناح صاحب جي چوڻ تي اسان سر غلام حسين کي مسلم ليگ اسيمبليءَ پارٽيءَ جو ليڊر ۽ مير بنده علي خان کي ڊپوٽي ليڊر چونڊيو.

جناح صاحب جي موجودگيءَ ۾ مسلم ليگ اسيمبليءَ پارٽي مون کي اله بخش وزارت خلاف بي اعتباريءَ جو ٺهراءُ پيش ڪرڻ لاءِ چيو.

بعد ۾ جڏهن اهو ٺهراءُ سنڌ اسيمبليءَ اڳيان پيش ٿيو ته مسلم ليگ جو ليڊر سر غلام حسين ۽ ڊپوٽي ليڊر مير بنده علي خان، اله بخش کان وزارتون وٺي وڃي سرڪاري بينچن تي ويٺا. ان بابت مفصل احوال ”ٽئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ ۽ ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ ڪتابن مان ملي سگهندو.

اهڙي طرح اله بخش وزارت جي مخالفت ڪري اسان مسلم ليگ جي دامن ۾ وڃي ڦاٿا سون. حاجي عبدالله هارون صوبه سنڌ مسلم ليگ جو ان وقت صدر هو. اهو مسلم ليگ کي زور وٺائڻ ۽ وزارت کي نقصان پهچائڻ لاءِ ايترو منتظر هو. جو جڏهن سکر جي مسلمانن جي هڪ گروه منزلگاهه جي مسجد کي سرڪاري قبضي مان ڇڏائڻ لاءِ گهر ڪئي ته يڪدم ان سوال کي هٿ ۾ کڻي سنڌ سرڪار سان مسجد موٽائڻ لاءِ لکپڙهه ڪئي. خاطر خواهه جواب نه ملڻ تي صوبه مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ اڳيان سوال پيش ڪري ستيا گهره ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ڪرايائين. ميٽنگ ۾ مون ان جي مخالفت ڪئي ته مذهبي ڳالهين کي سياسي ڳالهين سان ملوث نه ڪجي پر ٺهراءُ پاس ٿي وڃڻ بعد ستيا گرهين جي چارج هٿ ۾ وٺي، ٻين ساٿين سان گڏ نومبر ۱۹۳۹ع تي جيل ۾ ويس. جنهن ڪري سنڌ ۾ هندو مسلم فساد ٿي پيا. هندن جڏهن ڏٺو ته اله بخش وزارت سندن جان ۽ مال جي حفاظت ڪرڻ ۾ ناڪامياب ثابت ٿي هئي ته هنن مجبور ٿي جيل مان ٻاهر نڪرڻ بعد اله بخش وزارت کي شڪست ڏياري اسان کي وزارت ۾ آندو.

باوجود ان جي جو اله بخش هندن جي رضامندي خاطر مسلمانن کي جيلن ۾ وجهي، منزلگاهه ۾ مارون ڏياري مسجد جو قبضو خالي ڪرايو هو. هوڏانهن مسلمان ميمبرن جي اڪثريت ووٽ کيس ڏنا ڇاڪاڻ ته مسلمان

زميندار ميمبرن جي اڪثريت ۾ سرڪار وقت جي مخالفت ڪرڻ جي همت ئي ڪانه هئي. ڪجهه وقت وزارت ۾ رهڻ بعد مون کي معلوم ٿيو ته هندو ميمبرن جن اسان کي وزارت ۾ آندو هو ۽ جن تي ئي اسان جو مدار هو تن پروگرام مطابق اسان کي ڪم ڪرڻ نه ٿي ڏنو. تنهن ڪري سگهو ئي مون جناح صاحب سان صلاح ڪري وزارت کان استعيفا ڏئي سمورو توجه مسلم ليگ جماعت کي منظم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. ليڪن مکيه سوال منهنجي اڳيان اهو هو ته وزارت کي ڪهڙي طرح مضبوط ڪري پروگرام مطابق سنڌي عوام جي ڀلي جا بل پاس ڪرائجن. ان لاءِ رستو صرف هڪ هو ته جملي مسلمان ميمبرن کي ڪٺو ڪري هندو مستقل مفاد جي چنبي مان آزاد ڪجي. ان لاءِ مون الهه بخش کي وزارت ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ چيو پر جنهن صورت ۾ هن کي هندن طرفان وزير اعليٰ ڪرڻ جو دلاسو مليل هو ۽ مسلم ليگ ميمبرن جي وفاداريءَ تي سواءِ سندس پوئلڳن جي ڪينس ڀروسو نه هو. ان ڪري انڪار ڪيائين. تنهن ڪري مون مولانا ابوالڪلام آزاد کي گهرائي ان جي معرفت اثر وجهرايو ته وزارت ۾ شامل ٿئي. جنهن جي چوڻ تي هو گڏيل وزارت ۾ اڌ وزيرن جي شرط تي رضامنڊ ٿيو.

فيصلو اهو ٿيو ته هڪ جاءِ يڪدم خالي ڪري الهه بخش کي آندو وڃي ۽ ٻيءَ جاءِ هڪ مهيني کان پوءِ خالي ڪري هن جي ڌر کي ڏني ويندي.

مون بروقت استعيفا ڏئي الهه بخش کي وزارت ۾ آندو. ان تي جناح صاحب ڪاوڙجي پيو. هو گڏيل وزارت جي فائدي ۾ نه هو. سندس خيال هو ته سموري وزارت مسلم ليگي مسلم ميمبرن تي مشتمل رهي. اها ڳالهه سنڌ جي حالتن ڪري ناممڪن هئي. ان حالت لاءِ جوابداري مٿس ۽ سندس مسلم ليگ حواريين مسلم اقليت وارن صوبن تي پئي ٿي. جن سندن نفعي خاطر سنڌ جي مسلم ميمبرن جو تعداد ۽ نمائندگي گهٽرائي ڇڏي هئي.

جناح صاحب جي ضد ڪرڻ سبب ٺهراءُ ٿئي پيو ۽ بجيت جي موقعي تي الهه بخش هندن سان گڏجي مسلم ليگ وزارت کي شڪست ڏئي وزارت ٺاهي.

مسلم ميمبرن مان صرف ٻه ميمبر ڪهڙو صاحب ۽ گزدر هئا جي لالچ تي الهه بخش سان وزارت ۾ شريڪ نه ٿيا، ۽ اسان سان گڏ مسلم ليگ ۾ رهيا.

۱۹۴۲ع ۾ ڪانگريس انگريزن خلاف ستيا گره ڪيو. جنهن کي ڪئٽ انڊيا تحريڪ جي نالي سان سڏيو ويو.

ان وقت ڌاري حاجي عبدالله هارون وفات ڪري ويل هو.

الله بخش هاڻ ڪانگريس سان پڪو ٿي ويو هو تنهن ڪري ان آزاديءَ جي ڪارڪنن تي انگريزن طرفان سختيون ڪرڻ تي پنهنجي لقبن تان احتجاج طور دستبرداريءَ جو اعلان ڪيو.

جيئن ته ان وقت ٻي مهاڀاري لڙائي هلي رهي هئي. انگريزن الله بخش جي اهڙي قدم کي سندن لاءِ نقصانڪار سمجهي ڪيس وزارت اعليٰ تان ڊسمس ڪري ڇڏيو ۽ سندس وزير سر غلام حسين کي وزارت ٺاهڻ لاءِ سڏيو. جنهن پير الاهي بخش کي وزارت ڏيئي الله بخش کان ڦيرائي ورتو. پير صاحب جو اصل کان اهو دستور رهيو هو ته اقتدار جي حصول لاءِ هر برو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو. تنهن ڪري سندس دوست الله بخش کي ڇڏي وڃي سر غلام حسين سان شامل ٿيو. وري به ساڻس مستر نيچلداس وزيراتي کي هجي جنهن سر غلام حسين جي وزارت ۾ شامل نٿي کان انڪار ڪيو. ان کان پوءِ سر غلام حسين مسر ڪهڙي ۽ مستر ڳرڌر کي وزارت ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آڇ ڪئي. ليڪن جناح صاحب انهيءَ جي خلاف هو. سندس چوڻ هو ته جنهن صورت ۾ مسلم ليگ سنڌ اسيمبليءَ ۾ مخالف پارٽي هئي. تنهن ڪري سر غلام حسين جي عيوض مسلم ليگ ليڊر خان بهادر ڪهڙي کي وزارت ٺاهڻ لاءِ گهرايو وڃي ها. پر گورنر اها ڳالهه قبول نه ڪئي نيٺ مذڪوره بالا ٻئي صاحب سر غلام حسين جي وزارت ۾ ان شرط تي داخل ٿيا ته سر غلام حسين مسلم ليگ ۾ ايندو ۽ وزارت مسلم ليگي سڏبي. اهڙيءَ طرح سان سنڌ ۾ مسلم ليگ انگريزن جي آڌار تي وري طاقت ۾ آئي. مون کي جناح صاحب آل انڊيا مسلم ليگ ورڪنگ ڪاميٽيءَ تي اڳيئي ميمبر نامزد ڪيو هو. ان ڪري آل انڊيا آئيني مسئلن ۾ دلچسپي وٺڻ ڪري منهنجي سياسي ڪم جو دائرو وڌي ويو.

حاجي عبدالله هارون جي وفاتيءَ کان پوءِ مون کي جناح صاحب صوبه سنڌ مسلم ليگ جو صدر چونڊايو هو ۽ خان بهادر ڪهڙي کي ان جي جاءِ تي آل انڊيا مسلم ليگ ورڪنگ ڪاميٽيءَ تي ميمبر نامزد ڪيو هو.

ڪانگريس جي جيلن ۾ هئا، جناح صاحب ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ

بمبئي ۾ گهراڻي ان ۾ اهڙو ٺهراءُ پاس ڪرڻ گهريو ٿي جنهن ۾ انگريزن جي همدرديءَ ۾ هلچل جو ڏوھ ڪانگريس تي وجهڻ گهريائين ٿي. مون ان وقت ڪانگريس سان سمجهوتو ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي جنهن تي ناراض ٿي پيو.

اهڙيءَ طرح مون کي آهستي ٿي پتو پوڻ لڳو ته مسلم ليگ جي سياست مسلم اقليت وارن مسلمان مستقل مفاد ۽ انگريزن جي فائدي خاطر هلائي ٿي ويئي. ٿوري وقت بعد سنڌ ۾ سر غلام حسين وزارت بدنام ٿيڻ لڳي.

مون صوبه سنڌ مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت ۾ حالتن سنڌارڻ لاءِ جناح صاحب کي رپورٽون ڪيون پر هن صاحب انهن کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ان تان منهنجي ۽ وزارت جي وچ ۾ اختلاف ٿي پيا.

جڏهن خانبهادر کهڙو الهه بخش مرحوم جي شهادت جي ڪيس ۾ جيل ۾ ويو ته پوئتان سر غلام حسين اڪثر مسلم ليگ ميمبرن جي راءِ خلاف مير غلام علي خان کي سندس جاءِ تي وزير نامزد ڪري ڇڏيو.

هاڻ سر غلام حسين انگريز گورنر جي آرڊر تي اهڙا ڪم ڪرڻ لڳو. جي جماعت جي بدناميءَ جو باعث بنيا ٿي پر باوجود ان جي جناح صاحب هن جو حامي رهيو. وڌيڪ احوال ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ مان ملي سگهندو.

مون باوجود انهن ڳالهين جي ۱۹۴۳ع جي ۳- مارچ تي سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جي قيام لاءِ تجويز پيش ڪري ٺهراءُ پاس ڪرايو. ان وقت ڪيل تقرير جا ڪجهه ٽڪر ناظرين جي ملاحظي لاءِ هيٺ ڏيان ٿو.

۲- مارچ ۱۹۴۳ع تي مون سنڌ اسيمبليءَ ۾ هيٺين تجويز پيش ڪئي:

ٺهراءُ

”هي اسيمبلي سنڌ سرڪار کي سفارش ٿي ڪري ته وائسراءِ هند جي معرفت بادشاه سلامت جي حڪومت کي صوبه سنڌ جي مسلمانن جي جذبات ۽ خواهشن کان واقف ڪري ته؛

جنهن صورت ۾ هندوستان جا مسلمان مذهب، فلسفه، حيثيت، معاشرتي رسمن، ادب، روايات، سياسي ۽ اقتصادي عقيدن جي جدا هئڻ سبب

هڪ جدا قوم آهن. تنهن ڪري جدا قوم جي حيثيت ۾ هندوستان جي جنهن خط زمين ۾ هو اڪثريت رکن ٿا اتي هو 'آزاد ۽ خودمختيار قومي حڪومت' قائم ڪرڻ جا حقدار آهن. ان ڪري سنڌ جا مسلمان پرزور طريقي پنهنجي راءِ جو اظهار ٿا ڪن ته کين ڪوبه اهڙو آئين قبول نه ٿيندو جو کين هڪ مرڪزي حڪومت ۾ ٻي 'اڪثريت واري قوم' جي ماتحت رهڻ لاءِ مجبور ڪري.

اينڊر حالتن هيٺ زندگيءَ کي آزاد ۽ پنهنجي نقطه خيال مطابق بسر ڪرڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته کين پنهنجون قومي حڪومتون قائم ڪرڻ ڏنيون وڃن. تنهن ڪري ڪابه اهڙي ڪوشش، جا هندوستان جي مسلمانن کي سندن مرضيءَ جي خلاف هڪ مرڪز جي ماتحت رکندي، سا کين قبول نه آهي. بلڪ اهڙي ڪوشش لازمي طور ملڪ ۾ خانہ جنگي، نامناسب ۽ خوفناڪ نتيجن جي صورت اختيار ڪندي.

انهيءَ ٺهراءَ پيش ڪرڻ بعد جا مون تقرير ڪئي ان مان ڪي ٽڪرا ملاحظه لاءِ پيش ڪريان ٿو:

جناب صدر!

آئون هن ٺهراءَ ذريعي سنڌي مسلمانن جي عيوضي جي حيثيت ۾ هندوستان جي ڏهن ڪروڙ مسلمانن جي مطالبه پاڪستان کي هن ايوان ۾ پيش ڪري رهيو آهيان. اهو مطالبو قومن جي حق خود ارادي جي اصول مطابق، مسلمانن جي حقن جي حفاظت لاءِ ضمانت جي صورت رکي ٿو.

دنيا اڄ ڪلهه سياست جي انهي ارتقائي دؤر مان گذري رهي آهي، جو دؤر هر قوم کي هڪجهڙن موقعن ۽ حقن سان آزاديءَ جي نعمت ماڻڻ لاءِ اميدون ڏياري رهيو آهي.

اها آزاديءَ جي تمنا هئي جنهن هندن ۽ مسلمانن کي خلوص دل سان جدوجهد ڪرڻ تڪليفن سهڻ ۽ قربانين ڏيڻ لاءِ آماده پي ڪيو آهي.

آئون اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته مسلمان قوم، جنهن انگريزي حڪومت کان اڳ ست سؤ ورهيه هندوستان ۾ حڪومت هئي هئي، تنهن کي سندس نفسياتي ساخت، قومي ڪردار ۽ روايات ڪري هندوستان جي آزادي لاءِ ايتري خواهش ۽ جذبو پي رهيو آهي، جهڙو هندوستان جي ٻين رهاڪن کي آهي.

پاڪستان جي گهر مسلمانن جي جدا قوم هئڻ جي بنياد تي ڪئي وڃي ٿي. برصغير هند جا گرافياڻي طور هڪ ملڪ شمار ڪري نٿو سگهجي...

بلڪ ان کي هڪ ملڪ سڏڻ حقيقتن جي برعڪس ٿيندو....

جيڪڏهن يوپ کي انهي نقطه نگاهه کان هڪ ملڪ سڏبو ته مثال ٺهڪي ايندو پر يورپ اڃا تائين مختلف قومن جو مجموعو آهي. اهو فيڊريشن جي درجي تائين به پهچي نه سگهيو آهي.

هتي جيڪڏهن گجرات ۽ سنڌ صوبن جا مثال وٺبا ته حقيقتن تي پوري روشني پئجي سگهندي. باوجود ٻنهي جي سرحد مليل هئڻ جي هڪ صوبي مان ٻئي صوبي ۾ پهچڻ لاءِ ۲۸ ڪلاڪ لڳي وڃن ٿا. ڇاڪاڻ جو ٻنهي جي وچ ۾ وڏو رڻ پٽ حائل آهي. ٻئي طرف فرانس ۽ جرمنيءَ جو مثال وٺبو ته معلوم ٿيندو ته فرانس مان جرمني پهچڻ ۾ صرف پنج منٽ لڳن ٿا... هندوستان برصغير تي سگهي ٿو. يورپ، افريقا، اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا جا مثال ساڻس مشابهت رکن ٿا... جيڪڏهن هندوستان کي هڪ ملڪ شمار ڪبو ته آمريڪا، ڪئناڊا، ميڪسيڪو ۽ الاسڪا کي به هڪ ملڪ شمار ڪرڻو پوندو. ليڪن اهي ملڪ علحده تسليم ٿيل آهن... ڪئناڊا ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جا رهاڪو ساڳي نسل، لباس ۽ ٻولي وارا آهن..... ليڪن باوجود ان جي اهي ملڪ جدا قومي وجود قائم رکيو وينا آهن.

ساڳي حالت ڏکڻ آمريڪا جي آهي جوهڪ خطه ايراضيءَ ۾ مختلف حڪومتن جو مجموعو آهي. جن ۾ گهڻن جي زبان اسپيني آهي. لباس، طرز معاشرت ۽ مذهب به ساڳيو اٿن. ليڪن باوجود ان جي هو پنهنجي نموني جدا رهڻ پسند ڪن ٿا. انهن مثالن کي نظر ۾ رکندي صرف جاگرافياڻي وحدت، متحده قومي وجود لاءِ دليل ٺهرائي نه ٿي سگهجي....

يورپ جي تاريخ تي سرسري نظر ڏوڙائي ته پتو پئجي ويندو ته جمهوريت ۽ نيشلززم ان کي اتحاد ۽ ميلاب طرف ڇڪڻ جي عيوض جدائي طرف پئي گهليو آهي.

نيشنل ۽ جمهوري حڪومتن جو زوريءَ ڳانڍاپو ڪا معنيٰ نٿو رکي.... صرف باهمي سمجهوتي ۽ مسلسل لاڳاپن ذريعي ديرپا اتحاد قائم ٿي سگهي ٿو. فطري قانون ٻڌائڻ انساني اتحاد جي ترقي مقرر حد کان مٿي تيز نه ٿي

سگهندي. ان کي مصنوعي طريقن سان گهٽائڻو ته فائدي بجاءِ نقصانڪار رد عمل پيدا ڪندو.

ميوِي کي درخت ۾ پڄڻ کان اڳ کٽو ٿيڻو پوي ٿو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ان کي قبل از وقت پٽيندو ۽ مٺي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو ته سندس فطري مناس گهٽجي ويندي. اختلاف جيتوڻيڪ اڻ وڻندڙ ڳالهه آهي، ليڪن ترقيءَ جي راھ ۾ مقابلي جو هئڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو.

کليل مقابلي کانسواءِ مصنوعي ۽ زوريءَ اتحاد پيدا ڪرڻ قومي زندگيءَ ۾ جمود ۽ خوف پيدا ڪرڻ جي مترادف آهي.

اسان جيڪڏهن هندوستانين جي مذهبي نقطه نگاهه کان پٽ ڪنداسون ته معلوم ٿيندو ته انهن مان هڪ فرقو ٻئي سان سوشل تعلقات نٿو رکي.... پنڳتي جدائي هنن ۾ عام قبوليل اصول ٿي ويل آهي.

جيڪڏهن ڪو پڇي ته سندن اختلافن جو بنيادي سبب ڪهڙو آهي ته ان جو جواب ملڻ ڏکيو نه ٿيندو. هن زماني ۾ اسان جن ڳالهين کي نظرين جي نالي سان سڏيون ٿا، تن کي اڳئين وقت ۾ مذهب جو نالو ڏنل هو.

جماعتون به اڳي مذهبي نقطه نگاهه تي ٺهنديون هيون.

يورپ جا ترقي يافته عناصر ۽ جديد خيالن جا حامل گهڻين تڪليفن ۽ قربانين کان پوءِ مس انهي مذهبي تنگ خياليءَ جي پيڍيائن کان پاڻ ڇڏائي سگهيا آهن.

ليڪن پڻتي پيل ملڪن جا قدامت پسند فرقا اڃا تائين فرقہ بندي ۽ پنڳتي پيد پاون ۾ ڦاٿا پيا آهن؛ ۽ دنيا جي ارتقائي رفتار ۾ پوئتي رهجي ويا آهن.

هتي جي قدامت پسنديءَ جو ثبوت ان مان ملندو ته ٻڌ ڌرم جو هندن جي مذهب ۾ هڪ ارتقائي ڌرم هو جو سوسائٽيءَ جي گهڻين خامين کي مٽائي اڳتي وڌائي سگهيو ٿي. تنهن کي هتان جي قدامت پسند گروهه قبول ڪرڻ جي عيوض مخالفت ڪري ٽڌي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ ان وڃي سيلون، چين، ٿيٽ ۽ برما ۾ پناهه ورتي. جاهل برهمڻ اڃا تائين چون ٿا ته گوتم ٻڌ هندو ڌرم کي ختم ڪرڻ آيو هو.

بنيادي طرح برهمڻن مان مشنريءَ قدامت پسند مذهب رهيو آهي. سندن چوڻ مطابق برهمڻ صرف ڄمي پيدا ٿيندو آهي، ٻين مذهبن مان شت ٿي برهمڻ بڻجي نٿو سگهي.

ڪوبه ماڻهو ڪيتريون سرويتون يا سمرتيون کڻي ڄاڻندو هجي ۽ نسل به آريا مان هجي پر نه برهمڻ نه ڪتري بنجي سگهي ٿو. البته وڻن يا شودر بنجڻ لاءِ رستا کليل اٿس.

جيڪڏهن ڪنهن نسل يا فرقي جو جوڙجڪ اهڙو محدود ۽ سخت ٺهيل هجي جو ان ۾ ڪنهن به ڦيرڦار جي گنجائش نه هجي ته جيسينائين انهن حالتن ۾ تبديلي نه آئي آهي. تيسينائين اتي جمهوري ۽ نيشنل حڪومت آڀيائي سان ٺهي ان تي عمل درآمد ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي.

پوءِ انهي مذهبن جي اختلافن تي روشني وجهندي مون چيو ته ”جيسين تائين ٻنهي مذهبن جي عوام مان ڪٿرپڻو گهٽ نه ٿيو آهي. ان وقت تائين انهن جو گڏجي هڪ قومي قالب ۾ سمائجڻ مشڪل پيو نظر اچي.“

پروفيسر ڀٽان جيڪو نيشنلزم جي موضوع تي ماهر سمجهيو وڃي ٿو تنهن جو چوڻ آهي ته:

”قوميت هڪ روحاني ۽ نفسياتي جذبات تي ٻڌل حقيقت ٿئي ٿي. هر جنسيت جو خيال ئي مختلف فردن کي هڪ ٻئي جي نزديڪ آڻي ٿو. اها هر جنسيت به ڌاري تلوار مٿل آهي جا جيڪڏهن ڪن کي حقيقتن جي بنياد تي گڏي ٿي ته ڪن کي هڪ ٻئي کان ڌار ڪري ٿي.“

عام طرح ائين پيو چوڻ ۾ اچي ته عوام لاءِ اقتصادي مسئلو بنسبت مذهبي، پنڌي نظرين جي زياده اهميت رکي ٿو ۽ انهي مسئلي کي پوري طرح سلجهاڻڻ بعد فرقيوار سوال از خود ختم ٿي ويندا. ليڪن سماج جي موجوده ذهين ۽ پنڌي پست حواليءَ ۾ انهي مسئلي جو ترت حل نظر ئي ڪونه ٿو اچي.

جيڪڏهن اسان جو آخري مقصد هڪ آزاد ۽ ترقي يافتہ متحده قوم بنائڻ جو آهي ته ان جو بهتر ذريعو اهو آهي ته هندن ۽ مسلمانن کي سندن اڪثريت وارين ايراضين ۾ انهن جي ڪلچر، فلاسافي ۽ روايات جي مدنظر ترقي ڪرڻ لاءِ مناسب موقعا ۽ سهوليتون مهيا ڪيون وڃن. ته پوءِ اڳتي هلي هو خوشنما مرڪب جو مجموعو بنجي پوندا....

جمهوريت جي معنيٰ عوام جي حڪومت آهي پر ان عوام جو هر جنس هئڻ سڀ کان ضروري آهي. انهي لاءِ آزادانه طور بنا خوف ۽ خطري جي ڪم ڪرڻ لاءِ درمياني عرصي جي ضرورت آهي.“

آئون ۱۹۲۸ع کان مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿيس. ۱۹۴۰ع ۾ مسلم ليگ وزارت جو رڪن بنيس. سال جي آخر ۾ سنڌ جي مسلمان اسيمبليءَ ميمبرن ۾ اتحاد آڻي پروگرام موجب عوام جي ترقيءَ واسطي مون وزارت تان استعيفا ڏني. ساڳي سال جناح صاحب مون کي سنڌ مسلم ليگ کي منظم ڪرڻ لاءِ آرگنائيزيشن ڪميٽيءَ جو چيئرمين مقرر ڪيو. جنهن بعد مون مسلم ليگ جي مقصد پاڪستان جي لاءِ سنڌ جي گوشه گوشه ۾ وڃي پرچار ڪيو.

ان ڪري مون کي جون ۱۹۴۱ع ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر نامزد ڪيو ويو.

۱۹۴۳ع ۾ مون کي صوبا سنڌ مسلم ليگ جو صدر چونڊيو ويو. جنهن عهدي تي ۱۹۴۵ع جي آخر تائين رهندو آيس.

۱۹۴۳ع جي آخر ۾ آل انڊيا مسلم ليگ ڪراچيءَ جي آخري اجلاس وقت استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر هوس. اجلاس جي ڪاميابيءَ لاءِ حتي الامڪان ڪوشش ڪيم. انهي وقت ڌاري مون کي آل انڊيا مسلم ليگ جي مجلس عمل جو ميمبر نامزد ڪيو ويو. انهي زماني ۾ مون کي مسلم ليگ اندر رهي ڪم ڪرڻ ڪري منهنجي سياسي ۽ مذهبي معلومات ۾ اضافو ٿيو.

تجربي بعد آهستي ٿي. منهنجي خوش فهميءَ جا خواب پريشان ٿيڻ لڳا. معلوم ٿيڻ لڳو ته مسلم ليگ جماعت جو اسلام سان واسطو ڪونه هو. ان جي ڪارڪن مذهب کي عوام کي ڌوڪي ڏيڻ لاءِ استعمال ٿي ڪيو. اها جماعت يو. پي ۽ سي. پي مسلم مستقل مفاد لاءِ ڪم ڪري رهي هئي. مسلمانن جي جداگانه قوم جو وجود ئي ڪونه هو. مسلم ليگ وزارتون زميندار ۽ وڏن ماڻهن جي طبقاتي ۽ ذاتي مفاد لاءِ هلايون ٿي ويون.

مسلم ليگ ليڊرشپ ابن الوقتي حرص و هوس جي چار ۾ ڦاٿل هئي. انهن اصول پرستيءَ کي بيوقوف سمجهي ان تي ڪليو ٿي.

هنن کي عوام جي ضروريات ۽ تڪليفن سان ڪابه دلچسپي ڪانه هئي. دولت ۽ سياست اقتدار جو حصول مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ وٽ اهم ڳالهه هئي. سرڪاري نظام حڪومت جي تهليل ۽ ملڪي تعمير جا مسئلا هنن قبل از وقت سمجهي پاڪستان جي حصول تائين پوئتي ٿي اڇلائي ڇڏيا. هنن اخلاقي ۽ جمهوري اصولن کي بي معنيٰ ڳالهه سمجهيو ٿي.

مسلم ليگ جي نالي سان عوام کي منظم ڪرڻ جو خيال غائب ٿيڻ لڳو. هندن کان وڌيڪ هاڻ مسلم وڏيرن عوام جو استحصال ڪرڻ شروع ڪيو هو. مسلم ليگ جي واڳ يو. پي ۽ پنجابي مستقل مفاد جي هٿ ۾ هئي. انگريزن جي مسلم ليگ کي پشتي ڏسي سنڌي وڏيرا اقتدار جي حصول خاطر سنڌ جي مسئلن کي وسارڻ لڳا.

ايتري قدر جو جنهن قانون انتقال ايراضيءَ لاءِ اسان لڙندا آيا هئاسون، ان کي جڏهن سنڌ اسيمبليءَ پاس ڪيو ته مسلم ليگ ليڊرن ان جي منظوري نه ڏني. ڇاڪاڻ ته هاڻ هندن جي جاءِ هنن کي والارڻ جو ارادو هو.

اسان کي ڪهڙي خبر ته جنهن پاڪستان لاءِ اسان رات ڏينهن ڪم ڪيو ٿي سو اڳتي هلي ”گلن جي هار بدران سورن جو سڳڙو بنجي پوندو.“ ان ۾ سنڌ جي وجود کي مٽائڻ لاءِ ڪوششون ٿينديون.

ان ۾ سنڌين جي جدا گانه قومي وجود کان انڪار ڪيو ويندو.

ان کي مهاجر پنجابي سامراج جي ڪالوني طور ڪتب آندو ويندو.

ان ۾ سنڌي وڏيرن جا ذهن مسخ ڪري سياسي طرح گمراه ڪيو ويندو.

ان ۾ سنڌ جي هزارن ورهين واري زبان سان مٽائجي ماءُ وارو برتاءُ ڪيو ويندو.

ان جي نوڪرين، واپار، ڪارخانن، بئنڪن، زمينن، اقتصادي ادارن تي مهاجر پنجابي مستقل مفاد کي مسلط ڪيو ويندو.

جهڙيءَ طرح ان جي قيام لاءِ محنت ڪرڻي پئي سون. اهڙيءَ محنت سان ان کي ڏاهڻ لاءِ ڪم ڪرڻو پوندو سون.

مجازي عشق جا تجربا:

زندگيءَ سان واسطو رکندڙ هر ڳالهه ساڳي حالت ۾ قائم رهڻي نه آهي. جيئن جانور ۽ ماڻهو ڄمي، صغيرين، سن بلوغ، جواني ۽ پيريءَ جي مرحلن مان گذرن ٿا. اهڙيءَ طرح سائن واسطو رکندڙ شين جي حالت رهي ٿي. شخصي طبيعت، علم، عقل، لڳ لاڳاپا بدليا رهن ٿا. اهي ڳالهيون نه صرف شخصن سان وابسته آهن پر قومن جي معاشري، تهذيب، نظرين، مذاهب سان به ان جو واسطو رهي ٿو.

مون مجاز جي ٻن مرحلن جو اڳين فصلن ۾ ذڪر ڪري ان ۾ پنهنجي تجربن ۽ تاثرن جو احوال ڏنو آهي. انهن ٻنهي دورن کي آئون جيڪڏهن جامع لفظ سان سڏيان ته ”رومانس“ جو زمانو ٿي سگهي ٿو.

جنهن ۾ حقيقتن سان گهٽ واسطو رهيو ٿي. خيال آرائي، تخيل ۽ مبالغن سان زياده هو. جواني جي وقت ماڻهو حقيقتن کي مدنظر رکي عملي طرح ڪم ڪري ٿو. هن دؤر ۾ منهنجي اها حالت هئي. آئون اڳي چئي آيو هوس ته شخصي مجاز ٽن سببن ڪري وقوع ۾ اچي ٿو:

جنسي خواهش، طبيعت انس، هم خيالي:

آئون جڏهن پهرين (م) دوست سان لاڳاپي ۾ آيو هوس ته جيئن مٿي ذڪر ڪيو اٿم ته نادانسته طور مختلف سببن ڪري ان طرف ڇڪجي ويس. انهي دؤر ۾ پنهنجي دنيا بنائي زمين کان مٿي ڪجهه خيالي دنيا ۾ اڏامڻ لڳو هوس. ليڪن گذشتہ دؤرن جي تجربن بعد حقيقتن جي منهن مقابل ٿيڻ ڪري آهستي ٿي اهي خيالي تصور غائب ٿيڻ لڳا. معلوم ٿيڻ لڳو ته هر شخصي مجاز ۾ گهڻو حصو نادانسته طور جنسي خواهش جو ٿئي ٿو. جنهن کي مٿي چاڙهي عاشق روحانيت جي درجي تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

حافظ شيرازي ان جي تشبيهه هيئن طرح ڪري ٿو:

”ازان افون ڪم ساقي درمي افگند، حريقان رانہ سرماند نہ دستار“

معني: ”ساقي شراب ۾ جو آفيم وجهي ٿو. اهو اهڙو تيز ٿئي ٿو جو پيئندڙ جو دماغ سالم نٿو رهي.“

مون کي به اڪي هلي هن دؤر ۾ پتو پوڻ لڳو ته منهنجي هن رومانس ۾ به نادانسته طور گهڻو حصو جنسي خواهش جو هو. جو هيٺين سببن ڪري گهٽجڻ لڳو:

(۱) شادي هجڻ ڪري جنسي خواهش جي پورائي جو انتظام هو.

(۲) معاشري جي اخلاقي قدرن جو اثر مسلط هوم.

(۳) مذهبي تربيت ۽ ان جي اثر ممانيت ٿي ڪئي.

(۴) مجاز کي حقيقت جي چاڙهي سمجهڻ ڪري خوف هو ته ان خواهش جي پورائي ڪري بنيادي مقصد قوت ٿي وڃي جو امڪان هو.

(۵) جنسي خواهش ٻن طريقن سان پوري ٿي سگهي ٿي. هڪ ناجائز

جنسي خواهش جو پوراڻو جنهنجي معاشري، اخلاق، مذهب ۽ روحاني
ڪشش اجازت نٿي ڏئي.

بي شادي ذريعي، هر رفيق بنائي پوري ڪرڻ سان، حالتن مطابق اها به
ممڪن نه هئي.

انهي ڪري مون زبردستي پنهنجي نفس اماره تي قبضو رکي دوست
جي باغ حسن جي گلن سونگهڻ يا ميون چڪڻ کان پرهيز ڪئي. ان جو
نتيجو اهو نڪتو ته شراب خالص مان آفيم جي ٺڪري وڃڻ ڪري ان جو
جنون ساز اثر گهٽجي ويو ۽ آسمان مان لهي هيٺ زمين تي اچي پهتس. هاڻ
دوستيءَ لاءِ باقي ٻه ڪارڻ وڃي رهيا هئا.

(۱) هر نفسي صحبت (۲) هر خيالي لاڳاپو.

ان مان پهريون ڪارڻ نهايت دلفريب هو. اول ۾ ڏينهن جا ڏينهن ان
جي صحبت ۾ رهي نهايت خوش پيو گذاريندو هوس. اهو هڪ نشو هو
جنهن مان عمدو سرور ميسر ٿي ٿيو. پر منهنجي زندگي صرف هڪ طرفي نه
هئي. مذهب، علم، عمل سان به واسطو هوم. اهي راتيون به ڏينهن جي سرور
جي حالت ۾ گذارين ٿي تن مون کي پنهنجي ٻين ڳالهين جي فرض ادائيءَ ۾
رڪاوٽ ٿي وڌي.

هاڻ مون کي فيصلو ڪرڻو پيو ته يا ته موالين وانگر دوست جي
صحبت تي سرور ۽ لهو ۽ لعب ۾ گذاريان يا زندگيءَ جي تڪميل لاءِ ان جي ٻين
شعين کي به وقت ڏيان. مون اڳيئي مذڪوره بالا ٽنهي شعين ۾ چڱي ترقي
ڪئي هئي ان ڪري بقول حافظ شيرازي:
”نگوهر ڪم هر سال مي پرستي ڪن.“

سه ماه مي خور و نه ماه پار ساقي باش.

معني: ”آئون ٿڌو چوان ته سارو سال عشق عاشقي ڪندو ره. ٽي مهينا
عشق سان ره نو مهينا دنياڻي ڪاروبار سان.“

انهي تميز جو اثر ٻنهي طرفن تي پيو. منهنجو دوست (م) به پنهنجي
ڪثير عملي سرگرمين ۾ مشغول هو ۽ آئون پنهنجي مذڪوره بالا ٽنهي شعين
جي ڪاروبار ۾ رڌل رهيس. سياست ملڪ ۾ هن ۽ منهنجا طريقا عمل
مختلف هئا. سياست ۾ حصي وٺڻ بعد مون تي منهنجي حريفن ٻيا طريقا
آزمائڻ بعد دوست جي اثر جو فائدو وٺي ان جي ذريعي مون کي پنهنجي راه

تان ٽيڙن جون ڪوششون ڪيون. ان لاءِ مثل طور تي ڳالهيون بيان ڪريان ٿو:

(۱) پهريون دفعو ضلع لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي پريزيڊنٽيءَ وقت هڪ لوڪلبورڊ عملدار هڪ انگريزي حاڪم جي آڌار تي منهنجي قوم پرست ۽ ڳوٺ سڌار هلچل جي مخالفت ڪري منهنجي لوڪلبورڊ زندگيءَ کي تلخ ڪري ڇڏيو هو.

هن جي جملي خامين تي آئون راهبانہ صبر سان خاموش رهندو آيس. ليڪن ڪجهه وقت کانپوءِ هن سان سندس ئي دوستن ناراض ٿي ان جي عين جي اپٽار ڪري لوڪلبورڊ نوڪريءَ مان ڪڍڻ جي تجويز بورڊ اڳيان پيش ڪري مون کي رهبري ڪرڻ لاءِ تار رستي ڳوٺان گهرائي ورتو. ان تي هن عملدار ٻيو رستو نه ڏسي اچي منهنجي دوست (مر) جو سهارو ورتو. جنهن تي دوست مون کي هن جي مخالفت ڪرڻ کان روڪيو. مون هيٺين سببن ڪري ان مڃي:

- (۱) دوست جي بي انتها اثر کان انڪار ڪري نه سگهيس.
- (۲) هن عملدار جي ڪسمپرسِي ۽ پنهنجي سر ندي ٽرڻ جي جذبي ڪري.
- (۳) ڪمزوري طبع. جنهن ڪري ناجائز اثر کان مرعوب ٿي ويس.
- (۴) شرافت طبعي. جنهن ۾ ”پنهنجي توڙ ناهم. هن جي هو ڄاڻي“ جو خيال غالب هو.

نتيجو اهو نڪتو ته پوئلڳ دوستن جي پيڇڻ کانسواءِ يڪطرفو فيصلو ڪري مخالف کي معاف ڪرڻ ڪري منهنجا دوست منهنجي ليڊريءَ کان نااميد ٿي ويا ۽ سندن اعتبار ٽٽڻ کي نزديڪ اچي بيٺو.

(۲) ٻيو دفعو سر غلام حسين جي وزارت خلاف ڪٽموشن جي اچڻ بعد مون کي عين ووتن جي موقعي تي وري (مر) دوست طرفان زور بار وجهايو ويو. پر هن دفعي ڪجهه اڳئين تجربِي. ڪجهه خانبهادر الهه بخش جي مشوري ۽ ڪجهه (س) دوست جي مدد اهڙي ڪمزوريءَ کان بچائي ورتو. نه ته ممڪن هو آئنده آئون نه سياست ۾ ڪو اهم ڪردار ادا ڪري سگهان ها. نه وري مون تي ڪو سياسي طور اعتبار ٿي ڪري سگهي ها.

سياسي معاملن ۾ به ڪي اخلاقي اصول ٿين ٿا. جيڪڏهن ڪو مکيه

ڪارڪن مقرر ڪيل معيارن تان ڪري پوي ٿو ته ان جو وقار گهٽجي وڃي. ان ڪري سندس ڪم جي صلاحيت ۾ رخنو پئجي وڃي.

(۲) ٿيو دفعو - مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ سان اختلاف وقت مون کي (م) دوست مسلم ليگ ليڊرن سان زوري ٺهراءَ ٿي ڪرايو. ليڪن ان وقت تائين آئون پنهنجي ارادي ۾ پختو ٿي ويو هوس ۽ انڪار ڪري پنهنجي راءِ تي قائم رهيس. انهن ۽ اهڙين ڳالهين کي مدنظر رکي مون کي سندس صحبت ۾ رهڻ جي وقت کي گهٽائڻو پيو. جو مون کي معلوم ٿيو ته اها جاءِ هاڻ منهنجي لاءِ سياسي آرائشن کان آرام وٺڻ واري نه رهي هئي، بلڪ خلاف مصلحت جي قاسبح جو ڪوڙ ڪو ٿي پئي هئي.

ان ڪري هاڻ گذريل رومانس واري دؤر جو ٻيو پهلو ڏسڻ ۾ آيو. "لاحب الاقلاين" معنيٰ - رفتار ٿيندڙ شين سان محبت نٿو ڪريان چئي پاند بچائڻ لڳيس.

جڏهن فري ميسٽري ۾ داخل ٿي رهيو هوس ته اتي مون کي ٻڌايو ويو هو ته ميسٽري جي جنهن به لاج ۾ پهرين داخل ٿجي. ان کانپوءِ جيڪڏهن ڪيترن سببن ڪري ٻين لاجن ۾ داخلا وٺڻي پوي ته به اصل لاج، جنهن کي مدرلاج سڏبو آهي کان منهن نه موڙبو آهي. مون ساڳي طرح (م) دوست لاءِ ساڳي عزت ۽ احترام برقرار رکيو آهي. شاهه صاحب فرمايو آهي ته:

منهن جنهن جي مون، ڏٺو منهن مينهار جو.

سو اٿم ساه سئون. اهو گهڙو آئون ڪيئن گهوريان.

هاڻ ڪجهه احوال دوست (س) بابت به بيان ڪريان ٿو:

هن عورت سان منهنجو لاڳاپو جذباتي نه هو. سياسي دنيا ۾ رهڻ ڪري اڪثري ٻيو ملڻ ٿيندو هو. هن عورت جي سموري دنيا سياسي هئي. هن جون دوستيون ۽ مخالفتون سياسي هيون. مون کي خبر آهي هن جا دوستانه تعلقات ڪيترن ماڻهن سان هئا. پر اهي جنسي خواهش يا جذباتي سڌن کان بالاتر هئا. انهن جو ڪارڻ سياسي يا سماجي لاڳاپا هئا. هي عورت ملڪي سياست، قومي آزادي، سماجي خدمت جو مجسمو هئي. مون سان ان جا سياسي يا شخصي تعلقات ابتدا ۾ ڪونه هئا. جڏهن کان تعلقات ٿيا ته هن ڪڏهن به منهنجي سياسي ڳالهين ۾ دست اندازي نه ڪئي. سواءِ

مشوري، مدد ۽ همدرديءَ جي. سياسي معاملن ۾ هن سان گهڻو وقت واسطو رهيو آهي جنهن جا مختلف دور گذريا آهن ان ڪري ان جي هڪ سؤ کان مٿي خطن مان چند هيٺ پيش ڪريان ٿو. اميد ته اهي يڪمشت نمونہ خروار جو ڪم ڏيندا. هڪ خط پنهنجو ان ڏي موڪليل ڏيندس.

”ڪراچي، ۱۴-۱۱-۱۹۴۰ع

پيارا پيءُ سيد

مون کي تنهنجي تندرستيءَ جو فڪر رهي ٿو. مون کي خبر موڪل ته هن وقت تنهنجي حالت ڪيئن آهي.

اڄ گرونانڪ جي جنم جو ڏينهن آهي. هن اسان وٽ هندو مسلم اتحاد جو پيغام آندو هو؛

”رام، رحيم، قران، پران، ڪهي مت ايڪ.“

خدا ڪري ان جي پيغام جي اڄ سندس جنم ڏينهن صحيح معنيٰ سمجهي سنڌ جي تاريخ ۾ نئون ورق واريون. ۽ اسان پاڻ کي سنڌ ۽ هند جا نياڻيون ۽ فرزند سمجهي ملڪ جي آزاديءَ جي صف اول ۾ کڙا ٿي بيهون. اها منهنجي دعا آهي. خدا اسان سڀني کي تڏهن ئي منزل مقصود تي پهچائيندو جڏهن اسان جون دليون صاف ۽ سچيون هونديون.

برادر مر عزيز، اچو ته اسان صحيح رستي تي هلون. خدا شل اسان کي غلط رستن تي هلڻ کان بچائي. پوءِ يقين آهي ته اسان منزل تي پهچي سگهنداسون.

Gul Hayat Institute

تنهنجي مادر وطن جي محبت ۾۔

خير خواه پيٽ (س)

بهرت ٿيندو ته ان خط جي پس منظر بابت ڪجهه ذڪر ڪريان. هي اهو وقت آهي جڏهن ائون پنهنجي دوست (ت) جي ناگهاني وفات ڪري افسرده دل هوس. انهي وقت ڌاري مون وزارت تان استعيفا ڏئي الهه بخش کي وزارت ۾ آڻي سنڌ ۾ آل پارٽيز وزارت بنائڻ جو قدم کنيو هو. آئنده جي لايح عمل تي غور ڪرڻ لاءِ سن ۾ اچي ايڪائٽ ۾ رهڻ لڳو هوس. بهتر ٿيندو ته وڌيڪ خط ڏيڻ کان اڳ (ت) دوست بابت ذڪر پيش ڪريان.

هن سان واقفيت ڀرپٽ برادر مر ميران محمد شاه جي معرفت ٿي هئي، جنهن هڪ خط ذريعي هن جو تعارف ڪرايو هو. ان خط جو ٽڪرو ملاحظو لاءِ پيش ڪريان ٿو.

”جڏهن مون ان ماهوش کان سندس تعريف لاءِ التجا ڪئي ته هن هيٺيون احوال پيش ڪيو.“

”آئون هڪ آواره سر، پريشان دل، سرا سيم، وارفته عورت آهيان، جنهن جي رڳن ۾ والد جي طرفان ٽيوٽس (آفريڪا) جي عرب شيخ جو خون ۽ والده جي طرفان هڪ فرانسيسي جاگيردار جي ڌيءَ جو خون اختلاط ٿيل آهي. پٿرس يونيورسٽيءَ جي گريجوئيٽ ۽ لنڊن اسڪول آف ايڪانامڪس جي ڊپلوما حاصل ڪيل آهيان. هندوستان جي سرزمين جو شوق اٺن ورهين جي عمر کان اسڪول ۾ پڙهندي دامنگير ٿيم. جنهن لنڊن وڃي انگريزي سڪن تي مجبور ڪيم. فلاسافي ۽ ايٿڪس (اخلاقيات) سان خاص دلچسپي اٿم.

سر زمين هند ۾ ڪن وڏن آسرن ۽ اميدن جي ترهي اچي نڪتس ڀر ساحل مراد تي پهچڻ کان اڳ، ناخدا جي بيوفائي ۽ ڪڇ اڏائيءَ جو شڪار ٿي قهر غم و الم ۾ مبتلا ٿي ويئي آهيان.“

”انهي بيان ٻڌڻ بعد منهنجو سڄو جسم کانڊارجڻ لڳو... افسوس جو پارسيءَ ۾ درڪ نه اٿس جيتوڻيڪ عربيءَ ۾ ماهر آهي... ”طعام تناول ڪرڻ کان فارغ ٿي... حياتيءَ جي دقيق نڪتن ۽ خلقت انسان جي عميق مسئلن تي گفتگو ڪرڻ لڳاسين، سندس خيال ۾ دل جي خوشي ۽ اطمينان حاصل ڪرڻ حياتيءَ جو لب لباب آهي. انهي مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪابه ڪثر نه ڇڏجي، چاهي انسان کي جسم خاڪيءَ کي قربان ڇو نه ڪرڻو پوي... تنهن ڪري آئڊيلسٽ کي.... جماعت جي دستورن ۽ رواجن کي مسمار ڪري ٻه منزل مقصود کي پهچڻ گهرجي نه ته حياتيءَ جو مقصد هڪ ڪيل ۽ تماشو ٿي پوندو....“

انهي تي مون هن کان هڪ سوال پڇيو ته ”انتهاڻي ۽ دائمي خوشي ۽ اطمينان قلب ڪيئن حاصل ڪري سگهجن ٿا ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ بعد انسان ڇا ڪري سگهي ٿو ۽ ان کي ڪهڙو فائدو رسي ٿو.“

جواب ۾ چيائين ته ”دائمي خوشي هڪ اڻ ڏٺل وهڻ ۽ گمان کان

مٿي. حقيقت اشيءَ ۽ رازهاڻي حيات جو معلوم ڪرڻ آهي. جنهن جي جستجو ۽ ڳولا ۾ هزارن ورهين کان درويش، فيلسوف ۽ اهل دل ماڻهو پئي رهيا آهن. ڪي انهيءَ راه ۾ هلندي گذر ڪري ويا ڪن ڪي انهي آڏڙ جي جهلڪ محو حيرت بنائي ڇڏيو. مغرب ڪي ڇڏي مشرق طرف مون ڪي اهو اشتياق ڇڪي آيو آهي. آئون صرف هيٿرو ڇڻي سگهان ٿي ته ان ستاڻي سفر ۾ هڪ هم خيال، هم نفس، باڪمال، باوفا، بغيرض ۽ سچي دوست جو ساٿ هجڻ. تسڪين جو سبب ۽ سهارو ٿئي ٿو. پوءِ ”دو دل يڪ شونڊ بڻڪند ڪوه را“ وانگر انسان جي دسترس لامحدود ٿي پوندي. هن ڪي پارس هٿ اچي ويندو. جنهن ڪي لڳائڻ سان خاڪ به سون ٿي پوندي. اطمينان قلب حاصل ٿيڻ بعد هو نه رڳو پاڻ مستفيد ٿيندا پر آسپاس ڪي به رڳي سگهندا.....

بيو نڪتو جو بيان ڪيائين سو اهو هو ته اڪثري ماڻهو جسم ۽ ان سان تعلق رکندڙ شين ڪي وڌيڪ پيارو رکندا آهن ۽ انهن جي خوشيءَ ڪي حقيقي خوشي سمجهندا آهن. آئڊلسٽ جو تعلق روح سان آهي هو فطرت جي پابندي ڪندي دائمي خوشيءَ جو متلاشي آهي ۽ متيريلست جسم جي رضامندي خاطر عارضي خوشيءَ تي راضي ٿيو وڃي. ”ان تي هڪ دوست مذاق طور ڪيس چيو ته ”جي جسم ڪي ٿو وٽ فوقيت نه آهي ته توکي تنهنجي جسم جي ڪنهن به عضوي جي حفاظت جي پرواهه نه هوندي.“

ان تي چيائين ته برابر مون ڪي عضون جي پرواهه نه آهي.... پر جيستائين انهن جو روح جي پاڪيزگيءَ سان تعلق آهي. تيستائين انهن جي حفاظت مون لاءِ لازمي ٿئي ٿي... ليڪن جسمي خواهش ڪي ايتريقدر وڌڻ نه ڏبو جو بنيادي شيءِ يعني روحاني خوشيءَ جي جستجو وسري وڃي، ”انهي نوع جي گفتگو ڪرڻ ۽ اهڙي بلند حوصلگيءَ فلسفہ حيات جي باريڪ نڪتن جي ايتار بعد بي اختيار اوهان جو نالو پيش ڪيم ته منهنجو هڪ عزيز انهي راه جي رهنمائي بابت ڪجهه خبر ڏيئي. باقي اسان انسانن جي اتي پڄت نه آهي.“ پاڻ اوهان سان تبادلہ خيالات جو اشتياق ڏيکارياڻين، خير نياپو اسان پهچايو، آئينده پاڻ مالڪ آهيو.“

سائس پهريون ۽ پويون دفعو ملاقات سيپٽمبر ۱۹۴۰ع تي بمبئي ۾ ٿي. ان موقعي تي دوست (س) به ساڻ هو. سارو ڏينهن ميٽنگن ۽ ٻين موقعن تي (س) سان، گڏجڻ جو موقعو ملندو هو ۽ شام جو چار پنج دفعا (ت)

دوست کي ملڻ ٿيو ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ مختلف مسئلن تي گفتگو ٿي. آخري ڏينهن تي گهڻو وقت مون سان گڏ هئي ۽ اسٽيشن تائين اماڻن آئي. ان کانپوءِ آئون موٽي اچي پنهنجي سياسي معاملن ۾ مشغول رهيس. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته منهنجي واپس اچڻ بعد هن کي مون سان وڌيڪ ملاقات ڪرڻ جو شوق ڄاڳيو. ان لاءِ سنڌ ۾ اچڻ بابت هن مون کي ۽ منهنجي دوست کي خط لکڻ شروع ڪيا جي آئون ملاحظہ لاءِ پيش ڪريان ٿو.

بمبئي ۲۰-۹-۱۹۴۰ع

پيارا سيد

جيڪڏهن مريض کي حڪيم جي علاج جي ضرورت آهي ته پوءِ حڪيم پنهنجو مجرب نسخو ڏيندو. پر توکي معلوم هئڻ گهرجي مجرب نسخو تڏهن ئي ڪارگر ٿي سگهندو جڏهن صدق دل سان مريض علاج لاءِ آمادگي ڏيکاريندو. ڇا توکي علاج جي ضرورت آهي؟ آئون تنهنجي ها يا نه جي جواب لاءِ انتظار ڪنديس..

(ت)

ان کانپوءِ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مون کيس ڪو جواب نه ڏنو آهي. ان ڪري هن هيٺيون خط منهنجي دوست ڏي لکيو.

خط

بمبئي ۲۵- سيپٽمبر ۱۹۴۰ع

پيارا ميران شاهه

مون کي تنهنجو گذريل خط پهتو. ان جي ادبي طرز کان وڌيڪ ان جي مواد مون تي اثر وڌو. مون کي خبر پيئي آهي ته تون ڪهڙو نه منهنجو وفادار ۽ خير خواه دوست آهين. اهو منهنجي اميدن کان مٿي آهي. مون کي اهو ارمان نه ٿيندو ته مون پنهنجي دل جو راز انهيءَ ماڻهوءَ کي ٻڌايو آهي جو صحيح رازدان نه آهي. آئون توکي ساڳي اعتماد سان پنهنجو احوال صاف دليءَ سان موڪليندي رهنديس. جيتري قدر ممڪن ٿي سگهندو.

جيئن ته تنهنجي صلاح ۽ رايو منهنجي دل تي روشنيءَ جي جهلڪ آڻيندو جو منهنجي زندگيءَ جي تاريخ ۽ اونهائي گوشن ۾ مسدود ڏئي سگهندو. تنهنجي خط ۾ هڪ جملو آهي جو پوريءَ طرح مون کي سمجه ۾

ٿڌو اچي جيتوڻيڪ نهايت اهم ڏسڻ ۾ اچي ٿو. آئون توکي عرض ڪنديس ته ان کي کولي لکي موڪل.

اهو جملو هي آهي ته ”آئون صدق دل سان تنهنجي خوابن جي تعبير ڏسڻ گهران ٿو ۽ پوريءَ طرح ڪوشش ڪندس ته توکي هو پنهنجي دل ۾ جڳهه ڏي. باوجود هن جي ته وٽس منهنجي بهج گهٽ آهي. آئون تنهنجي هن لاءِ اشتياق جو پورو احساس رکان ٿو.“ ان جملي جي معنيٰ مون کي سمجهه ۾ نٿي اچي ڇاڪاڻ ته مون کي مسٽر سيد جي طبيعت جو پورو پتو نه آهي. شايد توکي ان جو وڌيڪ پتو آهي. مون صرف ان جي اندر ۾ هڪ ٽپي ڏني هئي، جيتوڻيڪ اها ڪافي هئي ته آئون هن بحر بي پايان جي گهرائي جو پتو ڪڍي سگهان. مون ڏٺو آهي ته مون کي هن جي صحبت مان روشني نصيب ٿيندي. جنهن رستي رهبري حاصل ڪري هن جي هٿ هيٺ آئون منزل مقصود تي پهچي سگهندس. مون کي پتو نه آهي هن جو منزل مقصود ڪهڙو آهي. ان بابت آئون اوندو ۾ آهيان. پر مون کي يقين آهي ته چيڪڏهن هو گهري ته منهنجي لاءِ رهبري ڪري سگهي ٿو.

پيارا شاهه! اها تجويز نهايت عمدو آهي ته سندس ڳوٺ ۾ تون هالائيدي ملهائڻ گهرين ٿو. آئون ان موقعي تي سندس علم مان مخدر حاصل ڪري سگهنديس. ممڪن آهي هو مون ۾ ٻاهر آڙيءَ جهڙي سانتيڪي ماحول ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺي. آئون گهران ٿي ته ڪو وقت هو ٻين ڪمن کان آجو ٿي منهنجي دل جي گهرين ۾ وڃي. مون کي انهن زنجيرن مان آزاد ڪري جن مون کي بيڪار ڳالهين ۾ ڦاسائي ڇڏيو آهي، ۽ مون کي نجات جي راهه ڏيکاري.

Gul Hayat Institute

هي منهنجي زندگيءَ ۾ جوت جلائي سگهي ٿو.

هن وقت تائين مون جهنگلي جانور وانگر بي گذاريو آهي. پنهنجي جبلتن ۽ وجدان جي ماتحت بي گذاريو اٿم. جيڪڏهن هو گهري ته ان کان مون کي ٿوري صحيح راهه تي آڻي سگهي ٿو.

ان کان اڳ آئون پنهنجي مستقبل بابت ڪوبه فيصلو ڪري نٿي سگهان جيسيتائين شائتيءَ جو تعلق آهي مون کي ڪوبه شڪ نه آهي ته اهو منهنجي زندگيءَ جي ان ڳالهه سان واسطو رکي ٿو جنهن کي ظاهري چئي سگهجي ٿو. ان ظاهري ڳالهين جو مون وٽ قدر صرف ان وقت تائين آهي

جيستين تائين اهي روحاني سڃاڻپ ۾ مددگار ٿي سگهن. تنهن ڪري تون سمجهي سگهين ٿو ته ان سلسلي ۾ سيد پنهنجي آزادي برقرار رکي سگهي ٿو باوجود ان جي آئون هن سان تعلق رکي سگهان ٿي. آئون زال ٿي رهڻ نٿي گهران. ان جي معنيٰ ۾ جهن ۾ ان کي هن دنيا ۾ سمجهيو وڃي ٿو. انهي کان علاوه مرد ۽ عورت جي وچ ۾ پيا تعلق به ٿي سگهن ٿا جي اهڙا ئي گهڻا ۽ عميق يا ان کان به وڌيڪ ڳوڙها ٿي سگهن ٿا جهڙا زال ۽ مڙس ۾ ٿين ٿا. آئون ان ڪري ڪنهن به صورت ۾ هن جي گهرو زندگيءَ ۾ رڪاوٽ نه ٿينديس ۽ هن جي سياسي ڪاروبار ۾ بوجهو نه ٿينديس.

آئون هن سان ان حد تائين وابسته رهڻ چاهيان ٿي جيتري قدر هو رهڻ جي اجازت ڏيندو. آئون سمجهان ٿي منهنجو سندس نزديڪ هئڻ سندس لاءِ به ڪارآمد ٿيندو. ان ۾ منهنجي لاءِ دائمي خوشي ٿيندي.

پيار مان (ت)

اهو خط مون کي ڏيکاريو ويو ۽ دوست جي جذبات ۽ خواهش کان واقف ڪيو ويو. ليڪن هن وقت تائين آئون عورتن جي رومانسڪ آبيس (محبت تي تخيل جي تسلط) کان ڪجهه واقف ٿي چڪو هوس. مون سمجهيو ته هي به مٿس هڪ عارضي دور هو جو وقت گذرڻ بعد جهڪو ٿي ويندو. آئون ڪنهن جي روحاني رهنمائي ڪري سگهان ها سا مون کي خبر هئي. خود گم سٺ ڪرا رهيري ڪند.

معنيٰ: ”جو پاڻ گمراه آهي سو ٻين جي ڪهڙي رهيري ڪري سگهندو.“
ان ڪري مون ان ڳالهه کي ايتري اهميت ڏني جيتري جي اها لائق هئي. سگهو ئي مون کي ٻيو خط لکيائين جو هيٺ ڏجي ٿو:

بيچ ڪئنڊي بمبئي

۶ - آڪٽوبر ۱۹۴۰ع

منهنجا پيارا سيد

”منهنجي اڳي پيش ڪيل نسخي تو تي هن حالت ۾ اثر نه ڪيو ٿو ڏسجي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته حڪيم ۽ مريض جي وچ ۾ مفاصلو گهڻو هو.“

اهو دستور آهي ته حڪيم جو مريض جي ڀر ۾ هئڻ ضروري آهي ته

وقت بوقت ان جي نظرداري ڪري مدد ڪري سگهي. اها منهنجي غلطي هئي. پر ان جو ڪارڻ اهو به هجي ته جيڪڏهن تون ڪوشش ڪرين ها ۽ پنهنجي ضرورتن کان پوريءَ طرح حڪيم ڪرين ها ته توکي حڪيم فائدو پهچائي سگهي ها. مون کي پتو آهي ته تنهنجي لاءِ اها خبر پهچائڻ ناممڪن نه هو پر منهنجي لاءِ ايتري پنڌ تان پتو لهن مشڪل مسئلو آهي.

اٿون اڃا تنهنجي درجي تي پهچي نه سگهي آهيان ۽ اهو تو تي ڇڏيل آهي ته مون کي پاڻ جهڙو ڪر. اٿون گهران ٿي ته توکي ڪهڙيءَ به طرح پهچان ۽ ان خواهش مون کي سڪرات جهڙو بيمار ڪري ڇڏيو آهي. مون کي تنهنجي عيادت جي سخت ضرورت آهي. ڇا منهنجي تيمارداري ڪري سگهندين؟

تون ڏسي سگهين ٿو ته منهنجي بيماري سبجيڪٽو (اندروني روحاني) ۽ پڻ آبجيڪٽو (ظاهري) آهي. تنهن لاءِ تنهنجي حاضري ۽ علاج ٻنهي جي ضرورت اٿم. جيڪڏهن تون اجازت ڏين ته اٿون آڪٽوبر جي آخر ۾ هڪ مهيني جي هاليدي (چٽي) تي ايڏانهن اچان. وڌيڪ به جيئن توکي سهوليت وارو ٿئي.

تنهنجي (ت)

اڃا اٿون خط جو جواب ڏيان ته ان وچ ۾ مون کي هڪ ٻيو خط ۸- آڪٽوبر ۱۹۴۰ع تي لکيو اٿس.

ولافاطم

بريج ڪنڊي وارڊن روڊ بمبئي

۸- آڪٽوبر ۱۹۴۰ع

منهنجا پيارا سيد

(ان خط ۾ هڪ ماڻهوءَ جي ڪم جي سفارش ڪندي آخر ۾ لکي ٿي ته) اميد ته ٻه ڏينهن اڳي موڪليل خط پهتو هوندو. اٿون تنهن جي جواب لاءِ منتظر آهيان. جيڪڏهن اعتبار ڪرين ته اٿون ايترو ٽڪل ۽ ڪمزور آهيان جو صرف تنهنجي نزديڪيءَ ۾ مڪمل آرام ملي سگهندم. جيڪڏهن تون سنڌ مان ٻاهر هاليدي لاءِ نڪري ڪا جاءِ منتخب ڪرين ته اٿون توکي اتي اچي ملان جلدي جواب موڪل.

بيارن سان تنهنجي (ت)

انهي ڏينهن تي ميران محمد شاهه کي خط لکيائين جنهن جي آخر ۾ لکي ٿي ته ”سيد کي منهنجو اڳوڻو خط ڏيکاريئي يا نه؟ ان ڪهڙو جواب ڏنو. هو هن وقت گشت تي آهي.“

وري هڪ خط ۱۷ - آڪٽوبر تي لکي ٿي.

فاطمه ولا بربچ ڪئنڊي وارڊن روڊ بمبئي

۱۷ - ۱۰ - ۱۹۴۰ع

منهنجا پيارا سيد

منهنجا خيال تنهنجي لاءِ اذيت بنجي پيا آهن. ڇاڪاڻ ته مون کي پتو نه آهي ته اهي ڇا آهن. آئون سخت تاريخيءَ جي دنيا ۾ هٿ پير هڻي رهي آهيان ۽ چاهيان ٿي خيال ڪرڻ ڇڏي ڏيان، ليڪن ڪا نامعلوم طاقت مون کي گمنام گوشن ۾ ڇڪي وڃي ٿي، جتي آئون ختم ٿيو وڃان.

آئون تنهنجي لاءِ ايترو خيال ڪري رهي آهيان. ممڪن آهي تنهنجو حضور مون ۾ آت ٿي سگهي. اهو رڳو تون ئي آهين جو مون کي هن زندگيءَ جي مها چار مان جو مون کي هيتري مدت تائين پنهنجو قيدي بنايو ويٺو آهي. ٻاهر ڪڍي سگهي ٿو.

آئون ان قيد مان ٻاهر نڪرڻ گهران ٿي. آئون گهران ٿي ته هي ذهني بيماري ڇڏي وڃي. پر منهنجي خواهش ان لاءِ ڪافي نه آهي. آئون اڃا طفل مڪتب آهيان مون کي استاد ڪامل جي رهبريءَ جي ضرورت آهي. صرف تون ئي منهنجي ان راه ۾ مشڪل ڪٽائي ڪري سگهين ٿو.

جڏهن آئون دوستن سان ڳالهائيندي آهيان ته ڪنهن وقت سمجهندي آهيان ته هو مون کي سمجهي سگهندا هوندا پر اوچتو پتو پوندو اٿم ته اسان هڪ ٻئي جا ضد هئاسون ۽ سموري محنت رائگان وڃي ٿي. ليڪن توسان ٻي حالت محسوس ڪئي اٿم. ان ڪري منهنجو اشتياق تنهنجي نزديڪ رهڻ لاءِ روزانه وڌي رهيو آهي.

آئون ڪراچي اچڻ جو هڪ مهيني لاءِ انتظار ڪري رهي آهيان. پوءِ استان ڏسنداسون ته آئنده لاءِ ڇا ڪجي.

پر مون کي تنهنجي اجازت جي ضرورت آهي آئون صرف ان لاءِ اڃان ٿي ته تنهنجي نزديڪ ٿيان. آئون ٻي ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪونه ٿي اچان.

مون کي پڪ نه آهي ته تون منهنجو اچڻ چاهين ٿو. ممڪن آهي آئون تنهنجي مداخلت جو باعث بنجان ۽ تون ان کي اهميت نه ڏين يا پسند نه ڪرين. ممڪن آهي بيا سماجي لحاظ ان لاءِ مانع بنجن.

آئون گهران ٿي ته تنهنجي ايترو ويجهو گذاريان جيترو سماجي طرح ممڪن هجي. يا جيترو ويجهو رکڻ گهرين.

مون کي پتو نه آهي تون ان لاءِ ڪهڙيءَ طرح انتظار ڪري سگهندين. جيڪڏهن تون ٻاهر ڇڏي وئي نڪري سگهين يا ڳوٺ ۾ رهي سگهين ته بهتر ٿيندو. بهرحال ڪنهن نه ڪنهن طرح جي تون منهنجو اچڻ قبولين ته پوءِ پاڻهي طريقو ڳولي لهندين.

مون ميران محمد شاه کي لکيو هو جنهن جواب ڏنو ته هو توسان گفتگو ڪرڻ کان پوءِ جواب موڪليندو. مون کي ڊپ آهي ته هو مون کي پوريءَ طرح سمجهي نه سگهيو هجي. پر مون کي يقين آهي ته تون ضرور سمجهيندين. تنهن ڪري اهو توتي ڇڏيل آهي ته فيصلو ڪر.

تنهنجي وفادار (ت)

انهي وچ ۾ آئون ڪراچي ضلعي جي گشت تي ويل هوس. ان وقت ۾ آئون سنڌ حڪومت ۾ وزير هوس. ان ۾ پوري طرح ڪم نه ڪرڻ سبب تنگ ٿي استعيفا ڏيڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هوم. ضلعي ۾ گشت وقت تقريرن ۾ مون عام ماڻهن کي حقيقتن کان واقف ڪري پنهنجي وزارت ڇڏي عام راءِ کي منظم ڪرڻ جي ارادي کان آگاهه پي ڪيو. جنهن لاءِ پنهنجي بمبئيءَ جي گشت وقت مسٽر جناح سان به مشورو ڪري ڇڏيو هوم. هن دوست جا مون کي ۽ برادر مر ميران شاه کي خطن پٺيان خط پي آيا. ان ڪري هو مون وٽ ٽنڊو محمد خان ۾ آيو ۽ کيس آيل خط ڏيکاري اجازت گهريائين ته دوست کي سنڌ ۾ ٿاڻي بولا خان گهراڻجي، جتي پاءُ صاحب آرام لاءِ رهندو هو. ان تي کيس گهراڻن جو فيصلو ٿيو. ان وقت ڌاري هڪ ٻيو خط به ميران محمد شاه کي لکيائين. جنهن جو هڪ ٻيو غائب ٿيل آهي. پر باقي حصو هيٺ ڏيان ٿو.

ولا فاطمه بريچ ڪئنڊي وارڊن روڊ بمبئي

۱۸-۱۰-۱۹۴۰ع

پيارا ميران شاه

تنهنجو خط هاڻ پهتو آهي. مون کي هتي پهچڻ ۾ هڪ هفتو لڳو آهي.

جنهن مان پتو پوي ٿو ته تون ڪنهن ڏوراهين برپت جي خيaban ۾ آهين. مون تنهنجو خط ۾ دفعا پڙهيو آهي وڌيڪ دفعا پڙهنديس. ڇاڪاڻ ته ان جي مواد کي چڱي طرح سمجهڻ چاهيان ٿي تنهن ڪري توکي مون کان هن کانپوءِ به خط پهچندا.

هي خط صرف تنهنجي مون ۾ دلچسپي ۽ مدد جي شڪر گذاريءَ لاءِ لکي رهي آهيان. آئون توسان قبول ڪريان ٿي. ته هر ڪا ڳالهه سيد بنسبت منهنجي لاءِ وڏي اهميت واري ٿئي ٿي. ۽ تنهنجو خط مون کي قيمتي علم جو ذخيرو پهچائي ٿو.

آئون تنهنجي ڪهڙي طرح شڪر ادا ٿي ڪريان ته تون منهنجي خاطر تڪليف وٺي وڃي هن سان گشت ۾ ملڻين ۽ احوال ڪيو. مون کي خوشي ٿي آهي جو ان ڪري معاملو هن کي پوري طرح سمجهه ۾ اچي سگهندو. اميد ته هاڻ هو ان کي اسان جي تسلي موجب فيصل ڪري سگهندو.

ان وچ ۾ مون به ٻه خط ڪيس موڪليا آهن. پويون خط ڪالهه موڪليو اٿم. جنهن ۾ پنهنجو مطمع نگاهه صاف طور بيان ڪيو اٿم.

..... هڪ ٻيو غائب

حياتيءَ ۾ هن قسم جي خوشي ۽ حقيقي زندگي ئي اهم آهي. آئون انهيءَ مواد سان تعمير ٿيل آهيان جنهن سان ڪي ٿورا ٺهيل هوندا. اسان جي سماجي زندگيءَ جو معيار مون تي ڪوبه اثر نه ڪري سگهي ٿو. جڏهن آئون تحريڪ ۾ اچان ٿي. تنهن ڪري جيتري قدر سيد سان واسطو آهي مون کي پنهنجي آسائش جو فڪر نه آهي. مون کي ان ڳالهه جي ضرورت آهي ته جيترو جلد ٿي سگهي آئون ڪجهه وقت تائين هن جي اثر هيٺ رهي پاڻ سڃاڻي سگهان ۽ هن کي سڃاڻان. مون کي خيال آهي ته هو به ساڳيءَ طرح سوچيندو هوندو.

جيستائين هن جي جستم جو واسطو آهي مون کي اهو مشڪل مسئلو نٿو ڏسڻ ۾ اچي. ان سلسلي ۾ جيڪي واقع ٿئي يا نه ٿئي ان جو فڪر نه آهي. ان مسئلي ۾ آئون صاف آهيان. آئون شاعريءَ سان وفادار رهي آهيان ۽ رهڻ گهران ٿي، ۽ آئون وهڻ ۽ گمان ۾ به ان سان بي وفا ٿيڻ نٿي چاهيان.

سيد جو معاملو علحده آهي اهو منهنجي شاعريءَ سان تعلقات تي اثر انداز نه ٿيندو. ان ڳالهه جو جڏهن پتو پيمر ته عجب وٺي ويم. پر هاڻ اهو

مسئلو صاف ٿي ويو آهي. آئون خاص طرح انهي معاملي ۾ سيد بنسبت صاف آهيان. پر ممڪن آهي ان جي اثر هيٺ اچڻ بعد منهنجي ثابت قدمي ۽ مستقل مزاجي ٽپي پوي باوجود ان جي جو سيد سان ڇا به ٿي پوي. آئون پنهنجي بدني آزادي قائل رکندس. شاعري سان به مون ساڳي آزادي قائل رهي آهي. آئون ڪنهن به حالت ۾ شادي نه ڪنديس. مسٽر سيد کان سنڌ ۾ اچڻ لاءِ خط جو انتظار ڪري رهي آهيان. پر تون خط لکندو رهج.

تنهنجي (ت)

اهو سندس آخري خط هو. هاڻ سندس ٿاڻي بولا خان اچڻ جو فيصلو ٿي چڪو هو. پر مون کي ڪي نامعلوم ڳالهيون اندر ۾ هري رهيون هيون جي آئون هن وقت غور ڪرڻ بعد سمجهان ٿو ته ممڪن آهي هيٺيون هجن:

(۱) آئون وزيرِي ڇڏڻ جو فيصلو ڪري چڪو هوس، ان کانپوءِ جو سفر جو رستو مون کي اختيار ڪرڻو هو سو سچ وارو هو. هن وقت آئون وزير هوس، ان سان گڏ ان جو قريبن حسن (Glamour) به هو. استعيفا کانپوءِ مون کي ڳوٺن ۾ وڃي در در ۾ پڇاڙ ڪرڻو هو. ان حالت ۾ هن کي گهرائڻ پيڙي ڇاڙهي ڦرهي ڪيڏن جي برابر ته نه ٿئي ها.

(۲) هو ولايت جي عورت هئي سندس معيار زندگي بلند هو. آئون غريب ڳوٺاڻو هوس. اسان جي رهڻي ڪهڻي سادي، پيدائش ٿوري، ڇا اهو اچو هاڻي ته نه ڌارڻو هو.

(۳) آئون مجازي عشق جي تجربن مان اڳي گذري چڪو هوس، جنهن مون کي شاهه صاحب جي هيٺين چوڻي مطابق بنائي ڇڏيو هو:

مون کي ماءُ مجاز. پياري جيئن پڇيو.

هٿن ڇڏي هاڃ. ويٺي سار سنڌن مان.

ان شراب پيئڻ کان توبه ڪرڻ جي نزديڪ هوس. ڇا وري توبه ٿوڙي ان ۾ ته ڦاسجن جو امڪان نه هوم.

(۴) هن دوست کي سواءِ ذهني لاڳاپي ۽ روحاني ڪشش جي منهنجي لاءِ

نه جنسي ڪشش هئي نه سياسي لاڳاپو. آئون سياسي معاملن ۾ ڳچي

تائين ڦاٽو پيو هوس. مون کي پاڻ تي اعتبار نه هو ته وري ان معاملي

۾ اٽڪڻ بعد پنهنجي سياسي فرض اداين کان قاصر نه ٿي وڃان.

(۵) مون کي خبر هئي ته هن عورت جيڪي مون کي سمجهيو آهي. اهڙو آئون ڪونه هوس. ممڪن هو ته ڪجهه وقت مون سان رهڻ بعد اها خوش فهمي مٽانس لهي وڃي ۽ آئون کيس اصل صورت ۾ ڏسڻ ۾ اچان.

(۶) مون کي اهو وهر ۽ گمان نه آيو ته هو مون کان صرف روحاني رمز حاصل ڪرڻ لاءِ نه ٿي آئي پر منهنجي خامين کي درست ڪرڻ ۽ زندگيءَ جي ڪنن سفر ۾ ٻانهن ٻيلي ٿيڻ لاءِ اچي سگهي ٿي.

(۷) هن وقت تائين آئون شخصي مجاز جي ڪشش کان نڪري آڏيڊيل يا اصولي مجاز طرف روانو ٿي چڪو هوس. مون کي ڊپ هو ته متان هي انهي راه ۾ رنڊڪ وجهي. ان ڪري نادانسته طور مون کيس هيٺيون خط لکيو:

خط

حيدر منزل مسلم ڪالوني

ڪراچي ۲۳-۱۰-۱۹۴۰ع

بياري خانم

تنهنجو ۶- آڪٽوبر جو موڪليل خط ظاهر ڪري ٿو ته ڪهڙي طرح حڪيم ڦري مريض ٿي پيو آهي ۽ ڪالھوڪي مريض کان علاج ڪرائڻ لاءِ آماده ٿيو آهي.

آئون انهي صاف بيانيءَ جي تعريف ڪريان ٿو پر مون کي خوف مريض جي حڪيم بابت خوش فهميءَ جو آهي. باوجود ان جي آئون هن راءِ جو آهيان ته حڪيم جو منصب قبول ڪرڻ کان اڳ اهو ضروري ٿو ڄاڻان ته موجوده حالتن جي صفائي مستقبل جي رهبريءَ لاءِ ڪئي وڃي.

(۱) اها حقيقت آهي ته تون ان ماڻهوءَ جي نزديڪ رهي فيض وٺڻ ٿي گهرين جنهن کي سندس ٿورين ملاقاتن ۾ تون پوريءَ طرح سمجهي نه سگهي آهين. جنهن سندس گفتگو ذريعي تنهنجي دل تي حيرت انگيز اثر پيدا ڪيو آهي ۽ تنهنجي شوق تجسس ڪري تون گهرين ٿي ته هن پراسرار ماڻهوءَ جي صحيح حقيقت کان واقف ٿين.

جيڪڏهن واقعي ائين آهي ته آئون توکي يقين ڏياريان. ٿو ته تون ان

تفتينس ۾ نااميدي ٿيندين جو اها تنهنجي علم جي ڪوجنا لاءِ دائمي پياسي دل جي تمنا آهي. جنهن تو تي اهو اثر وهاريو آهي. ورنه مون کي ايترو علم ئي ڪونه آهي.

مون کي خبر آهي ته اهو مشڪل مسئلو آهي ته تنهنجي بلند خيال دماغ لاءِ ڪو وسيع ميدان ميسر ڪري سگهيو. مون کي محسوس ٿو ٿئي ته جلد ئي تون جڏهن منهنجي دماغي دسترس ماڀي ڇڏيندين ته نااميد ٿي پوندين. جا نااميدي آئون پيدا ڪرڻ ٿو ڪهران بلڪه آئون ڪهران ٿو ته تون انهي ڪيفيت ۾ وڌيڪ وقت رهين، جيستائين جذبي جي جاءِ عقل والاري ۽ اها ڪشش وقت جي ڪڙاهيءَ ۾ پڇي راس ٿئي.

(۲) جيڪڏهن آئون غلط نه آهيان ته ٻيو سبب تنهنجو مون ۾ دلچسپيءَ جو اهو هجي ته گهڻن واقفيتن جي باوجود تون ڪو مثالي دوست ڳولي نه سگهي آهين جو تنهنجي فلاسافر ۽ دوست جو ساڳي وقت ڪم ڏئي سگهي. تو تي اهو اثر ويٺو آهي ته آئون اهو شخص آهيان جو تنهنجي علم جي پياس دور ڪري مضطرب دل کي تسلي بخشي سگهندس. جيڪڏهن ائين آهي ته مون کي ڊپ آهي ته تون مون کي ان جو لائق نه ڏسندين.

جنهن ماڻهوءَ کي تو پنهنجي دل جي اضطراب دور ڪرڻ لاءِ چونڊيو آهي اهو پاڻ مضطرب دل آهي. حساس دل رکڻ ڪري چوڌاري جي ماڻهن جون مصيبتون ۽ غم منهنجي دل ۾ گهر ڪري ويون آهن. ڪو وقت اهڙو به ٿئي ٿو ته اهي ڳالههون جنون جي درجي تي پهچي دماغي توازن وڃايو ڇڏين. آئون ٿو سمجهان ته جو ماڻهو ذهني ۽ مجموعي مسئلن سان وابسته هجي سو ڪهڙو شخص انصاف ڪري سگهندو. آئون سمجهان ٿو ته جيڪڏهن منهنجي تشخيص پنهنجي بنسبت صحيح آهي ته مون کي ڊپ آهي تون مون ۾ اهو مثالي ماڻهو نه ڏسين، جنهن جي توکي ڳولا آهي.

صرف هڪ ڳهڻين کان واندو ۽ علم عقل سان مزين شخص جنهن کي اشيائ ۽ افراد جي چڱيءَ ڄاڻ هجي، سو تنهنجو رفيق بنجي زندگيءَ جي منزل مقصود تي پهچائي سگهي ٿو.

(۳) منهنجي اڳيان انسانذات جي بي لوٺ خدمت جو واضح پروگرام مطمع نگاهه آهي. جيڪي پنهنجون زندگيون انهيءَ مقصد لاءِ وقف ڪرڻ

واسطي تيار هجن ۽ انهي لاءِ تيار هجن ته جملي مشڪلاتن جي انهي مقصد جي حصول جي رستي ۾ سامهون اچن. تن کي خوشيءَ سان برداشت ڪري سگهندا ته اهي مون سان ڀلي انهي ڪارڪن جي صف ۾ شامل ٿين ٻي جي جاءِ نه آهي.

گاندڙي جي ۽ مس مسليڊ جو مثال اهڙن ڪارڪن سان مشابهه ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن باوجود ان جي جو مون مٿي لکيو آهي تون گهرين ٿي ته هيڏانهن اچين ته ڀلي ۱۰ نومبر يا ان کانپوءِ ڌاري اچ.

آئون وڌيڪ ٻڌائڻ گهران ته جنهن حالت ۾ سياسي يا سماجي طرح آئون گهيريڻ آهيان. اهو تنهنجي لاءِ مصلحت ڀريو ڪم نه ٿيندو ته تون ڪراچيءَ ۾ مونسان گذري رهين جو تمام قدامت پسند ۽ پابند رسوم شهر آهي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته توکي پاڻ هتي جي سماجي ۽ رسم رواجي پابندين جو احساس ٿيو آهي. جنهن جو ذڪر تو خط ۾ ڪيو آهي.

انهن رڪاوٽن کان پاڻ ڇڏائڻ لاءِ ٻيو رستو جو مون کي سجهي ٿو سو اهو آهي ته تون اچي برادر مر ميران محمد شاهه وٽ ٿاڻي بولا خان ۾ ره. اها جاءِ ڪراچيءَ کان گهڻو پري نه آهي. اهو ڳوٺ منهنجي تڪ ۾ واقع آهي. آئون اتي چند ڏينهن لاءِ اچي توکي رفاقت ڏئي موٽي ڪراچي پيو ايندس. آئون اهو انتظام ڪندس ته تون اتي نهايت آرام ۽ آسائش سان رهي سگهين.

تو به وقتن تي ڪراچيءَ ۾ اچي سگهين ٿي. منهنجي ڳوٺ ۾ رهڻ سهوليت ڀريو نه ٿيندو جو آئون اڪثر ڪراچيءَ ۾ رهان ٿو ۽ هيڊ ڪوارٽرس کي گهڻي عرصي لاءِ ڇڏي نه سگهندس. تنهن ڪري اها جاءِ سهائتي نه ٿيندي.

ٿاڻي بولا خان کان اسان ضلع جا ٻيا به دلچسپ مڪان ڏسي سگهنداسون ۽ اتي پروگرام مطابق رهي سگهنداسون. جو ۱۰ نومبر کان پوءِ رٿا ٿي. جيڪڏهن تون دل جهلي اچڻ گهرين ته مون کي اڳواٽ اطلاع ڏج ته آئون ضروري انتظار ڪريان.

جي. ايم. سيد

انهي خط لکڻ بعد سندس اچڻ جي اشتياق کي مدنظر رکي ٿاڻي بولا خان ۾ پير رسول بخش شاهه جي وساطت سان ۽ برادر مر ميران محمد شاهه

جي نگرانيءَ هيٺ سندس رهائش لاءِ انتظام مڪمل ڪيا ويا ۽ انتظار هو ته خط جو جواب جلد ايندو. پر چوٽي آهي ته بندي جي من ۾ هڪڙي، صاحب جي دل ۾ پي، ان مطابق اوچتو ۲۰-تاريخ آڪٽوبر ۱۹۴۰ع تي مون کي هن کان هيٺين تار پهتي.

”سڀ ڳالهه لاءِ شڪريه - آئون اسپتال ۾ وڃان ٿي. ميران شاهه کي خبر ڏي، عيد مبارڪ!“

(ت)

انهي تار انتظار ۽ شڪ پيدا ڪيا، يڪدم سندس ٽيليفون تي گفتگو ڪرڻ گهريم پر گهر بند هئڻ ڪري جواب ڪونه آيو. ٻي طرح سان به پتو پئجي نه سگهيو. اهو انتظار ۹ نومبر تائين هليو ۽ ٻي ڏينهن مسٽر جهانگيائي اسلامڪ پريس جي رڪن کان هيٺيون خط پهتو.

”پيارا سائين!“

مون کي افسوس سان اطلاع ڏيڻو پوي ٿو ته مس طريقي موسيڪس کي گذريل هفتي ۾ ماما جي بيماري ٿي هئي، سا اڄ ۶ نومبر ۱۹۴۰ع تي اسپتال ۾ گذر ڪري ويئي. مون کي معلوم ٿيو آهي ته سيد ميران محمد شاهه اسپيڪر سنڌ اسيمبليءَ به ان جي دوستن مان هو ان کي اطلاع ڏيندا.

ڪرشن ڊي. جهانگيائي

اتفاق اهو ٿيو ته جنهن وقت خط پهتو انهي وقت ٿاڻي بولا خان مان پيرن جو ماڻهو خبر وٺڻ لاءِ ڪراچي پهتو. انهيءَ اميد تي، ته ڪڏهن ٿا ٿاڻي بولا خان هلون. تار کانپوءِ دوستن ڪيئي شڪن ڪمانن جو اظهار ڪيو.

جي عورت جي دل نهايت نازڪ ٿئي ٿي، تنهنجو خط سنڱڊيءَ سان پيرل ۽ صدمو ڏيندڙ هو. ممڪن آهي ان نااميديءَ کان هن زهر کائي پاڻ کي اسپتال ۾ داخل ڪيو هجي وغيره. مطلب ته جيترا رازدان دوست اوترا رايو. ازانسواءِ سندس اچڻ جي توقعات ۽ پروگرامن جو ائين اوچتو ختم ٿيڻ به غمناڪ هو.

ساري زندگيءَ ۾ جيئن مون ٻڌايو آهي تن عورتن سان منهنجي محبت جو لاڳاپو ٿيو. پهرين (م) هئي جا ٻي کي پيار ڪندي هئي، آئون صرف سندس بي انتها رومانس جي اثر هيٺ لهسجي ويو هوس. همخالي ۽ هر آهنگي ڪانه هئي. (س) سان صرف سياسي لاڳاپو هو. هي ئي (ت) هڪ

عورت هئي جنهن ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مون کي نه صرف پيار ڪيو ٿي پر هڪ مثالي انسان سمجهي منهنجي نزديڪ ويهي روحاني ترقي ڪرڻ جا خواب لڏا پر مون مذڪوره بالا سببن ڪري ان طرف توجهه نه ڏنو.

ان اوچتي وفات مون کي نهايت صدمون پهچايو. جذباتي ته اڳي هوس سو ايتري قدر اثر ٿيو ته جهڙي طرح هن انقلابي قدم ڪيو آهي ان طرح آئون به ڪي قدم کڻان.

شاه صاحب جا هيٺيان بيت رات ڏينهن زبان تي رهڻ لڳا:

امر! ڪڻ هتان. چرڪو چيهڙيون ڪري.

ميچڻ هوت چٽان. مون سوريندي وسري.

امر! وڃي آڻ. چرڪو آڻڻ وڃ مان.

ڪٽيم جنهن کان. سو ڪوهيارو ڪڇ ويو.

انهي ساري ماجرا لاءِ مون ٽن ڳالهين کي جوابدار ڄاتو: (۱) هڪ وزارت جي ڪاروبار (۲) بيو (م) دوست جي اثر. (۳) پنهنجي ڪنور دلي - تنهنڪري فيصلو ڪيم ته تنهي مان جند ڇڏائي. وزارت مان استعيفا ڏيڻ جو اڳي فيصلو ڪري ويٺو هوس پر ٽائيم ۽ آخري فيصلو ڪيل ڪونه هو. ان ۾ تڪڙ ڪري جلد جان ڇڏائڻ جو آخري فيصلو ڪيم.

(۲) دوست (م) جو ان ۾ ڪوبه قصور نه هو پر سمجهيم ته اڻ سڌيءَ

طرح انهيءَ لاڳاپي مون تي اثر وجهي اهڙي بي اتفاقي ڪرائي آهي.

ان ڪري ان جو فوٽو مون وٽ هو ۽ روزانو ان تي گل چاڙهيندو هوس

ان کي ويڙهي واپس (م) کي ڏياري موڪليم. جنهن جي معنيٰ هئي ته

انهي قيد مان به پاڻ کي آزاد ٿي ڪرايم.

(۳) پاڻ کي سخت سزا ڏيڻ لاءِ طريقا ڳولڻ لڳس. انهيءَ کان بچائڻ لاءِ

پير حسام الدين راشدي، علي محمد راشدي، ميران محمد شاه،

رئيس پرڳڙي ۽ حسن بخش شاه مون تي نظرداري رکي ته آئون ڪو

اوچتو قدم نه کڻي ڇڏيان. هڪ رات ته هن ساري جاگندي گذاري.

بيو جنهن ماڻهوءَ منهنجي تلل دل تي ڇنڊو وجهڻ جي ڪوشش ڪئي

سو دوست (س) هو. هن رنل ٻار وانگر مون کي پرڄاڻڻ لاءِ هر طرح جا حيل هلايا. زوريءَ موٽر ۾ چاڙهي گهمائي دل وندرائيندي هئي. گهر گهرائي ڇاءِ پياري گفتگو ڪري دل کي آتت ڏيندي هئي.

مطلب ته بدن جي بيماريءَ جي تيمارداري ته نرسون خوب ڪري سگهن ٿيون پر هن دل جي بيمار جي جنهن احتياط ۽ نزاکت سان تيمارداري ڪئي. ان ٿئي قدر ڪڻن کان باز آئي زندگيءَ ۾ وري ويساهه پيدا ڪرايو. نه ته مڪمل طرح سان دل شڪسته ٿي چڪو هوس.

ٻيو ماڻهو جنهن کي ان واقعي صدمو پهچايو سو برادر مران محمد شاهه هو. جهڙيءَ طرح هن دوست مون کي ٿي پيار ڪيو ۽ مثالي انسان ٿي سمجهيو. اهڙيءَ طرح برادر مران محمد شاهه وري هن کي پيار ٿي ڪيو ۽ مثالي عورت ٿي سمجهيو.

ان کي جڏهن بولا خان ۾ ان ڳالهه جو پتو پيو ته ذري گهٽ غش ٿي ويو هو.

هڪ ٻن ڏينهن ۾ پير رسول بخش شاهه جي ڳالهين کيس ڪجهه آتت ڏنو پر هڪ ڏينهن پير صاحب کان شاهه جو هيٺيون بيت اوچتو وات مان نڪري ويو:

اجان پئي جيئن، سڄڻ ساريو نه مرين،
وٽيون وهه گاڏريون، پري ڇو نه پئجن،
لڳئي ڪونه هنئين، ڪو ڳڻ ٻاروچل جو.

ان بيت ٻڌڻ سان هن کي ڏندن پئجي ويا ۽ ٽن ڪلاڪن کانپوءِ وڏي تڪليف کانپوءِ مس هوش ۾ آيو. پير صاحب خط لکي مون کي به ڪجهه آتت ڏنو ۽ ڪجهه تنبيهه ڪئي.

سندس خط جو هيٺيون ٽڪر ملاحظه لاءِ ڏيان ٿو -

”جا ڳالهه خوشيءَ جو باعث ڄاڻجي ها سا اسان جي سينه ڪشي ۽ بي پرواهيءَ ڪري هٿان ويئي. وڌيڪ توهان کي ڇا چوان فقط ايترو چوندس ته اسان جي سنگ دلي ۽ بي پرواهي بيشڪ تحسين جوڳي آهي... حيرت جي ڳالهه آهي ته ڪٿي پُرس، ڪٿي بمبئي، ڪٿي سنڌ، يعني ڪٿي جو انسان ڪٿي ڄاڻو. ڪٿي پليو ۽ ڪيئن گرفتار ٿيو.

مرغ ڪه دانه ديد گرفتار دام شد.

سائين منهنجا اندازو ڪريو ته جڏهن مرحوم اڪيلي اسپتال ۾ هوندي ته ڇا نظر آيو هوندس. اتي توهان جي ضرور يادگيري آئي هونديس ته سبحان الله! نه سڄڻ نه سائيهه، نه مارو نه ملير، ڪاشا جي اهي هجن ها (يعني توهان) ته سندن جيئڻ لاءِ ڪافي ڪوشش ڪن ها ۽ اسپتال ۾ ائين نڌڻڪو نه ڇڏين ها پر؛

جنين لاءِ مياس، سي ڪلهي ڪانڌي ڪين ٿيام.
توهان لاءِ هي بيت معنيٰ رکي ٿو:

سڪي سنگ ڪيوم، لڪي ڇڄي لوڪ کان،
سنگت سپريان جو، اپر منو هوم،
هاڻ سمهڻ سور ٿيوم، ٿي گهنگر گهاريان ڏينھڙا،
مجاز ۾ مون وصال جو لطف به ڏٺو هو ته فراق جو دک به سٺو هو.
ليڪن ترڪ يا تياڳ رهيل هو جو مجازي دنيا ۾ انقلابي قدم آهي. اهو هاڻ حاصل ٿيم.

سنجهي مون نه سنڀاليو، ته ڪي اوڻي ڪندا ايئن،
ڪهي ڪميٽي ڪيئن، جڏي رات جتن ڪئي.
ماڻهن جي جواني خوشيءَ ۾ گذري ٿي، منهنجي ساري الميه ۾ گذري.
مذهبي تخيل جو تجربو غلط ثابت ٿيو.

علم صحيح رستي جي عيوض غلط رستو ڏيکاريو.
عملي زندگي بي نتيجي ثابت ٿي.

مجازي طرح وڏي الميه سان منهن مقابل ٿيس.
گهوڙن هنيون گهڻيون، اٺن هٿن آڻون،
جا نينهن ڳنهندي نانءُ، سا مون جيئن پوندي مامري.



فصل پنجنون

مجاز جي پيري

بدنامي حيات دو روزي نبود بيش
آن هم، کليم، باتو يگويم چسان گذشت
يک روز صرف بستن دل شد به اين و آن
روز دگر بکندن دل زين و زان گذشت.
(کليم کاشاني)

معني: ”زندگيءَ جي بدنامي صرف ٻن ڏينهن تي مشتمل هئي. کليم چوي ٿو ته اها به هن طرح سان گذري: هڪ ڏينهن هن ۽ هن سان دل ۽ لاڳاپا لڳائڻ ۾ صرف ٿيو، ٻيو ڏينهن انهن جي ٽوڙڻ ۾ گذري ويو.“

مجازي (جسم) سان واسطو رکندڙ هر شيءِ مختلف دؤرن مان گذري وري پرده غيب ۾ غائب ٿيو وڃي.

اها حالت مادي دنيا جي هر ڳالهه سان واسطو رکي ٿي. پوءِ اها جمادي، نباتي، حيواني درجن سان واسطو رکندڙ هجي. يا قومن تهذيبن، مذهبن، نظرين ۽ حڪومتن سان متعلق هجي.

مٿي آئون پنهنجي جواني تائين مجازي تجربن کي بيان ڪري آيو آهيان. هاڻ هيٺ آئون مجاز جي پيري واري زماني جو ذڪر ڪندس. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته اول ۾ مجاز جي جن شين کي دائمي طور حقيقي ٿي سمجهيم سي تجربا وقت گذرڻ بعد فاني ڏسڻ ۾ آين. ڪو وقت هو جو حسين شڪل، خوبصورت نظارو، مٺو آواز ۽ عمدہ ماحول دل تي اثر انداز

بسی گردش کند گردون، بسی لیل و نهار آرد.

پر هاڻي تصوير جو پيو رخ به ڏسڻ ۾ اچڻ لڳو.

هاڻ پيريءَ جي دؤر وارن تجربن جو هيٺ بيان ڪندس.

رہیو تھی۔

دنيا جي هر نئين ڳالهه بدعت هئي. ان ۾ عقل جي استعمال تي بندش هئي. انهي اسلام جي نئين تعبير لاءِ هر ڪوشش ناڪامياب ويل هئي. انهيءَ ڪري نيٺ آئون هن راءِ جو ٿيس ته انهيءَ اصول ۾ مڃڻ ڪري پاڻ کي مستقل مفاد گروهه جي چنبي ۾ ڦاسائڻ برابر هو. ان لاءِ پهرين طريقو اهو هو ته انهيءَ اصول جي مڃڻ کان انڪار ڪجي. ملا واري اسلام کي دنيا جو آخري دين ڪري مڃڻ پاڻ کي ڪوڙڪي ۾ ڦاسائڻ جي برابر هو.

(۲) اسلام دين مڪمل آهي:

مون کي مذڪوره بالا عالمن جي صحبت ڪري ذهن ۾ ويٺل هو ته اتحاد انساني، اهن عالم ۽ ترقي بني آدم لاءِ صالحن جي جماعت طرفان ٿيندڙ ڪوششون دين اسلام جو روح هيون. دين اسلام جا مٿي ٻڌايل ٿي مٿا بنيادي ۽ مڪمل هئا. انهي ۾ ڦير گهير نه ٿيڻي هئي. ليڪن انهن جي حصول لاءِ طريقه ڪار، حالات زمانه ۽ تقاضائي وقت مطابق وقت به وقت ايجاد ڪري ڪم هلاڻو هو.

تجربي بعد معلوم ٿيو ته علامن جي تشريح اسلاميءَ کي موجوده مستقل مفاد جي قدامت ۽ رجعت پسند ملن طرفان قبول نٿي ڪيو ويو. هن جو چوڻ هو. ته تيرهن سؤ ورهيه اڳ عربستان جي معاشري جي ماڻهن جي رهبريءَ لاءِ جي قاعده ۽ قانون يا شريعتي دستور مقرر ڪيا ويا هئا، اهي هر دور ۾ معاشري جي ماڻهن لاءِ مڪمل ضابطه حيات ٿي ڪم اچڻا هئا. انهن کانسواءِ انسانذات جي نجات ممڪن نه هئي. جيئن ته ڪثرت تعداد ملن جو پوئين فڪر جو ڦاٽل هو ان ڪري عام طرح دين مڪمل مان معنيٰ سندن نقطه نگاهه واري ورتي ٿي ويئي. جنهن نقطه نگاهه کان مون دين اسلام کي دين مڪمل تسليم ڪيو هو. ان کي خود ساختہ اسلام جي دعويٰ دارن قبول نه ٿي ڪيو. تنهن ڪري تجربي بعد مون کي پنهنجي غلطي معلوم ٿي. هاڻ مون تي اها ڳالهه ذهن نشين ٿيڻ لڳي ته مذهب جي ملن واري تشريح روح اسلام جي خلاف هئي، ان ذريعي اتحاد انساني جي عيوض نفاق پيدا ٿي ٿيو. امن پيدا ٿيڻ بدران بدامني پيدا ٿي ٿي. انهي مذهبي تخيل انسانذات جي ترقيءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ پيدا ڪئي ٿي. ملن طرفان پيش ڪيل اسلامي تخيل فروغي، فسطائي، مادي، تشدد جو حامي ۽ گمراهه ڪن هو. تنهن ڪري اهڙي تشريح واري مذهب کي دين مڪمل تسليم ڪرڻ بي سود هو. انهي عقيدتي مان فائدي جي بدران نقصان جو انديشو هو.

(۳) اسلام عالمگير مذهب هو:

ملن جي ٽين اسلام بابت دعويٰ اها هئي ته اسلام عالمگير (يونيورسل) دين هو ۽ ان جي مڃڻ وارا مثالي قوم هئا. انهن کي انسانذات جي رهبري ڪرڻي هئي، مسلمان وحدت خيال ۽ عمل ڪري مڪمل قوم ۽ راه راست جا پيروڪار هئا. هاڻ صرف هنن کي رهيل دنيا جي ٻين ماڻهن کي راه راست تي آڻڻو هو. انهي نظريي کي به تجربِي جي ڪسوٽيءَ تي آزمائي ڏنم ۽ معلوم ٿيو ته هندوستان جي ڪن مستقل مفاد مسلمانن جو اهو عقيدو به غلط ۽ خوش فهميءَ تي ٻريا ڪيل هو. رسول مقبول صالح ماڻهن کي اعتقاد ۽ عمل جي بنياد تي جنهن سوسائٽيءَ ٻنائڻ جو اظهار ڪيو هو سا مختلف وجوهات ڪري وجود ۾ اچي نه سگهي هئي. صوفيائي ڪرام، سنتن ۽ ٻين بزرگن طرفان ڪوششن جي باوجود ان خواب جو پوريءَ طرح تعبير نه ٿي سگهيو هو. پاڪستان جي مسلمانن کي ان مثالي قوم سان تشبيهه ڏيڻ خود فريبِي هئي. هتي مسلمانن جي نالي هيٺ ڪافي ٿيل جرم غفير کي صالحن جي جماعت سمجهڻ غلط هو. هن دنيا جي پست پيل، بداخلاق، متضاد عقائد ۽ عمل جي ماڻهن کي عالمگير قوم تصور ڪري دنيا جي رهبريءَ جو لائق سمجهڻ جهالت هئي.

پاڪستان جي قيام بعد ٿيل واقعن جي تجربِي بعد هنن اسلام جي دعويدارن جي اڪثريت جي عقيدن، عملن، طريقن ڪار، تشدد، ظلم، استبداد ۽ استحصال جي ڪارنامن مون تي وڌيڪ واضح ڪيو ته هي اها قوم بنيل نه هئا، جنهن لاءِ ”شهداءِ علي النفس“ جو معيار ٺهڪي اچي.

انهي ڪري گذريل ۱۲ سؤ ورهين جي تاريخي تجربِي ۽ پاڪستان جي روئداد کي مدنظر رکي آئون هن راءِ جو ٿيو آهيان ته مذڪوره بالا ملا جي تشريح ڪيل بنيادن تي عام ماڻهن جي ترقي ۽ سڌارو ناممڪن هو. دنيا جي ٻين مذهبي تجربن به انهي ڳالهه جي تصديق ٿي ڪئي. تنهن ڪري مسلمانن جي جداگانه قومي نظريي کي ڦٽو ڪري قوم جو بنياد ملڪ، زبان، تاريخي روايت، ڪلچر ۽ سياسي ۽ اقتصادي مفاد تي رکي محدود دائري ۾ ماڻهن جي يڪجهتي ۽ هم خياليءَ لاءِ ڪوشش کي وڌيڪ ڪارگر سمجهان ٿو. اهو قومي نظريو فطري ۽ ڊيرپا هو. هي يو. پي ۽ پنجاب جي مستقل مفاد مسلمانن جو ايجاد ڪيل نظريو غلط هو. ان مان ملڪ ۽ ماڻهن کي فائدي جي عيوض نقصان پهتو هو.

دين اسلام اتحاد انساني آئڻ وارو هو ڇا؟

ملن جو چوڻ هو ته اسلام، انسانذات ۾ اتحاد، مساوات ۽ محبت آئڻ وارو هو. اهو خيال به تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي غلط ثابت ٿيو هو. اسلام انسانذات ۾ وحدت ته نه آندي آهي پر جملي مسلمانن ۾ به يڪجهتي، اتحاد، مساوات نه آئي سگهيو آهي.

ان سلسلي ۾ مسلمانن طرفان جملي ڪوششون رانگان ويون آهن. ۵. ٻين اسلامزم جو تجربو به بيڪار ثابت ٿيو آهي.

پاڪستان ۾ چند مستقل مفاد انهيءَ تاريخي، تجربتي جي آڌار تي ناڪامياب ٿيل نظريي کي دوباره اسان جي اڳيان صرف ماڻهن کي بيوقوف بنائي پنهنجا مقاصد حاصل ڪرڻ لاءِ پيش ڪري رهيا هئا. انهيءَ نالي ۾ سنڌين، بلوچن، پٺاڻن، بينگالي قومن جي جداگانه وجود کي ختم ڪرڻ جي سازش هئي. ان ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي برتري قائم رکڻ جو منصوبو هو. ان نالي جي پويان سامراجي ذهني ڪم ڪري رهي هئي.

ان ذريعي سنڌ جي مسلمانن کي ڌوڪو ڏئي، سندن ذهن مسخ ڪري، مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراج جي غلاميءَ لاءِ رضامند ڪرڻ جو راز سمايل هو.

دنيا ۾ ڪٿي به ڪنهن به مذهب وارا عقيدتي ۽ عمل ۾ هڪٻئي سان متفق ڪونه هئا. يورپ جا مذهب ڪرستان-ملڪ ۽ قومون پاڻ ۾ اتحاد نه ڪري سگهيا آهن. عرب ملڪ پاڻ ۾ اتحاد ڪري من جيترن يهودين جي تسلط کان آزاد ٿي نه سگهيا آهن.

مذهب جو ٻيو مکيه صيغو اخلاق آهي - انهيءَ سلسلي ۾ (۱) اسلامي اخلاق (۲) اسلامي طريقه زندگي (۳) اسلامي راهه هدايت جا نالا ورتا وڃن ٿا. انهن تنهن مسئلن تي تجربتي بعد آئون هيٺين نتيجن تي پهتو آهيان.

(۱) اسلامي اخلاق:

ملن طرفان اسلامي اخلاق بابت جيڪي ظاهر ڪيو ٿي ويو ان جو احوال اڳي ڏنو اٿم. ازانسواءِ علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب طرفان ان جو ٻيو پهلو به ٻڌو هوم. جنهن تي وسهجي ويو هوس ته ممڪن آهي ته اسلام جا موجوده ٺيڪيدار به انهيءَ پهلو واري اخلاق ۾ اعتماد رکندا هجن.

جناح صاحب، لياقت علي خان وغيره مسلم ليگ ليڊرن ۽ ملن جي مقرر ڪيل اسلامي نشانن مان هڪ به ڪونه هو ته به انهن کي اسلامي علمبردار سڏيو ٿي ويو. ان تي مون کي اهو گمان ويٺو هو ته ممڪن آهي اسلامي اخلاق ملن طرفان مقرر ڪيل نه هجي. پر ان هوندي به مسلم ليگي ليڊرن جڏهن بار بار اسلام جو نالو ٿي ورتو ۽ ڪم ان جي مخالف ٿي ڪيا ته به ملا ماڻ ۾ رهندا آيا.

مسلم ليگي ليڊر نالو اسلام جو وٺندا آيا. ڪم پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪندا آيا. تنهن ڪري اسلام جا علامه قاضيءَ صاحب طرفان ٻڌل اصول ڏسڻ ۾ آيم ته يڪي بعد ڊيگري قربان ٿي رهيا هئا. جهڙوڪ:

(۱) اسلامي رواداريءَ جي اصول کي ختم ڪري ان جي جاءِ تي انتها درجي جي تعصب کي اختيار ڪيو ويو هو.

(۲) محبت، محبت کي مذهب جو روح سمجهڻ جي عيوض مذهب کي مخزن نفرت بنايو ويو هو.

(۳) عدم تشدد، عدم تشدد جي اصول تي هلڻ بجاءِ هر ڳالهه ۾ تشدد جو استعمال ڪيو ويو نه رڳو ايترو پر خود اسلام جو بنيادي متو تشدد بنائي ان کي فسطائي نظريي تي تعمير ڪيو ويو هو.

(۴) بيخوديءَ جي اصول کي وساري سڀ ۾ پرين ۽ پسڻ جي عيوض خوديءَ کي زور وٺائي ان جو پرچار ڪيو ويو ٿي.

(۵) پراپڪاريءَ جي جذبي کي وساري هر ڪو سامراجي ايجنٽ سنڌ ۾ استحصال، بليڪ مارڪيٽنگ، سمگلنگ ۽ ملاوت جي پيشي کي اختيار ڪري پيٽ ڀرڻ ۾ مشغول ٿي ويو هو ۽ اهڙن ڪڏن ڪمن تي فخر ڪري ان کي ”هڏا من فضل ربي“ سڏي انهن گناهن جي پاداش ۾ مسجدن، مقبرن جي تعمير ڪرائڻ ۽ ملن کي فريب ڪرڻ سان ڪفار هدا ڪرڻ لڳو هو.

(۶) آخرت ۾ ايمان، هي ظالم ان کي قيامت جو نالو ڏئي ملڪ ۽ قوم جي مسئلن سان غير تعلقي ڏيکاري سندن شخصي ۽ طبقاتي مستقل مفاد جي ڳڻتيءَ ۾ رهيا ٿي.

(۷) اعمال صالح، اعمال صالح طرف توجهه ڇڏي سارو ڌيان ذاتي ۽ طبقاتي مفاد جي حاصل ڪرڻ طرف ڏنو ويو ٿي. صحيح ذريعن اختيار ڪرڻ کان دلچسپي ڪٽي ويئي هئي.

(۸) بقاء باهمي: جي زرین اصول کي ترک ڪري جهنگلي قانون بقاء اصلح تي اعتبار رکي هر ڪو ڏاڍو ڪمزور کي ختم ڪرڻ جي پويان پيل هو. سنڌ جا رهاڪو سندن سياسي آزادي، اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچرل ترقيءَ لاءِ سندن جارحيت جو شڪار رهيا ٿي.

(۹) اتحاد انساني: جي مقصد کي وساري سندن گروهه جي ترقيءَ لاءِ هٿن برا ڪم ڪرڻ شروع ڪيا، جملي مذاهب جي اتحاد، جملي مسلمانن جي مختلف گروهه جي اتفاق کي وساري، انهن مسلمانن خلاف به جارحيت ڪئي ٿي جي سندن سامراجي سياسي تسلط، اقتصادي استحصال ۽ ڪلچرل غلبي جي خلاف هئا.

(۱۰) امن عالم: هنن امن عالم لاءِ سازگار فضا بنائڻ جي عيوض چند پيسن خاطر دنيا جي سامراجي طاقتن سان جنگي معاهدن ۾ شامل ٿي فساد عالم جي طاقتن کي زور وٺايو ٿي.

(۱۱) قول ۽ فعل جي يڪسانِي: قرآن جو حڪم هو ته جيڪي چئو اهو ڪري ڏيکاريو. عين ان جي خلاف هنن ڪم ڪرڻ شروع ڪيا هئا. سندن قول ۽ فعل يڪسان نه هئا. نالو اسلام جو ورتائون ٿي، ڪم ڪفر جا ڪيائون ٿي. نالو اخلاق جو پر مينا بازارون، شراب، جوا، زنا، وياجخوري جاري رکيائون. بلڪ ان کي زور وٺائڻ لاءِ حالتون سازگار بنايائون ٿي.

(۱۲) بزرگي تقويٰ: تي مدار رکڻ جي عيوض هنن ان جو مدار پيسي جي فراواني، اقتدار جي حصول ۽ ڌوڪياڙيءَ ۾ قابليت تي شمار ڪيو ٿي. اهڙين حالتن کي ڏسي منهنجا اسلامي اخلاق جي باري ۾ خواب پريشان ٿيڻ لڳا، ان ڪري مون کي احساس ٿيڻ لڳو ته جڏهن نوجوان تعليم يافتہ طبقي جي چند ماڻهن رد عمل ۾ اچي مورڳو مذهب کان بيزاري ٿي ڏيکاري ته کين ڏوهه ڏيڻ مشڪل هو.

(۲) اسلامي طريقه زندگي:

روايتي ملن اسلامي طريقه زندگيءَ کي قديم فقهي قانونن جي ماتحت رکي ان کان علاوه هر ڳالهه کي بدعت ۽ گناهه ٿي ٺهرايو. ڏاڙهي رکڻ، مڇون ڪٽائڻ، ويٺي پيشاب ڪرڻ، خاص قسم جو لباس

پهرڻ، ويندي اٿڻ ويهڻ تائين هنن لکير جي فقير وانگر جيڪي اڳين ماڻهن کي ڪندي ڏٺو هو ان کي اسلامي طرز زندگي تسليم ڪري ان کان ٻاهر هر ڳالهه کي غير اسلامي ٿي ڄاتو.

پر انهن ملن سندن مسلم ليگي آقائن کي اهڙي طرز زندگي اختيار نه ڪرڻ تي چشم پوشي ٿي ڪئي. جناح صاحب جنهن کي ذري گهٽ هنن اسلام جو علمبردار پئي سمجهيو، ان جي ڏاڙهي مڃڻ ڪوڙڻ، روزا نه رکڻ، نماز نه پڙهڻ، بيٺي پيشاب ڪرڻ، ملن جي مقرر ڪيل لباس نه پهرڻ، ابن الوقت پاليسي، انگريزن جي دلالي ڪرڻ تي ڪجهه نٿي ڪڍيو.

اهڙيءَ طرح جڏهن لياقت علي خان اسلامي آئين نافذ ڪرڻ جي ڳالهه ڪري شراڻي، زنا، جوا، گهوڙي ڊوڙ، وياجخوري، مينا بازارن کي قائم رکيو ويٺو هو ته اکر به خلاف نه ٿي ڳالهائون، ازانسواءِ لياقت علي خان جڏهن اسلامي آئين جو نالو وٺي ان ۾ صرف ٻه جملا وڌا، ۱- ڪوبه قانون قرآن ۽ سنت جي خلاف نه ٺهندو. ۲- پاڪستان جي ريپبلڪ اسلامي هوندي ۽ ان جو صدر مسلمان هوندو. ته هي خوش ٿي ويا. باوجود ان جي جو ملڪ جا فوجداري قانون ساڳيا انڊين پينل ڪوڊ يا ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ انگريزن جا رومن قانون جي بنياد تي قائم ڪيل هئا. ملڪ ۾ ٻيا سڀ قانون تقريباً انگريزيءَ دور وارا ساڳيا هئا. پوءِ به هنن ماڻهن کي ڌوڪي ڏيڻ لاءِ اسلامي طريقه زندگيءَ جو راڳ آلاپڻ کان شرم نه ٿي آيو. ۽ اسلام، مسلم ليگ ۽ پاڪستان جا نالا وٺي ماڻهن کي ڌوڪو ڏنو ٿي ويو.

(۳) اسلامي نظام حڪومت:

هن مهاجر پنجابي مستقل مفاد ۽ سندن ايجنٽن جو چوڻ هو ته:

(۱) مسلمان مذهب جي بنياد تي جدا قوم هئا.

(۲) انهن کي هڪ مرڪزي حڪومت پاڪستان ۾ بنائي دنيا ۾ اسلام

جي رهبري ڪرڻي هئي.

(۳) ان ملڪ ۾ حڪومت جو آئين ۽ نظام اسلامي ڪرڻو هو.

سندن مذڪوره بالا دعوائن جو تجربتي بعد پتو پيو ته غلط هيون.

(۱) مسلمان مذهب جي بنياد تي جدا قوم هئا؟

(۱) اهو نظريو مسلمانن جي تاريخي روايات جي خلاف هو. تاريخ ۾

ڪڏهن به مسلمان هڪ قوم نه رهيا هئا. مسلمان قومن ۽ حاڪمن جون باهمي جنگيون ٿيون هيون. هو نه عمل ۽ نه اعتقاد ۾ يڪسان رهيا هئا ۽ نه آهن.

(۲) اهو نظريو مذهبي وحدت خيال ۽ عمل جي نقطه نگاهه کان به غلط هو. مسلمانن ۾ ۳۵۰ کان به گهڻا فرقا پيدا ٿيل آهن جن مان هر هڪ پاڻ کي ناجي ۽ ٻين کي ناري ٿي سڏيو.

مسلمانن ۾ ڪي ماڻهو زاني، رشوت خور، استحصالِي، شرابي ۽ بدڪردار هئا ته ٻيا پرهيزگار، غريب ۽ صاحب اخلاق هئا. اهي ٻئي گروهه ڪهڙي طرح هڪ جهڙا ۽ هڪ قوم جا فرد ٿي سگهيا ٿي.

(۳) دنيا ۾ موجوده مسلمان ملڪ جهڙوڪ: افغانستان، ايران، عراق، ترڪي، لبنان، شام، ڪويت، يمن، سعودي عربيا، جوردان، مصر، سوڊان، لبيا، تيونس، الجيريا، سومالي لئنڊ، ٽانجيريا، گني، بنگله ديش، مليشيا ۽ انڊونيشيا وغيره سڀ جديد نظريه قوميت تي جدا قومون سڏبا ٿي، جن جو بنياد وطن، زبان، ڪلچر، تاريخي روايت سياسي ۽ اقتصادي مفاد تي هو.

(۴) دنيا جو ڪوبه مسلمان ملڪ مذهبي بنياد تي قوم نٿو سڏائي سواءِ پاڪستان جي مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراجي خيال ماڻهن جي.

(۵) اهو دنيا جي وڏن سياسي ۽ مذهبي ٽوڪن مان هڪ آهي. جنهن جو سمورو مدار ڪوڙ ۽ ڏوڪي تي آهي.

(۲) پاڪستان مرڪز اسلام هو

جي غور سان نگاهه ڪبي ته پاڪستان ڪڏهن اڳي هڪ ملڪ نه رهيو هو نه وري هن وقت ئي يڪسان مفاد جو ملڪ آهي. ان ۾ چار قومون رهن ٿيون: سنڌي، بلوچي، پٺاڻ، پنجابي. جن کي پنهنجا جاگرافيائي وطن، پنهنجون زبانون، تاريخي روايت ۽ ڪلچر آهن. سندن سياسي ۽ اقتصادي مفاد جدا آهن.

هن ملڪ کي برپا ڪرڻ وقت ان جي رهندڙ قومن سان جي عهدناما ڪيا ويا هئا ته ان ۾ شامل ٿيندڙ ملڪ آزاد ۽ خودمختيار رياستون ٿي رهنديون، سي ٿئي چڪا آهن.

هي سارو ملڪ هن وقت مهاجر پنجابي سامراج جي ماتحت سندن

طبقاتي ۽ قومي مفاد جي استحصال لاءِ ڪتب اچي رهيو آهي. جنهن ۾ گهڻي ۾ گهڻو نقصان سنڌو ديش کي پهتو آهي. سنڌ کي هيٺيان نقصان پهتا آهن:

(۱) سنڌ جا رهاڪو جدا قوميت وڃائي پنجاب جي وڏي قوم جي اقليت بنجي پيا آهن.

(۲) پاڪستان جي ڪري سنڌين جي جدا قوميت، وطن ۽ حق خود اراديءَ کان انڪار ڪيو وڃي ٿو.

(۳) پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ بعد سنڌ جي زمين، ڪارخانا، واپار، نوڪريون، پيسو، غير ملڪي ماڻهن جي حوالي ٿيو آهي.

(۴) پاڪستان جي قيام بعد ٻين صوبن جا رهاڪو ۵۰ ڪروڙ روپيا ساليانو سنڌ مان ڪمائي ٻاهر کڻي سنڌ جي معيشت کي نقصان پهچائي رهيا آهن.

(۵) پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌين جو نظريي پاڪستان، اسلامي آئين ۽ مضبوط مرڪز جي نالي ۾ استحصال ٿي رهيو آهي.

(۶) پاڪستان جي قيام ڪري، ٻاهرين مٽاستا، واپار، بئنڪون، ريلوي، ٽيليگراف، ريڊيو، ٽيليويزن، ڪاٺيون، اقتصادي ادارا، مرڪزي حڪومت جي نالي ۾ مهاجر پنجابي سامراجين جي حوالي ۾ ڏنا ويا آهن.

(۷) پاڪستان جي آئين مطابق سنڌ مان وصول ٿيندڙ ۲۵۰ ڪروڙ روپيا ساليانه ٽيڪس جا پيسا مرڪز جي حوالي ڪري مهاجر پنجابي سامراج جي هٿ ۾ ڏنا ويا آهن.

(۸) پاڪستان جي مرڪزي حڪومت ۾ دفاع، خارجي معاملات ۽ ڪرنسي کاتن تي ۸۰ سيڪڙو خرچ سنڌ مان وصول ٿيندڙ ٽيڪسن مان خرچ ڪرڻ جي باوجود پنجن هزارن پويان هڪ سنڌيءَ کي به نوڪري نه ملي سگهي آهي.

(۹) پاڪستان جي حڪومت کي هڪ قوم جي بنياد تي ٻريا ڪرڻ ڪري مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سنڌين کي ۲۱ سيڪڙو نمائندگي ڏني وئي آهي.

(۱۰) انهيءَ تصور جي بنياد تي مرڪزي حڪومت تي سدائين مهاجر پنجابي سامراجين جو قبضو رهڻو آهي. سنڌي سندن رجحان ڪرڻ تي رهڻا آهن.

- (۱۱) انهيءَ هڪ قومي نظريي جي بنياد تي سنڌين کي مرڪزي حڪومت جي نوڪرين ۾ هڪ سيڪڙو بہ نوڪريون نصيب نہ ٿيون آهن.
- (۱۲) پاڪستان جي قيام ڪري غير ملڪي اردو زبان کي قومي زبان بنائي هزارها سالن جي سنڌي زبان جي حق کي ريتيو ويو آهي. ۽ ساري ملڪ تي مهاجر ڪلچر کي مسلط ڪرڻ لاءِ دروازو کوليو ويو آهي.
- (۱۳) پاڪستان جي قيام ڪري ملڪ ۾ سياست ۽ مذهب کي گڏي هلائڻ جي بهاني تي مهاجر پنجابي سامراجين کي مسلط ڪيو ويو آهي.
- (۱۴) پاڪستان جي قيام ڪري برصغير هند ورهاڻجي ٻاهرين سامراجي طاقتن جي باهمي اختلافن جو آکاڙو بنجي پيو آهي.
- (۱۵) پاڪستان جي آڌار تي ٻين صوبن جي ماڻهن کي سنڌ ۾ ڪالونائيز ڪرڻ لاءِ دروازو کوليو ويو آهي.
- (۱۶) پاڪستان جي قيام بعد سنڌي قوم کي پنجابي اڪثريت. پيسي ۽ تشدد جو محتاج بنايو ويو آهي.
- (۱۷) پاڪستان جي آڌار تي سنڌ مان ٻاهر موڪليل مال جي متاستا جو پيسو مرڪزي حڪومت جي حوالي ٿي سنڌين جي فائدي لاءِ ڪم اچڻ کان روڪجي پيو آهي.
- (۱۹) پاڪستان جي قيام بعد هندوستان کان لکها ماڻهو اٿي انهن کي سنڌ ۾ ڪالونائيز ڪري سنڌ جي اقتصاديات جي واڳ سندن حوالي ۾ ڏني ويئي آهي.
- (۲۰) پاڪستان جي قيام بعد مهاجر پنجابي حڪام سنڌي سياستدانن کي ڊپ ۽ لالچ جي آڌار تي مطيع ڪري سنڌي مفاد جي خلاف ڪتب پئي آندو آهي.
- (۳) اسلامي نظام حڪومت:**
- سنڌي مسلمانن جي مذهب سان محبت جو ناجائز فائدو وٺي کين اسلامي آئين ۽ اسلامي نظام حڪومت جي ڌوڪي هيٺ برغلائيو ويو آهي.
- آئين هندو يا مسلمان ڪونه ٿيندو آهي. آئين جا مکيه شعبا پنج آهن.
- (۱) عوام جا بنيادي حق، (۲) مرڪزي حڪومت جا اختيار، (۳) صوبائي حڪومتن جا اختيار، (۴) عدالتن جا اختيار، (۵) ٽيڪسن جي ورهاست ۽ لڳائڻ جا اختيار.

انهن پنجن ئي شعبن جي رهبريءَ لاءِ اسلام مان ڪابه مدد حاصل ٿي نه ٿي سگهي.

موجوده آئين ۾ هيٺيان فقرات:

(۱) ريپبلڪ اسلامي هوندي ۽ ان جو صدر مسلمان هوندو.

(۲) ان ۾ قرآن ۽ سنت جي خلاف ڪوبه قانون پاس نه ٿيندو.

داخل ٿيڻ ڪري اهو آئين اسلامي ڪونه ٿي پيو. ان جا اڪثري قانون روايتي اسلام جي خلاف آهن. شرابخوري، وياچ خوري، جوا، عوام جو استحصال عام جام آهن.

اهڙي طرح اسلامي نظام حڪومت جو خيال به غلط آهي. اسلامي نظام حڪومت جا حامي ماڻهن کي ڌوڪو ڏئي سندن توجهه حقيقي مسئلن کان هٽائڻ لاءِ اهڙو آواز اٿارين ٿا. ريونيٽو ڪاتو، پوليس ڪاتو، ميڊيڪل ڪاتو، بجلي ڪاتو، تعليم ڪاتو، مالي ڪاتو، بچاءُ ڪاتو، خارجيه معاملات جو ڪاتو، پوسٽ ۽ ٽيليگراف، ريڊئي ۽ ٽيليويزن کاتن کي اسلامي يا غير اسلامي بنائڻ جي گفتگو ماڻهن کي بيوقوف بنائڻ واري آهي.

هر حڪومت ۾ ورثي، شادي جا قانون، هر هڪ مذهب جي پوئلڳن سان سندن مذهبي ۽ مرضي مطابق لاڳو ٿيندا آهن.

ليڪن ٻين سڀني مذڪوره بالا کاتن سان تعلق رکندڙ قاعدا ۽ قانون حالتن ۽ ضرورتن مطابق باهمي سمجهوتي سان ٺاهيا وڃن ٿا. حقيقت ۾ جي اسان اسلامي قانونن جي اصول کي قبول ڪنداسون ته پوءِ قومي ۽ جمهوري حڪومت جو سمورو نظام بيڪار ٿي پوندو. ان مان هيٺان اختلافي سوال پيدا ٿي پوندا.

(۱) اهي قانون عام ماڻهن جا چونڊيل نمائندا ٺاهيندا يا ملا ٺاهيندا؟

(۲) اهي قانون جيڪڏهن مذهبي ماڻهن کي ٺاهڻ جي اختياري ڏجي ته ڪهڙي مذهب ۽ فرقي جي ماڻهن کي قانون ٺاهڻ جي اختياري هوندي؟

(۳) انهن ماڻهن جي چونڊ جي اختياري عام ووٽرن کي هوندي يا مذهبي سنڌياڻه عالمن اها چونڊ ڪندا؟

(۴) جي قانون ٺاهڻ وقت مختلف عالمن ۽ فرقن جي نمائندن جي وچ ۾ ڪنهن ڳالهه تان اختلاف ٿي پوي ته فيصلو ڪير ڪندو ۽ ڪهڙن اصولن تي فيصلا ڪيا ويندا.

(۵) شرعي قانون ٺهڻ بعد ان جي هلائڻ لاءِ ڪورٽون موجوده ججن ۽ ماجسٽريٽن تي مشتمل هونديون يا قاضي ۽ مفتين کي ڪيس هلائڻ لاءِ ڏنا ويندا.

(۶) ڪورٽن ۾ ڪيسن جي سربراھوري لاءِ وڪيل ملا مقرر ڪيا ويندا يا موجوده وڪيلن کان ڪم ورتو ويندو.

(۷) انجنيئري، ميڊيڪل، ايڪسائيز، پيلا، ڊفينس، بئنڪن جي کاتن سان تعلق رکندڙ قانونن ٺاهڻ لاءِ ملا جي تصور واري شريعت ڪهڙي طرح جي رهبري ڪري سگهندي.

(۸) انتظامي کاتو: انتظامي کاتي جو مکيه عملدار ڊسٽرڪٽ ماجسٽريٽ ۽ ڊپيوٽي ڪمشنر ٿئي ٿو. ان جي جاءِ تي ملا جي تعليمي نصاب جو سند يافتہ عملدار رکڻو پوندو يا ملن کي موجوده سول آفيسرن جي هدايتن لاءِ هر هڪ آفيس ۾ رکڻو پوندو.

(۹) پوليس کاتو: پوليس کاتي جي عملدارن لاءِ ملا صاحب ڪهڙي علمي لياقت جائز ٺهرائيندا. پريڊ ڪرڻ، جاسوسي ڪرڻ، چورن کي هٿ ڪرڻ، ٽرئفڪ تي ڪنٽرول رکڻ، فسادن جي روڪ ٿام ڪرڻ وغيره ڪمن لاءِ ملا جي شريعت ڪهڙي رهبري ڪري سگهي ٿي. ڇا موجوده پوليس عملدارن کي شريعت موجب هدايتون ڏيڻ لاءِ هر هڪ ٿاڻي سان ڪو ملا ملحق ڪيو ويندو.

(۱۰) انجنيئري کاتو: انجنيئري کاتي جا ڪم بئراج ٻڌڻ، واھ کوٽائڻ، پاڻيءَ جي ايڪڙن ۽ فصل پٽاندڙ ورهاست ڪرڻ، رستا، بلبنگون ٺهرائڻ وغيره ٿين ٿا، ان ڪم ۾ ملا جي شريعت ڪهڙي رهبري ڪري سگهندي. انجنيئري کاتي کي ڪهڙي طرح مشرف به اسلام ڪري سگهيو.

(۱۱) ريلوي کاتو: انهي کاتي سان واسطو رکندڙ ڪم ريلون پکيڙڻ، اسٽيشنون ٺاهڻ، ريلن جا گاڏا ۽ انجنيون ٺاهڻ ۽ هلائڻ، ريلوي لائين جون ريلون ٻڌڻ، ٽڪيٽون ٺهرائڻ ۽ ڏيڻ، سگنل ۽ تارن وغيره جا ڪم ٿين ٿا، جنهن لاءِ انجنيئر، تارن وارا، اسٽيشن ماسٽر ٽڪيٽن ڏيڻ وٺڻ وغيره لاءِ رکشا پون ٿا. نظام اسلامي ۽ جا حامي ٻڌائي سگهندا ته انهي کاتي کي ڪهڙي طرح شرعي نظام موجب هلائڻ لاءِ تجويز اٿن.

(۱۲) تعليم کاتو؛ دؤر جديد ۾ تعليم جو دائرو ايتو وسيع ٿي ويو آهي جو ان جون ڪيئي شاخون ٿي ويئون آهن. مثلاً ۱- سائنس ۲- آرٽس ۳- ميڊيسن ۴- انجنيئرنگ ۵- ائگريڪلچر ۶- جنگي تعليم ۷- ميڪينيڪل ۸- پاليتڪنڪ ۹- آرڪيالاجي ۱۰- جيالاجي وغيره.

انهن لاءِ اسڪول، ڪاليجن، يونيورسٽيون، ليبرريون، ليبارٽريون وغيره کولڻيون پون ٿيون جي سڀ دؤر جديد جي پيداوار آهن. ۱۳ سؤ ورهيه اڳي معاشري لاءِ رتيل شريعت ان راهه ۾ ڪابه هدايت ڪري نٿي سگهي. نظام اسلامي جي نالي ۾ ڌوڪو ڏيندڙ مهاجر ۽ ان جا ايجنٽ ٻڌائي سگهندا ته يونيورسٽين ۽ ليبارٽرين ۾ ملا صاحب ڪهڙي رهبري ڪري سگهندا؟ جي نٿا ڪري سگهن ته پوءِ ڇو هروڀرو ماڻهن کي اسلام جهڙي روحانيت ۽ اخلاق جي علمبردار مذهب جي نالي ۾ گمراهه ڪري پنهنجا طبقاتي مقاصد حاصل ڪن ٿا.

(۱۳) بچاءُ کاتو؛ اڄ ڪلهه ٽينڪون، بم گولا، هوائي جهاز، مشين گنون، ميزائيل وغيره جنگ يا بچاءُ لاءِ ڪتب آندا وڃن ٿا. اهو کاتو جديد سائنس جي نين کوجنائن مطابق هلي ٿو. ان کي اسلامي آئين بنائڻ لاءِ جيڪڏهن ملا صاحب چون ته اهي سڀ کوجنائون بدعتون آهن. صحيح اسلامي جنگ اٿن. گهوڙن تي تلوارن ۽ پالن سان ٿيڻ گهرجي ته ان جو ڪهڙو جواب ڏيڻو پوندو. هر هڪ ڪمانڊ آفيسر ۾ جنرل جي هدايت ۽ رهبريءَ لاءِ ملڻ جو رکڻ لازمي ٿي پوندو ڇا؟

(۱۴) خارجيه معاملات؛ انهي کاتي ذريعي ڌارين حڪومتن سان تعلقات قائم ڪرڻ، ٻاهرين ملڪن سان واپار ڪرڻ، جاسوسي ڪري ٻين ملڪن جي چرپر ۽ ارادن کان واقفيت حاصل ڪرڻ ٻاهرين ملڪن سان آمدرفت جا ڪم سرانجام ڪرڻ ٿين ٿا. ملا جي شريعت موجب جهاد اسلام جي بنيادي اصولن ۾ داخل آهي. ان حالت ۾ دوستانه تعلقات صرف مسلمان ملڪن سان رکي سگهجن ٿا.

اوائلي خليفن جي دستور موجب غير مسلم ملڪن جي حڪومتن کي هدايت ڪرڻي آهي ته دين اسلام قبولين ته ته سندن خلاف جهاد ڪري پکيڙڻو پوندو. آمريڪا، روس، چين جا ملڪ جيڪڏهن اسلام

نه قبولين ته انهن سان جنگ ڪرڻي پوندي ڇا؟ ٻاهرين ملڪن ۾ سفير موڪلڻا پون ٿا، انهن جي لياقت، سيرت ۽ صورت لاءِ نظام اسلامي وارن جو ڪهڙو حڪم ٿيندو؟ اهي سفير ملا مدرسن جا تعليم يافتہ عالم هوندا ۽ ڏاڙهيون هوندين ۽ کين زالن کي پردو ڪرڻ ضروري هوندو ڇا؟ پاران خارجيه معاملن کي شريعت مطابق هلائڻ لاءِ وزارت خارجيه سفارت حائن ۾ عالمن جو تقرر لازمي ٿيندو؟

(۱۵) مالي کاتو: اڄ ڪلهه ملڪن جي ضروريات، ترقي ۽ تعمير لاءِ سوها ٽيڪس ۽ ڊلون ماڻهن تي وڌيون وڃن ٿيون. ملا انهن جو جواز قرآن ۽ حديث مان ڪهڙي طرح ڪندا. فقهي موجب ته سواءِ زڪوات جي ٻيو ڪو ڇتو ٽيڪس ذڪر ڪيل آهي. زڪوات موجوده دور حڪومت ۾ بيڪار ٿي چڪي آهي. دنيا جي اڪثر مسلمان ملڪن ۾ ان جي وصولي نه ٿي ڪئي وڃي. وياج وٺڻ ۽ ڏيڻ شريعت جي خلاف آهي پر ڪهڙو مسلمان ملڪ آهي جنهن ۾ بئنڪون نه هجن: جي اهي نه هجن ته واپار، ڪارخانا، ترقي ۽ تعمير جو ڪاروبار هلي نه سگهي. ملڪ ۾ ۹۰ سيڪڙو ماڻهو غريب، بيروزگار، بيمارين ۾ مبتلا آهن. انهن جي آبادڪاريءَ، معاشي ۽ سماجي ترقيءَ جو ڪم جيڪڏهن ڪا حڪومت ڪندي ته ان لاءِ پيسي جي ضرورت پوندس. ان واسطي حڪومت سوشلزم موجب ڪي قدر ڪشڻ چاهي ته ملن طرفان شخصي ملڪيت جي بچاءَ جي بهاني سان حفاظت ڪئي ويندي، پوءِ ان حالت ۾ ڪو سڌارو ٿي نه سگهندو.

(۱۶) صحت کاتو: اڳين زماني ۾ بيمارين لاءِ ڏنڀ ڏيڻ، رما هڻڻ، سيرون ڇوڙڻ، بيمارن کي جن جو اثر سمجهي مارون ڏيڻ يا سرندا وڃائڻ جا علاج ڪيا ويندا هئا.

هن وقت ايڪسري ايجاد ڪيا ويا آهن، انجيڪشنون هنيون وڃن ٿيون، ميڪرو اسڪوپ ۽ ريڊيا گرام وغيره ڪتب آندا وڃن ٿا. طبي تعليم لاءِ ميڊيڪل ڪاليج، ليبارٽريون کوليون وڃن ٿيون: انهي ڏس ۾ شريعت اسلامي ڪهڙي مدد ڏئي سگهي ٿي. جيڪڏن خدانخواستہ ڪا وچڙندڙ بيماري ڪالرا، پليگ، انفلوئنزا وغيره پيدا ٿي پوي ته صحت کاتي وارا جديد دوائون ڪتب آڻيندا يا ملن کي گهرائي ورد.

وظیفن ۽ دعائن ذریعی ان جو سدباب ڪندا. جن ماڻهن نظام اسلاميءَ جو نالو ورتو ٿي تن کي يا ته خبر نه هئي ته جديد حڪومت ڪهڙي ٿيندي هئي، يا ڄاڻي وائي ماڻهن کي ڌوڪي ڏيڻ لاءِ ائين ڪيائون ٿي. عام ماڻهو مذهب جي نالي ۾ سولائيءَ سان گمراه ٿيو وڃن. ابن الوقت سياستدان ڪابه اهڙي ڳالهه ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن. جنهن ڪري ماڻهو ناراض ٿين. پاڪستان قائم ٿيڻ کان اڳ ماڻهن کي چيو ٿي ويو ته پاڪستان بعد هو اسلامي نظام حڪومت قائم ڪندا پر ۲۶ سالن جي گذرڻ بعد به اهو نظام قائم نه ٿيو آهي. نه وري ماڻهن کي سمجهايو ويو آهي ته اها بلا ڪهڙي ٿيندي آهي. ڀلا جنهن حڪومت کي اسلامي بنائڻ جي واڳ جناح صاحب، لياقت علي خان، ايوب خان، يحيٰ خان، ڀٽي صاحب جي هٿن ۾ هوندي انهي مان ڪهڙي تجديد اسلاميءَ جو توقع رکي سگهبي. تنهن ڪري اها ڳالهه صاف ظاهر پئي ڏسڻ ۾ اچي ته اهي نظريا مهاجر پنجابي مستقل مفاد ۽ سندن ايجنڊن مسلم عوام کي ڌوڪي ڏيڻ ۽ سندن مفاد سڌ ڪرڻ لاءِ ايجاد ڪيا هئا!

(۲) شعبهءِ علم جو ٻيو طرف

مون اڳي ڄاڻايو آهي ته پهرين خداشناسي ۽ روحاني ترقي لاءِ پرهيزگاري، تزڪيه نفس، صحبت صالحان جي ذريعي ڪوشش ڪيم. ان کان پوءِ جڏهن تمیز پیدا ٿي، عقل جي دوراهي تي اچي بيهاريو ته علم جي معاملي ۾ هڪ طرف وحدت الشهود، ٻي طرف وحدت الوجود جا فلسفا نظر آيم. پهرين مان اورنگزيبی سياست، علي ڳڙهه مکتب فڪر، علامه اقبال جي اسلامي تشریح نڪتا ٿي. ٻي مان اڪبري سياست، دیوبند مکتب فڪر، صوفیانہ اسلامي تشریح نڪتا ٿي.

گذريل دؤر جوانيءَ ۾ جڏهن دل عمل لاءِ آماده هئي مون مسلمانن جي جداگانہ قوم، اسلام دین مکمل هئڻ ۽ پاڪستان کي نظام اسلاميءَ جي مرکز ڪري ڪتب آڻڻ جي عقیدي کي قبولي ان جي جواز لاءِ ڪتاب پڙهي ان مطابق هلڻ کي راه نجات سمجهيو. ان جو ذڪر گذريل فصل ۾ ڪري آيو آهيان. تجربي بعد مون کي معلوم ٿيو ته وحدت الشهود جو فلسفي زراشتري جي فلسفي ڌوئيءَ جي بدليل صورت هئي. انهي اتحادجي

عيوض نفاق ٿي پيدا ڪيو. انهي مطابق پاڪ ۽ پليت، حق ۽ ناحق، نور ۽ ظلمت ۾ جدا حقيقتون هيون.

اسلام پاڪ هو جنهن حق ۽ نور طرف رهنمائي ٿي ڪئي. ان کان ٻاهر پليٽائي، ناحق ۽ ظلمت هئا. تنهن ڪري راهِ نجات صرف اسلام جي پوئلڳ مسلمانن کي حاصل ٿيڻ واري هئي. ان کان ٻاهر ماڻهوسپ گمراه ۽ گناهڪار هئا.

ليڪن ائون اڳي ٻڌائي آيو آهيان اسلام جي دين مڪمل، مسلمانن جي جدا گانه قوم ۽ پاڪستان جي نظام اسلامي جي مرڪز جا نظريا تجربي ۽ وڌيڪ معلومات ميسر ٿيڻ بعد غلط. فرسوده ۽ مهاجر پنجابي ڪنٽرول مفاد جا ايجاد ڪرده معلوم ٿيا.

مون کي اول ۾ اسلام جي دين مڪمل هئڻ جو خيال ويٺل هو اهو تاريخي تجربي جي بنياد تي غلط ثابت ٿيو. جن بنيادن ۽ اصولن تي اسلام کي دين مڪمل ٿي سمجهيم ان اسلام جو تصور مسلمانن ۽ خاص ڪري پاڪستان ۾ عدم موجود هو. جنهن اسلام جو سڪو ملڪ ۾ چالو هو ان جا مٿا هيٺيان هئا:

۱- ان اسلام جو مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم نه هو. بلڪ هڪ مخصوص طبقي مسلمان جي بلندي، اقتدار ۽ خوشحالي هو.

۲- ان اسلام مان مساوات انسانيءَ جي تعليم نٿي ملي بلڪ فسطائي بنياد تي انسان ذات کي لائق ۽ اڻ لائق ۾ ورهائي اوج ۽ نيچ جا سندا قائم ٿي ٿيا.

۳- ان اسلام موجب پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم کي رحمت العالمين شمار نٿي ڪيو ويو. بلڪ مسلمانن جي مستقل مفاد طبقي جو ليڊر سمجهيو ٿي ويو.

۴- انهي اسلام کي اتحاد انسانيءَ لاءِ ڪتب نٿي آندو ويو بلڪ فساد في سبيل الله لاءِ استعمال ڪيو ٿي ويو.

۵- انهي اسلام جي پوئلڳن محبت جي عيوض نفرت جو پرچار ٿي ڪيو.

۶- انهي اسلام جي حامين امن جي عيوض بدامنيءَ لاءِ فضا هموار ٿي ڪئي.

۷- انهي اسلام جي طرفدارن هر معاملي ۾ تشدد کي رهبر راه بنايو هو.
۸- انهي اسلام جي مڃيندڙن عقيدتي ۽ عمل مطابق صالح ماڻهن کي مسلمان مڃڻ جي عيوض هڪ مخصوص رسم و رواج ۽ دستور جي جرم غفير کي مسلمان ٿي سڏيو.

۹- انهي اسلام جا پيروڪار قانون فطرت جي خلاف گذشتہ ٻن هزار سالن جي تاريخ خلاف ملڪ ۾ انتشار پکيڙي رهيا آهن.

۱۰- انهي اسلام کي هر قسم جي وهم پرستي، اشتعال انگيزي، استحصال جو پندار بنايو ويو آهي.

مون پاڪستان کي صحيح اسلامي تعليم، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي آمد جو مرڪز سمجھي ان جي قيام لاءِ ڪوشش ڪئي هئي، پر تجربي بعد معلوم ٿيو ته ان ۾ هيٺيون ڳالهون ٿي رهيون هيون:

۱- گذريل ٻن هزار سالن جي تاريخي ارتقا خلاف مسلم مستقل مفاد جي سامراجي مقاضا ۽ استحصال لاءِ ان کي وجود ۾ آندو ويو آهي.

۲- ان جو وجود سنڌي، بلوچي، پنجابي، پٺاڻ ۽ ٻينگالي قومن جي مفاد ۽ انهن جي انفرادي وجود خلاف سازش ذريعي برپا ڪيو ويو آهي.

۳- اهو اتحاد، امن، ترقي ۽ پاڪيزگي جي عيوض بدامني، بداخلاقي، ظلم، تشدد ۽ استحصال جو مخزن ٿي ڪم اچي رهيو آهي.

۴- پاڪستان انگريز سامراجي گروه جي ايماء تي وجود ۾ آيو ۽ آمريڪي سامراجيت جي ايجنٽ طور ڪم اچي رهيو آهي.

۵- پاڪستان نفرت جي بنياد تي قائم ٿيو ۽ انهي جي بل بوتي تي هلايو وڃي ٿو.

۶- پاڪستان مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي فائدي لاءِ وجود ۾ آندل هو ۽ انهن جي استعمال غرضي لاءِ هلايو وڃي ٿو.

۷- پاڪستان جي قيام کان وٺي ٻاهرين سامراجي حاڪمن سنڌي وڏيري کي شو بواءِ بنائي سنڌي مفاد خلاف غداريءَ جا ڪم پي ورتا آهن.

۸- پاڪستان جي قيام سبب ان ۾ شامل قومن جهڙوڪ: سنڌي، بلوچي، پٺاڻ، پنجابيءَ جي قديم زبانن کي ريتي انهي تي غير ملڪي اردو زبان کي مسلط ڪيو ويو آهي.

- پاڪستان جي قيام سبب رڳو سنڌ کي هيٺيان نقصان پهتا آهن.
- ۱- سنڌ مان ۱۲ لک هندن. (جي شاهه لطيف، سچل، سامي ۽ گرونانڪ جي تعليم محبت انساني جا مڃيندڙ هئا، جي سنڌي زبان جا ڄاڻو هئا، جي ٻاهران سنڌ ورڪ مان ڪمائي سنڌ ۾ پيسو خرچ ڪندڙ هئا، جن ۾ ڪيترا انجنيئر، ڊاڪٽر، پروفيسر، اديب، سائنسدان هئا)، کي زوريءَ لڏائي، انهن جي جاءِ تي ۳۰ لک ٻاهريان ماڻهو آندا ويا آهن جي غير زبانن جا ڄاڻندڙ. فرعون صفت، نفرت جا پندار، اسلامي محبت جي صفت کان عاري. سنڌين جا جاني دشمن، وطن جي بنياد تي قوميت جا منڪر آهن.
 - ۲- اهي سنڌين جي جدا قوميت، جدا ملڪ، جدا مفاد کان انڪار ڪري خود ساختہ نظريہ پاڪستان جي بنياد تي ٻاهرين جو سامراج قائم ڪرڻ جا حامي آهن.
 - ۳- سنڌ جي هزارن ورهين جي زبان کي منظر سازش جي ماتحت ختم ڪرڻ لاءِ سٽيمائڻ، اخبارن، ڪتابن، ريڊين، ٽيليويزن، ڪاليجن، سرڪاري دفترن ۽ حڪومت جي سرپرستيءَ هيٺ نقصان پهچائي اردو زبان کي زور وٺائڻ جي پاليسي هلائي وڃي ٿي.
 - ۴- سنڌي هندن کي زوريءَ لڏائڻ بعد انهن جي ڇڏيل ۲۰ لک ايڪڙ کان به مٿي زمين ٻاهرين ماڻهن کي گهرائي مفت ڏني ويئي آهي. ڇي هنن اسلام خاطر سٺو هو. جيتوڻيڪ انهن ماڻهن کي منظر منصوبي هيٺ گهرائي ڪالونائيز ڪرڻ لاءِ گهرايل هو.
 - ۵- سنڌي هندن جا ڇڏيل ڪروڙن روپين جا شهري گهر، دڪان، سامان، ٻاهرين ماڻهن جي حوالي ڪري کين آباد ڪيو ويو آهي.
 - ۶- سنڌي هندن جا ڪروڙن جا ڇڏيل ڪارخانا، واپار جون منڊيون ٻاهرين ماڻهن جي حوالي ڪيا ويا آهن.
 - ۷- سنڌي هندن جون خالي ڪيل نوڪريون جملہ ٻاهرين ماڻهن جي حوالي ڪيون ويون آهن. سنڌي بيروزگار گهمندا وتن ٿا.
 - ۸- سنڌي ڪلچر ۽ معاشرت تان ڳلون ڪري سنڌين ۾ احساس ڪمتري پيدا ڪري مهاجر ڪلچر جي اختيار ڪرڻ لاءِ ماحول سازگار بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

- (۹) سنڌين مان غدار قوم بنائي انهن کان سنڌ دشمنيءَ جا ڪم ڪرايا وڃن ٿا. جهڙوڪ: جناح کان نظريہ پاڪستان قبول ڪرائڻ، ڪراچي سنڌ کان ڪسائڻ، مهاجرن کي ڪثير تعداد ۾ آڻڻ، اردوءَ کي قومي زبان بنائڻ، بعد ۾ انهيءَ مٿان قبو اڏائي ماڻهن ۾ سندس رتبو وڌايائون. جيئن آئينده ماڻهن جي ذهن تي اها ڳالهه وهي ته سنڌ دشمنيءَ مان فائدو حاصل ٿئي ٿو.
- (۱۰) پاڪستان حڪومت هڪ قوم جي بنياد تي ناهي سنڌين کي اقليت بنائي ڇڏيو آهي.
- (۱۱) اڪثري اختيار مرڪزي حڪومت جي حوالي ڪري سنڌين کي ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ ڇڏيو ويو آهي.
- (۱۲) مرڪزي سرڪار جي نوڪرين ۾ سنڌين کي هيٺين نمائندگي ڏني وئي آهي.
- (الف) مرڪزي حڪومت جي سيڪريٽريٽ ۾ سنڌين کي پنجن هزارن پويان هڪ جاءِ مس نصيب ٿيل آهي.
- (ب) بچاءُ کاتي ۾ ڏهن هزارن پويان سنڌين کي هڪ جاءِ مس حصي ۾ آيل آهي.
- (ت) خارجہ معاملات کاتي ۾ اڪثريت سنڌين کي دور رکيو ويو آهي. انهيءَ کاتي ۾ سنڌي پنجن هزارن پويان مس هڪ ملندو.
- (ث) مالي کاتي جي ساڳي حالت آهي. سنڌي اتي ۾ لوڻ برابر آهن.
- (ج) اسٽيٽ بئنڪ جي ڪلاس ون ۽ ٽو ۾ جملي ۹۵۹ آفيسرن مان سنڌي صرف ٽي آهن. هيٺين ٽن هزارن جي عملي ۾ سنڌي ۲۰ آهن.
- (ح) نيشنل بئنڪ جي ڪلاس ون ۽ ٽو جي جملي ۱۲۰۰ سؤ عملي مان سنڌي ۵ هئا ۽ هيٺين ۲۵۰۰ عملي مان سنڌي ۴۰ هئا.
- (خ) ريلوي ڊپارٽمينٽ ۾ هڪ هزار تي هڪ سنڌي
- پوسٽ ۽ ٽيليفون کاتي ۾ =
- ٽيليوگرافي =
- پورٽ ٽرسٽ =
- ڪسٽمس =

=	=	پي. آء. ڊي. سي
=	=	ريڊيو ۽ ٽيليويزن
=	=	سرڪاري ڪارخانن ۾
=	=	يونيورسٽين ۾

(د) سنڌين جي جداگانہ قوميت کي ختم ڪري کليل مقابلي ۾ نوڪريون ڏنيون وڃن ٿيون. پبلڪ سروس ڪميشن تي اڪثريت انهن ماڻهن جي رکي ويئي آهي جي غير سنڌين جا حمايتي آهن.

(ذ) سنڌين لاءِ سرڪاري نوڪرين ۾ تعداد مقرر ڪرڻ جي گهر ڪندڙن کي علائقائي تعصب رکندڙ نظريہ پاڪستان جا مخالف، اسلام جا دشمن ۽ دشمنن جو ايجنٽ سڏيو وڃي ٿو.

(ر) اردوءَ کي قومي زبان تسليم ڪري سنڌين کي غير مساوي حيثيت ۾ رکيو ويو آهي. ان لاءِ پهرين ڪراچي ميونسپلٽيءَ جي حدن مان سنڌيءَ کي بي دخل ڪيو ويو. پوءِ سنڌ اندر زوريءَ اردوءَ کي مسلط ڪيو ويو. انگريزن جي ڏينهن ۾ سنڌ اندر نوڪري ڪندڙ عملدارن کي سنڌي سکڻ لازمي هئي. هاڻ ان کي منغل ڪيو ويو آهي.

(ز) ڪراچي ۽ ٻين وڏن شهرن جي گهٽين جا اڳوڻا نالا مٽائي ان تي غير سنڌي نالا رکي قديم تاريخي روايات کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

(س) شهرن ۾ سنڌي زبان ۾ تقرير ڪندڙن تي غبن کان چوري حملا ڪرايا وڃن ٿا.

(ش) سنڌ ۾ استيشن، روڊن، ٻين جاين تي سنڌي نالا اردوءَ ۾ لکائڻ جي ڪري مضحڪ خيز ٿي پيا آهن.

(ص) ريڊيو، ٽيليويزن کي اردو زبان، ڪلچر جي پروپيگنڊا جو آلہ ڪار ڪري استعمال ڪيو وڃي ٿو.

(ض) مهاجرن کي گهڻي تعداد ۾ ڪالونائيز ڪرڻ بعد کين همٿايو ويو آهي ته هنن لاءِ مهاجرستان صوبو قائم ڪيو وڃي.

(ط) سنڌ ۾ هر طرف کان ٻاهرين ماڻهن جي اچڻ لاءِ رستو کليو ڇڏيو ويو آهي. جي سنڌ ۾ ڪمائي ۵۰ ڪروڙ روپيا سالانه کان مٿي پيسا سنڌ

کان ٻاهر موڪلي رهيا آهن.

(ظ) پهرين صوبہ سنڌ کي پنجاب سان ملائي ون يونٽ قائم ڪيو ويو، هاڻ مضبوط مرڪز هيٺ ان کي تباهه ڪرڻ جا سانباها ٿي رهيا آهن.

(ع) سنڌ مان وصول ٿيندڙ (۲۵۰) ٽي سؤ پنجاه ڪروڙ روپين ٽيڪسن جو پيسو مرڪزي حڪومت جي حوالي ۾ ڏنو وڃي ٿو، جنهن مان هڪ سيڪڙو به سنڌ تي خرچ نٿو ڪيو وڃي.

(غ) سنڌ کي ۱۹۴۵ع جي عهدنامي مطابق سنڌونديءَ جي دريائن مان جيڪو پاڻي ملڻو هو ان جي ڀڃڪڙي ڪري نوان ڊيم ۽ بئراج ٻڌائي سنڌ جي آباديءَ کي سڪائڻ جا سانباها ٿي رهيا آهن.

(ڪ) سنڌ جي واپار، انڊسٽريز، بئنڪن کي منصوبي تحت غير سنڌين جي حوالي ڪري اقتصادي طرح اصولوڪن سنڌين کي نادار بنايو ويو آهي.

(ق) سنڌ ۾ ٻاهران آيل ماڻهن جي ڪثير تعداد کي نوان ڳوٺ ٻڌائي آباد ڪيو ويو آهي ليڪن سنڌ جا اصل باشندا خانہ بدوشيءَ جي حالت يا جهوپڙين ۾ رهيا پيا آهن.

اهي سڀ ڪم اسلام، پاڪستان، مسلم قوم ۽ نظام اسلاميءَ جي نالي ۾ ڪيا ويا آهن، انهن ڳالهين کي مدنظر رکي منهنجو رد عمل مذڪوره ذيل ڳالهين بابت هيٺيون ٿيو آهي:

پاڪستان:

(۱) پاڪستان، مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراجين ۽ سندن آقا امريڪن حڪومت جو اڏو ٿي ڪم اچي رهيو آهي.

(۲) پاڪستان ۾ اصلي رهاڪو قومن کي ريڊ انڊين وانگر سندن جدا قومي وجود، زبان، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد کي ختم ڪرڻ جي منظم سازش هلي رهي آهي.

(۳) پاڪستان جو وجود ننڍين قومن خاص ڪري سنڌ لاءِ زهر قاتل برابر آهي.

(۴) پاڪستان جو وجود اسلام جي بنيادي اصولن جي فروغ لاءِ هاجيڪار آهي.

(۵) پاڪستان جو وجود ظلم، استبداد، استحصال، بداخلاقي ۽ سامراجي سازشن جو مرڪز آهي.

- (۶) پاڪستان جو وجود اتحاد انسانيءَ لاءِ نقصانڪار آهي.
- (۷) پاڪستان جو وجود مغرب ۽ مشرق جي تهذيبن ۽ فلسفن جي وچ ۾ امتزاج اٿڻ لاءِ رڪاوٽ آهي.
- (۸) پاڪستان جو وجود امن عالم لاءِ خطرو آهي.
- انهي پاڪستان جو خاتمو اهڙو ضروري آهي جهڙو ڪنهن وڇڙندڙ بيماريءَ جو سمجهيو وڃي ٿو.

اٽون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته سنڌ مڪمل آزاد ٿيڻ گهرجي. ان جو پاڪستان سان ڪنهن به طرح جو لاڳاپو نه هئڻ گهرجي. سنڌ جي هر قوم پرست کي پاڪستان جي نظريي، وجود، قوميت، جهنڊي ۽ مفاد کي سنڌ لاءِ نقصانڪار سمجهي ان کي ختم ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ گهرجي. حق اهو آهي ته پاڪستان ۾ رهڻ جي لاءِ اسان کي بهشت آڇيو وڃي ته ان کان دوزخ کي زياده ترجيح ڏيڻ گهرجي.

اسلام:

اٽون مسلمان آهيان. ان جي هئڻ لاءِ فخر اثر ليڪن مهاجر پنجابي مستقل مفاد سانمراجين ۽ سندن ايجنڊن جي اسلامي تعبير بعد مون تي اهو رد عمل ٿيو آهي ته اسلام جي نالي ۾ جيڪا به سياسي ڳالهه ڪئي وڃي ٿي، ان کي ڌوڪو، بدنمائي ۽ استحصال سمجهڻ لڳو آهيان. ازانسواءِ تجريبي بعد اٽون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته:

”مسلماني در ڪتاب و مسلمانان در گور“

کانسواءِ هاڻ ڪجهه نه رهيو آهي ان ڪري:

(۱) مغربي قومن جي تجريبي مان سبق وٺي مذهب کي ماڻهن جو شخصي معاملو تصور ڪري ان کي سياست کان علحده رکڻ نهايت ضروري آهي.

(۲) جنهن صورت ۾ اسلام جو اصل مقصد اتحاد انساني، امن عالم، ترقي بني آدم آهي. جنهن صورت ۾ قرآن ۽ جيد عالمن جي تشريح مطابق چڱن اخلاقن ۽ عملن وارو هر صالح ماڻهو بنا تميز مذهب جي مسلمان هو. تنهن ڪري سنڌ ۾ دائمي رهندڙ، سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ، سنڌي ڪلچر رکندڙ، سنڌ جي سياسي آزادي ۽ اقتصادي

خوشحاليءَ لاءِ جدوجهد ڪندڙ ماڻهن کي بنا تميز مذهب هڪ قوم
شمار ڪري انهن جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ، راه
هدايت هئي.

اتحاد عالم لاءِ سنڌ ۽ سنڌي هيٺين سببن ڪري زياده موزون ٿي سگهن ٿا:
(۱) اها گذريل ۲ هزارن ورهين جي تاريخي روايات ڪري محبت ۽ امن جي
فروغ لاءِ بهترين جڳهه آهي.

(۲) ان ۾ آزادي حاصل ڪرڻ بعد بقاءِ باهميءَ جي اصولن تي مختلف
مذهبن، سياسي نظرين، طبقن جي ماڻهن جي وچ ۾ امتزاج ٿيڻ سهل
ڪم ٿيندو.

(۳) سنڌ جي آزاد مملڪت، مشرق ۽ مغرب جي تهذيبن ملائڻ، روس ۽
هند جي وچ ۾ تعاون وڌائڻ لاءِ ڪار نمايان ادا ڪري سگهي ٿي.

(۴) سنڌ ۾ جمهوريت، عدم تشدد، سيڪيولرزم، سوشلزم ۽ قوم
پرستي سهوليت سان زور وٺي سگهن ٿا.

(۵) سنڌ کي روحاني ۽ مادي فلسفن جي وچ ۾ امتزاج آڻڻ جي مشن ادا
ڪرڻي آهي.

مسلم قوم:

تجربي بعد معلوم ٿيو اٿم ته مسلمانن جي جدا قوم دنيا ۾ ڪٿي به
موجود نه آهي. اهو نظريو مهاجر پنجابي مستقل مفاد سندن مغربي هند ۾
سامراج قائم ڪرڻ لاءِ ايجاد ڪيو آهي.

مسلمان نه عقيدتي جي نقطه نگاهه کان هر خيال قوم آهن. نه عمل
جي نقطه نگاهه کان هڪڙي مقصد لاءِ ڪم ڪري رهيا آهن.
مسلمانن جي نه هڪڙي زبان آهي جنهنجو هئڻ قومي وجود لاءِ
ضروري ٿئي ٿو.

مسلمانن جو نه هڪڙو ڪلچر آهي جنهن جو هئڻ قومي وجود لاءِ
ضروري آهي.

مسلمانن جا سياسي ۽ اقتصادي مفاد به هڪجهڙا نه آهن.

مسلمان نه تواريخي روايات موجب متحد ۽ يڪسان رهيا آهن.

مسلمان قوم جو وجود دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ تسليم نه ڪيل

آهي.

تنهنڪري آئون سمجهان ٿو ته مذهب کي قومي ۽ سياسي معاملن کان علحده ڪري آڻينده قوم جو وجود وطن، زبان، ڪلچر، تواريخي روايت، سياسي ۽ اقتصادي مفاد تي رکڻ گهرجي، نه مذهب جي بنياد تي. جيڪڏهن مذهب کي سياست سان ڳنڍي هلائڻ جي وڌيڪ ڪوشش ڪئي ويئي ته مذهب جي هتان به ائين پاڙ پئجي ويندي. جهڙي ڪميونسٽ ملڪن مان پئجي ويئي آهي.

جناح، لياقت علي ۽ ڀٽي کي مسلم قوم ۽ اسلام جو علمبردار تسليم ڪرڻ اسلام لاءِ زهر قاتل برابر ٿيندو.

نظام اسلامي:

تاريخي تجربن مان ائين پيو ڏسڻ ۾ اچي ته دنيا جي اڪثر ملڪن مان مذهب کي سياست کان علحده ڪري حڪومت جو نظام سيڪيولر طرز تي قائم ٿي رهيو آهي. اهو صرف پاڪستان جو ملڪ آهي جتي هر قسم جو زنا، رشوت خوري، ظلم، استبداد، استحصال جو ڪم جاري رکندي. اسلامي نظام حڪومت جو ڌوڪو ماڻهن کي ڏنو وڃي ٿو.

هاڻ وقت آيو آهي جو صاف طرح ظاهر ڪيو وڃي ته جيڪي ماڻهو نظام اسلامي جو نالو وٺن ٿا، سي ڌوڪياڙ، احمق ۽ استحصال ڪندڙ آهن. موجوده معاشري ۾ قديم مذهبي شريعتن مطابق حڪومتي نظام قائم ڪرڻ ناممڪن آهي. تنهنڪري اهڙي گفتگو ڪندڙن کي يا گڏو بندر موڪليو وڃي يا جرمنيءَ جي يهودين وانگر تباهه ڪيو وڃي. جنهن صورت ۾ سنڌ کي جاءِ امن بنائڻو آهي ان ڪري سنڌ ۾ هيٺين خيالن جي ماڻهن جي موجودگي ان جي قيام لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندي.

(۱) جي ماڻهو نظريي پاڪستان کي مڃين ٿا.

(۲) جي ماڻهو اسلام جي مهاجر پنجابي مستقل مفاد واري تشريح ۾ اعتماد رکن ٿا.

(۳) جي ماڻهو انڪار وطن جي بنياد تي قومي تڪميل ۾ مڃين ٿا.

(۴) جي ماڻهو سنڌ ۾ رهي ان جي ٻولي نٿا سڳن. سنڌي ڪلچر نٿا اختيار ڪن ۽ سنڌ جي قديم رهاڪن خلاف سازشون ڪن ٿا.

(۵) جي ماڻهو پاڪستان جي مفاد کي سنڌي مفاد تي ترجيح ڏين ٿا.

(۱) جي سنڌ جا اصل رهاڪو ٻاهرين سامراجين جا ايجنٽ ٿي ڪم ڪن ٿا. هر بقا کان اڳ فنا جو حصول لازمي آهي. تنهنڪري جيڪڏهن سنڌ کي آزاد ڪرائڻو آهي. جيڪڏهن سنڌ کي صالحن جو دارالامان بنائڻو آهي. جيڪڏهن سنڌين کي اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جي لاءِ مشنري ٿي ڪم ڪرائڻو آهي ته ان واسطي پاڪستان جي وجود، نظريي پاڪستان، انهي ۾ مروج مهاجر پنجابي تشريح واري اسلام، اسلامي نظام حڪومت جي ڌوڪن کي ختم ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻي پوندي. اهي بت آهن انهن جو توڙڻ نهايت دروري آهي.

شعبه عمل جو ٻيو طرف

چوڻي آهي ته، ”بندي جي من ۾ هڪڙي صاحب جي من ۾ ٻي“ ڪنهن کي پتو هو ته ڪجهه وقت سنڌ جي بمبئيءَ علائقي سان گڏ رهڻ بعد ڪانگريسي ليڊرن سيٺ هرچندرا ۽ وشنڊاس ۽ رئيس غلام محمد خان پرڳڙيءَ کي بمبئيءَ کان سنڌ جي علحده ڪرائڻ جو خيال پيدا ٿيندو، ۽ ان جي مخالفت ۾ ڪانگريسي ليڊر شري جيرانداس دولترام ۽ ڊاڪٽر چوڻترام گدواڻي طرفان ٿيندي ڏسي شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ سيٺ حاجي عبدالله هارون کي مجبور ٿي خلافت ڪانفرنس، جمعيت العلماءِ هند ۽ مسلم ليگ جي مدد وٺڻ جي ضرورت پوندي، ۽ هندوستان جا مسلمان ليڊر سنڌ جي آزاد ڪرائڻ جي عيوض ان کي لنگڙي لولي حيثيت ۾ آزاد ڪرائي، اسان کي آزمائش ۾ وجهي ڇڏيندا. سنڌ کي تن خامين سان جدا ڪرايو ويو.

(۱) جدا چوندن جو سرشتو ان ۾ برقرار رکيو ويو جي اڪثريت لاءِ هميشه نقصانڪار ٿينديون آهن.

(۲) سنڌ ۾ غير مسلم آبادي ۲۵ سيڪڙو هئي پر هندستان جي مسلم اقليت وارن صوبن جي فائدي خاطر سنڌ ۾ غير مسلمن کي نمائندگي وڌائي ۴۰ سيڪڙو ڏني ويئي. ان جي عيوض هندستان جي مسلم اقليت کي ڪجهه سيتون وڌائي ڏنيون ويون.

(۳) سنڌ اسيمبليءَ ۾ ميمبرن جو تعداد گهٽ رکيو ويو ۶۰ مان ۲۵ ۽ ۲۵ غير مسلم نمائنده چونڊڻا هئا. جنهنڪري صرف ڇهن ميمبرن جي ڦيري کائڻ ڪري مسلم اڪثريت اقليت ۾ بدلجي سگهي ٿي.

باوجود انهن ابتدائي ڪوتاهين جي، سنڌ جي ماڻهن شادمانا ڪيا ۽ نئين صوبي جي چونڊن ۾ حصي وٺڻ لاءِ پارٽي ٺاهي ڪم ڪرڻ شروع ڪيوسون.

اڳي سنڌ ۾ گروهه بندي هوندي هئي جي، سر غلام حسين گروهه ۽ سر شاهنواز خان ڀٽو گروهه سڏبا هئا. جن کي ڪي اصول ڪونه هوندا هئا. اهي گروهه ليڊرن جي نفعي خاطر برٽش سرڪار سان ساٿ ڏيندا هئا.

نون سڌارن ملڻ بعد پنجاب جي مدبر سياستدان سر فضل حسين جي راءِ ٿي ته مسلم اڪثريت وارن صوبن ۾ فرقيوار پارٽيون مسلم مفاد لاءِ نقصانڪار هئڻ ڪري اتي غير فرقيوار پارٽيون ٺاهيون وڃن.

هن ان لاءِ پنجاب ۾ يونينسٽ پارٽي ٺاهي چونڊن ۾ حصو ورتو ۽ اسان ان جي تتبع تي سنڌ اتحاد پارٽي ٺاهي چونڊون لڙيون. پهرين سنڌ جا جملي مسلمان سياستدان ان پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيا. سيٺ حاجي عبدالله هارون جي ليڊرشپ هيٺ سر غلام حسين ۽ سر شاهنواز ڀٽو ڊيپوٽي ليڊر ٿي رهڻ قبول ڪيو. پر ڪنوينشن جي ميٽنگ ۾ ٽئي نالي سيد ميران محمد شاهه ڊيپوٽي ليڊر چونڊجڻ تي سر غلام حسين احتجاج طور اتحاد پارٽي ڇڏي وڃي نئين فرقيوار مسلم سياسي پارٽي ٺاهي، ان تي چونڊون لڙيون. انهن چونڊن ۾ اتحاد پارٽيءَ جا ۲۴ ميمبر چونڊيا ۽ سر غلام حسين گروهه جا ۵ ميمبر چونڊيا. چونڊن ۾ اتحاد پارٽيءَ جا ٻه مکيه ليڊر سر شاهنواز خان ڀٽو ۽ سر حاجي عبدالله هارون شڪست کائي ويا. ان جو بهانو بنائي گورنر سنڌ سر لينسليٽ گرهام ۵ ميمبرن جي ليڊر سر غلام حسين کي وزارت ٺاهڻ لاءِ گهرايو، جنهن وزارت جي لالچ ڏئي مير گروپ جي ميمبرن کي اتحاد پارٽيءَ مان توڙيو ۽ هندو ميمبرن کي هڪ وزارت ۽ هڪ سنڌ اسيمبليءَ جي اسپيڪريءَ جي جاءِ ڏئي پنهنجي طرف ڪيو. ان طرح شروعات ۾ ئي هندو ۵۰ سيڪڙو عهدا حاصل ڪري ويا.

سنڌ جي عوام جي اڪثريت مسلمان هئي جن جو ٽن مستقل مفاد گروهن استخصال ٿي ڪيو. (۱) ڪامورو گروهه (۲) واپاري ۽ وياڄ خور گروهه (۳) زميندار ۽ جاگيردار گروهه. پهرين ٻن گروهن ۾ هندن جي ڪثرت هئي ۽ ٽئي گروهه ۾ مسلمان ڪثرت ۾ هئا. وزارت جي قيام بعد اتحاد پارٽي خانبهادر اله بخش جي ليڊر شپ هيٺ مخالفت ۾ ويئي ۽ ٻي

پارٽيءَ جا مخالفت ۾ ويٺي سا ڪانگريس جي هئي. اسان اتحاد پارٽي وارن جي ڪوشش هئي ته عوام کي پهرين ٻن گروهن جي چنبي مان آزاد ڪرايون.

ڪانگريس پارٽي هندستان ۾ جتي برسر اقتدار هئي، اهڙا قدم کنيا هئا جنهنڪري اسان کي اميد هئي ته هتي به هو ان ڏس ۾ اسان جي مدد ڪندا. ابتدا ۾ سر غلام حسين وزارت تي زور ٻار آندوسون ته هو قانون انتقال ايراضي ۽ قرضن جي گهٽائڻ جا بل پاس ڪرائي، ليڪن هن جي وزارت جو مدار هندو ميمبرن تي هئڻ ڪري هو اهو ڪم سرانجام ڪري نه سگهيو. ان ڪري اسان مجبور ٿي ڪانگريس ميمبرن جي مدد سان سر غلام حسين جي وزارت کي ڪيرائي خانبهادر الهه بخش جي ليڊري هيٺ اتحاد پارٽيءَ جي وزارت ٺهرائي. ليڪن ان وزارت کي به ساڳي هندو مستقل مفاد مذڪوره بالا ڪم ڪرڻ نه ڏنا، جنهن تان مجبور ٿي اسان اتحاد پارٽي ڇڏي سنڌ ۾ مسلم ليگ جي نالي ۾ مسلم عوام کي ڪنو ڪرڻ شروع ڪيو. اسان جڏهن مسلم ليگ ۾ وياسون ته اميد هئيسون ته انهيءَ جي معرفت اسان سنڌي عوام لاءِ مذڪوره بالا ڪم ڪرائي سگهنداسون. اسان کي پتو نه هو ته خود مسلم ليگ ليڊرشپ مستقل مفاد جي هٿن ۾ هئي.

مون کي اول ۾ ۱۹۴۲ع ۾ پتو پيو، جڏهن جناح صاحب مسلم ليگ ورڪنگ ڪاميٽيءَ ۾ ڪانگريس سان سمجهوتو ڪرڻ جي عيوض انگريزن جي رضامندي خاطر ڪانگريس جي تحريڪ آزاديءَ لاءِ ستياگرهه کي مسلمانن جي خلاف ٺهرائي ڏوھ ڏنو.

ان کانپوءِ جڏهن مسلم ليگ وزارت سنڌ ۾ عوام جي نقصان جا ڪم ڪرڻ شروع ڪيا ۽ مون لاهور ۾ جناح صاحب جي ڌيان تي صوبائي مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت ۾ اهي ڳالهيون آنديون ته هن وزارت خلاف شڪايت ٻڌڻ کان انڪار ڪيو.

ٽيو تجربو تڏهن ٿيو جڏهن سر غلام حسين مسٽر گزدر مسلم ليگي وزير کي وزارت مان ڪڍي هڪ انگريز سر ٿامس کي گورنر جي چوڻ تي وزير ڪري رکيو، جو سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر به نه هو. جڏهن مون صوبائي مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت ۾ جناح صاحب جي ڌيان تي اها ڳالهه آندي ته هن ان لاءِ خاطر خواه سد باب نه ڪيو.

چوئون دفعو اهو هو ته جڏهن مسلم ليگ وزارت کي مسلم ليگ جي ميمبرن تنگ ٿي ڪرايو ۽ ان جو اطلاع جناح صاحب کي ڪيو ويو ته وزارت جي فائدي ۾ صوبائي مسلم ليگ تي ناراضگيءَ جو اظهار ڪري، وري ميمبرن کي وزارت بحال ڪرڻ لاءِ چيائين.

پنجون دفعو جو تجربو شمل ۾ وائسراءِ جي گهرايل ميٽنگ وقت ٿيو، جڏهن منهنجي طرفان کيس ڪانگريس سان سمجهوتي ڪرڻ لاءِ چوڻ ٿيو ته ان تي سخت ناراضگيءَ جو اظهار ڪيائين.

ڇهون دفعو نئين چونڊن وقت ترقي پسند مسلم ليگ ڪارڪن کي مسلم ليگ مان ڪڍي آفيسرن جي آڌار تي چونڊون ڪرائي، رجعت پسند ماڻهن کي اسيمبليءَ ۾ چونڊايائين.

اهڙي طرح سان مسلم ليگ هائي ڪمانڊ سنڌي عوام جي خبر خواه گروهه کي اسيمبليءَ مان ڪڍائي، خود مطلب ۽ جي حضور ۽ بي غيرت سنڌي وڏيرن جي آڌار تي حڪومت هلارائڻ لڳو.

ان بابت مفصل احوال منهنجي ڪتابن ”نئي سنڌ لاءِ جدوجهد“ ۽ ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ مان ملي سگهندو. ان کانپوءِ سگهو ئي هندوستان جو ورهاڱو ٿيو ۽ انگريزن طرفان مسلم ليگ کي پاڪستان جي حڪومت سپرد ٿي. جنهن ۾ جناح صاحب کي گورنر جنرل ۽ لياقت علي خان کي وزيراعظم نامزد ڪيو ويو. جي ٻئي مهاجرن جا نمائنده هئا.

هنن حڪومت جي چارج وٺڻ بعد ڪراچيءَ کي پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪري هيٺيان ڪم ڪيا:

(۱) نظريي پاڪستان کي مشتھر ڪرڻ لاءِ اخبارن، ريڊين، تقريرن ذريعي پروپيگنڊا ڪري مڪاني ماڻهن جا ذهن مسخ ڪيا.

(۲) هندوستان کان مسلمان عملدار گهراڻي پاڪستان ۾ مکيه عهدن جي چارج هنن جي حوالي ڪئي ويئي.

وزيراعظم لياقت علي خان جو پاڪستاني حڪومت جي پاليسي مقرر ڪرڻ لاءِ جوابدار هو. هيٺيان ڪم ڪيا:

(۱) هن عوام جو توجهه حقيقي مسئلن کان هٽائڻ ۽ ٻين ڪيترن سببن ڪري هندوستان خلاف مخاصمت جي پاليسي اختيار ڪئي.

- (۲) هن امريڪن بلاڪ سان جنگي عهدهنامه ڪري روس ۽ ڀارت سان دشمني پيدا ڪري ملڪ کي بلاڪ پاورس جي تصادم ۾ ڦاسايو.
- (۳) هن مڪاني قومن جي وجود کان انڪار ڪري انهن کي ٻاهران آيل مهاجر سامراجين جي زبان ۽ ڪلچر ۾ ضم ڪرڻ جي شروعات ڪئي. جنهن مان اڃا تائين آزاد نه ٿي سگهيا آهيون.
- (۴) هن سنڌ ۾ مهاجرن کي ڪالونائيز ڪرڻ لاءِ ڪوڪراپار، سمنڊ ۽ واگهه جي رستي کان ماڻهن اچڻ لاءِ رستا کولائي ڇڏيا. جڏهن پنجاب، سرحد ۽ بنگال جي صوبائي حڪومتن وڌيڪ ماڻهن جي آمد تي بندش وڌي ته به هي سنڌ جا رستا کولايو ويٺو هو.
- سنڌ جي وزيراعليٰ ڪهڙي جڏهن انهن جي اچڻ تي بندش وڌي ته ان سان دشمني وڌائين.
- (۵) هن پنهنجي ماڻهن هٿان سازش ڪرائي ڪراچي، نوابشاهه ۽ جيڪب آباد ۾ هندن خلاف فساد ڪرائي انهن کي لڏائڻ گهريو. ان مان سنڌس مقصد هندن جي جاين ۽ ملڪيت تي سندس ملڪ مان ماڻهو آڻائي ڪالونائيز ڪري سنڌ کي مهاجرن جي زير تسلط آڻڻ هو،
- (۶) هن ڪراچيءَ کي مهاجرن جو مرڪز بنائڻ لاءِ جناح صاحب کي گمراه ڪري سنڌ کان ڌار ڪرايو.
- (۷) هن ڪراچيءَ جي جدا ڪرڻ وقت واعدو ڪيو هو ته ان ۾ سنڌ سرڪار طرفان ڪيل خرچ ۽ نئين ڪئمپيٽل ٺهرائڻ لاءِ مرڪزي سرڪار کان معاوضو وٺي ڏيندو، پر جڏهن سنڌ سرڪار طرفان ان جي گهر ڪئي ويئي ته چيائين ته ”فتح ڪيل ملڪ جو عيوضو ڪونه ٿيندو آهي.“
- (۸) هن ساري پاڪستان جي قومي ٻولي اردوءَ کي ٺهرايو ۽ سنڌ ۾ اردوءَ کي زوريءَ مسلط ڪرائڻ لاءِ پير الاهي بخش وزيراعليٰ سنڌ کان اردوءَ کي لازمي پڙهائڻ جو حڪم جاري ڪرايو. ڪراچي شهر مان سنڌيءَ کي خارج ڪرايو.
- (۹) هن منظم منصوبي جي ماتحت هندوستان کان مهاجر گهراڻي سنڌ جي مکيه شهرن ۾ آباد ڪرائي سنڌ کي مهاجرن جي ڪالوني بنائڻ جي شروعات ڪئي. جنهن کي پوين مرڪزي حڪومتن پايه ٽڪسيد ڪئي

پهچائڻ جون ڪوششون پئي ڪيون آهن.

(۱۰) هن جي سنڌي زبان ۽ ڪلچر کي نقصان پهچائڻ جي شروعات کي ڏسي سيد حاجي علي اڪبر شاه صدر مسلم ليگ سنڌ هڪ وفد وٺي وٽس ويو، ته سنڌ جي زبان ۽ ڪلچر جي سرڪار طرفان حفاظت ڪئي وڃي، ته ان تي هن ڌڪار جي لفظن ۾ کين جواب ڏنو ته ”سنڌين جو ڪلچر گڏه هڪڙو ۽ اٺ ڪاهڻ جو هو، ان جي ڪهڙي حفاظت ڪري سگهبي.“

(۱۱) هن جي دؤر حڪومت ۾ خان بهادر محمد ايوب ڪهڙو سنڌ جو وزيراعليٰ هو، جو مضبوط ماڻهو هو. هن کي جڏهن لياقت علي خان جي سنڌ کي مهاجرن جي ڪالوني بنائڻ جو پتو پيو ته ان هن جي هيٺين ڪمن جي مخالفت ڪئي: ۱- ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪرڻ، ۲- اردوءَ کي زوريءَ سنڌ ۾ لازمي تعليم ٺهراڻ، ۳- هندوستان کان مهاجرن جي آمد جي چوٽ ڏيڻ، ۴- ڪراچي ۽ سنڌ ۾ هندن خلاف فساد ڪرائڻ، ۵- سنڌ سرڪار جي صوبائي معاملن ۾ دست اندازي ڪرڻ. ته ان تي ناراض ٿي هن جناح صاحب کي ڪهڙي خلاف چيڙائي. سر غلام حسين، مير غلام علي ۽ پير الاهي بخش کي اقتدار جي لالچ ڏئي ڪهڙي جي خلاف ڪري، ڪهڙي وزارت کي ڊسمس ڪري پير الاهي بخش کي وزيراعليٰ نامزد ڪيو، ۽ ڪهڙي کي ڪوڙي ڪيس ۾ جيل موڪليو.

(۱۲) هن نه صرف سنڌ ۾ مهاجرن جو تعداد وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي پر بينگال ۾ لکها مهاجر آڻائي آباد ڪرايا.

(۱۳) هن سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ بينگال جي عوامي وزارتن کي ڪڍي پنهنجون هٿ ٺوڪيون وزارتون نامزد ڪيون.

(۱۴) هن باوجود وعدن جي بلوچستان کي ٻين صوبن جهڙا سڌارا ڏيڻ کان انڪار ڪيو ۽ اتي جي قوم پرست ڪارڪنن کي جيل ۾ موڪليو.

(۱۵) هن دوغلي پاليسي اختيار ڪري هڪ طرف اسلامي نظام حڪومت جو نالو ٿي ورتو ته ٻئي طرف سندس زال طرفان مينا بازارن جو پاڪستان ۾ رواج وجهي بي پردگيءَ کي زور وٺايو ٿي.

(۱۶) هن پاڪستان جي حڪومت فسطائي، فرقيوارانه، رجعت پسند

بنيادن تي هلائي، جمهوريت، سيڪيولرزم، قوم پرستي ۽ سوشلزم جي مخالفت ڪرائي. هر ترقي پسند ڪارڪن کي هن هندوستان جو ايجنٽ، پاڪستان جو دشمن، علائقائي ذهني رکندڙ، دهريو، انتشار پسند سڏي تڪليف ڏني.

(۱۷) هن پاڪستاني مسلمانن جو توجهه ملڪ جي حقيقي مسئلن، جهڙوڪ ۱- عوام جو معيار زندگي بلند ڪرڻ؛ ۲- ملڪ ۾ جمهوري نظام حڪومت رائج ڪرڻ؛ ۳- تحرير ۽ تقرير جي آزادي؛ ۴- آئين پاس ڪرڻ؛ ۵- ننڍين قومن جي خود مختياريءَ جي سوالن کان هٽائي، نون مصنوعي نعرن جهڙوڪ ۱- هندوستان کان خطرو؛ ۲- ڪميونزم کان خطرو؛ ۳- علائقائي تعصب جي وڌڻ؛ اسلام کي خطرو؛ طرف موڙي عوام جي آزاديءَ کي سلب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

(۱۸) هي زبان جو ڪچو، سفل مزاج ۽ آمر وزيراعظم هو.

(الف) هن خان عبدالغفار خان ۽ سندس ساٿين کي هندوستان جو ايجنٽ ۽ غدار ملڪ سڏي جيل ۾ موڪليو.

(ب) هن حسين شهيد سهرورديءَ کي هندستان جو جاسوس ۽ ڪٽو سڏي آئين ساز اسيمبليءَ مان خارج ڪرايو.

(ت) هن مولوي فضل الحق کي هندن جو غلام سڏي سياست کان خارج ڪرايو.

(ث) هن بلوچستان ۾ خان عبدالصمد خان ۽ شهزاده عبدالڪريم وغيره قومي ڪارڪنن کي جيل ۾ موڪليو.

(ج) هن مون کي ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ کي هندن جو ايجنٽ ۽ غدار قوم سڏي، مون کي نظر بند ڪيو.

(۱۹) هن سنڌ ۾ هندن ۽ سکن جي ڇڏيل جملي زرعي زمين کي هندوستان مان لڏائي آندل مهاجرن جي مفت حوالي ڪيو. انهن جي وڙهاست لاءِ آبادڪاري ۽ ڪسٽوڊين جا کاتا قائم ڪري، انهن جي سموري واڳ مهاجر عملدارن جي حوالي ۾ ڏني.

(۲۰) هن سنڌ ۾ هندن ۽ سکن جي ڇڏيل دڪانن، واپار جي منڊين، رهائشي جاين، ڪارخانن کي مهاجرن جي حوالي ڪيو.

(۲۱) هن مرڪزي اسيمبليءَ ۾ پروڊا قانون پاس ڪرائي عوامي نمائنده وزيرن کي هيسائي پنهنجي قبضي هيٺ رکڻ جو دستور وڌو. جنهن صوبائي حڪومتن کي مرڪز جي امرانه تسلط جو محتاج بنائي ڇڏيو.

(۲۲) هن شهرن ۾ مهاجرن جي رهائش لاءِ نوان ڳوٺ سرڪاري خرچ تي ٻڌارايا ۽ سنڌ جي مڪاني خانہ بدوش ۽ جهوپڙين ۾ رهندڙ ماڻهن لاءِ ڪجهه نه ڪيو.

(۲۳) هن حڪومت جي پاليسي اهڙيءَ طرح هلائي جو جملي مرڪزي نوڪرين، بئنڪن، ريلوي، پوسٽ، ٽيليگراف، ريڊيو وغيره ۾ سنڌين کي محروم ڪيو ويو. نه صرف ايترو پر انهيءَ پاليسيءَ ڪري خانگي فرمن ۽ ڪارخانن ۾ به سنڌين کي ڪونه رکيو ويو.

(۲۴) هن مهاجرن جي اهڙي حوصلہ افزائي ڪئي جو هو پاڻ کي ملڪ جا فاتح سمجهي پاڪستان جي اصل رهاڪن سان بدسلوڪي ڪرڻ لڳا. جا اڃا تائين جاري رکيو اچن.

(۲۵) هن پختونن سان بدسلوڪي اختيار ڪري افغانستان سان مخالفت جو بڄ پوکيو.

(۲۶) هن جناح صاحب جي انتقال بعد غير آئيني طرح اسيمبلي جي مشوري کان سواءِ بينگال مان خواجه ناظم الدين کي گهرائي گورنر جنرل مقرر ڪيو.

(۲۷) هن مرڪزي حڪومت ۾ ٽيو حصو وزيرن جو مهاجر رکيو، جهڙوڪ پاڻ، چندريگر، اشتياق حسين قريشي، ڊاڪٽر محمود حسين.

(۲۸) هن ڄاڻي وائي آئين پاس ڪرڻ ۾ دير وجهي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکي هند مان مهاجر گهرائي سنڌ کي ڪالونائيز ڪرڻ گهريو.

(۲۹) هن چند ڪامورن جي همت افزائي ڪري ڪاموري ڪلاس جي طاقت وڌائي ڇڏي، جن اڳتي هلي ملڪي سياست ۾ دست اندازي ڪئي.

(۳۰) هن ڪشمير ۾ ماڻهو موڪلي بغاوت ڪرائي ڀارت سان لڙائي ڪري ماڻهو مارائي ان کي بند ڪري ڇڏيو.

(۲۱) هن حيدرآباد دکن جي ناظم کي همٿائي هندوستان سان ويڙهائي ان جي مدد ڪرڻ کان انڪار ڪيو.

(۲۲) هن فسطائيت کي زور وٺائڻ لاءِ شهر مان سرگس ڪڍرائي مسولين وانگر بنگلي جي دريءَ مان بيهي ماڻهن کي تقرير ڪندي چيو ته آئنده اسان جي سياست جو نشان مڪو هوندو. ان جي پوئلڳيءَ ۾ ٻين شهرن ۾ سرگس نڪتا جتي مهاجر مڪو ڏيکاريندا هليا ٿي.

(۲۳) هن پاڪستان تي اسلامڪ ريپبلڪ جو نالو رکي ان ۾ شرابخوري، جوا، گهوڙي ڊوڙ، سمگلنگ، مينا بازارون جاري رکيون.

(۲۴) هن پاڪستان جي چئن ملڪن کي هڪ ملڪ سڏي انهن جي صدين جي جداگانه انفراديت کي ختم ڪري مهاجر پنجابي سامراج ۽ ان جي ايجنٽن جي سياسي تسلط، اقتصادي استحصال ۽ ڪلچرل غلبه لاءِ راه هموار ڪئي.

(۲۵) هن پاڪستان ۾ شامل ٿيندڙ چئن قومن جي وجود کان انڪار ڪري، ان کي مذهب جي بنياد تي هڪ قوم سڏي، مهاجر پنجابي سامراج جو محتاج ڪيو.

اهي مختصر ڳالهون آهن جي پاڪستان جي شروعات ۾ پهرين مهاجر وزيراعظم جي ڏينهن ۾ رونما ٿيون. ان کانپوءِ ۸ سالن اندر سنڌ ۾ مرڪزي سرڪار جي دست اندازيءَ سبب سنڌ اسيمبليءَ جي مشوري ۽ منظوريءَ کان سواءِ ۸ حڪومتون بدلي، حڪومت هلائي ويئي. ڇڻ ته سنڌ جي حڪومت يو. پي جي نوابن ۽ پنجابي عملدارن کي جاگير ٿي ملي هئي، جنهن جي سنڀال لاءِ جنهن کي وڏين ان کي رکن.

پهرين ڪهڙو وزارت هئي، ان کي ڪڍي (بي) پير الاهي بخش وزارت آندائون، ان جي نڪرڻ بعد (تي) يوسف هارون کي وزارت ۾ رکيائون، ان جي وڃڻ بعد (چوٿين) قاضي فضل الله کي وزيراعظم ڪيو ويو، ان کانپوءِ وري (پنجين) ڪهڙو وزارت ۾ آندائون، پوءِ (ڇهون) گورنري راج هلايائون، پوءِ (ستين) پيرزادو عبدالستار وزارت ۾ (اٺين) ڪهڙو وزارت، ان جا مثال آهن.

ان کانپوءِ سنڌ جي جداگانه وجود کي ختم ڪري ون يونٽ ۾ داخل ڪرايو، جنهن ۾ سورهن سالن جي عرصي اندر سنڌي حقن جي اهڙي پاڻمالي

ڪئي ويئي. جهڙي جرمن جي نازي حڪومت جي ڏينهن ۾ مفتوح ملڪن ان ڪئي ويئي هئي.

۱۹۵۸ع کان ملڪ سان ۱۲ سالن تائين مارشل لا لاڳو رکي ملٽري حڪومت هلائي ويئي. ان کانپوءِ پاڪستان ۾ ۱۹۶۹ع ۾ عام چونڊون ڪرائي، جڏهن مرڪزي ۽ آئين ساز اسيمبليءَ ۾ بينگالين کي اڪثريت حاصل ۽ ته ان کي حڪومت جون واڳون ڏيڻ جي عبوض هنن جا ۲۰ لک ماڻهو قتل ڪري، ۲ لک عورتن جي عصمت دري ڪري، هڪ ڪروڙ ماڻهن کي ملڪ ۾ ڪري، ملڪ کي ارڙين روپين جو نقصان پهچائي، نيٺ کين زوريءَ مجبور ڪري پاڪستان کان جدا ڪرايو ويو. خاص ڪري ان لاءِ ته الهندي ڪستان جي ننڍن صوبن تي مهاجر، پنجابي سامراج جو تسلط مڪمل ٿئي. ان کان پوءِ انهيءَ مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراجي گروهه سنڌ کي هڪ ”شوڻيءَ“ ڀڻي کي اقتدار ۾ رکي سنڌ کي هيٺيان نقصان پهچايا ۽ سنڌ:

- (۱) سنڌ کي ٻن زبانن جو صوبو تسليم ڪيو ويو آهي.
- (۲) سنڌ ۾ مهاجرن جي اهڙي همت افزائي ڪئي ويئي آهي جو هاڻ هو سنڌ کي ورهائڻ جي تقاضا ڪري رهيا آهن.
- (۳) سوها قوم پرست سنڌين کي جيلن ۾ موڪليو ويو آهي.
- (۴) مهاجر فسادين کي سندن نقصان ۾ پيسا پري ڏنا ويا آهن.
- (۵) مهاجرن جي فساد ڪرڻ جي باوجود صدر ساري سنڌ ۾ گشت ڪري سنڌين کي ڏوهاري ٺهرائي هدايت ڪئي ته مهاجرن جو نالو نه وٺن. گشت پوري ٿيڻ بعد حيدرآباد ۾ مهاجرن سندس بيعزتي ڪئي ته به کين ٻانهون ٻڌي عرض ڪيو ته کين معاف ڪن، جي کين ٻيو حيا نه پوي ته اهو خيال ڪن ته هو سندن مائٽ هو (کين به سنگ ڏنا هئائين).

(۶) ٻيا شخصي شرط جي مهاجرن سان هن جا ڪيل ٻڌڻ ۾ اچن ٿا سي هيٺان آهن:

- ۱- ڪراچيءَ کي جدا صوبو بنايو ويندو.
- ۲- مهاجر ڪامورن کي مکيه عهدن تي رکيو ويندو.

- ۳- مهاجر ڪامورن کي ۱۲ سال سنڌي نه سگھڻ جي وڌيڪ چوٽ ڏني ويندي. انگريزن جي دؤر ۾ نون آيل آفيسرن لاءِ ۱۸ مهينن اندر سنڌي سکڻ لازمي هئي.
- ۴- بهارين کي سنڌ ۾ آباد ڪرڻ جو واعدو ڪيو ويو آهي.
- ۵- سنڌين کي اردو لازمي سيکارڻ جو حڪم ڪيو ويو آهي.
- (۶) قوم پرست سنڌين جي جلسن تي پابندي وجهي کين جيل ۾ موڪليو وڃي ٿو پر مهاجرن کي پرويگنڊا ڪرڻ لاءِ ڪابه منع نه آهي.
- (۷) مهاجرن جي ضوابطي ۽ مرڪزي نوڪرين ۾ موجوده برتري ۽ اڪثريت کي بحال رکڻ جو واعدو ڪيل آهي.
- (۸) ريڊيو ۽ ٽيليويزن جو قبضو اردو دانن جي حوالي ڪري اردو زبان جي فروغ لاءِ ڪتب آڻي، سنڌي زبان ۽ ڪلچر جي واڌاري جي راه ۾ رڪاوٽون وڌيون وڃن ٿيون.
- (۹) سنڌي زميندارن کان زمينون ڪسي هارين کي ڏنيون وڃن ٿيون، ليڪن سنڌي هندن جي ڇڏيل زمين، جا بي واجبي مهاجرن کي ڏني ويئي هئي ان کي هٿ نه ٿو لڳايو وڃي.
- (۱۰) سنڌ يونيورسٽيءَ کي مهاجر پاليسي مطابق هلائڻ لاءِ ڀتو سرڪار مدد ڪندي.
- (۱۱) بهترين سنڌي رٽائرڊ آفيسرن کي به نوڪري ۾ نه رکيو ويندو پر مهاجر ۽ پنجابي رٽائرڊ آفيسرن کي پيشن ڪانپوءِ به نوڪريءَ ۾ رکڻ تي بندش نه رهندي.
- ڀتي سرڪار جو تازو مهاجر پنجابي سامراجين جي خوش ڪرڻ لاءِ آئين پاس ڪرايو آهي. ان مان سنڌ کي هيٺيان نقصان پهتا آهن:
- (۱) ان آئين جي آڌار تي پنجاب جو اڪثريت وارو صوبو سندس تعداد، پيسي، ملٽري ۽ سول سروس جي گهٽائي ڪري سنڌ تي حاوي رهندو. اهو صوبو سنڌ جي پيسي تي حڪومت هلائيندو رهندو.
- (۲) انهيءَ آئين جي آڌار تي سنڌ جي ڪمائي، ٽيڪسن، زمين، ڪارخانن، واپار ۽ نوڪرين تي ٻين صوبن جي رهاڪن جو استحصال رهندو.
- (۳) انهي آئين جي آڌار تي نظريه پاڪستان، اسلامي آئين ۽ مضبوط مرڪز

جي نالي ۾ سنڌ، مهاجر پنجابي سامراج جي ڪالوني ٿي ويندي.
(۵) انهي آئين جي آڌار تي ٻاهرين مٿاستا، واپار، بئنڪن، ريلوي، پوسٽ،
ٽيليوگراف، ريڊيو، ٽيليويزن، ڪاٿين ۽ اقتصادي ادارن تي مرڪزي
حڪومت جو قبضو رهڻو آهي، جنهن تي مهاجر پنجابي سامراج جو
قبضو آهي ۽ رهڻو آهي.

(۶) انهيءَ آئين جي آڌار تي دفاع، خارجيه معاملات ۽ ڪرنسي مرڪز جي
حوالي هئڻ ڪري ملڪي سياست تي مهاجر پنجابي سامراج جي قبضي
لاءِ حالات سازگار رهندا.

(۷) انهي آئين جي آڌار تي سنڌي قوم کي اقليت جو درجو ڏئي مرڪزي
اسيمبليءَ ۾ آباديءَ جي لحاظ سان نمائندگي ڏني ويئي آهي.

(۸) انهي آئين جي آڌار تي سنڌ کي مرڪزي حڪومت جي نوڪرين ۾ هڪ
سيڪڙي کان وڌيڪ نوڪريون ملي نه سگهنديون. حالانڪ مرڪزي
حڪومت جا ۸۰ سيڪڙو ٽيڪس سنڌ مان وصول ٿين ٿا.

(۹) انهيءَ آئين جي آڌار تي سول سروس مرڪزي حڪومت جي هٿ ۾ رهڻ
ڪري صوبائي خودمختياري بيڪار ٿي پوي ٿي.

(۱۰) انهيءَ آئين جي آڌار تي پاڪستان جي جهوني ۽ ترقي يافتہ سنڌي زبان
کي ريتي پاڪستان کان ٻاهر جي اردو زبان کي قومي زبان بنايو ويو
آهي.

(۱۱) انهي آئين جي آڌار تي ملڪ ۾ مذهب کي سياست سان گڏي ان جي
ترقيءَ جي راه ۾ رڪاوٽ وڌي وڃي ٿي.

(۱۲) انهي آئين جي آڌار تي ڀر وارن ملڪن، ڀارت، بنگلاديش ۽ افغانستان
سان مخاصمت جي پاليسي چالو رهندي.

(۱۳) انهيءَ آئين جي آڌار تي ٻين صوبن جي ماڻهن کي سنڌ ۾ ڪالونائيز
ٿيڻ چوٽ رهندي.

(۱۴) انهي آئين جي آڌار تي سوشلزم جي بنياد تي ملڪ جو معيار زندگي
بلند ڪرڻ جي راه ۾ رڪاوٽ رهندي.

هن وقت حڪومت پيپلز پارٽيءَ جي هٿ ۾ آهي. جماعت اسلامي نالي
خاطر مخالفت ۾ آهي. هي ٻئي جماعتون امريڪن سامراج جي ايجنٽ طور

ڪم ڪري رهيون آهن. اها آمريڪي سامراج جي چال آهي جو هڪ کي حڪومت ۾ ۽ ٻئي کي مخالفت ۾ رکيو اچن. پاليسي ٻنهي جماعتن جي مکيه مسئلن بابت ساڳي آهي.

نظريه پاڪستان، اسلامي حڪومت جو دوکو، مضبوط مرڪز، ڀارت دشمني، آمريڪن عهدنامن ۾ شرڪت، سنڌ جو استحصال، اردو زبان ۽ ڪلچر جي فروغ ۾ ٻئي شامل آهن.

پيپلز پارٽيءَ ۾ ملڪ جا بداخلاق، ڪوڙا، ظالم ۽ استحصالِي وڃي گڏ ٿيا آهن. سندن مکيه ڪردار مهاجر پنجابي سامراج جي دلالي ڪرڻ ۽ آمريڪي سامراج جي پوئلڳي آهي.

(۱) اها ڳالهه ڪنهن کان لڪل نه آهي ته شخصي ۽ سياسي مخالفن کي پاڪستان جي بچاءَ جي قانون هيٺ سون جي تعداد ۾ جيلن ۾ موڪليو ويو آهي.

(۲) اها ڳالهه به گهڻن کان لڪل نه آهي ته شخصي ۽ سياسي مخالفن کي جيلن ۾ ڏني ڏيڻ، پيشاب پيارڻ، ڪرتي مڪرائڻ ۽ ٻيا عذاب ڏيڻ جو ڪم هي نام نهاد عوامي حڪومت ڪري رهي آهي.

(۳) اها ڳالهه به مخفي نه آهي ته عذابين جي خوف کان ڪي گهريل مخالف روبرو ٿي وڃن ٿا يا نٿا ٿين ته انهن جي عزيزن کي يرغمال طور ٽائن تي بند ڪيو وڃي ٿو.

(۴) اها ڳالهه، ڪنهن کان لڪل نه آهي ته اڪثر وزير ۽ انهن جا مکيه ڪارڪن شرابي، زاني، رشوت خور ۽ سمگلرس آهن.

(۵) اها ڳالهه به لڪل نه آهي، ته مکيه پارٽيءَ عهديدارن کي رضامند ڪرڻ جو هڪ ذريعو رنون مهيا ڪرڻ، ۽ شراب ڪباب ميسر ڪرڻ آهي.

(۶) هن حڪومت سندس آقا مهاجرن کي رضامند ڪرڻ خاطر هڪ مکيه پيپلز پارٽيءَ جي گورنر کي ڪڍي رسوي ملڪ لياقت علي خان جي زال کي گورنر ڪري رکيو آهي.

(۷) انهي حڪومت جي پاليسيءَ جو ان مان پتو پوي ٿو ته هڪ طرف هن مهاجرن جي رضامندي خاطر سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي جيلن ۾ وڌو آهي ۽ رستيڪيٽ ڪيو آهي ته ٻي طرف سنڌي گورنر جي

ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ مهاجر شاگردن طرفان سخت بي عزتي ٿيڻ ۽ وزير تعليم مسٽر پيرزادي کي جوتا لڳڻ جي باوجود نه ڪو شاگرد رستيڪيٽ ڪيو آهي نه جيل موڪليو آهي.

(۸) پيپلز پارٽيءَ جو ليڊر حد درجي جو ڪوڙو، ابن الوقت ۽ بداخلاق ماڻهو آهي. انهي ماڻهو جنرل ايوب خان کي راضي ڪرڻ لاءِ ڪيس لپيٽ، ڪمال اتا ترڪ، صلاح الدين ايوبي، ابراهيم لنڪن جو همسر بنايو ۽ شاھ لطيف جي هٿان هار پارائڻ جو مستحق قرار ڏنو هو.

انهي ماڻهو جنرل يحيٰ ۽ ٻين جنرلن کي ۱۷ جنوري ۱۹۷۱ع لاڙڪاڻي ۾ گهرائي مشورو ڏنو ته عوامي ليگ کي ملڪ جي حڪومت حوالي ۾ نه ڪجي، بينگالي جي مخالفت ڪن ته مٿن فوجي قدم ڪيو وڃي.

انهيءَ ماڻهو بينگال ۾ وڃي جنرل يحيٰ خان کان عوامي ليگ خلاف فوجي قدم کڻائي واپس اچڻ تي ڪراچيءَ ۾ چيو ته: ”شڪر خدا جو، جو پر وقت قدم کڻي جنرل يحيٰ خان پاڪستان ڪم، بچائي ورتو.“

انهي ماڻهو شمل ۾ وڃي ڀارت سان باهمي سمجهوتي سان فيصلو ڪيا، جيتوڻيڪ هو ذهني طرح صاف هو ته اهو صرف ڌوڪو ڪري وڃايل ايراضي ملڪ جي ورائڻ لاءِ ائين ڪري رهيو هو. انهي ڪري مون ساڻس شمل ۾ گڏجي وڃڻ کان انڪار ڪيو هو.

اهڙين حالتن هيٺ جڏهن اسان ۱۹۲۰ع کان بمبئي کان سنڌ کي جدا ڪرڻ جي تحريڪ تي نظر ڪري ان جو هن وقت جي حالتن سان مقابلو ڪريون ٿا ته معلوم ٿئي ٿو ته اسان سنڌ جي رهاڪن کي وڌيڪ نقصان پهتو آهي ۽ وڌيڪ غلاميءَ ۾ جڪڙيو ويو آهي.

(الف) انهي وقت منظر سازش ذريعي هندستان، پنجاب ۽ سرحد کان ڪثير تعداد ۾ ماڻهو گهرائي انهن کي سنڌ ۾ ڪالونائيز نه ڪيو ويو هو.

(ب) انهيءَ وقت سنڌ ۾ سنڌي ٻولي رائج هئي ۽ هر هڪ ٻاهرين نوڪري ڪندڙ لاءِ ان جو سکڻ لازمي هو. هينئر وانگر سنڌ کي ٻن زبانن جو صوبو نه بنايو ويو هو.

(ت) انهي وقت جيڪڏهن هندو واپارين ۽ سرڪاري نوڪرن عوام جو استحصال ٿي ڪيو ته اهي پيسا به هتي خرچ ٿي ڪيا نه هينئر وانگر

ڪروڙن جي تعداد ۾ ساليانه پيسا ٻاهر نه کڻي ويندا هئا.

(ث) انهيءَ وقت جا هندو ڏيساور تي وڃي ڪروڙن جي تعداد ۾ ٻاهران ڪمائي سنڌ ۾ خرچ ڪندا هئا.

(ج) انهيءَ وقت جا واپاري هڪ روپيه تي پيسو يا ٽڪو نفعو ڪمائيندا هئا. نه هن وقت جي واپارين وانگر روپي تي روپيو نفعو کائيندا هئا.

(ح) انهي وقت جي هندن شاھ لطيف، سچل سرمست، روجل فقير، شاھ جھانيان وغيره جي درگاهن جي حاضري ڀري انهن جي ڪلامن جا شرح لکيا. سنڌي زبان ۾ ڪيئي ڪتاب لکي ان کي مالا مال ڪيو، نه هن وقت جي رهاڪن وانگر سنڌي زبان جي دشمني اختيار ڪئي هئي.

انهن حالتن کي مدنظر رکي اسان جو مثال ان تتر وارو ٿيو آهي جو پاڻ کي باز کان بچائڻ لاءِ اچي هڪ فقير جي گودڙيءَ ۾ لڪو. جنهن تي فقير ان کي بچاءَ ڏيڻ جي عيوض مورڳو ڪهڻ لڳو. ان تي تتر چيس ته ”مون ڀانيو فقير، پر تون ته بازن کان بچڙو آهين.“ هن مهاجر پنجابي سامراجين اسان جي حالت نهايت ابتر بنائي آهي.

(۱) اسان سمجهيو هو ته پنهنجي دين پائڻ جي مدد وٺڻ ڪري اسان هندو مستقل مفاد جي چنبي کان آزاد ٿينداسون، پر اسان کي ڪهڙي خبر ته ان ڪري مورڳو اسان مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراج جا غلام ٿي وينداسون.

(۲) اسان سمجهيو هو ته پاڪستان بڻجڻ بعد دارالاسلام قائم ٿي ملڪ ۾ محبت ۽ امن جو دور دوره شروع ٿيندو. اسان کي ڪهڙي خبر ته پاڪستان بڻجڻ بعد نفرت، نفاق ۽ استحصال جو راڄ قائم ٿيندو.

(۳) ابتدا ۾ جيڪي قتل غارت، خون خرابيون ٿيون هيون انهن کي انقلاب جو لازمي نتيجو سمجهي صبر ۾ رهياسون. اسان کي ڪهڙي خبر ته روز بروز ان ۾ حالتون خراب ٿينديون وينديون.

(۴) ۲۵ سالن جي تجربي بعد آئون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته هي ملڪ غلط بنيادن تي بريا ٿيل هو. ان جي درست ٿيڻ جو ڪوبه امڪان ڪونه آهي، ان جو علاج صرف ان کي ختم ڪري سنڌ کي آزاد ڪرڻ ۾ مضمر آهي. هن جو مثال مسجد ضرار جهڙو آهي، جنهن کي رسول اڪرم ڏاهرائڻ مفيد ڄاتو هو.

(۵) هنن سامراجين سنڌ جي مکيه ڪلاس کي بي غيرت بنائي ڇڏيو آهي. پڻي صاحب خوشامد ڪري ۽ سنگ ڏئي مهاجر پنجابي حاڪمن کي راضي ڪرڻ ۾ مشغول آهي. پير صاحب پاڳارو مهاجرن جي رضامندي خاطر لکين بهارين کي سنڌ ۾ آڻائي سنڌ جي اصلوڪن رهاڪن کي اقليت ڪرڻ جي ڪڍي ڪم کان نٿو رهي.

سنڌين لاءِ ٻه رستا رهيل آهن يا ته بيدار ٿي پاڪستان کي ڏاهي آزاد سنڌ جي حڪومت ٺاهين. يا ريڊ انڊين وانگر ختم ٿي وڃڻ لاءِ تيار ٿين. اسان جي ڏانهن ڪريون ٿا ته ان جي پاداش ۾ سزا ڏني وڃي ٿي.

مرغ بسمل مت رو بيهان آنسون بهانا هه منع،
اس قفس ڪي قيديون ڪو آب و دانه هه منع.

هاڻ ته آئون ان حالت کي پهتو آهيان جو رات جو اٿي خدا کان روزانو هي دعا گهران ٿو ته:

يا خدا! پاڪستان جي ظلم، استبداد ۽ غلاميءَ کان سنڌين کي آزاد ڪر.

يا خدا! مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي ايجاد ڪرده نظريه پاڪستان مان سنڌين جي جان آزاد ڪرائي منجهن سنڌي قوميت جو جذبو پيدا ڪر.

يا خدا! هن فسطائِي نظريه اسلام، جو نفرت جو مخزن آهي — مان اسان کي آزاد ڪرائي راه راست تي هلا.

پاڪستان، نظريه پاڪستان، مهاجر پنجابي تشريح واري اسلام کي آئون سنڌ لاءِ زهر قاتل ٿو سمجھان، ۽ انشاءِ الله باقي زندگي ان جي پاڙ پٽن ۾ صرف ڪندس.

مجازي عشق جي ارتقا:

مري جي ته ماڻئين، جانب جو جمال،

ٿئين هوند حلال، جي پند اها ئي پارئين.

(شاه)

اڳي ٻڌائي آيو آهيان ته مجازي مڪتب ۾ منهنجا ٽي استاد يا ائين ڪئي ڇڻجي ته سفر مجاز ۾ ٽي رهبر ساٿي هئا. جن کي (م) (س) ۽ (ت) جي نشانن سان منسوب ڪيو اٿم.

(مر) مون کي مرشد وانگي رهنمائي ڪري حقيقي منتظر کي لباس مجاز سان منهن مقابل ڪيو.

(س) مون کي سهارو بنجي زندگيءَ جي ڪاروبار کان علحده ٿيڻيا رهبانيت اختيار ڪرڻ کان بچائي ورتو.

(ت) مون کي مجاز جي فاني هئڻ جو مثال پيش ڪري. لاڳاپن لاهڻ ۽ تياڳ جو سبق سيکارڻ سان روشناس ڪيو.

پوئين الميه بعد شخصي مجاز مون تان سندس پنڌڻن جو چارو وڃائي ويٺو هو.

ڪجهه وقت اها جاءِ خالي رهي جيسين تائين منهنجي محبت نئون جنم ورتو. اڳي ان محبت جو قسم مومل راڻي جي پيار جو هو. هاڻ ان صورت بدلائي مارئيءَ جي ملير ۽ مارن جي پريم جي شڪل اختيار ڪئي هئي.

منهنجي محبت افراد جي عيوض هاڻ سنڌ ۽ سنڌين جي صورت ورتي. اها محبت نيم مجازي ۽ نيم حقيقي قسم جي هئي. ان راه ۾ دلچسپي وٺڻ ۽ رهبري ڪرڻ لاءِ هيٺيان ماڻهو مون کي مددگار ثابت ٿيا.

(۱) شاهه عبداللطيف ڀٽائي، (۲) مولانا روم عليه رحمت، (۳) علامه آءِ. آءِ. قاضي، (۴) مولانا عبيدالله سنڌي، (۵) هشو ڪيول رامائي (۶) دادا جينمل پرسرام (۷) (س) دوست.

(۱) شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه،

رسالي شاهه لطيف جي سر مارئيءَ ۾ حب الوطنيءَ جو ذڪر اڳي پڙهيو هوم. ازانسواءِ ۱۹۳۰ع ۾ خواب ۾ سندس ڪيل تلقين ته ”تو کي خداشناسائيءَ جي راه ۾ حب الوطني، مذهبي رواداري ۽ سماجي پلائيءَ جا ڪم ڪهڻو مدد ڏئي سگهندا. جنهن لاءِ پهرين سنڌ جي محبت ۾ مستغرق رهڻو هو“ — ياد هئي.

پر جڏهن شاهه جي شارحن کان حب الوطنيءَ جي معنيٰ پڇندو هوس ته اڪثر ان جي معنيٰ روحاني ٻڌائيندا هئا. ڇي: شاهه صاحب جنهن وطن جو ذڪر ڪيو آهي اهو وطن عالم ارواح جو هو. جتان جدا ٿي ماڻهو عارضي وقت لاءِ هتي آيل هو، ان ڪري ان اصلي وطن جي حب رکڻ ضروري هئي. سندن چوڻ هو ته شاهه جو اصل وطن مان مقصد روحاني وطن هو.

شاه صاحب رڳو استعارن ۾ ملير ۽ مارن جو نالو ورتو آهي. ليڪن جڏهن مون کي هن پوئين دؤر جي تجربن بعد وحدت الوجود جي فلسفي جي ٿوري گهڻي سمجهه اچڻ لڳي ته آهستي ٿي پتو پوڻ لڳو ته ظاهري وطن ۽ باطني وطن جدا نه هئا، بلڪ هڪ تصوير جا ٻه پهلو هئا. روح ۽ جسم جدا حقيقتون نه هيون، بلڪ هڪ ئي مسئلي جون ٻه سمجهاڻيون هيون.

ڪجهه ڪجهه ان ڳالهه جو پتو اڳي هوم. پنهنجي ڪتاب پيغام لطيف ۾ ۲۲ سال اڳي هيٺين طرح خيالن جو اظهار ڪيو هوم:

”شاه صاحب جي ڪلام ۾ مارئيءَ جي سُر اندر حب الوطني، عوام جي محبت، آزاديءَ جي تمنا، قديم روايت کي برقرار رکڻ، ڌارين جي لالچن کان پرهميز ڪرڻ، غير جي ڏاڍائيءَ اڳيان سر نه نمائڻ، جا جذبات ڀريا پيا آهن.

جيڪڏهن ان جي سياسي معنيٰ وٺبي ته مارئيءَ کي محب وطن، عمر کي ظالم حاڪم، عمر ڪوٽ کي غلاميءَ جي زندگيءَ ۽ ملير کي آزاديءَ جي دنيا سان تشبيهه ڏئي سگهجي ٿي.

شاه صاحب مارو سنڌي عوام کي سمجهي ٿو ۽ ملير مان سندس مراد ”آزاد سنڌ“ آهي. ملير طرف مينهن وسڻ مان سندس مقصد ان جي ترقي جي اميد جو پيدا ٿيڻ آهي. هن کي سنڌ جي بدويانه تهذيب تي فخر آهي. ان ڪري سنڌين کي چوي ٿو ته ٻين جي محلاتن، پلنگن، سيجن، نرم وهاڻن، زري ۽ زربفت جي ڪپڙن، طرح طرح جي طعامن، عطرن، عنبيرن وغيره کان پنهنجون جهوپڙيون، کٽا، لويون، ڌٽ ۽ ٻيون هزار دفعا بهتر آهن.

سنڌي عوام (مارن) سان گڏ زندگي گذارڻ، لوئيءَ جي لڇ رکڻ، عمر جي ڏاڍائي اڳيان سر نه نمائڻ، بند ۾ خوشي نه ملهائڻ، آزادي ماڻڻ کان اڳ بند ۾ مرڻ کان پناهه گهرڻ، ڪوٽن جي ڪرڻ ۽ زنجيرن جي ٽٽڻ جي آس رکڻ هن سُر جا خاص جزا آهن. ”سنڌين لاءِ شاه چوي ٿو ته:

چئي ڪن فيڪون، جڏهن خلقيا روح خدا،
گڏ جت گذران هو، جڙ لڳي تنهن جاءِ،
مون تون هين سين آم، اها ساڃاهه سپرين.
(شاه)

شاهه کي سنڌين (مارن) لاءِ ڏاڍي محبت آهي انهن سان آزاديءَ ۾
زندگي گذارڻ. پنهنجي وس کان ٻاهر ڏسي رت روئي چوي ٿو ته:
ري اعرابين هت، گهنگهر گهارڻ مون ٿيو.
”بَكَتِ الْعَيْنَانِ فِي هَوَا كَدَمًا“ پڄان سان ڀرت،
من اڪيون تن تَت، جتي جنم جيئڻين.
سنڌ وطن سان جا کيس محبت آهي ان جو پتو سندس هيٺين بيت مان
پوي ٿو:

پهيءَ سڪ، پيرن ڪيهه، ڪو نيٺن نياپو ماروئين،
ات اڪندي آهيان، تنهن آڻڻ تنهن ڏيهه،
سنڌي جا سائيهه، ڪيهه ڪٿوري ڀانڻيان.

پنهنجي وطني ڀائرن جي محبت ۽ پيار کي هٿي طرح ادا ڪري ٿو:

ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمر ماروڙن جا،
لاتائون لطيف چئي، مٿان لوئي لاک،
عمر ڪريو آڪ، پهريو ٿي پڻ چران.

سنڌين جي بدويانه تهذيب، سندن خانہ بدوش زندگي، جهنگلن ۽
برن ۾ رهڻ کي فخر جي نگاهه سان ڏسي ٿو ۽ انهي کي عيب سمجهي
شرمائجي نٿو:

اسين تڏان آئيون، جت ڪهنبو ناه،
جي وڃون ڪنهن وهانءُ، ته پڻ مٿيون لوڻيون.

اڻين ۽ چاڙهين، ڌڻ ڏيهائي سومرا،
ستا ڪيو سيد چوي، سائون سڪائين،
پلاھ نه پاڙين، عمر آراڙيءَ سين.

هڪ جاءِ تي چئي ٿو ته اگرچہ مسڪيني ۽ غلاميءَ جي زندگي سنڌين
جو حال هئڻو ڪري ڇڏيو آهي پر هنن جو ست ايڏو آهي، جو آزاديءَ جي
آسري تي ڪيڏي به قيمت تي پنهنجي روايات نه وساريندا:

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي ليڙ ٿيام،
ابائڻن جي آسري، ڪتي ڪانه ڪيام،
خا ڍٽ ڍڪيام، تنهن جو پرور! پڻ رهائين!

سنڌي عوام جي غريبت ۽ غلاميءَ جي قيد کي ڏسي ارمان ٽٽيس ٿو پر
دل مضبوط ڪري کين دلا سو ۽ ڏيڏ ڏيئي چوي ٿو. ته پنهنجي روايات کي نه
وسارجو. ڏکيا ڏينهن جلد گذري ويندا. آخر آزادي ۽ ترقي نصيب ٿيندي.

ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾. لوئي هڏ م لاه.

ڪامن اوهاڻ جي ڪر جي اي آڏ وڌائي آه.

ستي سيل نياهم. ملير ويندين ۽ مارئي.

سنڌين جي مشڪلاتن ۽ تڪليفن هوندي به سندن ست ۽ همت جو

هيٺين طرح ذڪر ڪري ٿو:

زيرين پيرين لوه ۾. ڳٽن ڪيس ڳاه.

سنڪي سنڌي سومري. هڏ نه چاڙهيم ماه.

سرتيون دعا ڪجاه. ته ڀرم پاروڙي ۽ رهي.

ملڪي حاڪم ۽ سندن حواري حڪمران طبقتا جڏهن ملڪ جي

سموري پيداوار تي قبضو ڪري رنگ رليون ۽ خوشيون ملهائين ٿا ته ان حالت

۾ شاھ چوي ٿو ته جيستائين اسان آزاد نه ٿيا آهيون ان وقت تائين خوشيون

نه ملهائينداسون:

عمر اڇا ڪپڙا. ڪاٺياريون ڪيئن ڪن.

جنهنين جڙن ۾. ورتا ويڻ سهن.

هوءَ جي حق پڇن. سي ڪيئن ستيون سومرا!

آئون ڪيئن سوڙهين سمهان. مون ور ڪهاري وله.

ڪٿيڙي تان ڪل. عمر ڪج نه اهڙي.

غلاميءَ جي زندگيءَ جو ذڪر هيٺين طرح ڪري ٿو:

سونهن وڃايم سومرا. ميرو منهن ٿيڻوم.

ويڃن تن پيڻوم. جت هلن تاه حسن ري.

حڪمران طبقي ۽ ڌارين جي ساز سامان. حڪومت جي دٻدٻي. علم ۽

عقل کي ڏسي جي ماڻهو عارضي نفعي خاطر پنهنجي روايات کي ڇڏي انڌي

تقليد ڪن ٿا. ۽ ملڪي معاملات ۾ غداري ڪن ٿا. تن کي چوي ٿو ته:

هي منهن ڏيئي ٻن، تون وه کائي نه مرين،
 تان جي ملير ڄاڻيون، تو سين سگ نه ڪن،
 تون ڪيئن منجهان تن، پاڻ ڪونائين مارئي.

وري ڪنهن وقت وجد ۾ اچي دعا گهري تو ته خدا ڪري اهو ڏينهن
 نه ٿئي جو ملڪ ۽ قوم کي غير جي غلاميءَ کان آزاد ۽ مسڪينيءَ جي حالت
 کان ٻاهر ڏسڻ کان اڳ مري وڃي -

الله ائين مر هو، جيئن آئون مران بند ۾،
 جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روء،
 پهرين ويڃان لوء، پوءِ مر پڄنم ڏينهاڙا.

ڪڏهن سنڌين جي ملڪي مسئلن طرف ڪم توجهي ڏسي چوي ٿو ته
 انهن ۾ قومي احساس هجي ها ته غلامي گهڻو وقت ڪانه رهي سگهي ها، ۽
 کيس ايتري اذيت نه ٿئي ها -

جي ڪر لڏائون، ته بنديءَ بند نه ساريو،
 ماروئڙن آئون، جيڪس ويس وسري.

ڌاريان جڏهن کيس طعنا ڏيئي چون ٿا ته سنڌي جاهل، بزدل ۽ اڻ
 سڌريل آهن ته کين چوي ٿو ته:

جيها جي تيهه، مون مارو، مڃيا،
 مون جيڏيون ملير ۾، چونڊين موڪ مها،
 منهنجي آس اها، ڪيڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي.

مطلب ته شاھ صاحب حب الوطني کي ايمان جو جزو ۽ مذهب جو
 جوهر سمجهي ٿو.

(۲) مولانا جلال الدين رومي عليه؛

ٻيو بزرگ جنهن ماڻهن جو توجهه پنهنجي اصل طرف چڪائي نٿا ڏئي
 جو واتان پنهنجي وطن "نيستان" (نڙلي) کان جدا ٿيڻ بعد هن ۾ جو سوز
 فراق پيدا ٿيو آهي، ان جو ذڪر هيٺين طرح ڪيو آهي؛
 بشنواڙني چون حمايت مي ڪند،
 وز جدا نپها شڪايت مي ڪند،
 ڪز نيستان تا مرا بيريده اند.

از نعيم وزن ناليدہ اند.
سينہ خواهر شرح شرح از فراق.
تابگويم شرح درد اشتياق.
هر کسي کو در ماند از اصل خویش.
باز جو يد روزگال وصل خویش.

معني: مولوي دين محمد. اديب:

ٻڌ ته نڙ ڪهڙي ٿو دانهن ڪري.
۽ جداين جي شڪايت ٿو ڪري.
مون کي پوڙي مان جڏهين ڪپيو اٿن.
منهنجي دانهن کان روئن ٿا مرد زن.
دل وڇوڙي کان هجي جا چور چور.
سڪ سندا ان کي پسايان سوز سور.
اصل پنهنجي کان ٿئي جيڪو پري.
وصل لئي سو ٿو وري ڪوشش ڪري.

مولانا مذڪوره بالا سطور ۾ پنهنجي اصل کان جدائيءَ جي شڪايت ڪري ساري مثنويءَ ۾ محبت جو ذڪر ڪري ٻڌندڙن کي اصل جي بازيابيءَ لاءِ صلاح ڏئي ٿو. مولانا نڙ ذريعي پنهنجي نڙلي واري دنيا مان ڪٽجي اچڻ جو احوال ڪري ٿو ۽ شاهه صاحب مارئيءَ جي واتان ملير ۽ مارن کي ملڻ جي خواهش جو اظهار ڪري ٿو:

هن پڻ پنهنجا ساريا، هي هنجھون هڏن لئي هاري.
جيتوڻيڪ مارئي هڪ گهر جو فرد هئي، پر هن کي گهر سان گڏ ملير ۽ مائٽن سان گڏ مارو ياد هئا. اهڙيءَ طرح نڙ به هڪ تيلي مان ڪپيو هوندو. پر هتي مولانا نڙ کان سڄي نيستان (نڙلي) جي ياد جو ذڪر ڪرائي ٿو. انسان ٻن جزن جو مرڪب آهي. هڪ مادو ٻيو روح، يعني مادو ۽ جوهر. پهرئين کي مجاز جي نالي سان سڏين ٿا، ٻئي کي حقيقت. ليڪن ٻنهي جو تعلق هڪٻئي سان اهڙو گهاٽو آهي، جو مولانا ان بابت فرمائڻ ٿو ته:

سر من از ناله من دور نيست، ليک چشم و گوش را آن نور نيست.
تن زجان و جان زتن مستور نيست، ليک کس را دیده جان مستور نيست.

معني: - مولوي اديب:

راز منهنجو دانهن کان دور ناھ. ڪن ۽ اک کي سمجھ جو پر نور ناھ. .
جان کان بت ۽ بت کان جان دور ناھ. پر ڏسڻ جو عام کي دستور ناھ.

هتي وري وحدت الشهود ۽ وحدت الوجود جو تفاوت معلوم ڪرڻو
پوندو. روح ۽ مادي کي جدا وجود ڄاڻڻ شهود آھي ۽ ٻنهي کي هڪ شيءِ جا
ٻه پاسا سمجھڻ وجود آھي. جيڪڏهن روح جو وطن ٿي سگهي ٿو ته جسم
جو به وطن ٿئي ٿو. روح جو وطن کي صوفياءِ ڪرام ڪافي عالم الارواح
ٻڌائين. ذات حق قرار ڏين يا بحر محيط سان تشبيهه ڏين ته به ان جو ظهور
جسم ۾ ٿئي ٿو. جيڪڏهن روح جي آزادي صرف جسم کان جدائيءَ ۾ هجي
ها ته اها خودڪشي ذريعي به حاصل ٿي سگهي ٿي. پر خودڪشيءَ کي وڏو
گناهه ٺهرايو ويو آھي. اصل مقصد روح جي وطن سان ملڻ جو تڏهن حاصل
ٿي سگهي ٿو. جڏهن جسم کي پنهنجي تجربي سان مالا مال ڪري فرض
ادائي پوري ڪري جسم ۾ رهڻ وقت هن کي جسم جي وطن جو به لحاظ
رکڻو آھي. روح کي جيستائين جسم جي وطن لاءِ ڪشش پيدا نه ٿي آھي ان
وقت تائين هن جو ايمان ئي ڪامل نٿو ٿئي.

فرد جي سڃاڻپ قوم سان ٿئي ٿي ۽ قوم جي سڃاڻپ وطن سان
ٿيندي آھي. ان ڪري مولانا صاحب جي ساري فلسفي محبت جو مرڪز وري
وطن ئي وڃي بيھندو.

رسول مقبول صلعم جي حديث ”حب الوطن من الايمان“ روميءَ جو
مرڪزي لفظ آھي. انهن ٻنهي بزرگن جي تعليم اڳ ۾ منهنجي دل ۾ وطن
سنڌ جي حب پيدا ڪئي هئي. ليڪن عشق جو دستور آھي ته ان ۾ ٻن شين
جي محبت هڪ وقت رهي نه سگھندي آھي. جھڙيءَ طرح ٻه تراريون هڪ
مياڻ ۾ نه مائي سگھنديون آهن.

ان ڪري پاڪستان نظريه يا چئجي ته اسلام جي محبت ۾ ڦاسڻ
ڪري ان حقيقي طرف کان غافل رهيس. جيستائين مجاز جي ابتدائي مرحلي
جو تجربو پئي ڪيم پئي طرف نگاهه نڪري سگھيس. پر هاڻ سمجھان ٿو
انهيءَ تجربي جي ضرورت هئي جو ان کان سواءِ وطن جي محبت جي صحيح
شناخت نه ٿي سگھي ها.

جيڪڏهن (م) جي محبت، وصال ۽ فراق جا سبق سيکاري دلي تعلق ۽
انهن کان دوريءَ جي مختلف پهلوئن کان واقف نه ڪري ها ته تجربو ئي نه
ٿئي ها.

اڳي آئون چئي آيو آهيان ته اڳتي هلي مون کي معلوم ٿيو هو ته فراق ۽ وصال ٻئي دلي لاڳاپي ۽ ڪشش جا درجا هئڻ ڪري ساڳي ڳالهه هئا.

اڳتي ترقي ڪرڻ لاءِ مون کي انهن ٻنهي جي اثرن کان آزاد ٿيڻ جي ضرورت هئي. اها ضرورت منهنجي (ت) جي اوچتي انتقال پوري ڪئي، جنهن مون کي دنيا جي جملي تعلقن جن ۾ دلي ڪشش به اچي ٿي ويئي، کي ترڪ يا تياڳ ڪرڻ جو سبق سيکاريو. اهو مجاز جي شخصي عشق ۾ فنا جو درجو هو. پر فنائون به ڪيتريون ٿين ٿيون هي پهرين هئي.

(۳) علامه آءِ. آءِ. قاضي:

هن صاحب جي تعليم مون کي سنڌ جو دنيا ۾ مقام. ان جي رهاڪن جي مشن ۽ ان جي سرانجامي ۽ جي اهميت کان واقف ڪيو. آل انڊيا مسلم ليگ منعقد ڪراچي ۱۹۴۳ع ۾ مون سندس هدايتن موجب پنهنجي استقبالي ڪميٽيءَ جي صدارتي خطبي ۾ هيٺينءَ طرح خيالن جو اظهار ڪيو:

”دوستو - فطرت زمين سنڌ جو ماضي نهايت شاندار ڪيو هو ۽ اسان کي اميد آهي ته ان جو مستقبل به اهڙو ئي روشن ٿيندو. ڪيترين ڳالهين ڪري هن زمين جي تاريخ بينظير پئي رهي آهي. اها قديم تهذيبن جو آڻيانو هئي جنهن جي ثابتي موهن جي دڙي ۽ ٻين آثار قديم مان ملي سگهي ٿي. هيءَ ئي سرزمين آهي جتي دنيا جا ڪيئي نسل ملي جلي هڪ ٿي ويا.

دراوڙ، آريا، سامي، منگول نسلن جا نشان هتي آسانيءَ سان ڳولي لهيا. نه صرف نسلن جو ميل جول هن زمين ۾ ٿيو ليڪن مختلف مذهبن ۽ انهن جي فلسفن جو هڪ ٻئي تي اثر ۽ ميلاب پڻ جهڙو هتي ٿيو. اهڙو ٻيءَ جاءِ تي چيو ٿيو هوندو.

ٻڌ ڌرم جيتوڻيڪ وچ هندوستان ۾ پيدا ٿيو ليڪن اهو وڏو ويجهو هن سرزمين تي. هتي جي رهاڪن مهاتما گوتمر ٻڌ جو نفيءَ وارو سبق اڃا نه وساريو هو. جڏهن اسلام هن سر زمين ۾ پير پاتو ته ٻڌ ڌرم اڃا مروج هو. اسلام صرف اڳين تعليم ۾ اثبات جو اضافو ڪيو.

ويدانيت ۽ وحدانيت جا فلسفا ۽ مٿا هتي ئي هڪٻئي تي اثر انداز ٿيا. هڪ طرف وحدانيت هندو يوگيءَ تي اثر وڌو ۽ ٻت پرستيءَ کي گهٽايو ته ٻئي طرف مسلم درويشن سنڀال مان سبق ورتا ۽ راڳ کي تصوف جو جزو بنايو. هندو مسلم عقيدا باهمي سمجهوتي ۽ رواداريءَ سان هڪٻئي جي

نزدڪ اچڻ لڳا. گرونانڪ جي سکيا انهيءَ ميل جول جو نچوڙ، مکيه مثال ۽ نتيجو آهي.

مسلم صوفين هن ملڪ ۾ شاھ عبداللطيف جي سرگردگيءَ هيٺ مذهب جي بنيادي اتحاد جو پرچار ڪري مختلف مذهبن جي پوئلڳن ۾ محبت، رواداري پيدا ڪئي. جنهن جو عملي ثبوت هتي جي هندو مسلم رهاڪن جي باهمي خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو.

قدرت هن ملڪ کي واپار جي ذريعي دنيا جي گهڻي حصي سان ڳنڍي ڇڏيو هو. سرسري نظر وجهڻ سان هتي بابل، مصر، ايران، يونان، عرب ۽ افغانستان جا سياسي ۽ ڪلچرل اثر نمايان صورت ۾ نظر اچي سگهندا.

مون هن زمين جي قديم شان شوڪت جو ذڪر معزز مهمانن جي حافظي تازي ڪرڻ جي ارادي سان ڪيو آهي. ليڪن منهنجو اصل مقصد هن سر زمين جي روشن مستقبل بابت چند تجويزون ڏيڻ جو آهي.

انسانذات ابتدائي زماني کان وٺي مختلف ارتقائي دور طي ڪندي، پنهنجي آخري مقصد انساني وحدت خيال ۽ عمل طرف وڌي رهي آهي.

مختلف گروهن جي مذهبي، سياسي، اقتصادي تحريڪن ۽ ڪوششن ان مقصد کي پهچڻ لاءِ جدا جدا طريقن جو ڪم پئي ڏنو آهي. تاريخ جو هر ورق ان ارتقائي جدوجهد جي مثالن سان ڀرپور آهي. شروعات ۾ ماڻهو ننڍن ڪٽنبن ۾ ورهايل هئا. ٿوري وقت گذرڻ بعد اهي ڪٽنب وڌي ويجهي قبيلن جي صورت اختيار ڪري ويا. آخر ۾ اهي قبيلو قومون بنيا.

ماڻهن جي وچ ۾ باهمي ميلاپ ۽ اتفاق جا مختلف بنياد پئي رهيا آهن. جاءِ رهاڻس، زبان، ڪلچر، خيالات انهن مان مکيه آهن.

عرب جي زمين مان پيدا ٿيل آواز خيالات جي بنياد تي انساني اتحاد جي تعمير ۾ نئون روح ڦوڪيو، انهيءَ ڪري ماڻهن مان رنگ، نسل، جاءِ رهاڻس، زبان وغيره پنهنجي طاقت وڃائڻ لڳا. جيتوڻيڪ ابتدائي جوش ۾ اهو آواز دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيو. ليڪن ٿوري وقت گذرڻ بعد ماڻهوساڳي مادي طريقن طرف موٽڻ لڳا. عالمگير برادريءَ ۾ اتحاد جي شروعات ٿي چڪي آهي. ليڪن جيستائين مختلف سياسي، اقتصادي، مذهبي نظرين جي اختلاف متاثر لاءِ حل ڳولي نه ڪڍيو ويو آهي، دنيا ۾ دائمي امن ۽ اتحاد ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي. انهي حل ڳولي لهڻ لاءِ خاص ماحول ۽

تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات لازمي شرط آهي. انهي مشن جي سرانجامي لاءِ سنڌوديش جا رهاڪو زياده موزون آهن. تاريخي دفتر ان جا گواهه آهن ته ڪيئن نه هتي مختلف نسل، تهذيبيون، مذهبي فلسفا ۽ سياسي طريقا ملي جلي يڪرنگي اختيار ڪري سگهيا آهن.

دنيا جي نئين تعمير لاءِ جنهن ۾ مشرق ۽ مغرب جا ويڇا مٽجي هڪ وحدت ۾ گڏجڻا آهن. سرزمين سنڌ کي خاص پيغام پيش ڪرڻو آهي:

مون کي هن اندوڪار جي زماني ۾ ڪي روشنيءَ جا ترورا نظر اچي رهيا آهن. هن جسماني ولوڙ بعد ذهني مڪمل هٿان ئي نڪرڻو آهي.

سنڌ جا رهاڪو نه صرف هندستان جي اتحاد جا طالبو آهن پر هو اتحاد عالم ۾ اعتقاد رکندڙ آهن. پر انهي جي حصول جي لاءِ عارضي ۽ مصنوعي طريقا ڪتب آڻڻ بدران باهمي سمجهوتي، تاريخي حالات ۽ ضروريات پٽاندر اختيار ڪرڻا آهن.

هي تعليم هئي جا مون کي علامه صاحب کان حاصل ٿي.

مولانا عبيدالله سنڌي؛

مولانا صاحب نه صرف وڏو عالم، سياسي مفڪر ۽ سياح هو. ليڪن هو اهل دل ۽ روحانيت جو مالڪ به هو.

سرزمين هند ۾ هي ئي سياسي مفڪر هو جنهن مسلمانن جي جداگانہ قوم جي نظريي ۽ هندوستانين جي واحد قوم جي نظرين جي مخالفت ڪري جديد نظريہ قوميت مطابق جاگرافيائي وطن، زبان، ڪلچر، تاريخي روايت، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جي بنياد تي سنڌين لاءِ جداگانہ قوميت جو نظريو پيش ڪيو. هن جو چوڻ هو ته:

”هندستاني مسلمانن جي ذهن تي سندن ”شخصيت“ بنسبت هڪ وهمي تصور ويٺل آهي، جنهن جو علمي دنيا ۾ ڪو وجود ئي ڪونه آهي.

اسان ڪنهن زماني کان وٺي اهڙي اسلامي جماعت ۽ قوم جو نالو وٺي رهيا آهيون جنهن بابت نه اسان جي ذهن ۾ ڪو صحيح نقشو موجود آهي نه اها دنيا ۾ ڪٿي وجود ۾ آهي. اسان پاڻ کي هڪ اهڙي خيالي دنيا ۾ محدود ڪري ڇڏيو آهي جو نه رڳو اسان ٻين مسلم ملڪن جي آزاديءَ ۽ ترقي لاءِ جدوجهد جي تاريخ کان غير واقف رهجي ويا آهيون، پر خود

پنهنجي ملڪ ۾ اسان جي سامهون ڪو مقرر ڪيل عملي نظريو موجود نه آهي.

هن کي پتو هو ته سنڌ هڪ جدا قوم جو ملڪ هو. ان کي مستقبل ۾ اتحاد انساني ۽ امن عالم لاءِ وڏو ڪردار ادا ڪرڻو هو. ان ڪري ئي هن پاڻ کي باوجود پنجابي هئڻ جي سنڌي سڏايو. سنڌي مرشد ورتو. سنڌ ۾ پنهنجو دارالحڪومت قائم ڪرڻ گهريو. پر حالتن جي سازگار نه هئڻ ڪري اهو ڪم وچ ۾ رهجي ويو. مولانا سان منهنجون ڪيئي ملاقاتون ٿيون پر ان وقت مسلم ليگ جي جنون ڪري سندن خيالن مون تي اثر نه ڪيو. ليڪن تجربي بعد سمجهه اچڻ کانپوءِ سندس نتيجي فڪر جي پوئلڳي ڪري رهيو آهيان.

هشو ڪيولراماڻي

هي نوجوان پهريون سنڌي هو جنهن جديد نقطه نگاهه کان سنڌين جي جدا گانه قوم ۽ سنڌ جي آزادي ۽ خود مختياري بابت سوچڻ شروع ڪيو هو. سندس صحبت مون تي گهڻو اثر ڪيو. مون جڏهن پاڪستان جي عوامي جماعت ٺاهڻ لاءِ سياسي ڪارڪنن جي ڪنوينشن ۸-۹-۱۰ مئي ۱۹۴۸ع تي ڪراچيءَ ۾ خان عبدالغفار خان جي صدارت هيٺ مسلم ڪالوني ڪراچيءَ ۾ سڏائي هئي ته ابتدائي تقرير ۾، هشو ڪيولراماڻيءَ جي اثر هيٺ جا تقرير ڪئي هئي، ان جا ٽڪرا هيٺ ڏيان ٿو:

”سنڌو ديش ۾ ان جو مکيه شهر ڪراچيءَ پاڪستان جي نوزائيدہ رياست ۾ مکيه جڳهه والاري ٿو. هي ئي اها جاءِ آهي جتي پاڪستان ۾ رهندڙ مختلف ماڻهن جي قسمت جا فيصلو ٿيڻا آهن. انهي ئي جاءِ تان عوام جو آواز پوري زور سان ظاهر ٿيڻ گهرجي. جيئن نئين ائين ٺاهڻ وقت سندن موجوده حالت ۾ مستقبل ۾ ايندڙ نسلن لاءِ انصاف ۽ جمهوري مساوات جو خيال رکيو وڃي.“

دوستو: سنڌين جون بي نظير تاريخي روايتون رهيون آهن تنهن ڪري اها سندن فطري خواهش هئڻ گهرجي ته هو سندن مستقبل جي روشن ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪن. خصوصاً ان حالت ۾ جڏهن ان بابت کين خطري جا آثار نظر اچي رهيا هجن.“

پوءِ سنڌين جي ماضيءَ جو ذڪر ڪندي چيو هوم ته:

”قومن جي قديم ورثن ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ جي ڪوششن کان انڪار ڪرڻ تاريخي حقيقتن کان انڪار ٿيندو....“

نئين پاڪستاني رياست ۾ سنڌي، پٺاڻ، بلوچ، پنجابي ۽ ٻينگالي مٿي ذڪر ڪيل بنيادن تي جدا قومون آهن.... ڪابه مرڪزي حڪومت ملڪ کي مضبوط ڪري ترقي وٺائي نه سگهندي، جنهن جا وفاقي حصا سدائين مرڪزي حڪومت تي قابض ٿولي جي دست درازين کان نالان ۽ ظلم کان بچڻ لاءِ ڪشمڪش ۾ مشغول هوندا.

اها هڪ وڏي تاريخي دوکياري ٿيندي جيڪڏهن مسلم ليگ طاقت ۾ اچڻ بعد پنهنجا وعدا ۽ ٺهراءَ وساري پاڪستان ۾ سنڌ کي ٻاهران آيل لوٽو ٽولن ۽ وڏن ماڻهن جي چراگاهه طور ڪٽب آڻي.

اها ڳالهه تسلي بخش نٿي ٿي سگهي ته هندن جي طبقاتي غلاميءَ مان نڪري مسلم طبقن جي غلامي هيٺ ويڃي، غلامي نيٺ غلامي آهي پوءِ اها ڪنهن جي به هجي. اهو هر هڪ قوم جي جنم جو حق ٿئي ٿو ته انهي بند کان آزاد ٿيڻ لاءِ ڪوشش ڪري.“

هي نوجوان پاڪستان سرڪار جي ظلم کان لڏي ڀارت هليو ويو. شايد ڪي ماڻهو چون ته هي نوجوان پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌين جي جداگانه قوميت ۽ آزاديءَ جو قائل ٿيو هو، پر ائين نه آهي. هي اول کان وٺي ان راءِ جو هو. سنه ۱۹۵۶ع ۾ منهنجو لنڊن وڃڻ ٿيو. جتي هڪ تقريبن ۾ مسٽر ڪرشنا مين سان منهنجو ملڻ ٿيو. هن ۽ هسو ڪيولراماڻي ملڪ جي آزاديءَ کان اڳ گڏجي لنڊن ۾ ڪم ڪيو هو. جڏهن مون کيس اهو حوالو ڏنو ته تنزيه طور چيائين ته: ”هسو اهو نوجوان آهي جو سنڌين کي جدا قوم سمجهندو هو.“

اسان تي نزديڪيءَ ۾ گهڻيون ٽوڪون ٿيون آهن. سردار پٽيل سنڌ کي ”ننڍو صوبو ۽ ننڍي دماغ“ سان سڏيو هو. نوابزادي لياقت علي خان: سنڌين کي ”گڏهن هڪڙن ۽ اٺن ڪاهڻ وارا ماڻهو“ سڏيو هو. هاڻوڪي حاڪمن کي ”سنڌوديش“ جي نالي وٺڻ تي باهه وٺيو وڃي. شايد کين اهو پتو نه آهي ته مون سنه ۱۹۴۳ع جي آل انڊيا مسلم ليگ جي ساليانه اجلاس وقت استقباليه ڪميٽي جي خطبه صدارت ۾ سندن آقا جناح صاحب جي موجودگيءَ ۾ ”سنڌوديش“ جو نالو ورتو هو، جنهن جو حوالو اڳي ڏئي آيو

آهيان ۽ مٿي ذڪر ڪيل عوامي جماعت اڳيان ڪيل تقرير ۾ به ساڳي ڳالهه دهراڻي اثر انهي وقت جناح صاحب حيات هو.

دادا جينمل پراسرار

هي صاحب سنڌ جو صوفي منش بزرگ هو. هي سندس سنڌ جي محبت کان مشهور هو. جڏهن سنڌ جي ڪيترن هندن طرفان سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ جي مخالفت هلي رهي هئي ته به هي صاحب ڪليو ڪلايو سنڌ جي جدائيءَ جي فائدي ۾ هو.

هي سر زمين سنڌ جي دنيا کي اتحاد ۽ امن جي پيغام ڏيڻ جو قائل هو. هي ٻڌ ڌرم، جين مت، ڪرشنڻي، ويدانت، سک پنٿ ۽ اسلام جو ڄاڻو هو. هن کي انهي ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت نظر آئي جنهن ڪري هن جو تڪيه ڪلام روحل فقير جو هي بيت هوندو هو:

هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٽيون وچ وڌائون وير،
انڌن اونڌم نه لهي، تن کي سچ چوندو ڪير،
روحل راه پرين جي، گهمي ڏٺوسون گهيڙ،
رب مڙئي ۾ هيڪڙو، تنهن ۾ قند نه ڦير.

هي اعليٰ درجي جو ٿياسافست هو. چوندو هو ته ”ماءُ مسز ايني بيسنٽ جو چوڻ هو ته مستقبل ۾ سنڌ کي اتحاد ۽ امن عالم جو ايمپاسيڊر (سفير) ٿي ڪم ڪرڻو هو.“ هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته هي صاحب سن ۾ درياھ جي ڪپر تي منهنجي ٿلهي واري ڇپر تي صبح جو درياءُ سنڌ مان سڄ اڀرڻ جو نظارو ڏسي موج ۾ اچي ويو هو، ۽ شاھ صاحب جو هي بيت پڙهي رهيو هو:

نيرانا ٿي نين، نيمئي آڇ پرينءَ کي،
تن ستر کاڌا ڪين، جن ڏٺو منهن محبوب جو.

ان وقت مون کي ڳالهه سمجھ ۾ نه پي آئي ته درياھ مان سڄ اڀرڻ وقت هن کي ڪهڙي محبوب منهن ڏيکاري وجد ۾ آئي ڇڏيو هو. هاڻ جڏهن مون کي ڪجهه سمجھ اچڻ لڳي آهي ته هن چوڻ کان رهي نٿو سگهان ته سنڌونديءَ ۾ سڄ جي تجلي ۾ هن سنڌو مائتا جي هزارن ورهين جي شاندار ماضيءَ جي تصوير ڏٺي هئي.

دوست (س):

اڳي ذڪر ڪري آيو آهيان ته جڏهن دوست (ت) اوچتو وفات ڪئي ته مون کي نراسائي ويڙهي ويئي هئي. دنيا جا لاڳاپا ڪمزور پئجي ويا هئا، ان جو هر مسئلو بي جان نظر آيو. اهڙي حالت مان مون کي جن دوستن ڪڍي وري آسانگا برپا ڪرايا. تن ۾ هن دوست جو وڏو هٿ هو. سندس چند خط پڙهندڙن جي ملاحظه لاءِ پيش ڪريان ٿو.

هي خط سنڌ اسيمبليءَ ۾ مسلم ليگ ميمبرن جي گهٽ هئڻ ڪري، اسپيڪر استعيفا ڏئي وزارت کي بچائي ورتو هو ان موقعي تي لکيل آهي.

پيارا سيد

اڄ جي شڪست منهنجي ڪاميابيءَ ۽ ٻي ڌر جي شڪست هئي. هن مان گهڻا اهڙي ماڻهوءَ کي ڪرسي ۾ رکڻ کان شرمندو هئا. مون کي شڪست ڪڏهن به نااميد نه ڪيو آهي. خود موت به مون کي شڪست نه ڏئي نه سگهيو آهي. جو آئون پنهنجي وفات ڪيل دوستن سان هاڻ به صلاح مشوره ڪندي رهندي آهيان. وري تنهنجي شڪست جو ڪارڻ پاءُ ڪڏهن ٿو تنهنجي گهر تي قبضو ڪري. اميد ته خوش هوندين، دل وڌي ڪڇ.

(س)

هي خط ۱- اپريل ۱۹۴۵ع تي دهلي وڃڻ وقت مون کي لکيو اٿس.

پيارا دوست

دهليءَ ۾ ڇا وهيو واپريو، ان جو مون کي انتظار آهي. ضرورت پوي ته ٽيليفون تي مون سان ڳالهائج. اسان تڪڙ ڪري حالتن کي خراب ڪيو. پيرزادو هاڻ وزير آهي.

تو کي شڪست ۽ فتح جي پرواهه نه آهي. تون سمجهين ٿو ته اهو به ٻيلي ٻڌڻ وارو مثال آهي. پر مون ۽ ٻين دوستن لاءِ اسان جي صوبي جي قسمت جو سوال نهايت اهم آهي. آئون ان وقت تائين مرڻ نه ٿي گهران جيستائين سنڌ لاءِ وقف ڪيل زندگيءَ جو مقصد پورو نه ٿيو آهي.

گهڙيا سي چڙهيا، ائين اٿيئي،

مئي مٽي مهراڻ ۾، پڻو ٿيو ڏيئي،

ته ميهار مليئي، سنيوڙو سي شاه سان.

(شاه)

دهليءَ ۾ اميد ته مهاتما گانڌي. سردار بتيل ۽ مولانا ابوالڪلام سان ملي سنڌين جو نقطہ نگاهہ پيش ڪيو هوندو. دل ۾ ڪجهہ نہ رکج. هنن کي سنڌ کي قربان ڪرڻ ڪيتري قدر زيبائتو ٿيندو. اهو ٻڌائج. مسٽر ظهير هٿ خط موڪليان ٿي.

مسلم ليگ طرفان اوهان جي هوائي جهاز جي حادثي بابت ڪوڙي خبر ڦهلايل جو احوال مسٽر ظهير روبرو ٻڌائيندو.

(س)

۷- مئي ۱۹۴۶ع

پيارا سيد

مون کي تنهنجي ڊاڪٽر جي تار جي جواب ۾ لکيل خط پڙهي تعجب وٺي ويو. جنهن ۾ تو لکيو آهي ته تون اچي نٿو سگهين.

جيڪڏهن تنهنجي طبيعت ٺيڪ نہ آهي ته سوال پيو آهي پر توکي اهو خيال ته ڪرڻو هو ته تار، جا ڪئي اٿن. سو ضرور خاص ڪم هوندو. هتي سڀئي پارٽيءَ جا دوست تنهنجي انتظار ۾ آهن. آئون ته عرض ڪنديس ته اسٽريچر تي پاڻ کڻائي اچ.

(س)

منهنجو جواب ۾ موڪليل خط.

۹- مئي ۱۹۴۶ع

پيارا دوست

تنهنجو ۷ مئي ۱۹۴۶ع جو خط پهتو. يادگيري لاءِ مهرباني منهنجي طبيعت ٺيڪ آهي سواءِ هميشہ وانگر گئس جي تڪليف ۽ مٿي جي سور جي. پيو خوش آهيان، آئون بدني طرح بيمار نہ آهيان. تنهن ڪري اسٽريچر ۾ کڻائي اچڻ جي ضرورت نہ ٿيندي.

آئون ڪجهہ وقت کان ڪنهن ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا آهيان. اهو پهريون دفعو نہ آهي. اهڙي حالت زندگيءَ ۾ ڪيترا دفعا واقع ٿي آهي. تاريخ جي ڪن نازڪ موقعن تي غور فڪر ڪرڻ بعد ڪن فيصلن تي اچڻ جي ضرورت آهي. ان کانسواءِ ماڻهو همت سان مشڪلات کي منهن ڏئي نہ سگهندو. اهڙي حالت ۾ هتي سڪون ۾ غور ڪري رهبري حاصل ڪرڻ جو

ارادو اٿم. اميد ته پارٽيءَ وارن صلاح مصلحت ڪري ڇڏي هوندي. حال منهنجي ضرورت ڪانه پوندي.

سيد

بيارا دوست

غلام حيدر شاه چند ڏينهن اڳي هتي هو. چيائين ته تون ڳوٺ پارٽي ورڪرس جي ڪانفرنس سڏائي رهيو آهين، خدا ڪامياب ڪندو. هن شاه کي شڪست دل ڏنم. چيائين ته گهڻا دوست مسلم ليگ جي ساري چڙهندي ڏسي ان ۾ شريڪ ٿيڻ گهرن ٿا.

آئون نٿي سمجهان ته انهن ۾ رئيس پرڳڙي به هوندو. تنهنجي عالم دوست ۽ خاڪسار مير کي اوچتو الهام ٿيو ۽ ليگ ۾ هليو ويو. جتي هن شاه جا بيت ۽ قرآن جون آيتون پڙهي جواز پيش ڪيو.

(س)

بيارا دوست

مون کي تنهنجو پهريون ۽ ٻيو خط نه پهتو آهي. منهنجي ۽ تنهنجي ٽپال سينسر ٿي ٿئي، پر ان جو مقصد اهو نه آهي لکڻ بند ڪري ڇڏجي.

آئون سومر ڏينهن ملڪ ڇڏي وينديس. پر آئون توکي ۽ جملي سنڌي دوستن کي نه وسارينديس. مفاصلو اسان جي سنڌ جي محبت کي جهڪو ڪري نه سگهندو. سنڌ کان ٻاهر وڃڻ بعد به اسان جو تعلق سنڌ کان ٿئي نٿو سگهي. جڏهن به گهرج پيشي آئون اچي سگهان. ٿي. ڪراچيءَ جي مرڪز ۾ وڃڻ تي هنگامو ڪرڻ ايڏي اهميت وارو نه آهي، ٻيا وڏا مسئلا تنهنجي توجهه ڇڪائڻ جو مستحق آهن.

(س)

ان کانپوءِ به سوين خط آيل آهن پر يڪ مشت نمبروار پيش ڪريان ٿو. ان کانپوءِ شاه صاحب جي هيٺين بيت مطابق پي وقت گذاريو اٿم. ڪيترو عرصو نظر بندي ۽ جيل ۾ گذارڻو پيو. ڪيترا ڪتاب لکيم.

هڪلائي هيل، پورينديس پنهنوءَ ڏي،
آڏو ڏونگر لڪيون، سوريون سڄڻ سيل،
ته ڪر ٻيلي آهن بيل، جي سور پريان جا ساڻ مون.

مجازي معراج جو اوجھو منظر:

۳۰ مئي ۱۹۷۳ع تي آڏي رات کانپوءِ هيٺيون نظارو ڏسڻ ۾ آيو.
پوئين رات جو ڏسان ٿو ته سنڌونديءَ جي ڪناري جي ڦٽل ڌڙن ۽ پڙن مان چوڏهينءَ جو چنڊ اڀري رهيو آهي. آهسته ٿي انهي چنڊ خوبصورت عورت جي شڪل اختيار ڪئي. ان جي حسن جهان افروز ۽ رعب ۽ جلال جو تاب نه جهلي احترام ۽ عزت کان ڪنڌ هيٺ ٿي ويو.

دل ۾ سوچي رهيو هوس هوءَ ڪير هئي ته پر مان آواز آيو، ڪنڌ مٽي کڻي نهاريان ته ڪيئي درويش نزديڪ ادب ۾ بيٺا آهن. انهن مان هڪ شاه عبداللطيف ڀٽائي هو. ان مون کي ٻڌايو ته اهو سنڌو ماءُ جو منظر اٿئي، جا سنڌ جي پنجن هزارن ورهين جي تاريخي ڪنڊرن مان نئين سر جنم وٺي تنهنجي رهبريءَ ۽ روح ڦوڪڻ لاءِ نمودار ٿي آهي. وڌيڪ چيائين ته مون جو مارئيءَ جي زبان ۾ مارن ۽ ملير جو ذڪر ڪيو هو، اهو انهي ماما جي اثر هيٺ ڪيو هوم. منهنجو هيٺيون بيت سندس شان ۾ چيل آهي:

”کڻي نيڻ خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،
تارا ڪٿيون تائب ٿيون، ڊيڪيندي دلير،
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين“.

وڌيڪ ياد ڏيارين ته ۱۹۳۰ع ۾ پٽ شاه جي مڀلي جي موقعي تي مون کي خواب ۾ ارشاد فرمايو هئائين ته ”سنڌ جي بي لوٽ خدمت ڪندو رهندين ته پاڻهي ڪجهه وقت کان پوءِ تنهنجي وڌيڪ رهبري ٿيندي.“ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته تو ۾ ڪا گهٽتائي هئي جو هن سلطان خويان توکي هن کان اڳ ديدار نه ڪرايو آهي. هاڻ تنهنجي مسلسل نظر بندين غير جا پردا ڇاڪ ڪري توکي حقيقت منظر جو مجازي لباس ۾ ديدار ڪرايو آهي.“

اتي وري هڪ سهڻي شڪل واري دراز ريش بزرگ تي نظر پيسم. جنهن لاءِ چيائون ٿي ته اهو مولانا جلال الدين رومي هو. ان چيو ته بابا تون جو منهنجو مٿوي ۾ نڙ جي زباني سوز ۽ گداز جو احوال ٻڌي موج ۾ اچي ويندو هئين، ان ۾ جنهن نيسان (نڙلي) جو اشارو آهي جنهن دنيا ۾ سوز پيدا ڪيو هو. اها هن سنڌو مادر جي ملڪ مان شروع ٿي:

پوءِ منهنجي نظر شاه عنايت عليه رحمت تي پيئي. ان مون کي ياد ڏياريو ته جڏهن اٺون سندس مرقد تي ۱۹۲۹ع ۾ زيارت لاءِ ويو هوس، ان

ڳاڻپوءِ مون خواب ۾ هڪ اعليٰ شان مذهبي هال، ڏٺو هو، جنهن ۾ سوها جدا جدا مذهبن جا محراب هئا. جتي ڪن ماڻهن مون کي چيو هو ته آئون به هڪ محراب جي سامهون ويهي رهان ۽ مون جڏهن جواب ڏنو هو ته اهي سڀ محراب منهنجا آهن. آئون هڪ جاءِ تي نه وهندس ته هڪ هاتفي آواز منهنجي همت افزائي ڪئي هئي. چيائين ته اهو هاتفي آواز سندس هو ۽ اهو مذهبي هال هن سنڌو ديوي جي جاءِ رهائش سنڌ هئي.

هڪ طرف سچل سائينءَ کي ٻين صوفي درويشن سان گڏ ڏٺم. سرمست مون کي چيو ته رومي، عطار، شمس تبريز، خيام سڀ جنهن ميخانه جا خمريل هئا ان ميخانه جي مالڪ تنهنجي سامهون براجمان آهي، تون ادب سان اڳيان پنهنجو سر تسليم خم ڪر. ان وچ ۾ ڪيترن ئي شاعرن کي ٻڌم ته حسين عالم سنڌوءَ ماتا جي تعريف ۾ پنهنجا شعر پڙهي رهيا هئا. جن مان چار سڃاٽم. هڪ مرحوم حيدر بخش جتوئي هو جو پنهنجي انداز ۾ سندس مشهور مسدس ”جيئي سنڌ جيئي سنڌ“ پڙهي رهيو هو. ٻيو شيخ مبارڪ اياز هو، جو سنڌو ديش مهان جو شعر چئي رهيو هو.

ٽيون نياز همايوني هو جو سندس مشهور شعر جيئي سنڌوديش، جيئي سنڌوديش هميشه وانگر خوش الحاني سان پڙهي رهيو هو. چوٿون محمد ابراهيم منشي هو جو سندس شعر:

”مون پڪ سڃاتا پنهنجا هئا،

ڪي ڌارين سان گڏ ڌاڙي ۾.

ٿي وات ڏسيائون ويرين کي.

وانگيٽرن جي واڙي ۾.”

پڙهي رهيو هو. پريان يڪتاري جي آواز سان فقير عبدالغفور کي ڳائيندو ڏٺم ته:

سنڌڙي تان سر ڪير، نه ڏيندو، سهندو ڪير ميار.

جهول جهلي جنهن وقت پٽائي ڪرندا ڪنڌ هزار.

تعجب ٿيم جڏهن ڪيترا سر واقعي ڪرندا ڏٺم. جن ۾ راجا ڏاهر،

دودي سومري، شاه بلاو، دولهه درياه خان، شاه عنايت، الهه بخش

سومري ۽ عبدالرزاق سومري جي سرن کي سڃاٽم.

ان تي منشي دانهن ڪري مون کي چيو ته ڌارين سان ڌاڙي وارن

پنهنجن کي به سڃاڻي ڇڏ. ان تي هن هڪ گروه ڏانهن اشارو ڪيو، جن ۾

چار ماڻهو مون کي سڃاڻن ۾ آيا:

(۱) چنيسر سومرو، (۲) سيٿ نائونمل، (۳) مسٽر جناح، (۴) مسٽر ذوالفقار علي خان پتو.

پري کان ڏنم ته ڪيترا ماڻهو جن ۾ آرڪيٽيڪٽ، انجنيئر، سائنسدان، ڊاڪٽر وغيره شامل هئا، سي هڪ محلات جي تعمير ۾ مشغول هئا.

بيچڻ بعد معلوم ٿيو ته اهو محلات سنڌو ماءُ جي آرام گاهه جو ڪم ڏيندو. ان محل تائين پهچڻ لاءِ ڪيترا تاريخدان ڏنم ته کنڊرن کان رستو صاف ڪري سنڌو ماءُ جي محل تائين پهچڻ لاءِ راهه هموار ڪري رهيا هئا. جن ۾ به سڃاتم. هڪ پير حسام الدين راشدي ۽ ٻيو ڊاڪٽر حميده کهڙو هئي.

جڏهن مون سندن همت افزائي ڪئي ته مون کي چيائون ته رستي ۾ ڪيئي رنڊڪون هيون، پتو نه هو ته ان ڪم کي سرانجام ڪري سگهندا يا نه؟ مون سندن عمر درازيءَ لاءِ دعا ڪئي. ان کان پوءِ ڏنم ته ماءُ سنڌو ڪجهه ڳالهائي رهي هئي. جنهن ۾ سندس شاندار ماضي، تاريخ ورثو، موجوده پٺتي پيل حالت، روشن مستقبل ۽ دنيا لاءِ پيغام جو ذڪر بيان پئي ڪيائين.

هن جي هٿ ۾ هڪ جهونو خوبصورت ڪتاب هو جنهن جي جلد تي آمري ۽ موهن جي دڙي جا کنڊر، دراويدي، آرين ۽ سامين جي قافلن جون تصويرون، مهاتما گوتم ٻڌ، مهاتما مهاوير، ڪرشن مهاراج ۽ پيغمبر زردست جون تصويرون ۽ حضرت موسيٰ عليه، حضرت عيسيٰ عليه، حضرت محمد صلعم جا اقوال درج ٿيل هئا. ان جي ٻولي ڏکي هئي.

سنڌو ماءُ اهو ڪتاب مون کي هٿ ۾ ڏئي حڪم ڪيو ته هن ۾ منهنجو دنيا لاءِ ڏنل پيغام درج آهي. ان کي ترجمون ڪري عالم اڳيان پيسن ڪر. پر ڏنم ته منهنجي نياڻي در شهوار بيٺي هئي. ان کي چيم ”ته بابا مون ۾ طاقت نه رهي آهي تون ان ڪم جي سرانجامي ڪر.“

چيائين ته ”بابا ڪم دشوار آهي.“ ان تي شاهه لطيف ۽ سچل سائين کيس چيو ته ”بابا پرواهه نه ڪر، اسان تنهنجي ان ڪم جي سرانجامي لاءِ مدد ڪنداسون. جيڪڏهن توکي ان ڪم جي سرانجاميءَ لاءِ ايران، هند، عرب ۽ يورپ وڃي کوجنا ڪرڻ جي ضرورت پوي ته به منهن نه موڙج، هي سعادت جهڙي تهڙي کي سپرد نه ٿيندي آهي. تون پيءُ جي نقش قدم تي هلي ان ڪم جي سرانجامي ڪج.“

هاڻ سنڌو ماءُ سندس جاهد جمال سان نزديڪ آئي. اتي سڃاڻي ورتي ته هي صورت ساڳئي هئي. جنهن ۳۰ سال اڳ ڪراچيءَ جي بنگلي ۾ پاڻ پسائي مدهوس ڪيو هو. ۽ ان وقت حافظ جو هي شعر ورد زبان ٿيو هو:

در ازل داده ست مارا ساقی لعل لب،
جرءِ جامي که من سرگرم آن جامر هنوز.

معني: ”ازل کان تنهنجي ڳاڙهن چين مان جا چاش چڪي اٿم اڃان تائين ان جو نشو برقرار آهي.“

انهيءَ خيال ۾ بيٺو هوس ته پري کان آواز آيو ته ”سيد سائين هيڏانهن به نهاريو.“ جان ڏسان ته محمد امين کوسو ۽ ان جي ڀر ۾ مولانا عبيدالله سنڌي بيٺا هئا. ۽ چون پيا ته اسان سن کي سنڌ جو سياسي مرڪز اڃاڻو ڪونه سڏيو هو. اسان کي خبر هئي ته سنڌو مادر جڏهن هلڻ لڳي ته ڪيترا ماڻهو سندس راه ۾ رڪاوٽ بنجي محل تائين پهچڻ لاءِ رنڊ ڪون پيدا ڪرڻ لڳا. ان تي ڪيترا نوجوان اڳتي وڌي سر جان جي بازي لڳائي رنڊ ڪون دور ڪرڻ لاءِ ڪم ڪري رهيا هئا. جن مان ڪي سڃاتم. يوسف لغاري، امان الله شيخ، اسماعيل وساڻ، شاهه محمد شاهه، عزيز ڀنگوار ۽ سڪندر ڀنگوار، مولا بخش لغاري هئا.

پري کان ڏٺم ته ماڻ ۾ مسز اندرا گانڌي ۽ برزنيف اهو نظارو ڏسي رهيا هئا. کين دانهن ڪري چيم ته، ”اوهان جيڪڏهن مشرق ۽ مغرب جي تهذيبن جو امتزاج —

”امن عالم، ترقي بني آدم.“

سرانجام ڪرڻ چاهيو ٿا ته ماءُ سنڌوءَ کي سندس محل تائين پهچڻ ۾ مدد ڪريو.“

انهي نظاري کي ڏسي رهيو هوس ته ملان فجر نماز جي ٻانگ ڏني: ۽ اک کلي پيئي — ۱۲ سال اڳ جيل مان اهڙي خوشيءَ جي اظهار ۾ پاءُ حسام الدين شاهه کي هيٺيون بيت لکيو هو:

سکر سيئي ڏينهن، جي مون گهاريابند ۾،
وسايم وڌ ڦڙا، مٽي ماڙيءَ مينهن،
نير منهنجو نينهن، اجاري اڃو ڪيو.



فصل ڇهون

حقيقت جو انڪشاف

هرگز نه ميرد آنڪ دلش زنده شد به عشق،
ثبت است بر جریده عالم دوام ما.
(حافظ)

معني: ”جيڪا دل عشق جي ذريعي زنده ٿيل آهي، اها مري نه سگهندي،
دنيا جي دفتر تي دائميٽ ثابت ٿي چڪي آهي.“

ابتدا ۾ جڏهن مجازي ملڪ مان حقيقت جي ڳولا پٺيان هوس ته اول
۾ مون کي ائين پئي معلوم ٿيو ته اها ڪنهن ٻي دنيا جي ڳالهه هئي جا
ظاهري طرح ڏسڻ ۽ محسوس ڪرڻ کان مٿي هئي. ان ڪري پهرين تقويٰ،
تزڪيه نفس ۽ صحبت صالحن جي ذريعي ان جي ڳولا ڪيم. پر پتو ڪونه
پيو. نيٺ ان حقيقت منتظر کي مجازي عشق آڻي مجازي لباس ۾ منهنجي
سامهون پيش ڪيو. ان کان پوءِ ائين ڏسڻ ۾ آيو ته حقيقت هئي ڪانه، سڀ
ڪجهه مجاز هو.

هاڻ جڏهن حقيقت جو انڪشاف ٿيو آهي ته ابتدا ۾ مجاز جو مان
گهٽجي ويو ۽ سڀ شيءِ جو بنياد حقيقت تي سمجهڻ لڳس. مجاز صرف ان
جي صفت وڃي رهيو هو. حقيقت ذات ڏسڻ ۾ آيو. انهي ابتدائي حالت ۾ اڃا
دوئيءَ جي دائري کان ٻاهر نڪري نه سگهيو هوس. ليڪن اڳتي هلي آهستي
ٿي پتو پوڻ لڳو آهي ته حقيقت ۽ مجاز ذات ۽ صفات سڀ هڪ ئي وجود جا
ٻه پهلو هئا. ان ڳولا ۾ جيڪي تجربي بعد مون کي معلوم ٿيو، سو مذڪوره
ذيل چئن شعبن جي تجربي ۾ علحده ڪري پيش ڪندس.

(۱) مذهبي شعبو (۲) علمي شعبو (۳) عملي شعبو (۴) عشقي شعبو.

مذهبي شعبي جو مذڪور

حقيقت جي انڪشاف بعد مذهب بابت هاڻ ائون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته:

(۱) دنيا جي ٻين نظرين وانگر مذهب به حرف آخر ٿي نٿا سگهن. جيئن ٻيا نظريا زماني جي تبديلي ۽ وقت جي تقاضا بعد پئي بدليا آهن. تيئن مذهبن ۾ تبديلي لاجئي ٿي سگهي ٿي ۽ پئي ٿي آهي. انهن جي بنيادي اصولن کي ڇڏي انهن جي فروعِي قاعدن، قانونن ۾ تبديلي ۽ تنسيخ پئي آئي آهي.

اهو جنرل قانون اسلام جي شريعت سان به لاڳو آهي.

(۲) دنيا جي عام قانون وانگر مذهبن مان به ڪارآمد ۽ مفيد ڳالهائون چونڊي بيڪار ۽ غير ضروري ڳالهين کي ڦٽو ڪري سگهجي ٿو.

(۳) مذهبن جي هر عقيدتي جي انڌي تقليد ڪرڻ غلط آهي.

(۴) مذهبن کي بيڪار ۽ بعد از وقت سمجهي انهن جي هر ڳالهه کي رد ڪرڻ به ٺيڪ نه آهي. انهن جي ڪا تعليم ۽ تربيت سفر زندگيءَ لاءِ مفيد سمر ميسر ڪري ٿي.

هن مقام تي پهچڻ بعد مون کي هيٺين سوالن تي غور ڪري فيصلا ڪرڻا پيا:

(۱) حق ۽ ناحق جو مسئلو. (۲) ثواب ۽ گناه جو مسئلو. (۳) روح ۽ مادي جو مسئلو (۴) حسن ۽ اگلائي جو مسئلو (۵) جلال ۽ پستيءَ جو مسئلو.

(۱) حق ۽ ناحق جو مسئلو:

جيئن اڳي ظاهر ڪري آيو آهيان ته ماڻهوءَ جي ترقي ۽ ڪمال لاءِ خدا جي سڃاڻپ ۽ محبت ضروري ڳالهائون هيون.

انهي مقصد جي حصول لاءِ مون عبادتون ۽ رياضتون ڪيون جن مان ابتدا ۾ سرور اپندو هو. پر آهستي ٿي جڏهن علم ۽ تجربي بعد خدا جي شخصي تصور جي عيوض ٻي تصور جاءِ ورتي ته اهو سرور گهٽجڻ لڳو.

خدا جو ٻيو تصور جو منهنجي سامهون آيو. ان موجب خدا هر جاءِ تي حاضر ناظر هو. ساھ جي رڳ کان ويجهو هو. هر شيءِ ۾ سمايل هو.

ان کانپوءِ خدا جو تيون تصور ٻيٺو. ان موجب خدا، خيال، قياس، گمان ۽ فهم کان مٽي هو. ان کي نه اکيون ڏسي سگهيون ٿي نه ڪن ٻڌي سگهيا ٿي. نه دل ۾ سمائجي سگهيو ٿي نه دماغ کي ان بابت ڪجهه معلومات ميسر ٿي سگهي ٿي.

انهن خدا جي مختلف تصورن نه صرف مونجهارو پيدا ڪيو پر ڪيئي مشڪل مسئلا سامهون آئي ڇڏيا. اهڙي خدا جي سڃاڻپ ۽ محبت ڪيئن حاصل ٿي سگهي ها جو سمجهه ۾ اچڻ کان مٽي هو. انهي مشڪلات مان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ مون کي چيو ويو ته خدا کي سڃاڻڻ کان اڳ پاڻ کي سڃاڻڻ ضروري هو.

”من عرف نفسه فقد عرف ربه“

معني: ”جنهن پاڻ کي سڃاتو اهو خدا کي به سڃاڻي سگهندو.“

ان تي مون پاڻ سڃاڻڻ لاءِ ڳولا شروع ڪئي. سوال اٿيو ته اهو پاڻ ڪهڙو هو جنهن جي سڃاڻڻ لاءِ هدايت ڪيل هئي. غور ڪرڻ بعد پتو پيو ٿي ته:

ان پاڻ ۾ جسم به هو ته روح به هو. ان پاڻ ۾ برو به هو ته يلو به هو. ان پاڻ ۾ ظالم به هو ته رحمدل به هو. ان پاڻ ۾ دنيا به هئي ته دين به هو. ان تي سوال اٿيو ته انهن مان ڪهڙي پاڻ جي سڃاڻڻ جي هدايت ڪيل هئي. جواب مليو ته اهو پاڻ ضرور روح، ڇڱائي، رحمدلي ۽ دين وارو هوندو.

جنهن جي سڃاڻپ سان خدا جي سڃاڻپ ٿيڻ جو آسرو هو. ان تي وري هيٺيان سوال پيدا ٿي پيا هئا ته:

(۱) روح ڇا هو؟ (۲) ڇڱائي ڪهڙي ڳالهه هئي؟ (۳) رحمدلي ڇا هئي؟ (۴) دين جو مطلب ڪهڙو هو؟

اهي ايڏا وسيع مسئلا هئا جن تي غور ڪرڻ بعد پاڻ وڌيڪ مونجهاري پيدا ٿيڻ جو امڪان هو. آخر ۾ وڃي انهي نتيجي تي پهتس ته انهن سوالن جا حل حق جي پروڙ يون بعد حاصل ٿي سگهندا. تنهن ڪري انهن سڀني مسئلن جي حل لاءِ حق جي ڳولا طرف متوجهه ٿيس.

”عشق تي آسان پائيم. پر نينهن ٿيو اوکو اديون.“

اول ۾ مون کي ٻڌايو ويو ته اسلام دين حق هو. ان کي سمجهڻ مان حق يا سچ جو پتو پئجي سگهندو. پر اڳتي هلي پتو پيو ته اسلام جون به سوا تعبيرون ڪيل هيون. جنهن مان هر هڪ تعبير واري گروهه پاڻ کي حق تي ۽ ٻين کي ناحق تي ٿي سمجهيو. ساڳي حالت ٻين مذهبن جي سمجهاڻين جي هئي. جڏهن مذهب اسلام جي مختلف فرقن جي عقيدن، اسلام ۽ ٻين مذهبن جي نقطه نگاهن تي نظر ٿي ڪيم ته انهن ۾ ڪيئي متضاد ڳالهائون نظر ۾ اچڻ لڳيون. ڪن هڪ شيء کي حق تي سمجهيو ته ٻين انهن کي ناحق تي قرار ڏنو. نه رڳو ايترو پر ساڳي ڳالهه ساڳي ماڻهوءَ کي هڪ وقت صحيح ٿي ڏسڻ ۾ آئي ته ٻي وقت غلط ٿي معلوم ٿي. غلط ۽ صحيح جو معاملو ايتري قدر منجهائيندڙ ٿي پيو جو پتو نٿي پيو ته آخر اهو مسئلو ڪٿي وڃي انتها ڪندو. آهستي ٿي پتو پوڻ لڳم ته نه رڳو آئون پر ساري دنيا انهيءَ ڌوڪي جي مونجهاري ۾ مستغرق هئي. نيٺ گهڻي غور، فڪر ۽ تجربو بعد معلوم ٿيڻ لڳو ته وجود صرف حق جو هو. ناحق صرف ان جو ابتو طرف هو. جنهن کي ترانهڙي نظر ڪرڻ وارن جدا سمجهي غلط ٿي ڪئي. ناحق جو جدا وجود هو ئي ڪونه.

اهو مختلف ماڻهن جي دماغي وسعت جو قصور هو. جن حالت زمانه، شخصي ضرورتن وغيره سببن ڪري ان کي جدا صورت ۾ ٿي ڏٺو.

انهي نقطه نگاهه اختيار ڪرڻ بعد وري معترضن طرفان سوال ٿي اٿيو ته جي ناحق جو جدا وجود هو ئي ڪونه ته پوءِ بد اخلاقي، ظلم، استحصال، چوري، زنا به سڀ جائز شمار ٿي سگهيا ٿي. انساني معاشرو اهڙي چڙواڳي جي ڪري سڌڻ جي عيوض بگڙڻو هو. معاشري جي مهذب بنائڻ لاءِ ڪن بنيادي اصولن کي اختيار ڪرڻو هو. جي بنيادي اصول هيٺين قسم جا هئا:

(۱) جا ڳالهه يا متو قومي يا انساني اتحاد لاءِ ڪارآمد ٿي سگهي.

(۲) جا ڳالهه يا متو قومي يا انساني امن لاءِ ڪارآمد ٿي سگهي.

(۳) جا ڳالهه يا متو مجموعي ترقي لاءِ مددگار ثابت ٿئي.

ليڪن ڪي ڳالهائون ادنيٰ به هيون جي معاشري ۾ انتشار، بدامني ۽ ترقيءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ جو باعث بنجي ٿي سگهيون. تنهن ڪري اعليٰ ۽ ادنيٰ ڳالهين جي وچ ۾ تميز جي ڪسوٽي مقرر ڪرڻ ضروري هئي. اهڙين ڳالهين جو فيصلو بنيادي اصولن کي مدنظر رکي عقل سليم ۽ ڪثرت راءِ جي

مشوري مطابق ڪرڻ گهرجي. ڪي سوال ٺا ڪن ته حقجي ابتدا ڪٿان ٿي ۽ انتها ڪٿي وڃي بيهندي؟ ان جو جواب اهو ئي ٿيندو ته جهڙيءَ طرح زندگيءَ جي ابتدا ۽ انتها جو پتو ٻوڏ منسل ۾ آهي -

خدا جي ذات جو پتو پون مشڪل آهي.

عشق جي انتها جو پتو پون مشڪل آهي.

اهڙي طرح حق به بي انت بحر جو خزانو آهي. ان جو ڀرو پاند لهن مشڪل آهي.

شيو ڪر سمونڊ جي. جت جر وهي ٿو جال.

سوين سڀڄن سمونڊ ۾. ٻاڻڪ موتي لعل.

جي ماسو جڙي مال. ته پوچارو ٻر ٿئي.

(۲) شواب ۽ گناهه جو مسئلو:

هي ٻيو مسئلو هو جو مذهبي شعبي ۾ مختلف تشريحن سان پيش ڪيو ويو ٿي. مذهبي زندگيءَ ۾ معاشري جو سارو مدار انهيءَ مسئلي جي آڌار تي رکيل آهي. انهي بابت مذهبن ۽ ان جي فرقن جي رابين ۾ اختلاف هئا. ڪرستانن جو چوڻ هو ته انسان اول کان وٺي گناهگار ۽ ناقص هو. انهي حالت کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ ڪيس قرباني ۽ عبادت ذريعي چوٽڪارو ملي سگهيو ٿي.

هندن ۽ ٻڌن جو چوڻ هو ته تواب ۽ گناهه ماڻهن جي عملن تي مدار رکندڙ هئا. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي روح اڳوڻي زندگيءَ ۾ ڪي گناهه جا ڪم ڪيا آهن ته ان مان نڪرڻ لاءِ هن کي عبادت ۽ چڱا ڪم ڪرڻا پوندا.

مذڪوره بالا ٻنهي مذهبي گروهن ماڻهن کي ماضيءَ جي ڪيل گناهن جو هڪ حد تائين پابند ٿي رکيو. نئي طرف مسلمانن جو چوڻ هو ته ماڻهو فطري آزاد پيدا ٿئي ٿو پوءِ ماحول ۽ حالات مطابق گناهه ڪيائين ٿي. ان کان بچڻ لاءِ هن کي تقويٰ، عبادت، عمل صالح مددگار ٿي سگهن ٿا.

مٿيون ڳالهين مذهبي اعتقادن جون آهن. ليڪن ڪن دانشورن جو چوڻ هو ته گناهه ۽ تواب تقابلي مسئلا هئا. جهڙي طرح واڱڻ کي ڪن مفيد ۽ ڪن بادي ٿي سمجهيو. يا کير کي ڪن فائدي وارو ۽ ڪن نقصانڪار ٿي سمجهيو. اهڙي طرح هر ڪا ڳالهه ساڳي طرح سڀني لاءِ مفيد ۽ مضر ٿي نه

ٿي سگهي. هر ڳالهه جي صلاحيت ۽ غير صلاحيت، مختلف حالات، افراد، ضروريات ۽ مفاد جي ڪسوٽيءَ تي مقرر ٿي سگهي ٿي. تنهنڪري گناه ۽ ثواب کي ڪن مخصوص مذهبي احڪامن جو پابند ڪري هميشه لاءِ مقرر ڪري ڇڏڻ نه صحيح هو. نه اهو ترقي انساني لاءِ فائديمند هو.

ڪن درويشن ته گناه ۽ ثواب کي ماڻهن طرفان مصنوعي پابنديون ٿي شمار ڪيون. انهي نظريي تي اعتراض ڪندڙن جو چوڻ هو ته جيڪڏهن انهي رايه کي مڃبو ته سارو معاشرو درهم برهم ٿيڻ جو امڪان هو. انهي رايه مطابق هڪ ماڻهوءَ جي صحيح روزگار جي ذريعي گڏ ڪيل ملڪيت ٻيو ماڻهو چوري، زوري يا ٺڳيءَ ذريعي کڻي سگهيو ٿي. انهي رايه مطابق هڪ ماڻهوءَ جي زال سان ٻيو ماڻهو زنا ڪري سگهيو ٿي.

انهي رايه مطابق ڏاڍو ماڻهو يا قوم هيڻي ماڻهوءَ يا قوم کي تشدد ذريعي پنهنجي مرضي ۽ مفاد خاطر ڪم آڻي سگهيو ٿي. انهي رايه مطابق اقتدار ۾ آيل ماڻهو يا قوم طاقت، پيسي ۽ عقل جي ذريعي ڪمزور، مسڪين ۽ بي سمجهه ماڻهوءَ يا قوم جو استحصال ڪري سگهيو ٿي.

انهن ڳالهين تي غور ڪرڻ بعد اهو جواب ٿي مليو ته درويشن جو چوڻ صحيح هو ته معاشري جي طرفان مقرر ڪيل پابنديون ان جي پلائي ۽ بهتريءَ لاءِ حالتن مطابق وقت به وقت لاحق ڪرڻ غلط نه هو، پر ان کي دائمي طرح مقرر ٿيل سمجهڻ ٺيڪ نه هو. حالتن جي تقاضا، ضروريات وقت مطابق ڪن ڳالهين کي جائز، ڪن کي ناجائز ٺهرائڻ جو سوسائٽيءَ کي حق هو، پر دائمي طرح ڪن ڳالهين کي ٽپو (پليت) ڪري ڇڏڻ ۽ ڪن کي پاڪ سمجهڻ غلط هو.

(۳) روح ۽ مادي جو مسئلو:

گهڻو ڪري سڀني مذهبن طرفان دنياوي شين جي اڪثريت کي روح ۽ مادي جو مرڪب تسليم ڪيو ويو آهي. ڪيترن جمادات، نباتات ۽ حيوانات ۾ به هڪ حد تائين روح جي موجودگيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. پر ترقي يافته روح جو اطلاق صرف ماڻهو تائين محدود ڪيو آهي. انهي بابت دنيا ۾

مختلف نظريا مروج آهن.

(۱) هڪڙن هر هڪ روح جي وجود کي علحدہ تسليم ڪندي ان جي ترقيءَ جو مدار نيڪ عملن تي رکيو آهي.

(۲) ٻين انساني ۽ ترقي يافتہ جانورن جي روحن کانسواءِ ٻين روحن جي علحدہ وجود ۽ عاقبت کي تسليم نہ ٿي ڪيو.

(۳) ٽين ان راءِ جا هئا ته روح حقيقت يا ذات هو. اهو ابدي ۽ ازلي هو. سندس جسم عارضي لباس وانگر بدلي سگهيو ٿي.

(۴) چوٿين ان راءِ جا هئا ته حقيقي وجود مادي جو هو. روح ان جي عارضي پيداوار هئي.

انهن روحن جي جداگانہ وجود ۽ حيات بعد المات کان انڪار ٿي ڪيو. پنجن وٽ ٻئي شيون هڪ ئي وجود جا ٻہ طرف هيون.

اهي سوال خلقت جي ابتدا کان وٺي ماڻهن جي کوجنا ۽ تفتيش جا باعث رهيا آهن. آئندہ بہ رهندا ايندا. جيتري قدر مون کي سمجھ ۾ آيو آهي ته اٺون پوئين نظريي کي وڌيڪ قرين قياس ٿو سمجھان. روح ۽ مادہ جي وجود کان علاوه ٻيا هيٺيان سوال بہ ماڻهن جي زير غور رهيا آهن:

(۱) مادي ۽ روح جي ڪڏهن ابتدا ٿي ۽ ڪهڙيءَ طرح انتها ٿيڻ واري آهي.

(۲) بدن کان ٻاهر روح ڪهڙي صورت اختيار ڪري ٿو.

انهن ڳالهين تي قديم زماني کان قياس آرايون ٿينديون رهيون آهن. پهرئين سوال جي جواب ۾ گهڻو ڪجهہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. نہ ڪو اهڙو امڪان نظر اچي ٿو. ٻئي سوال بابت مختلف مذهبن طرفان جدا رايہ ڏنا ويا آهن. هڪڙا ان کي جدا جدا چوڻن جي چڪر ۾ ڦيرائين ٿا. ٻيا ان کي بدن کان ٻاهر نڪرڻ بعد عالم برزخ ۾ نئين قيامت جي ڏينهن ڏوھ ثواب جي حساب سان بهشت ۽ دوزخ ۾ وڃڻ جو عقيدو رکن ٿا.

انهن جو چوڻ آهي ته موت کانپوءِ ماڻهوءَ جي روح جي صورت جن ۽ ملائڪن وانگر ملڪوتي شڪل جي ٿئي ٿي. انهن جي جدا وجود کي مڃين ٿا.

اهي عقيدا يا معلومات هن وقت جون آهن. ممڪن آهي انساني عقل جي ارتقا سان گڏ انهن نامعلوم مسئلن بابت اڳتي هلي زياده معلومات ميسر ٿئي.

اٿون سمجھان ٿو اها طرزِ فڪر ٺيڪ نه آهي ته ماده پرست وانگر روح جي حقيقت کان پوريءَ طرح آگاهي نه هئڻ ڪري ان جي جداگانه وجود کان انڪار ڪجي، يا روحانيت جي ڪن دعويدارن وانگر جسم کي مورگو صفات سمجھي ان جي جدا وجود کان انڪار ڪجي.

ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته انهيءَ مسئلي تي مذهبي نظرين يا فيلسوفن جون موجوده تحقيقات ڪافي نه آهن. زماني گذرڻ بعد وڌيڪ لڪل راز ظاهر ٿي ماڻهن جي معلومات ۾ اضافو ڪن.

(۴) حسن ۽ اڳلائي جو مسئلو:

حسن جو ٻيو نالو جمال آهي. عربي مقولو آهي ته ”ان الله جميل يحب الجمال“ (الله حسين آهي ۽ حسن کي پسند ڪري ٿو). حسن عشق جو محرڪ جذبو آهي، حسن ماڻهوءَ ۾ بهترين ذهني ۽ روحاني قوتن کي بيدار ٿو ڪري. اهو حسن جو ڀرتو هو جنهن حضرت موسيٰ عليه ڪي طور سينا تي جلوو ڏيکاري بيهوش ڪري ڇڏيو ۽ جبل طور کي جلائي ڇڏيو. اهو حسن جو جلوو هو جنهن شاه نصير عليه جي واتان چورايو ته:

”شاه حسن جي شوق ۾ لاڳاپا ويا لهي.“

اهو حسن هو جنهن جي لاءِ شاه لطيف فرمائي ٿو:

”سج، چنڊ، تارا، ڪتيون، تنهن کان تاب ٽڪو هو.“

حسن هر جڳهه ۾ جلوه نما آهي، جيئن انهن نظر ڪبي ان طرف سامهون ٿئي ٿو. ليڪن ڪي ماڻهو حسن سان گڏ قباحت جي جدا وجود کي به مڃين ٿا. سندن چوڻ آهي ته جهنگلن، جبلن، دريائن، ميدانن ۽ صحرائن جا خوبصورت نظارا بلاشبہ دل کي تسڪين وٺائي زندگيءَ ۾ خوشي پيدا ڪن ٿا. ليڪن ان جي خلاف ساڳين جاين جو ٻيو بدصورت طرف به جدا حيثيت رکي ٿو. جهڙيءَ طرح جهنگلن جا ڪنڊا، درنده جانور ۽ غليظ جڳهيون آهن. جبلن جا گهٽ، گهيڙ، ٽڪا پٿر ۽ خوفناڪ منظر ٿين ٿا. دريائن ۾ ڪن، ڪڙڪا، دهشت ۽ ڌوم، واڳهو ۽ سيسار موجود آهن. سمنڊ ۾ لهريون ۽ طوفان، اڻ ڪٽ سفر، مگر مڇ ۽ ٻيا خطرا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ميدانن جا ڪلر، جهنگ، جهازيون، بي آب ۽ گام دل ڏهڪائين ٿا. صحرائن جو ڌوڪو ڏيندڙ رڇ، پاڻيءَ جي قلت، گرمي، اڻ ڪٽ اڪيلائي خوفناڪ ٿين ٿا.

انهيءَ مان هو اهو مطلب ڪڍن ٿا ته جيئن گلاب جي گل سان ڪنڊا

به شامل رهن نا. اهڙيءَ طرح هر خوبصورت نظاري پويان بدصورتي به ڇپيل
زهي ٿي.

پر حقيقت جي نظر سان ڏسڻ مان پتو پوي ٿو ته اهي سڀ نظر جا
ڌوڪا هئا. ورنه حسن جي حڪومت هر جاءِ تي قائم آهي.
شاهه سائين فرمائي ٿو:

ڏسڻ جي ڏسڻن. ته هم کي حق چوين.

شارڪ شڪ نه نين. انڌا انهيءَ ڳالهه ۾.

بزرگن جو چوڻ آهي ته: حسن عشق جو ڪارڻ ۽ روح جي راحت
آهي. حسن نعمت عظميٰ ۽ دل جي قوت آهي. حسن ذات حق جو پرتو ۽
خوشيءَ جو باعث آهي. حسن ڪائنات جو پرجهلو ۽ زندگيءَ جو آڌار آهي.
حسن خلقت ڪائنات جو محرڪ آهي.

بوءِ کي سوال ڪن ٿا ته قدرت حسن سان گڏ بدصورتي پيدا ڪري
زندگيءَ کي بي مزي ڇو ڪيو آهي. ان جو درويشن طرفان اهو جواب ملي ٿو
ته اها نظر جي غلطي آهي جو ڪن ماڻهن کي حسن ۾ قباحت ڏسڻ ۾ اچي
ٿي. شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

مون کي اڪڙين. وڏا ٿورا لائيا.

ته پڻ پرين پسڻ. ڪٿان جي ڪر سامهون.

حسن جي جهلڪ نه صرف ظاهري جسم ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پر ان
جو اثر طبيعت تي به پوي ٿو. شاهه سائين فرمائي ٿو:

ويئي جنين وٽ. ڏڪندو ڏور ٿئي.

نون ٽنين سان ڪٽ. اوڏا اڏي پڪڙا.

بئي هنڌ فرمائي ٿو ته:

صحت سپيريان جي. وڏي پائنج هاج.

قضا ڪج نماز. وقت ورائڻ سترو.

اهڙيءَ طرح حسن جو اثر خيالن تي به پوي ٿو. ڪي اهڙا ماڻهو آهن
جن جي صحت مان هدايت پهچي. خراب خيال متجي وڃن ٿا. مولانا رومي
فرمائي ٿو ته:

يڪ زمانه صحت با اوليا. بهتر از صد سال طاعت بي ريا.

معني: ”هڪ زمانو خدا رسيدہ جي صحبت ۾ گذارڻ سو ورهين جي بي ربا عبادت کان مٿي هو.“

دنيا ۾ اڄڪلهه جيڪا ترقي، اتحاد، تعمير، درستي موجود آهي، سا سڀ اهڙن عمدن خيالن جي ماڻهن جي محابي آهي. ان ڳالهه کان انڪار ڪرڻ اجايو ٿيندو ته دنيا ۾ دوئي ڪانه آهي. هڪ طرف حسن آهي ته ٻئي طرف بدصورتي آهي. هڪ طرف محبت آهي ته ٻئي طرف نفرت آهي. هڪ طرف تعمير آهي ته ٻئي طرف تخريب آهي.

انهيءَ مان ڪيئن چوڻڪارو نصيب ٿئي، اهو دنيا جي اهل دل، صحيح مفڪرن، محسن انسانن، حڪيمن ۽ عالمن جي تفتيش جو موضوع بنيل آهي.

حقيقت جي نگاهه سان نظر ڪبي ته اها دوئي هڪ وجود جا ٻه طرف ڏيکاريندڙ آهي. جهڙيءَ طرح ڪڙي کان سواءِ مٿي جي شناخت نٿي ٿي سگهي، اهڙيءَ طرح بدصورتي حسن جو قدر ڪرائي ٿي.

(A) جلال ۽ پرستيءَ جو مسئلو:

جلال طاقت جو اظهار آهي. جلال زندگيءَ جو محرڪ جذبو آهي. جلال عشق جو مظهر آهي. جلال صبور اسرافيل آهي. جڏهن حسن ازلي جلال ۾ اچي ٿو ته ڪن جو آواز منجهانس نڪري ٿو پوءِ ڪائنات پيدا ٿئي ٿي. بيٺل پاڻي جوش مان هر طرف پसारو ڪرڻ لڳي ٿو. اهو سيلاب طوفان نوح وانگر هر جاءِ کي پنهنجي اثر هيٺ آڻي ڇڏي ٿو. ان مان زندگي پيدا ٿئي ٿي، جا سدائين چالو رهي ٿي، جا صورتون بدلائي ٿي ليڪن هميشه روان دوان رهي ٿي.

شعبه علم جو ذڪر

مجازي نقطه نگاهه کان جڏهن علم جي مختلف پهلوئن تي نظر ٿي ڪير ته هر ڳالهه جا ٻه طرف ڏسڻ ۾ ٿي آيا، جن معاملو منجهائي ٿي ڇڏيو. مثلاً:

- ۱- هڪ طرف روحانيت هئي ته ٻئي طرف ماده پرستي هئي.
- ۲- هڪ طرف علم هو ته ٻي طرف جهل هو.
- ۳- هڪ طرف جمهوريت هئي ته ٻي طرف آمریت هئي.

- ۴- هڪ طرف اشتراڪيت هئي ته ٻي طرف سرمائيداري هئي.
 - ۵- هڪ طرف محبت هئي ته ٻي طرف نفرت هئي.
 - ۶- هڪ طرف تعمير هئي ته ٻي طرف تخریب هئي.
 - ۷- هڪ طرف اسلام هو ته ٻي طرف كفر هو.
 - ۸- هڪ طرف اتحاد هو ته ٻي طرف نفاق هو.
 - ۹- هڪ طرف امن هو ته ٻي طرف فساد هو.
- مطلب ته ان ٻيائيءَ جو چوڻ صرف دور دورو هو.
- ان لاءِ شام صاحب جو مٿي هاڻيءَ کي انڌن جي ڏسڻ وارو مثال ٺهڪي آيو ٿي:

مٿي هاڻيءَ تي مامرو، اچي ڪيو انڌن،
مناڙين هٿن سين، اکڻين ڪين پسن،
في الحقيقت فيل ڪي، سڄا سڃاڻن،
سندي سردارن، بصيرت بيٺا ڪري:

بهتر ائين ٿيندو ته مذڪوره بالا مسئلن جي ٻنهي پهلوئن جي تشريح ڪري انهي تي نئين نقطه نگاهه پيش ڪريان.

(۱) آئنڊيلزم (روحانيت) جو فلسفو:

انهي نقطه نگاهه کان روح ذات هو ۽ مادو روح جي صفات هو. ان جي موجودگي سراب مثل هئي. جنهن جو حقيقي وجود ڪونه هو. سندن چوڻ هو ته جيئن خواب ۾ ماڻهو ڪيئي شيون ڏسي ٿو. پر سجاڳ ٿيڻ بعد هن کي معلوم ٿئي ٿو ته خواب ۾ ڏنل شڪليون سڀ خيالي هيون، انهن کي ڪو وجود ڪونه هو. اهڙي طرح هي مجازي دنيا ۽ ان جي متعلق معاملو سڀ وڏو خواب هئا، جن جو پتو مرڻ بعد پوندو ته انهن جي ڪا جدا حقيقت ڪانه هئي.

(۲) مٽيريئلزم (ماده پرستي) جو فلسفو:

انهي نقطه نگاهه موجب زندگي پيداوار هئي ماده جي مختلف اجزا جي ڪردار جي ۽ ظاهري حواس مدار رکندڙ هئا زندگيءَ تي. تنهن ڪري هنن جي خيال موجب روح جو مادي کان علحده وجود هئڻ جو امڪان ئي ڪونه هو.

انهي فلسفہ جي پوئلڳن انهي بنيادي نقطہ تي کوجنائون شروع ڪري سندن دعويٰ کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي. هي ان ڳالهه ۾ مشغول آهن ته زندگيءَ جي وجود ۾ اچڻ ۽ ختم ٿيڻ بابت ڪو پتو ڪين. اڃا پوري طرح ان ۾ ڪامياب نه ٿيا آهن. هي انهي ڪري روح جي حيات بعدالمات، بهشت، دوزخ، حساب ڪتاب وغيره ۾ اعتماد نٿا رکن، نه وري جن ۽ ملائڪن جي وجود کي مڃين ٿا.

ٻئي ڌريون سندن نقطن کي اهڙيون چنبريون پيئون آهن ۽ اهڙي يقين سان سندن نقطہ نگاهن کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿيون. ڇڻ ته سندن راءِ کان سواءِ ٻي سڀ راءِ غلط هئي.

آئون غور بعد هن نتيجا تي پهتو آهيان ته اهي ٻئي نظريا هڪ ئي حقيقت جا ٻه پهلو هئا. يا ڪٿي چئجي ته هڪ علم جا مدارج هئا. روح ۽ مادو علحدہ نه هئا، ٻئي هڪ ئي شيءِ جا ٻه طرف هئا.

آئون سمجهان ٿو ته عقل اڃان تائين ان مسئلي کي حل ڪري نه سگهيو آهي. ممڪن آهي عشق جڏهن طالبن کي حيرت جي مقام ۾ وڃي پهچائي ته وڌيڪ احوال معلوم ٿي سگهين، پر شيخ سعدي فرمائي ٿو:
که آنرا که خبر شد خبرش باز نيامد

معني: ”جنهن کي پتو پيو ان ظاهر نه ڪيو.“

شاه صاحب فرمائي ٿو:

قيامت ملن ته به ويجهه پائنچ سپرين.

(۲) علم ۽ جهل جو مسئلو:

انهي مسئلا به گهڻا ماڻهو منجهايا آهن: علم ڇا آهي؟ ڪيئن حاصل ٿئي ٿو؟ ڪيئن ترقي ڪري ٿو؟ ان جا مقصد ۽ مراد ڪهڙا آهن؟ ان جي انتها ڪهڙي آهي؟ جهالت جي به ڪا علحدہ حيثيت آهي؟ جي ها ته علم ۽ جهل جي وچ ۾ تميز ڪهڙي طرح ڪجي؟

هي اهڙا مسئلا آهن جن تي سوها ڪتاب لکجي ويا آهن، فيلسوفن ۽ عالمن ان باري ۾ گهڻو ڪجهه بيان ڪيو آهي. پر شاه سائين جي قول مطابق:

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾.

پاڻان ڏوه چڙهن، جيئن ورق وارين وترا.

حقيقت جي نقطه نگاه کان ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته جيئن جاهلن کي سندن جهالت تي ناز آهي تيئن عالمن ۾ خودي پيدا ٿي. کين سندن نقطه نگاه کي آخرين ۽ مڪمل سمجھڻ جو مرض پيدا ٿئي ٿو.

انگريز فيلسوف هر برٽ سپينسر هڪ هنڌ چيو آهي ته:

”جيستائين پورو علم ڪونه هوم ان وقت تائين ائين سمجهندو هوس ته سڀ ڪجهه ڄاڻان ٿو. پر جڏهن کان ڄاڻ وڌي اٿم ته سمجھڻ لڳو آهيان ته آئون ڪجهه نٿو ڄاڻان.“

شاهه ڪريم عليه به اهڙي حالت کي پهچڻ بعد چوي ٿو:

”ڪنز قدوري ڪافيا، پڙهي پروڙيم سڀ،

ته ڄڻ منڊي ماڳوڙي ڪوه ۾، بيٺي ڪڇي اپ.“

اهڙن ماڻهن بابت هڪ پارسي شاعر هيٺين طرح فرمائي ٿو:

آن کس که نداند و بداند که بداند.

آن در جهل مرکب ابد دهر بماند.

آن کس که بداند و بداند که بداند.

آن خیر خر خویش بمزئل برساند.

آن کس که بداند و بداند که نداند.

آن اسپ تر خویش گردون برساند.

معني: ”جيڪو ماڻهو نٿو ڄاڻي پر سمجهي ٿو ته ڄاڻان ٿو سو جهل جي اوڙاه ۾ پيل آهي. جيڪو ماڻهو ڄاڻي ٿو ۽ سمجهي ٿو ته واقعي ڄاڻان ٿو اهو گڏم جو سوار آهي. جيڪو ماڻهو ڄاڻي ٿو پر چوي ٿو ته نٿو ڄاڻي اهو تازي گهوڙي جو سوار آهي.“

آئون آهستي ٿي هن راءِ جو ٿيندو وڃان ٿو ته مجازي يا شعوري علم به ارتقائي منزلون طي ڪندو وڃي ٿو. ان جي حد مقرر ڪرڻ غلط ٿيندي جيئن زندگي ازلي ابدي آهي تيئن ان جو علم به ٿي سگهي ٿو. پر شعوري علم کان مٿي معلومات صرف عشق جي روشني ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿي.

علم حواسن ذريعي حاصل ڪيل عقل جو ذخيرو ٿئي ٿو. عشق ان نامعلوم ذخيره علم مان خبرون ڏئي ٿو، جنهن جي معلومات لاءِ عالم سرگردان آهي.

”عشق کي ايڪ جست نه طے ڪرديا قصه تمام،

جس زمين و آسمان کوبے ڪران سمجها تها مين.“ (اقبال)

(۳) جمهوريت ۽ آمريت جو مسئلو:

اهي ٻئي مسئلا به مجازي دنيا ۾ هن وقت مونجهاري ۽ اختلاف جو باعث بنيا بينا آهن. جمهوريت جي طرفدارن جو چوڻ ته انسان سڀ برابر آهن. هنن جا حق به هڪجهڙا سمجهڻ گهرجن. باوجود ڪثرت تعداد ماڻهن جي جاهل ۽ اڻ سمجهه هئڻ جي هر ڳالهه جو فيصلو عوام کي ڪرڻ گهرجي. مثل مشهور آهي ته گهڻا غلطي نه ڪندا آهن. تنهن ڪري طريقه حڪومت جمهوري هئڻ گهرجي. آمريت جي طرفدارن جو چوڻ آهي ته جهڙي طرح نظام شمسي جا ستاره سندن مرڪز سج جي چوڌاري ڦرن ٿا. اهڙي طرح عوام به ڪن خاص ماڻهن جي مذهبن، نظرين، اثرن ۽ لاڳاپن کان جدا ٿي نٿا سگهن. تنهن ڪري ملڪ جي نظام ۽ رهبري لاءِ لائق ماڻهو ئي ڪارگر ٿي سگهن ٿا. ان ڪري حڪومت جي واڳ لائق ماڻهن جي حوالي هئڻ گهرجي.

انهيءَ جي جواب ۾ جمهوريت جا طرفدار چون ٿا ته لائق ڪير آهي يا ڪير نه آهي. ان جو فيصلو ڪنهن کي ڪرڻ جو حق ڏجي. حسن ۽ عقل کان ڪوبه پاڻ کي خالي نٿو ڄاڻي. جيڪڏهن لياقت جو فيصلو به ساڳين ماڻهن جي حوالي ۾ ڏبو جي پاڻ کي لائق ڄاڻن ٿا ته اهڙي حالتن هيٺ تواريخ ثابت ڪيو آهي ته لياقت غلطي استحصال ۽ استبداد جو ڪارڻ بنجي پوي ٿي. تنهن ڪري باوجود خامين جي جمهوريت وڌيڪ موزون آهي.

ان تي آمريت جا طرفدار تواريخي مثال ڏئي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ته ڪثرت تعداد کان گهڻيون غلطيون ٿيون هيون.

اهي ڪثرت تعداد وارا هئا جن حضرت عيسيٰ عليه ڪي صليب تي چاڙهيو هو. حضرت امام حسين عليه ڪي ڪثرت تعداد ٿي شهيد ڪيو هو.

پري نه وڃو گهر جا مثال وٺو ته اهي ڪثرت تعداد ٿي هئا جن مسٽر اله بخش بروهي جهڙي عالم فاضل ۽ مسٽر پيرزادي عبدالستار جهڙي لائق ۽ تجربڪار سياستدانن کي مسٽر منگي جهڙي ماڻهو هٿان شڪست ڏياري هئي.

اهي عوام ئي هئا جن سيٺ حاجي عبدالله هارون ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي جهڙن قومي خادمن کي خانبهادر اله بخش قبول هٿان لياري ٽڪ مان

شڪست ڏياري هئي، جنهن تڪ جا ماڻهو رڳو ٿورو وقت اڳي غازي عبدالقيوم جي لاش گهمائيندڙن تي حڪومت طرفان گولي بازي ڪرائڻ جي الزام ۾ خانبهادر گبول جي خلاف هئا جن جي خوف کان اهو تڪ ڇڏي شهر جي ٻي طرف پوليس گارڊ هيٺ سڪونت اختيار ڪئي هئائين. اهي ئي عوام هئا جن جنرل ايوب خان جهڙي آمر حاڪم جي مخالفت ڪري کيس ڪٽو سڏي حڪومت کان زوري ٻاهر ڪڍيو هو.

ليڪن اهي ساڳيا عوام هئا جن جنرل ايوب خان جي پرورده، ثناخوان، ذوالفقار علي ڀٽي کي وري ڪثرت راءِ سان حڪومت جي واڳ هڻڻ ۾ ڏياري هئي.

اهو ساڳيو ڀڄو هو جنهن ايوب خان کي ليٽن، ڪمال اتا ترڪ، صلاح الدين ايوبي، ابراهيم لنڪن جو ثاني سڏيو هو ۽ چيو هو ته جي شام عبداللطيف ڀٽائي زنده هجي ها ته جنرل ايوب کي گلن جا هار پارائي ها. انهن ماڻهن جو چوڻ هو ته عوام واريءَ جي دائن وانگر ملڪي هوائن جي اثر ڪري مجبور ٿيو اڏاميو وڃن. انهن کي مستقل مفاد، چالاڪ ماڻهو بي وقوف بنائي ڪم ڪين ٿا.

انهن دليلن جي آڌار تي اهي ٻئي مسئلا ايتري قدر منجهيل آهن، جو فلسفين جي سوال ته ”ڪڪڙ اول هئي يا ان جو آڻو؟“ وانگر انهن جي افاديت جو فيصل ڪرڻ مشڪل مسئلو ٿيو پوي.

انهي مسئلي کي هاڻ حقيقي نقطه نگاه کان نظر ڪرڻ بعد ائين سمجهڻ لڳو آهيان ته جهڙي طرح خوشي ۽ غم، فراق ۽ وصال، رات ۽ ڏينهن هڪ ئي سفر جا ٻه جدا مرحلا آهن. اهڙي طرح آمريت ۽ جمهوريت به انساني ضروريات، حالات، حقائق زماني مطابق تبديل ٿي سگهن ٿا، انهن جو صحيح امتزاج ئي ملڪ ۽ ماڻهن جي ڀلائيءَ جو باعث بنجي سگهي ٿو.

(۴) اشتراڪيت ۽ سرمائيداريءَ جو مسئلو:

دنيا جا ملڪ ۽ ماڻهو اڄ ڪلهه ٻن نظرين ۾ ورهايل آهن. هڪڙا اشتراڪيت جا طرفدار آهن ۽ ٻيا سرمائيداريءَ کي مڃين ٿا. سندن نقطه نگاه هيٺيان آهن:

اشتراڪيت - وارن جو چوڻ آهي ته دنيا جي ڪروڙن انسانن جي غربت، جهالت، پست حاليءَ جو ڪارڻ سرمائيداري نظام آهي. انهي مطابق

مستقل مفاد غريب عوام جو استحصال ڪن ٿا. تنهن ڪري ملڪ جي جملي پيداوار جي ذريعن. پيسي ۽ ورهاست تي عوام جي نمائنده حڪومت جو اختيار مٿن گهرجي. جي ان جي اهڙي طرح ورهاست ڪن جيئن بڪ، بيروزگاري، جهالت سڀ ختم ٿي وڃن. انهي نظريي جي حمايت ۾ هنن ماده پرست فلسفي کان مدد ورتي ٿي.

سرمائيدارانه نظام - جي طرفدارن جو چوڻ هو ته سندن نظام جي ختم ڪرڻ ڪري هيٺين نقصانن جو انديشو آهي؛

(۱) واپار. هنر. زراعت وغيره مسئلن مان شخصي دلچسپي ختم ٿيڻ ڪري، انهن شعبن ۾ ترقي نه ٿي سگهندي.

(۲) شخصي دلچسپي وڃڻ بعد شخصي آزادي به ختم ٿيڻ جو امڪان آهي.

(۳) قدرت ماڻهو هڪ جهڙا نه خلقيا آهن ڪي جاهل، سست ۽ ڪم همت هئا، ڪي دانشمند، محبتي ۽ باهمت آهن. تنهن ڪري هٿرادو طرح ماڻهن کي هڪ جهڙو ڪري ڪونه سگهيو. ان مان فائدي جي عيوض نقصان ٿيندو.

انهي دعويٰ جي ثبوت ۾ هو مثال ڏين ٿا ته دنيا جا ترقي يافته ملڪ اڪثري سرمائيداري نظام وارا آهن، جي اهو نظام خراب هجي ها ته اهي ملڪ ڪيئن ترقي ڪري سگهن ها. هر ڌر سندن نظرين جي جواز ۾ پنهنجا دليل پيش ڪري ٿي. هن وقت دنيا انهي تصادم جي وچ ۾ غلطان آهي.

ڪس نبي گويد ڪم دوع من ترش است

”ڪوبه پنهنجي ڌونئري کي کٽو نٿو چوي.“

وانگر هر ڪو پنهنجي نقطه نگاهه جي واڌاري يا بچاء لاء پاڻ کي سياسي، علمي، سائنسي، نظرياتي ۽ دفاعي طور مسلح ڪري رهيو آهي.

ايتري قدر جو بعضي ڊپ پيدا ٿئي ٿو ته متان انهي تصادم ڪري ساري انسان ذات تباهيءَ جي منهن ۾ وڃي پوي. ائون هن وقت جيتري قدر غور ڪرڻ بعد سمجهي سگهيو آهيان ان مطابق اشتراڪيت جي فائدين جي باوجود ان کي آخرين ۽ مڪمل سمجهڻ ٺيڪ نٿو ڄاڻان. ممڪن آهي آئينده هلي تجربي بعد ٻنهي نظرين جي امتزاج مان ڪو نئون بهتر نظريو وجود ۾ اچي. ان وچ ۾ بقاءي باهميءَ جي اصولن پٽاندر هر ڪنهن کي پنهنجا تجربا

جاري رکڻ گهرجن. تشدد ذريعي هڪ نظريي جي ٻئي مٿان تسلط جي ڪوشش فائدي بدران نقصان پهچائيندي.

(A) محبت ۽ نفرت جو مسئلو:

دنيا گهڻي وقت کان انهي ٻنهي رجحانن ۾ غلطان آهي. هڪ طرف محبت جا طرفدار آهن جن ۾ پيغمبر، درويش، سنت، حڪيم ۽ خدا جا صالح بندا شامل آهن، سندن چوڻ آهي ته:

محبت اسلام (مذهب) جو جوهر آهي، محبت عشق جي پيداوار آهي.
 محبت اتحاد جي ڪنجي آهي، محبت امن جو سرچشمو آهي.
 محبت ايمان جي مخزن آهي، محبت راهه هدايت جي رهبر آهي.
 جيڪڏهن محبت اهڙي قيمتي وٽ آهي جنهن لاءِ پيغمبر، درويش ۽ شاعر ذڪر ڪري ويا آهن ته پوءِ تعجب اهو ٿو لڳي ته ماڻهو ان کي ڇڏي نفرت کي چوڻا وڌيڪ بنائين. غور سان نظر ڪبي ته معلوم ٿيندو ته:

نفرت ڪفر جو مظهر آهي، نفرت عشق جي منفي آهي.
 نفرت انتشار جو باعث ٿئي ٿي، نفرت فساد جو ڪارڻ بڻجي ٿي.
 نفرت بي ايماني جو پندار آهي، نفرت گمراهيءَ جو رستو آهي.
 زندگي محبت جي آڌار تي هلي رهي آهي، پر نفرت ان کي بهشت جي عيوض جهنم بنايو ڇڏي. مون کي درويشن جي صحبت، ڪتابن جي مطالعي، عشق مجازيءَ جي اثر ڪري محبت جي راز جو گهڻي قدر پتو هو. پر نفرت جو زهر وڃندڙ بيماريءَ جي جيوڙن وانگر اهڙو تيزيءَ سان پکڙندڙ هو، جو پتو ئي نه پيو اٿون به بي وسي يا اڻ ڄاڻائيءَ کان ان مرض ۾ مبتلا ٿي پيس.
 جمهوريت ۾ مخالف جي راءِ خلاف پنهنجي راءِ جو اظهار ڪرڻ رواداريءَ جي حد اندر رواجي طور جائز هو، پر ان کي وڌائي نفرت جي درجي تي اٿڻ غلط هو. جوشييلي طبيعت هئڻ ڪري اختلاف کي اڪثر حد اندر رکي نه سگهيو آهيان.

منزل گاهه مسجد پيري سياسي مسئلي کي مذهبي رنگ ڏئي نفرت جو باعث به بنيو آهيان.

انگريز سامراج، سامراج اسان جو استحصال ڪيو ٿي پر انهن جي مخالفت کي نفرت جي درجي تائين نٿو پهچايو پر به غلط رجحان جو مرتڪب ٿيو آهيان.

مبلا جي تشريح واري اسلام کي مڪمل سمجهي ان کان ٻاهر ماڻهن کي ناحق تي سمجهي انهن خلاف نفرت جي اظهار جو به گناهه ڪار رهيو آهيان.

مسلم قوم جي غلط نظريي کي صحيح ڄاڻي، انهي بنيادن تي ملڪ جي ورهاڱي لاءِ ڪوشش ڪري ملڪ کي نفرت ۽ نفاق جي آڙاهه ۾ اڇلائڻ جو ڏوهاري رهيو آهيان. نه صرف ائون ان ڏوهه جو گناهه ڪار ٿيو آهيان پر دنيا تي نظر ٿو ڪريان ته ڏسن ۾ اچي ٿو ته ماڻهن جو گهڻو حصو انهي مرض ۾ مبتلا ٿيو پيو آهي.

ڪميونسٽ سرمائيدارن کي نفرت جي نگاهه سان ڏسن ٿا.

سرمائيدار ڪميونسٽ خلاف نفرت جو اظهار ڪن ٿا.

مهاجر پنجابي مستقل مفاد هر قوم پرست سنڌي، بلوچ ۽ پٺاڻ کي نفرت جي نگاهه سان ڏسي ٿو. رد عمل ۾ لازماً قوم پرست سنڌي بلوچ ۽ پٺاڻ مذڪوره بالا مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراجين کي دشمن سمجهي نفرت سان ڏسن لڳا آهن.

مهاسپائي هندو مسلمانن کي نفرت بيان ڏسي ٿو.

ملا جو ٻوڙلڳ مسلمان پاڻ کان علاوه باقي سڀني ماڻهن کي حقارت سان ڏسي ٿو.

عرب يهودين کي نفرت سان ڏسن ٿا.

يهودي عربن جو استحصال ڪرڻ ۽ مٿن تشدد جاري رکڻ کي دين ايمان سمجهن ٿا.

اهو نفرت جو جذبو آهي، جنهن ڪري قومون مشين ڪنون، توبون، بمبار هواڻي جهاز، اٽمر ۽ هائڊروجن بم ڪٺا ڪري رهيو آهيان.

پتو نه ٿو پوي ته ڪڏهن انسان ذات کي انهي مرض کان چوٽڪارو ملندو. تجربتي ۽ غور فڪر بعد ائون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته ان جا ڪارڻ خودي، خود مطلبي، پاڻ کي حق تي ڄاڻڻ جي خود فريبي، قسطنائي نظريا ۽ تشدد جي خواهش ٿين ٿا. ان کي دور ڪرڻ لاءِ بي خودي، پراپڪاريءَ جو جذبو، انڪساري، عدم تشدد ۽ رواداري ڪارگر علاج ٿي سگهن ٿا. ملا، پنڊت، پادري ۽ ربي جا مذهب انهي راهه ۾ وڏي رڪاوٽ

آهن. هاڻ وقت آيو آهي ته مقابلي کي ڇڏي بقائي باهمي ۽ باهمي تجاوتن جي اختيار آڌار تي معاشري جي تعمير ڪجي. نفرت کان پاسي ٿي محبت کي اختيار ڪجي.

(٦) تعمير ۽ تخريب جو مسئلو:

هن عالم ناسوت ۾ ظاهري طرح به متضاد طاقتون هڪ ٻي جي خلاف نبرد آزما آهن:

(١) هڪ انٽيگريشن (ملاپ) جي طاقت آهي.

(٢) ٻي ڊس انٽيگريشن (تخريب) جي طاقت آهي. پهرين اتحاد.

تعمير، ترقي جي طرف ڇڪي ٿي. ٻي نفاق، تنزل، تخريب جي طرف نه ٿي ٿئي.

وڻ، جانور، ماڻهو ڄمي. وڏا ٿي مرن ٿا، ته ٻيا وري ان جي جاءِ وٺن ٿا. اهو سلسلو هلندو رهي ٿو، تبديلي فطرت جو مکيه اصول آهي. اهو اصول نه صرف افراد سان لاڳو آهي پر قومن، تهذيبن، مذهبن ۽ تمدن سان به لاڳو رهي ٿو. مختلف قومون بدويانه دور مان نڪري تهذيب ۽ تمدن جي عروج تي اچي، وري مختلف وجوهاٽ ڪري تنزل ڏي وڃن ٿيون. اهڙي طرح مختلف تهذيبن، مذهبن ۽ تمدن سان به ساڳيو قانون لاڳو رهي ٿو. قرآن ۾ آهي ته:

”تلك الايام ندا ولها بين الناس.“

معني: ”اسان ماڻهن جي وچ ۾ زمانه پيا بدلايون.“

ڪڏهن ڪي قومون اوج تي آهن ته ڪڏهن تنزل تي. قدرت ڪي قانون مقرر ڪري ڇڏيا آهن جن جي پوئواري ڪرڻ سان قومون ترقي ڪن ٿيون. انهن جي ترقي ڪرڻ ڪري تنزل ڏي وڃن ٿيون.

ڪو وقت هو جو مشرقي ملڪ ترقيءَ تي هئا. هاڻ اهي پست پيل آهن ۽ مغربي ملڪ اوج تي آهن. ماڻهو هڪ طرف ترقي ۽ تعمير لاءِ نيون ايجادون ڪندا ٿا وڃن. ته ٻئي طرف اهي تخريب لاءِ به ٻر ۽ زهريليون گئسون تيار ڪري رهيا آهن. ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته امرن ۽ اهرمز ٻئي پنهنجي ڪمن ۾ مشغول آهن.

رواجي طرح عقل چرخ ڪايو وڃي ته انهي ڊبل ڪاروبار مان قدرت جو ڪهڙو مطلب آهي.

آئون گهڻي غور ۽ تجربي بعد ان نتيجي تي پهتو آهيان ته اهي متضاد قوتون نه آهن. بنيادي طرح اها هڪ فطري قوت ارتقا آهي. جا هر ڳالهه ۾ ڪارفرما آهي. ليڪن تنگ نظر ماڻهن کي اهو پتو نٿو پوي. سمند جي مد، جزر، لاهي چاڙهي وانگر زندگي ۾ مختلف لاهن چاڙهين مان گذري ٿي. دائمي تخريب ۽ تنزل آهن ئي ڪونه.

شاهه سائين فرمائي ٿو:

مرثا اڳي جي مئا، سي مري ٿيا نه مات،

هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جيا.

هي دؤر بقائي اصلح جو آهي جنهن ۾ مضبوط ۽ صالح قائم رهن ٿا ۽ ڪمزور ختم ٿيو وڃن. سگهو ئي بقائي باهميءَ جو دؤر شروع ٿيڻ وارو آهي جنهن ۾ مختلف نظرين، طاقتن، مذهبن، ترقيءَ جي مدارج جون قومون ۽ تهذيبون رواداري ۽ باهمي تعاون ذريعي گڏجي ترقيءَ جي راءِ تي ڪامزن ٿينديون.

(V) اسلام ۽ ڪفر جو مسئلو:

رسول مقبول حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جڏهن دنيا ۾ محبت انسانيءَ جو پيغام وٺي آيو ته ان جو مقصد، ماڻهن جي وچ ۾ اتحاد، امن، اخلاقي ۽ جسماني ترقي پيدا ڪرڻ هئا. انهي ڪري سندس پيغام دين اسلام سڏيو ويو. جنهن جي معنيٰ اتحاد ۽ سلامتيءَ جو دين هئي.

رسول جي پيغام کي ٻن قسمن جي ماڻهن قبول ڪيو. هڪڙا روح اسلام جا قائل هئا. ٻيا اسلام جي ظاهري صورت کي چٽيڙي پيا. رسول مقبول جي لاڏاڻي کان پوءِ، پهرين اصول جا حامي گوشه نشين ٿي تاليف قلوب ۽ اخلاق حسنة جي ذريعي انهي پيغام کي پکيڙڻ لڳا. ٻئي گروهه جا طرفدار اقتدار جي حصول ۽ قيام ذريعي نئين پيغام جا مبلغ ٿي ڪم ڪرڻ لڳا. نتيجو اهو نڪتو ته ڪثرت تعداد ماڻهن جو مختلف وجوهات ڪري حاڪمن جي پويان رهيو.

رسول مقبول محبت، اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي خلاف ڳالهين کي سندس پيغام کان انڪار سڏي عربيءَ ۾ ان کي ڪفر جي نالي سان منسوب ڪيو هو.

رسول مقبول جي حاڪم پوئلڳن اڻ سمجهيءَ کان دين کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي ڇڏيو: هڪ اسلام، ٻيو ڪفر.

درحقيقت ڪفر جو جدا وجود ئي ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته اسلام جو بنيادي اصول توحيد هو. ان ۾ دوئيءَ کي ڪو دخل ڪونه هو. ان وقت کان وٺي مسلمان ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا. هڪڙن وٽ اسلام ۽ ڪفر ٻه جدا حقيقتون هيون. ٻين وٽ حقيقت صرف اسلام جي هئي. ڪفر جي معنيٰ صرف مخفي هئي. صوفيائي ڪرام ۽ درويش وحدت جا قائل رهيا. حڪام وقت ۽ ان جا پوئلڳ ملا دوئيءَ جا پوئلڳ ٿي ڪفر ۽ اسلام کي ٻه جدا وجود تسليم ڪندا آيا.

درويشن اڪثري اهڙي دين جي مخالفت پئي ڪئي آهي، جهڙي طرح حافظ شيرازي فرمائي ٿو ته:

جنگ هفتاد و دو ملت هر را عذر به نهم.

چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنند.

(انهي ٻاهتر فرقن کي جي هڪ ٻئي سان لڙي رهيا آهن، ڇڏي ڏي، ڇاڪاڻ ته انهن حقيقت کي نه ڏسي گمراهيءَ جو رستو ورتو هو.)

شاه عبداللطيف عليه فرمايو آهي ته:

ان پر نه ايمان، جو ڪلمي گو ڪوٺائين،

دغا تنهنجي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان.

منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهي.

روح فقير هندستان جي اختلافن کي مدنظر رکي فرمايو آهي ته:

هڪ هندو، ٻيا مسلمان، ٽيو وچ وڌائون وير،

انڌن اوندم نه لهي، تن کي سچ چوندو ڪير،

روح راهه پرينءَ جي، جڏهن ڪهي ڏٺوسين گهڙ،

ته رب مڙني ۾ هڪڙو، تنهن ۾ ڦند نه ڦير،

سا ڪاڏي ڪندي پير، جا شتي ڪعبه الله ۾.

اهو سلسلو گهڻي وقت کان هلندو آيو. ڪفر زور وٺي ويو. اسلام وڃي ڪتابن، مقبرن ۽ خانقاهن ۾ پناهه گزين ٿيو. پر اسلام جي ڀت، جهڙي پاڪستان بنجڻ کانپوءِ هن ملڪ ۾ ويئي آهي، اهڙي تاريخ جي ڪنهن دور ۾ نه ويئي هئي.

پاڪستان جي مستقل مفاد جي تشريح وارو اسلام، محبت جي عيوض نفرت، اتحاد جي عيوض نفاق، اخلاق جي عيوض بداخلاقي، رواداريءَ

جي عيوض تعصب. عدم تشدد جي عيوض تشدد جو مظهر ٿي پيو آهي. ائون تجربي بعد هن حقيقت تي پهتو آهيان. ته هن وقت اسلام جي نالي ۾ جيڪي چيو يا ڪيو وڃي ٿو. سو اصلي اسلام جي توهين ۽ دشمنيءَ جي مترادف آهي.

جيئن ائون اڳي ظاهر ڪري آيو آهيان ته ڪيئن نه مستقل مفاد. اسلام جي نالي ۾ اهڙا ڪم ڪيا آهن جن کان هوند شيطان به شرمائجي وڃي. تنهن ڪري بهتر آهي ته هاڻ اسلام جو نالو سياسي، معاشي ۽ سماجي ڳالهين ۾ وٺڻ ڇڏي ڏيون. نه ته ماڻهو روس وانگر مذهب جي نالي کان بيزار ٿي پوندا.

ازانسواءِ تاريخي نقطه نگاهه ۽ تجربي جي بنا تي عقل جي سمجهاڻي ۽ راز حقيقت کڻڻ بعد اهو پتو پيو اٿم ته ڪفر ۽ اسلام به جدا حقيقتون نه هيون. بلڪ هڪ ئي تصوير جا ٻه پهلو هئا. ملا وارو اسلام ڪفر جو شرح هو. دين اسلام کي گهلي روزمره جي ڪاروبار ۾ استعمال غرضي لاءِ ڪتب آڻڻ فائدي بدران نقصانڪار آهي. ان ڪري سچل سرمست جي صلاح تي هلڻ کان سواءِ چارو ٿي ڪونهي:

جاسين منبر. مسجد. مناري ويران نه ٿين،
حال حقاني، ميان سچو، حاصل نه ٿيوي.

(۸) اتحاد ۽ نفاق جو مسئلو:

بنياد کان وٺي دين جا پيغمبر ۽ قومن جا مصلح اتحاد ۽ اتفاق جو پرچار ڪندا آيا آهن. دين جو جوهر محبت آهي ۽ انهي مان اتحاد پيدا ٿئي ٿو.

مصري شاه فرمائي ٿو ته:

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ.

بي هڪ شاعر چيو آهي ته:

حاکم ٿيوان حڪم چلاوان عشق اجاري پاوان.

جو ڪوئي عشق نه ڄاڻي ان سب ڪو قتل ڪراوان.

اتحاد انساني جا مکيه عنصر جاءِ رهائش، زبان، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد ۽ خيالات پئي رهيا آهن.

پيغمبرن زياده زور وحدت خيال ۽ عمل تي ڏنو، پر سواءِ چند ماڻهن جي گهڻن ماڻهن انهي تي عمل نه ڪيو.

هن وقت دنيا جي اڪثريت تاريخي تجربي جي بنا تي باهمي اتحاد جي حصول لاءِ جاءِ رهائش، زبان، ڪلچر، تواريخي روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفاد کي مقرر ڪيو آهي.

اقوام متحده به انهن عنصرن کي قبول ڪيو آهي. نظريا بين الاقوامي حيثيت رکن ٿا. اهي ذهني پيداوار هئڻ ڪري ڪن مخصوص ايراضين تائين محدود ڪري نٿا سگهجن.

ماڻهن جي اتحاد لاءِ ڪن مخصوص ايراضين ۾ نوس حقيقتن جي بنياد تي ڪوشش ڪرڻ زياده سهل العمل سمجهي ويئي آهي.

خود نظرين جي بنياد تي اتحاد به ابتدا ۾ ڪن محدود ايراضين ۾ ڪري، پوءِ انهن کي ٻين ملڪن تائين وڌايو وڃي ٿو.

نظرين جي صحيح تبليغ ۽ فروغ، تاليف قلوب ۽ اخلاق حسنة جي آڌار تي ڪرڻ بهتر آهي نه ته اهي نظريا ذهني سامراج بنجي تشدد ۽ تعصب جو ڪارڻ بنجن ٿا. مذهب، ڪميونزم، فسطائيت سڀ آهستي ٿي ذهني سامراج جي صورت اختيار ڪندا وڃن ٿا. تنهن ڪري بهترين رستو اتحاد جو قوم پرستي آهي. جنهن جي وسيلي هر هڪ ملڪ ۾ ماڻهن جي اتحاد، امن ۽ ترقي لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. نظرين کي قوم پرستيءَ تي ترجيح ڏيڻ قومي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي راه ۾ رڪاوٽ پيدا ڪندو. پوءِ اهو نظريو مذهبي يا سوشلزم ڇو نه هجي.

(۹) امن ۽ بد امنيءَ جو مسئلو:

جملي مذهبن پنهنجو مقصد امن جو قيام ظاهر ڪيو آهي. اسلام جو ته نالو ئي سلامتي ۽ امن جو دين رکيو ويو آهي.

جيتوڻيڪ دنيا جي بزرگن ۽ حڪيمن سندن مسلسل پرچار ذريعي امن قائم ڪرڻ لاءِ ڪوششون پئي ڪيون آهن پر اڃا تائين انسانذات کي امن ۽ سک جو ڏينهن نصيب نه ٿيو آهي. ڪثرت تعداد ماڻهن جي غربت، بيروزگاري، عقيدن جا اختلاف، طبعي رجحان، مستقل مفاد جا ڪارناما انهي جي راه ۾ رڪاوٽ بنيا پيا آهن.

هن وقت دنيا ۾ هر طرف بدامني ڦهليل آهي. الجيريا مان بدامني گهٽ ٿي ته عرب ۽ اسرائيل جي وچ ۾ پيدا ٿي.

انڊوچائنا ۽ ڪوريا مان بدامنيءَ جا جراثيم ختم نه ٿيا آهن. برصغير هند ۾ پاڪستان ۽ ڀارت جي وچ ۾ اڃا تائين پورو امن قائم نه ٿي سگهيو آهي. اسان جڏهن پاڪستان جي قيام لاءِ ڪوشش ٿي ڪئي ته اميد هئي سون ته هڪ مذهب جي مڃڻ وارن کي جدا ملڪ ملڻ بعد اهو دارالسلام ٿي پوندو پر گذريل ۲۶ سالن جي تجربي ان اسان جي خوش فهميءَ کي پاش پاش ڪري ڇڏيو آهي.

مون ڏٺو آهي ته اتحاد ۽ امن لاءِ جن مکيه اصولن جي ضرورت ٿئي ٿي، سي هتي عدم موجود آهن. جهڙوڪ: رواداري، عدم تشدد، بقائي باهمي ۽ باهمي تعاون؛ ان جا مکيه ڪارڻ مون کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جا نو ايجاد نظريا جهڙوڪ: اسلام جي فسطائي تشريح، مسلم قوم جو نظريو ۽ نظام اسلامي سمجهڻ ۾ اچن ٿا. جيتري قدر آئون فڪر ڪري نتيجي تي پهتو آهيان ته برصغير هند ۾ امن قائم ٿي نه ٿيندو، جيسين پاڪستان کي ختم ڪري، ان ۾ شامل ٿيندڙ پنجاب، بلوچستان، پختونستان ۽ سنڌ کي آزاد رياستون نه بنايو ويو آهي. آئون سمجهان ٿو ته پاڪستان جي خاتمي سان صحيح اسلامي اصولن جي ابتدا ٿيندي.

پاڪستان جو خاتمو مشرق ۽ مغرب جي تهذيبن جي امتزاج ۽ اتحاد جو پيش خيمو ٿيندو.

پاڪستان جو خاتمو برصغير هند ۽ مغربي ايشيا ۾ امن لاءِ ماحول سازگار ڪندو.

پاڪستان جو خاتمو تعصب جو مرض ڪڍي رواداريءَ لاءِ حالتون هموار ڪندو.

پاڪستان جو خاتمو سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جي ترقيءَ لاءِ ڪارآمد ٿيندو.

پاڪستان جي خاتمي سان مذهب جي نالي ۾ تعصب، تشديد، استحصال جون ڪريون ڪيل، ڌوڪي جون ديوارون ٽٽي پونديون.

پاڪستان جي خاتمي سان بداخلاقيءَ جا قلعا ڪري پوندا.

پاڪستان جو خاتمو مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراج جي پاڙ پٽي ڇڏيندو.

پاڪستان جو خاتمو بي ايماني، خوف، ظلم جا لاه پتي ايمان تازو ڪندو.

حقيقي ڳالهين جي سمجھ اچڻ بعد آئون ان راءِ جو ٿيو آهيان. جهڙي طرح خدا ۽ محبت جي انتها ڳولڻ ناممڪن آهي. اهڙي طرح حقيقت جي انتها تي نٿي سگهي.

حقيقت جوهر آهي هر منفرد متضاد شيءِ جو.

حقيقت لامحدود آهي. اسان جو ان بابت علم اڳين ۽ اسان جي معلومات جي بنياد تي ٻڌل آهي.

ليڪن مستقبل ۾ انسان ذات اڳيان ڪهڙيون حقيقتون کلن ٿيون، انهن جي ڪٿ ڪرڻ مشڪل آهي.

(۲) عملي شعبي جو ذڪر

عمل تحرڪ مان پيدا ٿئي ٿو. تحرڪ زندگي آهي. پر عمل جي صحيح نموني جو ٿي ڪيو ته ان مان فائدي عيوض نقصان پهچندو.

جهڙي طرح حقيقت تي پهچڻ کان اڳ مجازي مرحلن جا تجربا ڪرڻ ضروري آهن. اهڙي طرح بين الاقوامي دائري ۾ عملي قدم وڌائڻ کان اڳ شروعات مخصوص ايراضيءَ کان ڪرڻ گهرجي.

اسان سنڌين کي دنيا جي معاملات جي واقفيت حاصل ڪرڻ کان اڳ سنڌ جي مجازي ۽ حقيقي ماهيت مان واقفيت حاصل ڪرڻ ضروري آهي.

سنڌ جي گذريل پنجن هزارن ورهين جي تاريخ تي غور ڪرڻ بعد آئون هن نتيجي تي پهتو آهيان ته انهي واسطي سنڌي قوم پرست کي هيٺين ڳالهين جي سڃاڻپ ضروري آهي:

(۱) سنڌو ديش جو مطلب ڇا آهي؟

(۲) سنڌو ديش جي آزاديءَ مان ڪهڙي مراد آهي؟

(۳) سنڌو ديش جي مشن ڪهڙي آهي؟

(۴) سنڌو ديش کي بين الاقوامي سطح تي ڪهڙو ڪردار ادا ڪرڻو آهي؟

(۵) سنڌو ديش جو مقام ڪره ارض ۾ ڪهڙو آهي؟

(۱) سنڌو ديش جو مطلب ڇا آهي؟

برصغير هند ۾ سنڌو درياه جي هيٺين طرف سمنڊ جي ڪناري کان وٺي پنجاب جي اوڀر تائين جيڪو جاگرافيائي ملڪ آهي، ان کي سنڌو ديش ڪري سڏيو وڃي ٿو. ان جي پنجن هزار ورهين جي قديم تهذيب ۽ شاندار ماضيءَ جو پتو سندس آثار قديم مان پوي ٿو. سندس لکيل تاريخ جا نشان ٻه هزار ورهين کان ملي سگهن ٿا.

هي ملڪ تاريخ جو گهڻو حصو آزاد رهيو آهي. بنسبت ٻين ملڪن جي ان ۾ زياده عرصو امن رهيو آهي. هن ملڪ کي ڌارين جي حملن، پنهنجن جي غدارين، آفت سماوين ۽ درياه جي ڦير گهير گهڻو نقصان پهچايو آهي. پر باوجود ان جي هو پنهنجي انفرادي حيثيت ۽ آزادي برقرار رکڻ ۾ ڪامياب پئي رهيو آهي.

لکيل تاريخ جي دؤر ۾ پهرين ايراني سامراج مٿس حملو ڪري ٿوري وقت لاءِ قبضو رکيو. پر جلد ئي هن پنهنجي وڃايل آزادي وري حاصل ڪئي. سڪندراعظم جي هٿ هيٺ يونانين جو حملو مٿس ٿيو ۽ ٿوري وقت لاءِ مٿس ٽولين جو راڄ رهيو پر سگهوئي هن آزادي حاصل ڪري مڪاني قومن ۽ حاڪمن جو راڄ قائم ڪرايو.

هتي جي رهاڪن جي علم، ايمانداري، خوشحالي ۽ رواداريءَ جي ايڏي سٺاڪ هئي جو رسول مقبول صلعم کي چوڻو پيو ته هن طرف کان کيس ٿڌي هوا ٿي لڳي ۽ بهشت جي دريائن مان سنڌو درياه به هڪ هو. ان تي ٿيو دفعو حملو اهلبيت رسول جي دشمن پني امير گهراڻي جي ظالم سپهه سالار حجاج بن يوسف جي نالي ۽ سوڌ قاسم جي پٽ طرفان ٿيو. جنهن سنڌ جا ويهه ڪروڙ روپيا ڦريا - ۳۰ هزار زالون ۽ مرد غلام ڪري عرب ملڪن ۾ وڃي پڪرين وانگر وڪرو ڪرايا. سنڌ جي بچاءَ لاءِ راجا ڏاهر مڙس ٿي مقابلو ڪيو ۽ شهادت پاتي. هي نه هارائي ها جيڪڏهن مڪاني ماڻهن مان غدار ۽ بي غيرت پيدا ٿي ٻاهرين حملن آوار جو سات نه ڏين ها.

تاريخ ۾ لکيل آهي ته جڏهن قاسم جو پٽ سنڌ تي لشڪر وٺي حملو آور ٿيو ته سنڌ جا ڪيترا وڏيرا دهل شرنايون وڄائي ڏيڻ جا سنگ ڏيئي قاسم جي پٽ کي راضي ڪرڻ ۾ مشغول هئا.

ڪجهه وقت عرب سامراج جو سنڌ تي تسلط رهيو پوءِ سنڌي وري

پاڻ سنڀالي ويا. عربي زبان ۽ ڪلچر سواءِ ٿوري اثر ڇڏڻ جي جو سنڌي زبان ۽ ڪلچر ۾ سماجي ويو، پوئتي ڪو نشان نه ڇڏيو. پاڻ سنڌ جي عالمن عرب ۾ وڃي پنهنجي علم جو سڪو ڄمايو.

سنڌ ۾ سندس آب هوا جي عادت مطابق انتهيا پسندي رهي آهي. هڪڙا مرد مجاهد، باغيرت، سامن خاطر سر ڏيڻ وارا، وطن لاءِ قرباني ڏيندڙ راجا ڏاهر جهڙا عظيم مرتبت انسان پيدا ٿيا ته ٻيا وري سنڌ جي ڪن وڏيرن جهڙا هئا، جن ڌارين کي ڌيون به ڏنيون، انهن سان ملي ملڪ کي غلام بنارايو. پنهنجو مذهب بدلائي مخالفن جو دين اختيار ڪيو ۽ ايترا بي غيرت هئا، جو اڃان تائين انهن ٻاهرين حملن آوارن جون يادون قائم رکيو اچن.

ان کانپوءِ سنڌ تي دهليءَ جي خلجي حاڪمن طرفان حملو ٿيو. انهي ۾ به مڪاني ماڻهو، چنيسر سومري ذاتي دشمني ڪري ڌارين کي آڻي ملڪ تباه ڪرايو. ليڪن سنڌ جي سپوتن دودي سومري جي سرڪردگيءَ هيٺ تباه ٿي وڃڻ قبوليو پر خوشي سان اڻ نه مڃي. نتيجو اهو نڪتو ته خلجي لشڪر ملڪ تاراج ڪري موٽي ويو ۽ سومرن جي جاءِ تي وري سمن پنهنجو راج قائم ڪيو، جو ٽي سؤ کن ورهيه هليو.

ڄام فيروز جي بي همٿي ۽ ڌارين نوڪرن جي سازباز ڪري وري سنڌ ڌارين جي قبضي ۾ آئي. پر دولهه دريا خان جيستائين جيئرو هو هن اڻ نه مڃي ۽ سر ڏيئي سرهو ٿيو.

ان کانپوءِ دهليءَ جي مغل سامراج سنڌ تي حملو ڪري ان کي پنهنجي تسلط هيٺ آندو. ڪجهه وقت کانپوءِ سنڌ وري انهن جي تسلط کان آزادي حاصل ڪئي. پوءِ انگريزن به مڪاني ماڻهن جي غداريءَ ڪري اچي ملڪ تي تسلط ڄمايو. سيٺ نائونمل ۽ مير صوبدار جا نالا انهن مان آهن، جن ڌارين جي مدد ڪئي.

هاڻوڪو دؤر به نه اچي ها، جيڪڏهن اسان معمولي ڳالهين تان مسلم ليگ جهڙي رجعت پسند، انگريزن جي دلال ۽ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي نمائنده جماعت کي دعوت ڏيئي سنڌ سان واقف نه ڪرايون ها.

مسلم ليگ جي مسلمانن جي جدا گانه قوم، خود ساختہ اسلامي تشريح، پاڪستان جو ڌوڪو هيترو وقت قائم نه رهي ها، جيڪڏهن هڪ

سنڌي مسٽر جناح سنڌ مان عهدي خاطر غداري نه ڪري ها، ۽ اسان ذاتيات خاطر مسلم ليگ کي سنڌ ۾ نه گهرايون ها. مون انهي ڏوھ ۾ ۱۲ سال جنم ٽيپ ڪاٽي آھي. ان کانپوءِ سنڌو ماءُ جي معافيءَ جو لائق ٿي سگهيو آھيان.

هن وقت به هڪ سنڌي مسٽر ڀٽو ۽ ان جا حواري عهدن خاطر مهاجر پنجابي سامراج جا ”شو بواء“ بنجي سنڌ کي ڌارين جي غلاميءَ ۾ رکڻ لاءِ هر ڳا غداري ڪري رهيا آهن. پر مون اميد نه لائي آهي، سنڌ جا ڪيترا نونھال اسماعيل وساڻ وانگر حق جو آواز بلند ڪرڻ لاءِ تيار آهن.

(۲) سنڌو ديش جي آزاديءَ مان مراد ڪهڙي آهي؟

سنڌوديش دنيا جي قديم ترين ملڪن مان هڪ آهي، جو تهذيب جو گهواره، رواداريءَ جو حامل، مختلف مذهبي فلاسفين جو مرڪز اتحاد ۽ امن انسانيءَ جو پيغامبر آهي.

اهو ملڪ هزار ورهين کان جدا ۽ آزاد رهيو آهي، جنهن کي پنهنجي جدا زبان، ڪلچر ۽ مذهبي معيار ۽ تواريخي روايت رهيون آهن. هن کي انسانذات نجی اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ خاص مشن پوري ڪرڻي آهي. انهي جي آزاديءَ جا ٻه مقصد آهن:

۱- پنهنجي شاندار ماضيءَ جي آڌار تي زبان، ڪلچر، مذهبي عقائد جي زنده ڪرڻ لاءِ ذهني، سماجي، اقتصادي ۽ سياسي آزادي حاصل ڪرڻي اٿس.

۲- آزاد ٿيڻ بعد اتحاد انساني ۽ امن عالم، مغرب ۽ مشرق جي امتزاج لاءِ مشنري ٿي ڪم ڪرڻو اٿس. هن وقت سنڌوديش تي مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراج جو تسلط آهي، جي ڀڃي کي ”شو بڻاء“ بنائي سنڌي مفاد جي خلاف ڪتب آڻي رهيا آهن. ان مان کيس آزاد ڪرائڻو آهي. پر اها ان وقت تائين آزاد ٿي نه سگهندي، جيستائين قوم پرستن هيٺن خامين کان سنڌين کي واقف نه ڪيو آهي:

۱- سنڌ جي غلاميءَ جو باعث پاڪستان جو نظريو آهي. انهي ڏوڪي کان سنڌين کي ٻاهر ڪڍي، سنڌي قوم پرستيءَ جي رنگ ۾ رنگڻو آهي.

۲- مسلمانن جي جدا قوم ٿيندي نه آهي. اهو دلبو مهاجر پنجابي

سامراج طرفان سنڌين کي سندن جدا قومي حيثيت کي وسارڻ لاءِ
ايجاد ڪيل آهي.

۲- مهاجر پنجابي تشريح وارو اسلام ڪفر کان بدتر آهي. انهي جي
نقصان کان ماڻهن کي آگاهه ڪرڻو آهي.

۴- سنڌ جي غلامي ۽ ڪمزوريءَ جو باعث، ان جو غدار وڏيرو، پير
۽ ملا آهي. انهن جي پاڙ پٽن سنڌ جي آزاديءَ جي راه هموار
ڪندو.

ان واسطي ذهني آزادي آڻڻ لاءِ مذڪوره بالا اصولن جي آڌار تي تعليم
يافتہ ۽ سالم دماغ سنڌين ۾ سخت پرچار ڪرڻو آهي. ان کانپوءِ مهاجر
پنجابي سامراجين کي ملڪ نيڪالي ڏيڻي آهي.

(۳) سنڌو ديش جي مشن ڪهڙي آهي؟

سنڌ صرف هڪ جاگرافيائي خطءَ زمين نه آهي، جهڙا خط دنيا ۾
اقوام متحده جا ۱۲۵ ميمبر بنجي چڪا آهن. پر قدرت هن کي ڪره ارض ۾
خاص حيثيت بخشي آهي جا يڪتا ۽ اعليٰ قسم جي آهي. ان کي پنج هزار
ساله شاندار ماضيءَ جو ورثو آهي. اها مختلف مذاهب، عقائد ۽ فلسفن جو
باهمي بقاء جي آڌار تي مرڪز رهي آهي. اها قدرت طرفان زرعي، معدني،
تجارت تي ۽ هنري پيداوار لاءِ وسيع سهوليتون ميسر ڪرڻ لاءِ نوازي ويئي آهي.
ان ۾ باوجود انتها پسنديءَ جي اعتدال جون صفتون موجود آهن.

هيٺيون خصوصيتون هن کي قدرت طرفان تاريخي ورثي ۾ مليون آهن:

جهڙوڪ: ۱- محبت ۲- رواداري ۳- برداشت جو مادو ۴- غيرت
۵- امن پسندي.

انهن ڳالهين کي مدنظر رکندي ان جي مستقبل لاءِ مطمع نگاهه جو
فيصل ڪرڻ ڏکيو نه ٿيندو.

هاڻ اچو ته دنيا جي موجوده مشڪلات تي نظر ڪريون. جيتري قدر
آئون سوچي سگهيو آهيان، اهي مسئلا هيٺيان آهن:

۱- نظرياتي اختلاف ۲- سامراجي مفاد ۳- اقتصادي استحصال ۴-
تشدد جو رجحان ۵- بقائي اصلح جو نظريو (مقابلي Competition).

دنيا هن وقت دوئيءَ جي چار ۾ ڦاٽي پيئي آهي. جنهن مان ان کي

ڪڍڻو آهي. ان لاءِ صالح ماڻهن جي سوسائٽيءَ کي پهرين پاڻ کي راه راست تي آڻي پوءِ دنيا کي انهي مشڪلات مان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ رهبري ۽ مدد ڪرڻي آهي.

اهڙي سوسائٽيءَ جي تيار ڪرڻ لاءِ خاص ماحول، تاريخي روايت، ماڻهن جي ذهني ساخت وڌيڪ ڪارآمد ٿي سگهن ٿا.

اهل سنڌ منهنجي نظر ۾ آزادي حاصل ڪرڻ بعد انهي بين الاقوامي مشن جي سرانجامي لاءِ ڪارآمد ٿي سگهن ٿا.

اچو ته مذڪوره بالا سوالن تي تشريح سان بحث ڪريون.

(۱) نظرياتي اختلاف،

نظرياتي اختلافن کي دور ڪرڻ لاءِ ٻه طريقا استعمال ڪيا ويا آهن:

(الف) تشدد يا تبليغ جي ذريعي ٻين ماڻهن کي هر خيال بنائڻ.

(ب) بقائي باهميءَ جي بنياد تي هڪ ٻئي کي برداشت ڪرڻ.

پهريون طريقو هن وقت مختلف مذاهب ۽ ٻين نظرين طرفان آزمايو ويو آهي ۽ اڃان آزمايو وڃي ٿو. پر تاريخي تجربن ثابت ڪيو آهي ته هن نيرنگوني دنيا ۾ اهڙي قسم جي يڪسانيت لاءِ ڪوشش ڪرڻ به خلاف فطرت آهي. تنهن ڪري ٻيو طريقو ئي آهي جنهن مطابق باوجود ظاهري اختلافن جي، اتحاد آڻي سگهجي ٿو. ان لاءِ رواداريءَ جي صفت نهايت ضروري آهي.

اهل سنڌ کي هزارن ورهين کان اها خاصيت ورثي ۾ مليل آهي. جتي

مختلف مذاهب جا پوئلڳ صلح سانت سان رهندا آيا آهن. سواءِ پاڪستان جي قيام بعد سنڌ جي غلاميءَ واري دؤر جي. هتي هندو، مسلمان، سک، ٻڌ، جين سڀ گڏ رهيا پيا هئا.

اسان جي درويشن سندن تعليم ذريعي انهن کي هڪ ٻي جي ويجهو آڻڻ لاءِ هر طرح جي ڪوشش ڪئي آهي. شاه عنايت، شاه لطيف، سچل سرمست، بلا شاه ۽ شاه باهو، گرونانڪ جي تعليم جو هتي جي رهاڪن تي گهڻو اثر رهيو آهي.

ان ڪري نظرياتي اختلافن جي چار مان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ اهل سنڌ مؤثر قدم کڻي سگهن ٿا.

(۲) سامراجي مفاد،

سامراجي طاقتن خلاف سنڌ ۾ ڪافي مخالفت موجود آهي. هتي جي رهاڪن کي ايرانين، يونانين، عربن، مغلن ۽ انگريزن جي سامراجيت جو ڪافي تجربو آهي. هاڻ جيڪو اسلام، مسلم قوم ۽ پاڪستان جي نالي ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراج جي حڪمرانيءَ جي ايامڪاريءَ ۾ سنڌين کي تجربو حاصل ٿيو آهي، تنهن سندن پيمانہ لبريز ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري پاڻ مظلوم هئڻ ڪري هي هر سامراجي تسلط جي خلاف مظلومن جو ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار ٿيندا.

(۳) اقتصادي استحصال،

سنڌي عوام گهڻي وقت کان جاگيردارانه نظام هيٺ گهڻو سٺو آهي. هاڻي سندن زمين، واپار، ڪارخانن، پيسا، ڪاٺين ۽ نوڪرين تي ڌاريان قابض ٿيا آهن. تنهن کين تلخ تجربو ڏنو آهي.

هن وقت ايشيا، افريقا ۽ ڏکڻ آمريڪا جا ڪيترا ملڪ انهي بيروني اقتصادي استحصال کان آزاد ٿيڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن. جنهن صورت ۾ سنڌي پاڻ لڳجي رهيا آهن. ان ڪري فطري طور هن جي همدردي مذڪوره بالا استحصال ٿيندڙ قومن سان ٿيندي.

(۴) تشدد جو رجحان،

ماڻهن ۾ تشدد جو رجحان ڪيترن سببن ڪري پيدا ٿئي ٿو. گذر جي تنگي، صحرائي ۽ جابلو سخت زندگي، غلط تعليم، ماضيءَ جا روايات، زندگيءَ جي بچاءَ لاءِ جدوجهد ان جا خاص ڪارڻ ٿين ٿا. خدا جي مهربانيءَ سان قدرت اسان کي مذڪوره بالا ڪارڻن کان گهڻي حد تائين مامون رکيو آهي.

- ۱- اسان وٽ زمين ۽ پيداوار جا ذريعا گهڻا رهيا آهن.
- ۲- دريا سنڌو ملڪ جي وچ مان لنگهڻ ڪري بيلن ۽ ميدانن جي فراواني ڪري اسان جي جابلو ۽ صحرائي زندگي گهٽ رهي آهي.
- ۳- گذريل ٻن هزارن سالن کان اسان کي رواداريءَ ۽ عدم تشدد ورثي ۾ مليل آهي.
- ۴- ماضيءَ جا روايات اسان جا بقاءي باهمي ۽ رواداريءَ جا حامل رهيا آهن.
- ۵- سنڌو ديش ٽن طرفن کان سمنڊ، صحرا، جبلن کان گهيريل هئڻ

ڪري ٻاهرين حملن کان گهڻي حد تائين بچيل رهيو آهي. جنهن ڪري سڀ سلامتيءَ ۾ رهيو آهي ۽ زندگيءَ جي تڱ و دو ۾ اسان وٽ جدوجهد گهٽ رهي آهي. ان ڪري اسان وٽ تشدد پيدا ٿيڻ جا ڪارڻ گهٽ رهيا آهن.

ان ڪري فائدا به پهتا آهن ۽ نقصان به پهتو آهي. اسان تي حملہ آورن انهي ڪري زياده آمادگي ڏيکاري آهي.

(۵) بقائي اصلح:

جنهن کي حفظ ماتقدم يا مسٽر گل فار ايگزيستنس به سڏبو آهي، اهو هتي مذڪوره بالا اسباب ڪري گهٽ رهيو آهي. گذر معاش جا ذرايع ڪشاده هئڻ ڪري اسان کي باهمي گذران لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ جي ضرورت گهٽ رهي آهي. اسان جن ماڻهن جا پاڻ ۾ اصولن خاطر جهيڙا ٿين ٿا بنسبت گذراني مسئلن جي. زالن جي غيرت ٻان جهيڙا، سامن جي لڄ بچائڻ لاءِ جنگيون، عزت بچائڻ لاءِ جهيڙا ان جا مثال آهن.

(۴) سنڌو ديش جو بين الاقوامي سطح تي ڪردار:

مختصر طور آئون مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته سنڌين جي مشن ڪهڙي آهي. انهي کي مد نظر رکي سنڌ جي آزادي بعد هتي جي رهاڪن کي هيٺين مقصدن جي حصول لاءِ ڪم ڪرڻو پوندو:

(۱) جمهوريت - ان کي صحيح معنيٰ ۾ پاڻ وٽ رائج ڪرڻ، ۽ ان جو پرچار ڪرڻ.

(۲) عوام جي معيار زندگي بلند ڪرڻ لاءِ سوشلزم کي رائج ڪرڻ.

(۳) سيڪيولرزم - مذهب کي سياست کان علحده رکڻ.

(۴) قوم پرستيءَ جي بنياد تي ماڻهن ۾ يڪ جهتي پيدا ڪرڻ.

(۵) بقائي باهميءَ جي بنياد تي جدا نظرين، مذهبن ۽ ملڪن جي وچ ۾ رابطو پيدا ڪرڻ.

(۶) جنگي معاهدن کان گهڻو ڪري غير جانبدار رهڻ.

(۷) تشدد کان پرهيز ڪرڻ.

(۸) اخلاقي معيار بلند ڪرڻ.

(۵) سنڌو ديش جو مقام ڪره ارض تي:

سنڌ دنيا جو حصو آهي. سنڌي انسانذات جي شاخ آهن. انهي ڪري سنڌين کي هر ڪم انهي نقطه نگاهه کان ڪرڻو پوندو. جو اتحاد، انساني، امن عالم ۽ ترقيءَ دنيا ۾ مدد ڏئي سگهي. سنڌ جي ڪلچر، سنڌ جي تعليم، سنڌ جي معاشيات، سنڌ جي قوم کي اهڙي طرح تيار ڪرڻو آهي جو اهي آخري طور انسانذات جي مجموعي مفاد لاءِ ڪارآمد ٿي سگهن.

(۴) عشق حقيقي

هرچ گوير عشق را شرح، چون بعشق آيم خجل باشم ازان.
(رومي)

معني: ”عشق جو تفصيل ۽ بيان ڪيترو به ڪريان، جڏهن عشق ۾ اچان ٿو ته بيان ڪرڻ ۾ شرم اچي ٿو.“
آئون هن کان اڳ ٻڌائي آيو آهيان ته انسان جي تڪميل لاءِ مذهب، علم ۽ عمل وانگر عشق به هڪ ذريعو آهي. پر عشق جو درجو نهايت اعليٰ آهي.

مجازي عشق جو احوال اڳيئي ڏئي آيو آهيان، ته شخص جي محبت ۾ مختلف نفسياتي ۽ روحاني تجربا ڪري پوءِ قومي نظريي جو عشق اختيار ڪيو هوم. انهيءَ جو معراج گذريل فصل جي آخري خواب ۾ مضمر آهي. شاعر جي چوڻ مطابق:

تيرے دیکھنے کی آنکھیں یہاں کھان ہیں،
اے جلوہ حقیقی رنگ مجاز ہو جا۔

سو ان وانگر اول ۾ حقيقت، مجاز جي صورت ۾ نظر آيم. پر آهستي ٿي پتو پوڻ لڳو ته مجاز حقيقت جو ٻيو پهلو هو. بنيادي طرح ٻئي هڪ هئا.

پڙاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳهين گڏ، پر ٻڌڻ ۾ به ٿيا.

انهن تي وڌيڪ روشني وجهڻ کان اڳ بهتر آهي ته درويشن جي ڏڪر ڪيل عالمن بابت ڪجهه لکان، سندن چوڻ آهي ته موجودات هيئن چئن عالمن ۾ ورهايل آهي:

(۱) ناسوت جو عالم - فزيڪل ورلڊ

(۲) ملڪوت جو عالم - اسٽرل ورلڊ

(۳) جبروت جو عالم - مينٽل ورلڊ

(۴) لاهوت جو عالم - سپيريچوئل ورلڊ

انهن چئن عالمن بابت سندن سمجھائي هيٺين طرح جي آهي:

(۱) ناسوت جو عالم:

ان کي جسماني يا مادي عالم سڏين ٿا. اهو پنجن عناصر مٽي، پاڻي، هوا، باهم ۽ ايٽر (آڪاش) جي مواد سان ٺهيل آهي ۽ ڌڪان، زمان ۽ اسباب جي حدن ۾ اچي ٿو.

ان ۾ حدن جا مفاصلا آهن. وقت جا تفاوت آهن، جي ڏينهن راتين، مهينن، سالن ۽ صدين ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا.

انهي جو پتو پنجن حواسن جي ذريعي پئجي سگهي ٿو. جن جي آڌار تي حواس خمسہ باطني تحرڪ ۾ اچن ٿا جي حسن، مشترڪ، متصرف خيال، وهم، حافظ جي نالي سان سڏجن ٿا.

هي عالم رنگ و بو، انهي عالم جي جھلڪ آهي، جنهن کي مجاز بہ سڏي سگھجي ٿو.

(۲) عالمِ ملڪوت:

انهي عالم جي جوڙجڪ ساڳي عالمِ ناسوت جي بنياد تي ٺهيل آهي. ناسوت کٽيف آهي ۽ هي عالم لطيف آهي.

انهيءَ جون شڪليون ظاهري اکين سان ڏسي نہ ٿيون سگھجن. ان جا مفاصلا نہايت گھٽ آهن. هڪ جاءِ تان ٻي جاءِ تائين پهچڻ ۾ جتي عالمِ ناسوت ۾ ڏينهن يا مهينا لڳي وڃن اتي هن ۾ اهو مفاصلو سيڪنڊن ۾ طي ٿي وڃي ٿو.

ان مفاصلي طي ڪرڻ ۾ ديوارون حائل ٿي نہ ٿيون سگھن. هن جو مثال خواب جي قسم جو آهي.

چوڻ ۾ اچي ٿو تہ جن ۽ ملائڪ بہ انهي عالم جا رهاڪو آهن. ماڻهن جو چوڻ آهي تہ جيئن ماڻهن جا روح ٿين ٿا تيئن ترقي يافتہ جانورن، سمنڊن، پھاڙن، ملڪن، چنڊ ۽ تارن جا بہ روح ٿين ٿا. جن کي بہ ملڪوتي جسم آهن.

(۳) عالمِ جیووت:

هي عالم ملڪوتي، دنيا جي مينيچر (ننڍين تصويرن) تي مشتمل آهي. تفاوت پنهی ۾ هي چيا وڃن ٿا ته ملڪوتي عالم ۾ ڪراچي ۽ مان حيدرآباد پهچڻ لاءِ سيڪنڊ لڳن ٿا پر هن عالم ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد جا منظر هڪ ئي وقت نظر ۾ اچي سگهن ٿا. هتي حالت اهڙي آهي جيئن مختلف مقامات نهايت ننڍي صورت ۾ هوائي جهاز مان ڏسي سگهجن ٿا. ليڪن هوائي جهاز مان جيڪڏهن دورين سان تصويرون ڏسبيون ته اهي وڏيون ڏسي سگهبيون. هتي به مرضي موافق تصويرون ننڍيون وڏيون ڪري سگهجن ٿيون. هن عالم ۾ ساري دنيا ائٽلس وانگر ڏسي سگهبي، جنهن ۾ تصويرن کي سٺيما جي نموني ڏسي سگهجي ٿو.

(۴) عالمِ لاهوت:

ان کي روحاني عالم سڏين ٿا. ان ۾ صورتن ۽ شڪلين جي عيوض هر شيءِ جو جوهر ۽ معنيٰ ڏسڻ ۾ اچي سگهي ٿو. ان ۾ چئني عالمن، زمين، آسمانن، ماضي، حال ۽ مستقبل جو سڀ حال معلوم ٿي سگهي ٿو. اهو دنياوي ميوزم وانگر هر شيءِ جو مرڪز آهي. ان کي عالمِ ڪل يا عالمِ الارواح به سڏين ٿا. انهن عالمن جون ڳالهائون سڀ ٻڌل ۽ پڙهيل هيون، مون مختلف طرحن سان گهڻي ڪوشش ڪئي ته انهي عالمن جو حال معلوم ڪري سگهان پر انهي ڏس ۾ ناڪامي نصيب ٿي.

جيڪڏهن ڳوڙهو غور ڪري نظر ڪبي ته صرف عالمِ ناسوت ۽ انسان سان واسطو رکندڙ مسئلا ايترا وسيع هئا، جو ڪو ماڻهو هڪ زندگيءَ ۾ انهن کي ٿي پوري طرح معلوم ڪري نٿي سگهيو. انهيءَ ڳالهه کي مدنظر رکي ڪن مذهبن جي تعليم مطابق جدا جدا چوڻين ذريعي هزارها بلڪه لکن ورهين تائين انهي دنيا جي معلومات ۽ تجربن جو ذڪر ڪيل آهي.

جيتري قدر اٽون سمجهي سگهيو آهيان ته مجاز وانگر حقيقت به جدا جدا طرح سان هر ماڻهو ۽ قوم کي معلوم ٿي سگهي ٿي. اهو ضروري نه آهي ته هر ڪنهن کي ساڳيا حقيقي منظر ڏسڻ ۾ اچن. هڪ صوفي چيو آهي ته:

واٽون ويهه ٿيون، ڪوھ ڄاٽان ڪهڙي ويا.

سڀ ڪنهن ماڻهو ۽ قوم جو مطمع نگاهه علحده ٿئي ٿو. جهڙي طرح مومل جو مطمع نگاهه راڻو هو. سسئيءَ جو پنهنجو هو. هير جو رانجهو هو. سهڻيءَ جو ميهار هو ۽ مارئيءَ جو ملير ۽ مارو هئا. جناح صاحب جو مطمع نگاهه پاڪستاني حڪومت جو سربراھ ٿيڻ هو. مهاجر پنجابي سامراجين جو نئين ملڪ پاڪستان ۾ سندن سامراج قائم ڪرڻ هو. ڀٽي صاحب جو ڪهڙي به طريقن سان ۽ ڪيڏي به قيمت تي اقتدار حاصل ڪرڻ ۽ ان ۾ رهڻ آهي.

اهڙي طرح مون به پنهنجي زندگيءَ جي مطمع نگاهه خدا شناسيءَ ۽ سنڌ جي محبت سان شروعات ڪئي. انهي رستي ۾ ڪهڙا تجربا ۽ معلومات ٿيڻ، انهن جو ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان ته ڪيئن نه مذهبي، علمي، عملي ۽ عشقي تجربن بعد نيٺ وڃي مجازي معراج تي پهتس. جنهن جو مڪمل منظر ۳۰ مئي ۱۹۷۲ع جي رات جو ڏسڻ ۾ آيم.

اهو ساري زندگيءَ جي تجربي جو نچوڙ هو. ان منظر کي صرف هڪ ملڪوتي يا آسٽرولين سڏي سگهجي ٿو.

هاڻ آهستي ٿي ۱۲ جون کان مذڪوره بالا خواب جو تعبير يا ان جي حقيقت جو انڪشاف ٿيڻ لڳو آهي، سو هيٺ پيش ڪريان ٿو:

(۱) س: توکي سنڌو نديءَ جي ڦٽل ڌڙن ۽ پڙن مان جو چوڏهينءَ جو چنڊ اڀرندو ڏسڻ ۾ آيو، جنهن پوءِ سنڌو ماءُ جي صورت اختيار ڪئي. ان جو مطلب ڇا هو؟

ج: جيئن قديم اعتقاد هو ته درياڻن، پهڙن، ملڪن جا به روح ٿيندا آهن. ان وانگر ممڪن آهي سنڌو ديش جي پنجن هزارن ورهين جي تاريخ پنهنجي شاندار ماضي ۽ روشن مستقبل سان جلوه گر ٿي مون کي منهنجي ۵۵ سالن جي مسلسل غور فڪر، علم، عمل، عشق، روج ۽ راڙي، ڳڻپين ۽ ڳارن، جيل ۽ نظربندين جي انعام ۾ ان مجازي معراج جي خواب مان حقيقت منتظر جو لباس مجاز ۾ ديدار ڪرايو هجي. جهڙيءَ طرح سج جي روشني واريءَ جي چمڪيدار ڌرن يا شفاف پاڻيءَ ۾ پنهنجي تجليءَ جو عڪس وجهي ٿي، اهڙيءَ طرح سنڌو ديش جي ماضي ۽ مستقبل جو نمائنده روح به ديدار ڪرائي سگهي ٿو. جهڙيءَ طرح ولي الله يا مرشد، رسول اڪرم صلعم جي فيض مان مستفيد ٿي افراد کي مستفيد ڪن ٿا، اهڙيءَ طرح ڪره

ارض جي دربار جي درخشنده ستاره سنڌو ماءُ به پنهنجو جلوه انهيءَ ماڻهوءَ کي ڏيکاريو هجي جو ساري زندگي سندس محبت ۾ مستغرق رهيو هو.

(۲) س: مثالا جي ۾ اعتماد رکندي تون زمين ۽ ان جي جدا ملڪن جي ملڪوتي صورتن ۾ ويسام رکڻ بعد ڪهڙي طرح سان ان کي پنهنجي خداشناسي ۽ محبت الاهيءَ سان مشابهت ڏئي سگهين ٿو؟
ج: ها، ائون پنهني ۾ مماثلت ڏسي رهيو آهيان. هر هڪ خطم زمين کي پنهنجي تاريخ آهي: جنهن ۾ هزارها درويشن ۽ عالمن پنهنجون زندگيون حق شناسيءَ لاءِ وقف ڪيون آهن. جيئن خدا سائين فھر ۽ گمان کان بالا هو. جنهن کي قرآن جي حڪم موجب صرف سندس مخلوقات جي ذريعي سڃاڻي سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح هر ملڪ جا هزارها سالن جا تجربا، ان جي روحاني بزرگن جي معلومات، مفيد مرڪب جي صورت ۾ عالم جبروت ۾ وڃي انهيءَ ملڪ جي ميوزم سيڪشن ۾ گڏ ٿين ٿا. پوءِ جڏهن ڪو عاشق يا مشتاق انهن جي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته وقتن تي ملڪوتي صورت ۾ ان کي حقيقت منظر جي جهلڪ ڏيکاري وڃي ٿي. هي ۳۰- مئي جو منظر به اهڙي جهلڪ هئي. ان سان گڏ جيڪي ٻيا ماڻهو يا منظر ڏٺم سي سڀ سنڌو ديش جي ماضي ۽ حال جي تاريخ جا ورق هئا، جي مجازي لباس ۾ ملڪوتي تصويرن ذريعي ڏسڻ ۾ آيا هئا.

(۳) س: سنڌو نديءَ جي ڀر ۾ ڦٽل ڌڙن ۽ پڙن مان چوڏهينءَ جي چنڊ جي اڀرڻ ۽ ان مان ڦري عورت جي صورت اختيار ڪرڻ ۽ اڳتي هلڻ جي معنيٰ ڪهڙي آهي؟
ج: سنڌو ديش سنڌو درياه سان واسطو رکي ٿو. ان جو ماضي سنڌ جي کنڊرن ۾ دفن ٿيل آهي. ان مان جاه جمال سان نڪرڻ سندس نشاط ثانيه مشابيه آهي. اها سڃاڻپ لاءِ مجازي صورت ۾ عورت جي شڪل اختيار ڪري ٿي. سندس هلڻ ان جي نئين جنم ۽ زندگيءَ جو پيش خيم آهي.

(۴) س: سنڌو ماءُ جو نمودار ٿيڻ ۽ انهيءَ اڳيان تنهنجو سر تسليم ڪرڻ بت پرستي ته نه آهي؟

ج: سنڌو ماءُ جو حسن روح پرور ان حسن ازليءَ جو جزو آهي. جنهن چشم حسن مان ٻين حسينن کي بخرو ملي ٿو. مجنون ليليٰ ۾ ان حسن ڪل جو پرتو ڏسي مفتون ٿيو هو. هير رانجهوءَ ۾ تخت هزاريءَ جي صاحب کي جوڳيءَ جي صورت ۾ سڃاڻو هو. مومل راڻي

پر ذات حق جو ڀرتو ڏٺو هو. جنهن جي ترجماني شاھ صاحب هيٺين طرح ڪري ٿو:

روءِ راڻي جي ٺاھ ڪو. سوڍو سوائي.
لدوڻيان لطيف چئي. لالي تنهن لائي.
ڪانهي بي وائي. ٿيو مڙوئي ميندرو.

تنهنڪري جيڪڏهن مذڪوره بالا عاشق سندن معشوقن ۾ حسن ازليءَ جي جھلڪ ڏسي سر تسليم ڪن ٿا، ته پوءِ جي مون ان هزارن ورهين جي تاريخ ۾ سمايل جملي ڪارنامن کي حسين سمجهي احتراماً شاھ صاحب ۽ سچل سرمست جي حڪم ۽ هدايت موجب ڪندڻ نمايو ته ان ۾ ڪهڙو ڏوھ ڪير!

هي مهاجر پنجابي سامراج جا نمائنده، جو جناح جهڙي ابن الوقت، غدار سنڌ ماڻهوءَ جي مٿان ڪروڙن روپين جو قبر ٺهرائي صبح شام حاضريون پيري رهيا آهن، اهو ڏوھ نه آهي. باقي سنڌو ماءُ جي سامهون، جنهن لاءِ پيغمبر خدا کي عزت هئي، جنهن ۾ هزارها ولي الله مدفون آهن، جنهن کي مستقبل ۾ دنيا جي اتحاد ۽ امن لاءِ وڏو ڪارنامو سرانجام ڪرڻو آهي، ان جي سامهون سر نواڻ ڏوھ ٿي پيو ڇا؟

(۵) س: ڀٽن ۽ ڪنڊرن کان وٺي محل تائين رستو صاف ڪرڻ لاءِ اوهان جي تاريخدان ڏنا ۽ انهن کي دعا ڪئي ان جي معنيٰ ڇا آهي؟

ج: سنڌو ديش ۽ ان جي جداگانہ حيثيت هزارها سالن کان تاريخ جي ورقن يا آثار قديم ۾ ڍڪيل رهي آهي.

نوان سامراجي حڪمران ان جي جداگانہ هستيءَ کي مٽائڻ لاءِ اسلام، پاڪستان ۽ مسلم قوم جي نالي ۾ سخت پروپيگنڊا ڪري ان کي مسخ ڪري رهيا هئا، انهيءَ جي جواب ۾ سنڌو ديش جي آزاديءَ جي راھ صاف ڪرڻ لاءِ هي تاريخدان ڪم ڪري رهيا هئا.

ان ڪري ڪين دعا ڪيم.
(۶) س: اوهان ڏٺو ته پريان سائنسدان، انجنيئر، آرڪيٽيڪٽ، نئون محل سنڌو ماءُ جي رهڻ لاءِ تيار ڪري رهيا هئا، ڇا پاڪستان جو محل ڪافي نه هو ته سنڌو ماءُ ان جي ڪنڊ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪري؟

ج: پاڪستان جو محل پليت ۽ رهڻ جو لائق نه آهي. اهو لکها ماڻهن جي خون خراپين بعد ٺهيو آهي. ان جو بنياد نفرت ۽ ڪوڙ تي رکيل آهي.

ان تي تسلط مهاجر پنجابي سامراجين جو آهي، جي سنڌي عوام، سنڌي زبان، سنڌي درويشن جي پيغام محبت، سنڌي ڪلچر ۽ سنڌي مفاد جا دشمن آهن. ڪهڙي طرح اها پوتر ۽ پاڪ هستي هن گند ۾ اچي رهڻ اختيار ڪندي. هن کي علحده ملڪ ۾ آزاد زندگيءَ وارو ماحول ڪپي.

(۷) س: اوهان ڏڪر ڪيو آهي ته جڏهن سنڌو ماءُ نمودار ٿي هلڻ لڳي ته سوها شاعر سندس ساراه ۾ شعر چئي رهيا هئا، جن مان چند جا نالا به اوهان پيش ڪيا آهن. ان مان مراد ڪهڙي آهي؟

ج: ان جو مطلب اهو آهي ته هنن سنڌو ماءُ کي ڏسڻ سان وجد ۾ اچي ان جي تعريف جو ذڪر ڪرڻ شروع ڪيو آهي، اهي سنڌو ماءُ جا عاشق هئا. هڪ پارسي شاعر چيو آهي ته:

سلطان خويان مي رود، هر سو هزارين عاشقان،
سر يك طرف تن يك طرف، جان يك طرف پا يك طرف.
(امير خسرو)

(سهڻن جو سردار وڃي پيو ۽ هر طرف ان جا هزارين عاشق قربان ٿي رهيا آهن، جن جا سر هڪ طرف ته بدن ٻئي طرف ته جان ٽئين طرف ۽ پير چوٿين طرف پکڙيل هئا.)

ان وانگر اهي به پروانه وار شمع جي چوڌاري ڦري رهيا هئا.

(۸) س: اوهان شاهه عنايت، شاهه لطيف، مولانا روم، سچل سرمست ۽ ٻين بزرگن جو احوال ڪيو آهي ته اهي به احترام ۾ بيٺا هئا، ڇا اها انهن درويشن جي هتڪ نه آهي؟

ج: نه اها هتڪ نه آهي بلڪ عزت آهي، انهن مان گهڻا سنڌو ديش ۾ پيدا ٿيا. ان جو پاڻي پيتو هئائون، ان جو رزق کاڌو هئائون. ان جي ماحول ۾ پليا هئا اتي دفن ٿيا هئا سي ڇو نه ان جي تعظيم ڪن؟ جڏهن کين خبر هئي ته خود رسول اڪرم کي ان ملڪ لاءِ عزت هئي.

(۹) س: اوهان چيو آهي ته سنڌو ماءُ جڏهن گفتگو ڪئي ته ان ۾ هيٺين ڳالهين جو ذڪر هو. ۱- شاندار ماضي، ۲- تاريخي ورثو، ۳- موجوده پست حالي، ۴- روشن مستقبل، ۵- دنيا لاءِ پيغام - ان جو مطلب ڇا آهي؟

ج: (۱) هن جي شاندار ماضيءَ جو پتو آثار قديمه مان ڪجهه پيو آهي، ڪجهه پوڻ لاءِ کوجنا جي ضرورت آهي.

(۲) هن جي تاريخي ورثي ۾ اسان وٽ هيٺيون روايتون ڇڏيل آهن، جي وسرنديون وڃن ٿيون. انهن کي وري زندهه ڪرڻو آهي؛ ۱- رواداري جو جذبو، ۲- بقائي باهمي جو اصول، ۳- عدم تشدد، ۴- محبت، ۵- امن، ۶- بلند اخلاقي، ۷- غيرت.

(۳) سنڌين جي موجوده پست حواليءَ جو به کيس پتو هو. ايراني، يوناني، عرب، منڊل ۽ انگريز سامراج مان آزادي مس ملي هين ته مهاجر پنجابي سامراج ۽ سندن ايجنٽن جي تسلط هيٺ آيل هئي. جن سندس ذهني، اقتصادي ڪلچر ۽ سياسي آزاديءَ جي راه ۾ رڪاوٽون پي وڌيون. هن کي ڏسي خوشي ٿي هئي ته سوها نوجوان ۽ پوڙها انهن رڪاوٽن کي دور ڪرڻ لاءِ سر تريءَ تي رکي ڪم ڪري رهيا هئا.

هن کي سندس عزت ۽ آزاديءَ خاطر جن سر ڏنا هئا تن جو به پتو هو. جو ان منظر ۾ مون کي ڏيکاريا ويا هئا. اهڙي طرح سان هن کي پنهنجي ناخلف اولاد جو به پتو هو. جن ان کي ڌارين جي حوالي ڪرڻ ۾ ڀارت ورتو هو. اهڙن ماڻهن کان به مون کي واقف ڪيائين. روشن مستقبل بابت به کيس يقين هو ته باوجود مشڪلاتن جي جلد ئي سنڌين کي آزادي ملڻ واري هئي.

کيس اهو به پتو هو ته پاڪستان، مسلم قوم ۽ اسلام جي نالي ۾ سندس ماڻهن کي گمراهه ڪري غلاميءَ لاءِ رضامند ڪيو پئي ويو. تنهن ڪري انهي ڌوڪي مان فرزندانه سنڌ کي آزاد ڪرائڻو هو.

(۱۰) س: سندس هٿ ۾ ڇو ڪتاب هو ۽ ڇو توکي ڏيئي معنيٰ ڪرائڻ بعد اقوام عالم وٽ پيش ڪرڻ لاءِ حڪم ڪيو هئائين، ان لاءِ ڪجهه ٻڌائي سگهندا؟

ج: ها، ان ڪتاب ۾ گذريل پنجن هزارن سالن جي سنڌ جي تعليم ۽ تربيت جو نچوڙ ڏنل هو. جنهن جي کوجنا ڪرڻي هئي.

ليڪن جيتري قدر مون کي معلوم ٿيو آهي ته ان ڪتاب ۾:

۱- دنيا جي مذهبن ۽ فلسفن جو جوهر سمائل هو.

۲- ان ۾ انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جو پيغام ڏنل هو.

۳- ان ۾ بقائي باهمي، باهمي تعاون ذريعي دنيا جي ترقيءَ لاءِ فائدين حاصل ٿيڻ وارن جو ذڪر هو.

۴- ان ۾ تشدد ڪري جي نقصان ٿيا ٿي ان جو نقشو ڏنل هو.

۵- ان ۾ مشرق ۽ مغرب جي تهذيبن ۽ تعليمن جي امتزاج جو نسخو
ڏسيل هو.

اهي سڀ حقيقتون سڻيما جي پردن وانگر مون کي پڌريون ڏسڻ ۾
آيون هيون.

حقيقت فطري ارتقا جي انڪشاف جو نالو آهي. سنڌو ماءُ مون کي
ڪي مخفي ارشاد به ڏنا آهن -

گفت پيغمبر هراڻڪوسر فهمت، زود گردد بامراد خويش جفت.

معني: ”پيغمبر صلعم جو چوڻ آهي ته جو ماڻهو راز لڪائي ٿو اهو جلدي
مراد کي پهچي ٿو.“

جن جي ذريعي:

۱- ڪيئن سنڌو ديش کي آزادي ملي سگهندي ۽ روحاني نجات
حاصل ٿيندي.

۲- ڪيئن سنڌو ديش ۾ سنڌين کي يڪجهتي ۽ ترقي نصيب ٿيندي.

۳- ڪيئن سنڌو ديش کي اقوام عالم ۾ پنهنجي جاء پيدا ڪرڻي
پوندي.

۴- ڪيئن سنڌو ديش کي سندس سپرد ڪيل مشن پوري ڪرڻي
آهي.

۵- ڪيئن انهي ذريعي خدا جي سڃاڻپ ٿي ۽ محبت الاهي ۾ رڳجي
سگهيو.

Gul Hayat Institute

ڏور ۾ تون ڏوريڇ، صبر ڪر سسئي،
پرڻ ڇڏ پيڙن سين، وهڻ وساريڇ،
سڪن جا سيد چئي، لاڳاپا لاهيڇ،
هنئين ساڻ هليڇ، ته پنڌ پاسي ڀر نبري.

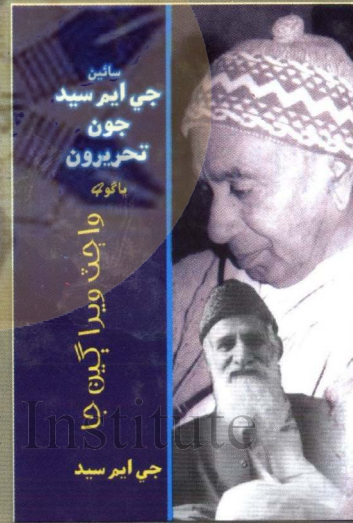
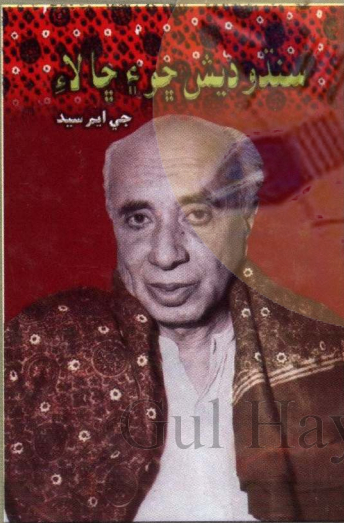
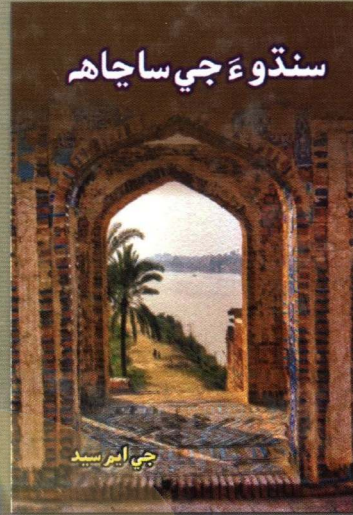
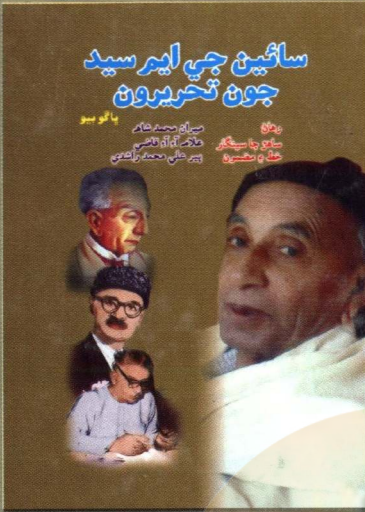
قصۃ العشق لا انصار لها،

فالصمت هاهنا لسان الحال.

(حافظ)

معني: ”عشق جو قصو بي خاتم آهي، تنهن ڪري هتي زبان حال خاموش
آهي.“

۱۹-۶-۱۹۷۳ع



جي ايم سيد اڪيڊمي

سن ضلعو جامشورو، سنڌ

Rs:300/=